СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА

digitized by ukrbiblioteka.org

digitized by ukrbiblioteka.org

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПИСЬМЕНСТВА

Видання четверте,
з одмінами й додатками.

ТОМ I.

УКРАЇНСЬКА НАКЛАДНЯ КИЇВ — ЛЯЙПЦІҐ
ГОЛОВНІ СКЛАДИ:

Українська Накладня
с. з о. п.
BERLIN W 62
Kurfürstenstr. 83

Книгарня Наукового
Тов. ім. Шевченка
у ЛЬВОВІ
Ринок 10

Ukrainska Knyharni
i Nakladnia
850 Main Str.
Winnipeg Man. (Canada)

digitized by ukrbiblioteka.org

1924

Друкарня Шарфе у Вецлярі.

PRINTED IN GERMANY.
digitized by ukrbiblioteka.org

ОД АВТОРА.

У передмові до третього цієї праці видання (1917 р.) я між иншим писав:

„Книжка виходить у надзвичайний час. Можна сказати, що цим роком великої бурі в нашому національному житті скінчився ще один період українського письменства, — період, скажу так, оборонний, — і нова розгорнулася в йому сторінка, що стоїть ще чиста, незаписана, але готова для тих літературних сил, які мають прийти незабаром. Які будуть ті сили — ми не знаємо. Що дадуть вони нашій культурі, — це ще сховано за таємничою завісою майбутности. Можна тільки певним бути, що нове ставитимуть вони на тому фундаменті, на тих підвалинах, які заложило наше попереднє, до 1917 року, письменство. І можемо хиба бажати, щоб це новітнє в і л ь н е письменство за кращих обставин так само щиро й гаряче справляло свою т в о р ч у роботу, як попереднє виконувало своє о б о р о н н е завдання. Воно зберегло українське слово од загибелі, дало йому міць вислову, обточило й обшліхтувало його до всестороннього вжитку і передає тепер новітнім часам, як „твердую крицю“, як зброю міцну, як творчий матеріял. І певно, що нові творці уживатимуть цього матеріялу з тією самою святобожною пошаною до рідного слова, як і їхні попередники, і що чисті традиції нашого письменства стануть за міцну основу до всієї нової творчости на літературному полі.“

digitized by ukrbiblioteka.org

Доводиться й цим разом те саме, та мало ж і не слово в слово, проказувати, хиба що тільки з ще більшим притиском і що-до околишніх обставин, і що-до внутрішньої гри сил у письменстві. Історія цього видання як найкращим до цього може бути свідком.

Задумано це видання було при кінці 1918 р. На початку 1919-го було вже готове до друку, і II-й том, що вимагав меншої на той час коло себе роботи, здано до друку й навіть видруковано аж по останній розділ. Та разом політичні події на початку того ж року порвали були всякі звязки між Київом та за-кордоном, де друкувалась книга; I-й том праці так і лишивсь на руках у автора й жадного не було способу, щоб переслати його до місця друкування. Пощастило зробити це аж тепер. Отже праця виходить, на п'ять років спізнившись, і не в тому вигляді, як спершу загадано й як бажано було і авторові, й видавцеві.

Насамперед, видання ілюстровано не так, як малося на увазі в первісному плані — щоб дати поруч текста і художню його інтерпретацію. Через утруднені зносини довелося обмежитись випадковим матеріялом, таким, що трапився під рукою, і одмовитися од такого, з яким пересилатись було незручно. По-друге, книга друкувалася на чужині, без авторської коректи й догляду, — цим і поясниється та сила друкарських помилок, за які автор може тільки перепросити словами письменника з часів Великої Руїни XVII в.:

> **„Не дивуйся, Чителнику, тим помилкам, которії ся в тій книзі знайдують, бо тая книга такого часу робилася, в котрий більш есьмо утікали і на смерть, нежели на книгу тую, поглядали; ні единого імі покоя плоть наша, но во всім скорбяще: вніуду брані, внутрьуду страхи“ (І. Галятовський).**

Гадаю, що цих слів досить, щоб схарактеризувати обставини, за яких доводилося думати про видання

Але й це ще не найгірше. Мабуть дошкульніще даються в знаки внутрішні тенденції часу, як вони одбиваються, а почасти й виявляються в письменстві. Надії 1917 року на вільне істнування й розвиток письменства одцвілися дуже хутко й одсуну-

digitized by ukrbiblioteka.org

лися кудись у далечінь туманну і з теперішнього місця здаються якимись химерними мріями, якими жили ми хиба в недоброї пам'яти 80-х чи 90-х роках минулого століття. Ціла низка письменників наших примовкла й не озивається, або ж ніякого не має способу на те, щоб голоси їхні доходили до читача. Зв'язок між письменником і читачем, гірше — між письменством і тими, хто живого прагне слова й звик задовольняти з його свою духову спрагу — порвався. Химерний випадок, примха, щаслива чи нещаслива оказія тепер ще більше важить у долі нашої книжки, ніж коли-будь бувало це за попередніх часів. У пишнім своєю технікою XX-м столітті часто мусимо обертатись до способу XI-го і „книжним списанієм" надолужувати жахливе убозство нашої техніки, — убозство, що любісенько вживається собі поруч з величезною її вибуялістю та майже необмеженими можливостями. Настала знов цензура. Але що найгірше — настала небувала й нечувана мабуть у письменстві річ — монополія на друковане слово деяких гуртків, канонізація певних формулок, підмінювання літератури спекуляцією, самореклама, чадне меценацтво — усе те, чого й по-одинці досить, щоб убити всякий рух і поступ у письменстві. А наслідком цього розпаношилась така деморалізація, таке „розтлініє нравів", така задуха в сфері друкованого слова, що дихати иноді стає буквально нічим і сором часто пече лиця за те, що виходить з під нечуственного друкарського станка Саме, здається иноді, істнування культури поставлено під загрозу під наскоками безтрадиційної некультурности.

І проте я певен, що всі оті іспити, через які переводить тепер наше письменство доля — річ минуща і навіть скороминуща. Слово — неодмінна умова для істнування людської громади взагалі, вільне слово — для добре, до пуття впорядкованої громади. Про це иноді забувають, це часто нехтують, цього здебільшого не помічають, не хочуть помічати, але це так, і щоб одмінити це — на щастя людськости, немає на те способу. Сама історія письменства — то власне історія боротьби вільного, не вважаючи на всякі кайдани, людського слова за панування в житті, за право

digitized by ukrbiblioteka.org

в кожен куточок того життя зазирати й пускати всюди ясний промінь світла і свідомости. І навіть розіп'яте слово скільки завдавало смертельних ударів гнобителям і до ганебного стовпа прикутий Дефое на-віки тріумфує над переможцями на часинку Історія саме українського письменства скільки прикладів дає на цю непобориму живого слова силу, перед якою не змогли кінець-кінцем встояти вінценосні деспоти з усією їх потужною системою людовладства.

Видаю на-ново цю свою працю про долю нашого слова з твердою вірою, з непохитним переконанням, що перервана останніми роками нитка розвитку в нашому письменстві знов зійдеться кінцями своїми й знов на одну складеться цілість, у якій наші „брани повні" часи за один тільки стануть маленький і мало помітний епізод. І треба спільними заходитись силами коло того, щоб цей епізод зайняв хутчій справжнє своє місце й щоб — кінчу своїми ж словами з 1917 року — „новітнє вільне письменство за кращих обставин так само щиро й гаряче справляло свою т в о р ч у робту, як попереднє виконувало своє о б о р о н н е завдання"

7. III. 1923.
у Київі.

digitized by ukrbiblioteka.org

ПЕРЕДМОВА.

Загальні уваги до історії українського письменства.

Доля українського народу й письменства. — Вага українського письменства. — Оцінка літературних фактів. — Естетичний принцип у письменстві. — Бібліографичний принцип. — Провідні ідеї в історії письменства. — Поділ історії українського письменства. — Історично-літературні досліди. — Українська критика літературна. — Література.

1.

Мало якому народові в світі доводилось переживати трагичнішу, нещаснішу долю, як та, що зазнав за своє історичне життя і зазнає й досі народ український. Виступивши на історичну арену з свіжими молодими силами, він витворив був оригинальний політичний лад, появив початки власної культури, дав зародки багатого письменства. Коли б змога була добра й виробляти та розвивати все те, що в давню давнину народ наш мав у гарних зародках, то тепер був він може б одним з найкультурніших народів у світі, достойним товаришем у спілці культурних націй. Отже не так воно склалось. Український народ, що й тепер визначається своєю, скажу так, потенціяльною здатністю до культури, своїм розумом та хистом, що живе на території од природи щедро обдарованій — цей народ нині темний, затурканий, бідний. Нема йому простору, щоб виявився прирожденний його хист, багата земля родить не йому, як не йому служать і здобутки новочасної культури. Він як став, то й досі остається — тільки гноєм, щоб на йому могли виростати пишні квіти чужої культури, випиваючи з його власного ґрунту всі соки живущі й за це майже нічого, чи таки й справді нічого, назад не повертаючи, не віддаровуючи нічим свого чужоїдного істнування та розцвіту чужим коштом. Що ж це за фатальна доля така? Які причини призвели до такого сумного стану?

digitized by ukrbiblioteka.org

Багато причин було. І найперша може — то географичне становище України на тому роздоріжжі, що ним здавна одбувалися великі мандри кочових народів із степів Азії до принадних країн Європи. Мов той горох при дорозі — так жив український народ. Висунутий далеко на схід сонця, не маючи ніякого од природи поставленого захисту, він був східнім форпостом Європи, і даремно пробував отими „Змієвими валами“ оперезати од степу й захистити свою сторону. Ніякі вали не помагали і народ наш на свої мусів груди приймати перші й найважчі удари від тих диких орд, мандрованих народців та народів, що їх раз-у-раз, немов у якомусь соціологичному пароксизмі, викидали неосяжні степи далекого і ближнього Сходу. Здебільшого ті удари тут і розбивались, але, по всяк час приймаючи їх на себе, український народ утратив багато, дуже багато. Втратив він, насамперед, свою відпорну силу з инших боків своєї території, і от саме в той час, коли за його спиною та дужим захистом сусіди встигали скласти міцні політичні організації, він і ті початки розгубив, що надбав був за попередніх часів коштом величезної напруги національних сил. А розгубивши, мумусів зробитись об'єктом політичних експериментів для тих самих сусідів, мусів стати гноєм, на якому вони свої здобутки культивували й викохували.

І от сталося те, що сталось. Усе розгубив був український народ на довгому й важкому шляху своєму до теперішнього становища: політичну самостійність і економичні достатки, своє право й освіту, свої закони й суд, свою школу й інтелігенцію ім'я навіть своє втратив у безупинній боротьбі за національну індивидуальність: зробився нацією без прізвища, нацією просто „людей“, ще гірше — нацією „дядьків“ „Чудний наш народ, — справедливо дивується один з теперішніх письменників, — і сильний, і сумний Мав героїв—і ніхто їх не знав Усе життя любив волю—і все життя жив рабом Утворив багацтво пісні—і сам її не знає“ (В. Винниченко). І тільки один лишився йому, чудному цьому народові, скарб од далеких прадідів. Цей скарб єдиний—то рідна мова й рідне письменство, тією мовою писане: обоє—як вираз його духової істоти, як символ його опрічности, як пам'ятка од минулого й надія на прийдущі, треба сподіватись—недалекі вже, часи

Так, тільки мова з письменством і осталась у народа нашого і з ним у всіх його злигоднях; сама вона була і єсть тим живчи-

digitized by ukrbiblioteka.org

ком, що кидався й тріпотів без упину в занепалому организмі народньому, показуючи, що живий ще той народ, і жити він хоче, і жити він може, і жити він буде Тільки вона розгонила по жилах народів свіжу кров—справдешній світ освіти й свідомости, людської й національної; одна вона осталась пам'яткою його колишньої слави й надією невмірущою майбутнього розцвіту. І через те рідне письменство—єдине тепер добро у нашого народу й єдиний покажчик, певний і нехибний, його справжнього життя. Хто хоче про народ наш дізнатись — ні звідки йому матеріялу брати, опріч письменства: до письменства й треба вдатися, щоб на його долі за долею народу стежити. То пробиваючись малим струмочком під час занепаду, то чистим і нескаламученим джерелом б'ючи за часів наростання народньої сили, письменство вело за руку наш народ од темряви до світла, показуючи в кінці шляху—блискучий ідеал єдиного вселюдського щастя. По-за письменством не маємо ще й тепер иншого джерела, щоб спізнати духову, моральну й інтелектуальну істоту нашого народу. Через те доля українського письменства ставить нам перед очі в сконцентрованій формі долю всього народу нашого, як матеріяльний згусток тієї незваженої потенціяльної сили, якої невичерпаний запас має в собі народній организм. Історія письменства українського—це виборна частка духового життя народнього, що дає найдужчі докази національної индивидуальности народу, його безперечного права на істнування й розвиток, його самостійности серед инших, близьких і далеких, народів. Народ, що появив своє письменство, народ-творець, не може вже бути сирою етнографичною масою: він прокидається вже до свідомого життя і письменство стає йому за ту зірницю, що близький світ сонця провіщає.

У-досвіта встав я. темно ще на дворі;
Де-не-де по хатах ясне світло сяє;
Сяє ясне світло, як на небі зорі...
Дивуюсь, радію, у серця питаю:
„Скажи, віще серце, чи скоро світ буде?"
— Ой скоро світ буде,
Прокинуться люде, —
У всяке віконце
Засияє сонце...

Ой ударю ж зразу
У струни живії:
Прокиньтесь, вставайте,
Старії й малії.

digitized by ukrbiblioteka.org

Віщуванням новим
Серце моє б'ється, —
Через край із серця
Рідне слово ллється (Куліш).

Це вже нового співця радісне провіщання, і ми свого часу побачимо, як дивились на рідну мову та письменство ті люде, що свідомо стали на роботу для рідного народу й на його відродження, людське і національне, працювали.

Але, світова зірниця для майбутнього, письменство наше стало нам за єдине пристановище, за єдиного оборонця в минулому й сучасному. Трудно й збагнути його величезну вагу з цього боку, важко й списати ту заслугу, що виявило тут рідне письменство. Пам'ятаєте—чудове оповідання, відгук світової творчости, але пишно прибраний у наші своєрідні форми та фарби?—

„Над шляхом могила, а на могилі така гарна калина виросла. Вирізали з тії калини сопілку да й став один чумак іграть, а сопілка говорить:

Ой помалу-малу, чумаченьку, грай,
Да не врази мого серденька вкрай.
Мене сестриця з світу згубила, —
Ніж у серденько та й устромила"

(„Казка про вбиту сестру").

Голосно, на ввесь світ, промовила тиха сопілка та про злочинство, в дикій пущі заподіяне. За таку сопілку й стало нам наше письменство. Коли український народ циркулярами викреслено було з списка живих націй, коли над ним у диких пущах нашого лихоліття роблено убійчі заходи, а він через несвідомість свою навіть голосу проти цього не подавав—тоді приходить письменство і перед усим світом промовляє-свідчить за свій народ:

Мене сестриця з світу згубила,
Ніж у серденько та й устромила . . .

І хоч глибока рана ятриться на тілі народньому, та не смертельна вона, і коли вже її викрито, то й ліки на неї знайдуться,—ота вода живуща й сцілюща, що вертає силу і життя покаліченим та замордованим істотам.

За такі ліки, за чарівну оту воду, знов же стало нам рідне письменство. На самих скаргах та на посвідченні проти лихих на рідний народ замірів воно не обмежилось. Разом воно стало й на велику творчу работу: з темряви воно підіймає народ до світла,

digitized by ukrbiblioteka.org

освідомлює його, показує йому кращі стежки в житті, доцільнішу трату своєї сили і, що найголовніше—усім взагалі і кожному з'окрема без упину проказує: не парієм будь і не попихачем світовим, а людиною, шануй себе, і чужого научайся, та і свого не цурайся. Таким чином, письменство нам не тільки калиновою сопілкою було, що розголосила по світі про нашу рану крівaву,—воно будило оспалих, невидющим очі роскривало, оглухлим вертало слухи і стало за могутню підойму нашого національного воскресення.

Хто ми? Чиї сини?
Яких батьків? —

це питання не тільки поставило, а й відповідь на його, і відповідь категоричну, дало наше письменство. І даючи відповідь, тим самим воно проказує народові стежку до кращого—до того, що повинно бути; креше искри гніву проти сучасного приниження. Ті искри збірає в собі знов же таки письменство і, як каже, обертаючись до народу, новітній співець—їх

Як зерна кину я
В твоїх полях, степах і луках,
І може ти в пекельних муках
Згадаєш згублене ім'я (Олесь).

Стоючи нині на порозі справжнього воскресення національного, коли творяться нові форми життя й кується доля народів, повинні ми що найперше вдарити чолом рідному письменству, що єдине донесло і наше „згублене ім'я", і наші невгасимі ідеали, і наші бажання одвічні до того часу, коли вже готові живу прибрати плоть і кров на себе. Нова ера почнеться певне й для письменства. Воно, наш вартовий невсипущий і вірний, аж тепер зможе розгорнутись на всю широчінь і виявити всеньке багацтво духа, що посідає український народ. Справді — „в пекельних муках", дорогою досвіду, але невпинно снується той процес народнього воскресення, і письменству в йому — перше належить місце

2.

Письменство у кожного народу величезну має вагу, як вираз творчої сили нації, з одного боку, та межинароднього єднання і впливів, з другого. Кожне національне письменство, годуючись помітними і непомітними впливами од инших письменств, все-таки

digitized by ukrbiblioteka.org

органично переробляє й перетворює їх і виявляє тим натуру данної нації, її ідеали й змагання, її інтереси й потреби. Письменство в цілому скрізь виступає оборонцем покривджених, утіхою од життьової буденщини, — тією втіхою, що підіймає дух людський, привчає його не за скороминуще й буденне вболівати, а добувати високого й вічного з окрушин життя, запалює його тим святим незадоволенням із сучасного, що невпинно жене людськість уперед і далі—все вперед і далі. Вага письменства ніколи й нігде не обмежується на самій естетичній сфері. Скрізь і завжди роля його буває глибшою; вона, можна сказати, універсальна, коли зважити на те, що письменство повинно роскривати творчі основи духу народнього на цілу його широчінь і глибочінь, служити покажчиком, куди й до чого простує данна порода людська, як вона на завдання людини дивиться й як визначає свої стосунки до життя у всіх його сферах. У нас, опріч такої універсальної ваги, письменство ще й спеціяльні має завдання, бо ще однієї справи повинно не спускати з очей, якої не знають ті щасливі народи, що живуть безпечно од національного гніту. Кожне письменство, виходячи з загально-людських основ і переробляючи світові мотиви, повинно бути національним, то-б-то духову істоту с в о г о народу виявляти. Але коли письменство розвивається серед національно-пригнобленого народу, то воно мусить переняти на себе функції народнього заступництва,—кажучи фигурально, воно неминуче робиться адвокатом тієї народности на літературних і життьових позвах з нівеляційною теорією і практикою. Ролю такого заступництва взяло на себе наше письменство з давніх-давен,—ще з тих часів, коли Україна своїми грудьми обороняла західну Європу од „поганих“ і потім, коли виявилась на світі троїста спілка України, Литви і Польщі, не давши нашому краєві за страшні жертви нічого, опріч соціяльного, національного та релігійного поневолення. Цю величну ролю наше письменство і по сей виконує день Як— про це ще доведеться нам говорити.

Зважаючи на таку універсальну вагу письменства взагалі та особливу його ролю на Україні, без великих труднощів одшукаємо ми той загальний принцип, з високостів якого повинні ми оглядати факти нашого письменства і до якого зводити діяльність наших письменників. Останніми часами знов до нас вертається старий спосіб—прикладати до літературних з'явищ принцип виключно-естетичної оцінки; пробивається він навіть у загальних історико-

digitized by ukrbiblioteka.org

літературних працях. Так, автор однієї з останніх праць із історії нашого письменства, Б. Лепкий, пише: „Признаюсь, що найбільше промовляло би мені до серця завдання—розслідити, як почуття естетичне об'являлося у нас в творах словесних (говорених і писаних), як розвивалося у них те чуття та як росла уява (?),—значиться, безумовним постулятом літератури покласти красу, до котрої рветься дух людський, а котрої докази дав і наш народ в своїх прекрасних піснях"*). І хоч автор цієї промовистої тиради зараз же зрікається—правда, з мотивів не принципіяльних—свого заміру, проте перед нами знов промайнула тінь колишнього фетиша—краси, як „безумовного постулята літератури". Але хоч би як дивились ми на такий методологичний спосіб що-до того чи иншого разу, повинні будемо признати, що для історії письменства він цілком негодящий. Принципом краси не можна охопити ні всіх потреб людського духа, які має задовольняти і задовольняє письменство, ні навіть спеціяльної сфери людської творчости. Естетичні емоції—то тільки частка, і дуже невелика частка, того духового надбання, що дає нам кожне письменство: по-за естетичною втіхою лишається ще величезна гама инших переживаннів од творів письменства, і ці переживання прихильники „безумовного постулята" сміливо викидають, немов непотрібну вже воду з купелі, хоч разом з водою, мовляв німецькою приказкою, вихлюпують з купелі й дитину, то-б-то істотну вартість творів письменства. Це раз; друге — естетичні почування, як і все на світі, мають і свою історію: вони еволюціонували, розвивалися й одмінялися, поки дійшли до того ступіня, на якому тепер стоять, та й цей ступінь, видима річ, не останній, який би можна вважати за вершок естетичних поглядів. Факт, напр., відомий, що релігійні вірші в старовину давали, та й тепер ще для багатьох людей дають, не саме релігійне, а й естетичне задоволення; що де-які твори часом дуже невисокої літературної вартости робили проте на сучасників величезне враження якимй-небудь иншими рисами, попадаючи, скажу так, у такт життю. З естетичного погляду перебіраючи, такі твори ми повинні були б обминати. Але що б то за історія була, скажемо, українського письменства, коли б вона викинула з свого обсягу мало не цілком

---

*) Б. Лепкий — Начерк історії української літератури, кн. І, стор. 21—22.

digitized by ukrbiblioteka.org

усе старе наше письменство, бо воно теперішніх наших естетичних вимаганнів не задовольняє? Адже колись задовольняло, і це безперечний факт, цікавий навіть з естетичного погляду, як покажчик еволюції літературних течій і напрямів. Історія повинна брати факти письменства серед їхніх історичних обставин, то-б-то повинна стежити, як розвивалося письменство усіма сторонами, як еволюціонували в йому літературні вимагання і що до змісту й що до форми, як письменство одбивало в собі життя і як само реагувало на його та чим задовольняло сучасників. І як краса—тільки частина життя, так і естетична мірка була б тільки частковою міркою, що вже через це саме не може бути за провідну нитку в історії письменства. Вирвані з свого ґрунту, отих історичних обставин, твори при світлі мінливих естетичних теорій сучасности стали б якоюсь недовідомою загадкою без жадної надії коли-небудь її зрозуміти.

Історія письменства—це твердо повинні ми пам'ятати—єсть насамперед історія в людській творчості ідей, а не ідеї, хоча б якими величніми абсолютами вона прикривалась. Тим то історія письменства повинна давати огляд усіх ідей, що захоплювали в той чи инший час людськість і виявлялись у письменстві, а не однієї тільки ідеї естетичної. Може бути, звичайно, й історія естетичних поглядів, що прослідила б, з одного боку, розвиток людських поглядів на красу, а з другого—еволюцію самих форм літературних; але така історія не може заступити історії письменства, ні навіть претендувати на її універсальну ролю. Місце такій історії швидче в соціологичних трактатах, яких спроби дав, напр., Летурно своїми нарисами про еволюцію моралі, власности, літературних поглядів і т. и., аніж у курсах історії письменства.

Але й по-за цими методологичними міркуваннями не можу брати фактів письменства з самого естетичного погляду ще й через те, що красу маю за неодмінний складовий елемент усякої парости в мистецтві, тим самим і літератури. На те література—й література, щоб твори її були переняті красою й задовольняли естетичні вимагання людські; те, що тих вимаганнів не задовольняє хоча б самою елементарною мірою, тим самим випадає з ланцюга літературних фактів: то не-література. Естетичний принцип разом з иншими сам собою, як ми бачимо, прикладається до оцінки набутків письменства. Але скрізь і всюди його самого тільки висовувати, в йому бачити альфу і омегу літературного життя і,

digitized by ukrbiblioteka.org

найголовніше, на йому тільки й обмежуватися, будуючи всю історію письменства—це значило б зводити велике й серйозне з'явище до мизерних наслідків, гірше—плутатись у непотрібних трюїзмах. Огонь—гарячий, вода—текуча,—це нестеменна правда, але така правда, яка власне нічого не може нам дати, щоб ми дізнали природу горіння або текучости, зрозуміли причини тих з'явищ, які виявляються в згаданих прикметах огню і води. Це елементи істотні, але разом і занадто загальні, щоб треба було про них без упину нагадувати. Що б сказали ми про физика, як би він, обминаючи причини горіння, раз на завжде обмежився на констатуванні самого факта, що вогонь—гарячий? Може б то дуже був добрий знавець свого діла, та ледве чи схотіли б ми його слухати Так само і в творах літературних естетичний елемент треба вважати за істотну ознаку, без якої данний твір не належить до письменства, бо історія його має тільки з тими авторами й творами розправляти, що тією чи иншою мірою задовольняють, або задовольняли колись, естетичні вимагання. Спинятися ж спеціяльно на естетичній оцінці варто хиба тоді тільки, коли якісь твори мають виключно-естетичний інтерес, коли в цьому лежить їхня індивидуальна прикмета.

Можна і в другий бік палицю перегнути, беручи до історії письменства всяке літературне з'явище, не важучи його на вазі якогось загального принципа. Історія письменства тоді обертається в бібліографію, то-б-то механичне списування творів чи книг без усякої внутрішньої оцінки. На такому бібліографичному принципі збудовано, напр., „Нарис історії українсько-руської літератури" (Львів, 1910) Івана Франка, власне останні розділи цієї праці про новітнє письменство. Історик не класификує тут літературних фактів і подій, не робить оцінки з погляду їх ваги в розвитку літературних ідей, не розглядає їх у певній перспективі. Йому однаково цікаві і ті твори, що лишили по собі слід у письменстві, і ті, що мають самий тільки бібліографичний інтерес. Отже, коли в першому разі, з естетичним методом, історія письменства занадто вузить свої рямці, викидаючи за їх твори, що мали історичну вагу, але не задовольняють естетичних поглядів історика, то в другому так само занадто вона їх розсовує,—розсовує так безмежно, що од їх і сліду не лишається в безкрайому морі бібліографичних вказівок та нотаток. Тим часом, — знов треба це пам'ятати, — історія письменства есть історія і д е й, а н е к н и г, і через те з

digitized by ukrbiblioteka.org

творів письменства до неї можуть увіходити тільки ті, що становлять неминучий етап в ідейному процесі літературного розвитку, що позначені печаттю творчости і таланта. Цим самим викидається за межі історії письменства усе, що ні змістом, ні формою не може служити за кільце в ланцюзі літературного розвитку, все не позначене печаттю творчости,—все те шумовиння в письменстві, що випливає на поверх і пропадає, ніякого сліду не кинувши. Такий літературний баласт має свою ціну для бібліографії, для статистики писаного чи друкованого паперу, але історії письменства робити з ним нема чого.

Отже історія ідей, як вони виявлялися в літературній творчості—таке, на мою думку, завдання історії письменства і з такого погляду розглядатиму я факти й події українського письменства. Правда, на цьому полі стрівають історика непереможні труднощі, що коріняться в історичній долі нашого письменства та і в сучасному його становищі. Письменство наше розвивалося під обухом таких тяжких обставин (втрата пам'яток у старому періоді, невимовний цензурний гніт у новому), що говорити про нормальний розвиток літературного надбання ледве чи можливо. Це одбилося й на внутрішній стороні літературного життя. „Настоящая борьба литературныхъ направленій, паденіе стараго и торжество новаго, совершались внѣ нашей литературы. Къ намъ доходили отголоски борьбы, но источники ея были намъ чужды“ *),—так характеризує російське письменство його заслужений історик. Справедливість цієї характеристики почуває вельми й історик українського письменства: у своїй роботі про „настоящую борьбу литературныхъ направленій“, про еволюцію літературних ідей йому доводиться говорити з більшими ще обмеженнями. Проте і в нашому письменстві, хоч як воно залежало і залежить од випадкових обставин, єсть таки ідейне надбання, варте того щоб послужити за провідну нитку історикові.

Письменство—відгук життя людського, „плоть отъ плоти и кость отъ кости“ його. Творці слова—діти життя і в своїх творах усіма сторонами одбивають його впливи, навіть тоді, коли переростають обставини свого часу й могучим поривом творчости прозирають у майбутність. Близькі стосунки, тісні зв'язки пись-

---

*) Пыпинъ А. Н. — Исторія русской литературы, т. I, СПБ. 1907, стор. 19.

digitized by ukrbiblioteka.org

менства з життям — це одне може бути запорукою розвитку і для самого письменства, це одне дає йому той ґрунт, по-за яким нігде будуватись письменству. Навіть ті письменники, що тенденційно одхрещуються од життя, навіть вони, несвідомо для себе, дуже добре, хоч негативним способом, ілюструють залежність од життя, переймаючи як-раз ті тенденції, що в присмерку людського животіння випадково беруть гору і займають на якийсь час передній план життя. Виходить з цього, що життьовий, для данної пори характерний зміст і в певних, теж для свого часу характерних, літературних формах—ось що повинно бути неминучим вимаганням од літературних творів. Життьова сила письменства, його вага найдужче залежить од того, як воно справляє тільки що зазначену функцію—показувати й одбивати живе життя за тих чи инших історичних обставин. Те тільки письменство й варте цього наймення, що відбиває на всю широчінь та глибочінь живе життя, що служить пульсом громадських змаганнів, беручи слова ці в найширшому розумінні.

Найперше громадське завдання, що червоною ниткою проходить крізь усю історію людськости—це визволення людини з усіх тих пут і кайданів, які накладено на неї формами людського істнування. В змаганні з тими формами, в боротьбі за свою індивидуальність особа людська кличе собі на допомогу всі засоби свого розуму і на першому місці серед тих засобів стоїть раз-у-раз письменство. Отже визвольна ідея, знов таки в найширшому цього слова розумінні, повинна стати основою всякої літератури, підвалиною для діяльности кожної людини на цьому полі. Нових шукаючи шляхів для думки людської, розбиваючи застарілі форми, що не дають духові людському виявити себе, новим змістом—отим „елементом свободи", як каже академик Веселовський, наповаючи старі образи, проказуючи людям нові стежки до кращого життя—письменство справляє незмірної ваги визвольну функцію. І через те воно мусить бути в що-найближчих зв'язках із життям, з данною формою громадських стосунків,—мусить бути закрашене громадськими інтересами й пориваннями, цілу людину в собі виявляючи, з усіма її поривами, з усіма почуттями, інтересами, змаганнями та потребами.

Українське письменство — тим паче. Як знаємо, з давніх часів народ наш утратив був політичну самостійність і разом з нею спромогу без перешкод розвиватись національно. Через це власне

2*

digitized by ukrbiblioteka.org

елемент боротьби з тими чи иншими формами громадського ладу, а значить, і визвольна ідея—раз-у-раз були домінантою в українському житті, одбиваючись і в письменстві. Виявлялися вони і в тій безупинній боротьбі з „поганими", що знайшла відгук у нашому письменстві до-татарської доби, і в полемичних творах XVI—XVII вв., і в думах козацьких та літописах, і в зародках драматичної літератури, і в аболіціонистських творах нового письменства, коли вперше виразно піднятий був прапор рівности всім людям, і в теперішній літературній продукції, що раз-у-раз пильно додивляється до громадської боротьби на рідній землі та чуйно прислухається до всіх тих покликів, що на арені боротьби лунають, поспішаючи з словом підпомоги й заохоти до всіх окривджених і зневажених. „Елемент свободи" для людини, невпинна визвольна течія — це перша ідея, яку можна прослідити в історії нашого письменства.

Визвольна не тільки що-до людини, особи людської в межах громадського єднання, а й що-до громадських одиниць у межах єднання межи-громадського. Як нація підлегла, українська нація в особах кращих і свідомих заступників своїх боляче повинна була відчувати всі форми національного утиску і гостро на них реагувати. В старі часи, коли націю часто ідентификовано з религією, національний елемент у боротьбі здебільшого заступавсь релійгійним, і обстоюючи за права „віри благочестивої", наши прадіди боролись разом і за права рідної національности. Новітні часи сформулювали докладніше і виразніше природу власне національних постулятів і кращий дали їм вираз у письменстві. Любов до рідного краю і народу, бажання добути їм умови істнування, дати цьому бажанню вираз у письменстві й ним послужити рідному народові на користь—ось що керувало українськими творцями слова в їхній діяльності. І ця визвольно-національна ідея тягнеться другою червоною ниткою через усю історію нашого письменства.

Любов до рідного народу і бажання йому служити в письменстві привели до того, що письменство наше, одбиваючи життя народнє, повинно було обернутись і до народньої мови. Хто хоче бути ближчим і зрозумілішим якомусь гуртові людей, той його мовою повинен говорити. І справді ми бачимо, що з найперших зародків у нас письменства живущим струмком пробивається в йому жива народня мова, і тим дужче, що ширші маси обхоплює пись-

digitized by ukrbiblioteka.org

менство, що для більшого гурту людей його призначено. Коли в старому письменстві нашому (а надто в тих редакціях, що дійшли до нас через Московщину) місцеві українські одміни в мові треба ще, мовляв проф. Владимиров, виловлювати в морі церковно-слов'янщини, то середні віки дають зразки вже наближування до народньої стихії: „ко чти и посполитымъ людемъ языка руского къ наказанію и доброму наученію", „для латвѣйшого выразумѣнія христіанским дѣтемъ", „для лепшого вырозумленія люду хрістіанського посполитого" — письменники пишуть „барзо простою мовою і діялектомъ" І як ріка, де далі од початкових джерел своїх, усе більшої набірає сили, приймаючи до себе все нові струмки, так і елементи народньої мови в письменстві розростаються, ширші захоплюють облоги, аж поки в новітньому українському письменстві неподільно вже запанували, даючи тим самим величезний стимул для національного відродження українського народу. Цей процес наростання народніх елементів у літературній мові легко можна зрозуміти в зв'язку з розвитком демократизму серед новітнього громадянства й демократизацією сучасного життя. Не було й гострої та пекучої потреби на щиро-народнє письменство, поки аван-сцену життя займали вищі, „командующіе", класи: свої естетичні й літературні потреби вони раз-у-раз мали змогу задовольняти всякими сурогатами національного письменства. Инше сталося, коли наперед виходити почали народні маси, займаючи історичну аван-сцену: щиро-народнє письменство зробилось тепер невідлучною умовою життя народнього, заступником і речником насущних потреб та інтересів народа, голосом його совісти, покажчиком його життя. Українське, народнє мовою письменство м у с і л о повстати самою стихійною силою історичних обставин. Те, що в старовину тільки слабенькими струмочками пробивалось у письменстві, —народня мова—тепер стало першою умовою щиро-народньої творчости. І о т ц я п о с т у п о в а т е ч і я н а р о д н о с т и в з м і с т і і ф о р м і, н а с а м п е р е д у л і т е р а т у р н і й м о в і — третя риса, що визначається виразно в історії нашого письменства.

Таким чином, беручи письменство за прояв життя нашого народу, за покажчик громадського руху серед його, за все голосніший одгук інтересів широких мас людности, я спробую дати історичний огляд українського письменства, як в и з в о л ь н о г о в ш и р о к о м у р о з у м і н н і р у х у, що в с і м а с т о р о н а-

digitized by ukrbiblioteka.org

ми обхоплює життя українського народу й показує йому раз-у-раз стежки до кращої будущини. Одкидаючи вузький естетичний принцип і широкий з погляду бібліографично-систематичний, натомісц провідною думкою своїх нарисів кладу принцип громадського слугування письменства народові, тим широким масам трудящого люду, що кінець-кінцем дають життя, підпору і поживу всім заходам рук людських, а серед їх і письменству. Визвольна в згаданому розумінні ідея, ідея народности й любови до рідного краю, нарешті чистота народньої мови — оце буде та мірка, що, беручи на увагу й загально-естетичні вимагання, мірятиму нею факти й події українського письменства на протязі його довгої історії.

По цій мові з приводу загальних методологичних підстав, треба тут нам ще два питання обміркувати. Насамперед стає перед нами справа поділу письменства на періоди, потім справа дотеперішніх розслідів в історії нашого письменства.

3.

Поділ письменства на періоди, як і всякі такі поділи, одгонить дуже механичністю й має тільки умовне значіння. Звичайно, в кожній справі, що росте й розвивається органично, дуже важко одшукати ті межі, що прірвою прикро одмежовують сучасне од минулого. Таких прірв і не буває ніколи, бо сучасне раз-у-раз коріниться в минулому й само стає за підвалину, за вихідний пункт для майбутнього, і ніколи ми не можемо напевне визначити подію, що б виразний ставила обруб між сусідніми періодами. Поділ на періоди—це тільки зарубки або верстові стовпи на шляху розвитку, на зразок того стовпа на Уралі, що показує непомітну звичайному окові межу Європи й Азії. Вага такого поділу лежить у його практичній зручности, в тому, що він помагає виразніш зазначити основні риси кожної доби в письменстві й тим самим більш рельєфну дати їй характеристику.

Взявши за провідну нитку в історії нашого письменства визвольну в згаданому розумінні ідею, ми цілком консеквентно повинні будемо розбити наше письменство в його органичному розвитку на оці три виразніш окреслені періоди.

I. Доба національно-державної самостійности до з'єднання з Литвою і Польщею (кінець XIV в.), характери-

digitized by ukrbiblioteka.org

зована в політичному житті змаганням витворити громадсько-державні форми й оборонити їх од безупиних наскоків дикої степової людности, а в письменстві—византійським впливом, безпосереднім чи то через південних слов'ян, і першою зав'яззю оригинального письменства з рідних основ. Розпадається та доба на дві частини: до-татарська — доба розвитку, доба засвоювання й перетворювання чужих форм письменства, і по-татарська — доба занепаду і спроквільного виродження тих форм у мертвотну схоластичну доктрину. Татарський наїзд половини XIII в., що спустошив був і по-части зруйнував культуру а з нею й письменство на Україні, розмежовує ті дві частині першої доби.

II. Доба національно-державної залеглости, але з повсякчасними спробами вернути втрачену волю, обіймає дальших чотирі століття — од кінця XVI до кінця XVIII в., коли політичне життя на Україні вже цілком завмірає. Характеризують цю добу—в політичному житті боротьба за соціяльне, національне й релігійне визволення українського народу од чужинців, а в письменстві — вплив од Заходу, найбільш через Польщу, та шукання нових форм для літературної творчости, що була теж одним із засобів згаданої боротьби. І ця доба теж на дві частині розкладається: перша—доба інтенсивного розвитку під час національної боротьби з Польщею, друга—доба що раз більшого занепаду й дезорганизації в політично-громадському житті і в письменстві під нівеляційною зверхністю московською, але разом і наростання нових форм літературних, що віщували національне відродження. Великий народній рух у половині XVII в. та Переяславська умова розмежовують дві частині другої доби.

III. Доба національного відродження, що виявилося в щиро-народньому, формою і змістом, письменстві — од кінця XVIII в. й першого виступу Котляревського до наших часів. Переходячи тепер етапи загально-европейського розвитку та чергування літературних форм, українське письменство позначено найдужче боротьбою за національну індивидуальність українського народу проти державної централізаційно-обрусительної політики. Витичками на шляху письменства од Котляревського до наших днів можна вважати оці події: Котляревський і полтаво-харківська (лівобічна) школа в залежності од першого на Україні університету в Харькові; українство на правобережжі, університет у Київі й Кирило-Мефодіївське брацтво та його діячі, особливо

digitized by ukrbiblioteka.org

Шевченко, й перші репресії на українське письменство; Петербурзький період і „Основа“, нові репресії й початок тісніших зв'язків України з Галичиною по її національному відродженні; Київський період, українофильство і „південно-західній відділ“ Географичного товариста з його інтенсивною науковою роботою; катастрофа 1876-го року і перенесення літературного центру за кордон, Львівський період; 1905-й рік і початок української преси в Росії; світова війна з р. 1914-го і погром, українству заподіяний переможним націоналізмом російським, банкроцтво його та могучий розмах українського руху по революції 1917 року.

Така ота зверхня схема, в яку вкладається, на мою думку, історія українського письменства. Що-до внутрішньоого розросту, то тут ми помічаємо надзвичайно цікавий процес, — як письменство помалу йде од універсалізму до партикуляризму що-до свого обсягу і паралельно з цим—хоч у вужчих межах, але ширшим і глибшим робить свій вплив, усе наближаючись до ширших мас людности. Зазначений процес звужування що-до району діяльности і поширювання що-до впливу на маси людности—був результатом насамперед тієї мови, що в той чи инший час панувала в письменстві. За першої доби панувала перенесена з Болгарії мертва церковно-слов'янська мова з деякими тільки, хоч і досить замітними місцевими одмінами в лексиці, вимові й правопису. То було письменство, не згадуючи вже навіть про південне слов'янство, спільне для всіх тогочасних руських племен, настояща „общерусская литература“ — той ідеал, до якого керують і теперішні обрусителі та централісти. Ідеал, як бачимо, не спереду, а позад нас лежить, у далекій давнині, порохом віків припалий,—і характерно, що зблизитись до дійсности він міг тільки на основі мертвої, для всіх руських племен однаково чужої мови, скільки вона не оживлялася свіжими місцевими наростами. Друга доба характеризується з цього погляду діференціяцією письменства: дужчає течія народности в мові, і письменство, перше спільне, виразно розбивається тепер на південно-західнє (українсько-білоруське) та північно-східнє (московське). Те письменство, яке ми маємо право зачисляти до нашої історії, служить спільно вже тільки південно-західним руським племенам, то-б-то українському й білоруському, і обом воно ближче і рідніше, ніж було старе письменство. Нарешті третя доба характеризується вже щиронароднього мовою в письменстві і через те цілковитою діференціяцією його відповідно

digitized by ukrbiblioteka.org

до племенних груп: маємо вже три письменства, як і три народи —великоруське, українське й білоруське.

Ця надзвичайно цікава еволюція письменства — од мертвотної, механичної єдности до живої, органичної ріжноманітности — показує той натуральний шлях, що ним повинно було йти, і з усякими перешкодами таки йшло, письменство, наближаючись усе до ширших кругів людности й перестаючи бути привилеєм самих верхів громадянства, тієї тоненької плівки, що зверху покривала народні маси і за їх говорила. Скільки в цьому процесі письменство тратило на широті свого впливу, стискаючи район розповсюдження, стільки ж позиськало воно на глибині, стаючи все ближче до народніх мас та краще одбиваючи життя й потреби їхні. В старовину, коли й сама діференціяція племен ще не так виразно була позначилась і коли письменство було привилеєм вищих, освітніших крутів, воно могло бути на цілу Русь єдиним. Процес розпаду руських племен, з одного боку, та демократизація письменства, наближування його до живого життя на службі народнім інтересам зробили те, що єдине письменство розбивається, як ми бачили, на окремі самостійні течії, що плинуть поруч і впливають, певна річ, одно на одне, але вже не змішуються між собою. Цей неминучий історичний процес, що спричинився до українського відродження в XIX в. й витворив на Україні нове, демократичне змістом і народнє формою, письменство, служить за найкращий доказ натуральности й неминучности та життьової сили нашого письменства, пророкуючи йому дообру путь у майбутності. Безперечно, де далі сягатиме демократизація культури, освіти й письменства, то глибше й дужче перейматиметься воно народніми основами, то ближче ставатиме до народу своєю мовою. Глибочезної ваги це факт і даремне заплющують очі на його всі ті, хто навперейми силкується довести „искусственность“ українського відродження, виставити його якоюсь непотрібною примхою купки фантастів. З історії письменства ми наочно бачимо, що не примха тут виявилась (та й що то за історіософія, на примхах збудована!), а неминучий історичний процес розвитку, проти якого змагатись дарма і приспати який так само неможливо людській силі, як збити землю з її одвічного шляху. Хоч би що робили охочі до таких рисковитих експериментів людці, хоч би як нахвалялись вони тепер на українське письменство—історичний процес і далі йтиме своїм ходом і дійде до своїх кінцевих форм. Поки хвалько нахва-

digitized by ukrbiblioteka.org

литься, будько набудеться,—і вже набувся, як що так можна сказати. Жива, органична ріжноманітність—це не значить: розбрат, ворожнеча — хоч би що хвальки говорили, а таки краща од мертвої єдности, а до неї тільки й силкуються—даремно!—вернутись наші лицарі об'єднання

4.

Лишається нам ще коротенько оглянути наукові здобутки й заходи коло досліджування нашого письменства.

Досліди коло старого письменства ще й досі не завершено, ще й тепер вряди-годи трапляється знаходити нові пам'ятки тогочасної літератури та можливість таких знахідок не виключена й на далі. Все ж таки, як і треба було сподіватись, з фактичного боку розроблено найбагатше отой старий період українського письменства, усім руським племенам спільний і через те цікавий не тільки українським дослідникам, доступний не самій українській науці, а й далеко багатшій на сили й засоби науці російській. Треба завважити тільки, що цей період з погляду національної приналежности найбільш заплутаний і повен свідомого й несвідомого баламуцтва. Дослідники-росіяне розробляли його переважно з суторосійського, краще навіть сказати — з московського погляду, вважали його за попередника самого тільки російського письменства сучасного, нехтуючи письменство українське та його коріння в минулому й безпосередні зв'язки з старим нашим літературним надбанням. Звичайна схема історії російського письменства становить справу так, ніби центр літературних інтересів і діяльности по татарському нападі перенесено на північ і ніби тільки там далі сукано нитку літературного розвитку. Коли й згадується діяльність „южно-русскихъ" письменників, то хиба як міст між давнім письменством та московським, як незаконний якийсь і випадковий, не вважаючи на його інтегральну в очах дослідників натуру, додаток до того единого письменства, що дало в своєму розвитку теперішню російську літературу. Отже хоч російські дослідники й не можуть дати собі з „южно-русскимъ" письменством ради, бо воно аж ніяк не вкладається в призначені йому силоміць рямці — проте витворилась, як бачимо, тверда традиція єдиної російської літератури, що сама тільки виросла на грунті старого письменства. Традиція це не нова: першим ви-

digitized by ukrbiblioteka.org

явком у письменстві такої „об'єдинительної“ теорії громадського й літературного централізму була знаменита „Степенная книга“, пам'ятка московського письменства середини XVI в. політичних тенденцій, вона прив'язувала новонарожденний автократизм московський до історичних традицій, у ланцюзі яких неминучим кільцем була й південна, українська, Русь. Легендарна генеалогія московських царів виводила рід їх од Пруса та Августа через византійських імператорів та південноруських князів, і таким чином Москву робила безпосереднім і єдиним нащадком та спадкоємцем староруського життя. Все, що не підходило під цю тенденцію, попросту одкидалось, як чужоземне та єретицьке, навіяне латинським Заходом; усі одміни південної Русі, переходячи крізь таку суто-московську призму, певна річ, затирались і пропадали. Офіціяльна історія „третього Риму“ — Москви знала тільки одну московську Русь, і коли з Москвою з'єдналась Україна, то й на неї пересено той офиціяльний погляд, як на блудного, мовляв, сина, що вернувсь нарешті до рідної домівки. Так офиціяльні погляди, зміцняючись протягом віків і стаючи непохитною традицією, перейшли й до новішої російської історіографії та історії письменства і положили на них дуже грубу централістичну закраску. Щоб оправдати її, повстала навіть була спеціяльна гипотеза великорусизму київської Русі. Ця гипотеза, яку вигадав у 50-х роках XIX в. Погодин, а останніми часами поновив був академик Соболевський, ставить справу так, ніби в Київі до татарського лихоліття сиділи великороси, а коли вони подались од татар на північ, то на спустошені цілком землі їхні прийшло тоді з-за Карпату нове плем'я, українське. Історія українського народу, а значить і письменства, починається таким чином десь тільки з XIV в., а все письменство попередніх часів приточується виключно до історії російського письменства. Гипотеза Погодина-Соболевського така штучна й так одгонить од неї вигадкою, що навіть у російській науці вона не зажила собі популярности й після історичних та филологичних праць Максимовича, А. Котляревського, Антоновича, Житецького, Михальчука, Грушевського й Кримського її можна вважати цілком похованою. Проте не в таких крайніх формах вплив централістичної традиції все-таки й досі одбивається в російській науці, що трактує старий період нашого письменства за неподільне добро самої тільки „русской литературы“.

Далеко слабше з фактичного боку розроблено середній пе-

digitized by ukrbiblioteka.org

ріод нашого письменства, що притягає до себе увагу переважно місцевих учених. Тут кожний, можна сказати, рік приносить силу нового матеріялу, але в головних рисах репутація цього періоду з національного погляду стоїть твердо, бо місцевий українсько-білоруський елемент занадто вже виразно в йому пробивається, щоб можна було його знехтувати. Хоча українські письменники цього періоду великий мали вплив на письменство московське і спричинились навіть не помалу до вироблювання самої літературної мови на півночі (М. Смотрицький, Є. Славинецький, С. Полоцький та инші учені й письменники київської школи), проте вже їхні сучасники, ортодоксальні москвитяне, скоса поглядали на них за світський і західний дух їхніх творів і, як огню, боялись єретицьких, „латинських", думок з „Черкаської землі". Цей острах перед українським письменством виявлявся найдужче тими репресивними заходами, що на півночі починаються не за нашої пам'яти й мають свої давні традиції *), „съ большимъ подкрѣпленіемъ" доводючи на колоритних фактах окремішність українського письменства. Цим окремим письменством і тепер не дуже цікавляться в наукових російських сферах, але все-таки і про його вже маємо цілий ряд монографій таких, переважно українських, учених, як Максимович, Костомаров, Куліш (про Климентія), Драгоманов, Житецький, Сумцов, О. Левицький, Франко, Мик. Петров, акад. Кримський, проф. Студинський, Шляпкин, проф. Архангельський, акад.

*) Перший указ проти українського письменства видав ще патріярх Филарет р. 1627-го, наказуючи, „чтобы впередь никто никакихъ книгъ литовскія печати не покупали". Того-ж року на Москві спалено учительне євангеліє Транквиліона-Ставровецького та инші цього автора твори, а „Катехизисъ" Лаврентія Зізанія Тустановського надруковано тільки після цікавого диспута з московськими „справщиками" і в радикальній переробці. Р. 1672 видано новий указ: „во всѣхъ мѣстахъ всякихъ чиновъ людямъ учинить заказъ крѣпкой съ большимъ подкрѣпленіемъ, чтобъ тѣ люди польскіе и латинскіе печати книгъ никто у себя въ домахъ въ тай и явно не держали, а приносили бы и отдавали бы воеводѣ" (див. В Ейнгорна — Книги кіевской и львовской печати въ Москвѣ въ третью четверть XVII в., „Книговѣдѣніе", 1894, кн. IX—X, також О. Огоновського — Исторія литературы рускои, ч. I. Львів, 1887). Ті ж твори українських письменників, що друкувалися в Москві, дуже поправлялись що-до мови, — див., наприклад. „Слово въ день св. Владиміра" Ѳ. Прокоповича, надруковане додатком до VII книжки „Кіевской Старины" за 1888 р.

digitized by ukrbiblioteka.org

Перетц, проф. Рєзанов, М. Возняк і инш. Працею названих учених установлено вже загальну картину розвитку українського письменства в середньому періоді і зв'язано його як з попередніми, так і дальшими часами, з старим і новітнім письменством.

З новішого письменства, од Котляревськаго, маємо вже не тільки монографії про окремих письменників, а й цілі огляди усього письменства, трактовані з погляду його розвитку од найдавніших часів. Взагалі кажучи, не тільки у нас огляди письменства були здобутком нових часів,—старе письменство усіх народів їх не знало, даючи тільки короткі списки книжок для тієї чи иншої практичної мети. Так, у літопису під роком 1289-м знаходимо список книжок, якими обдарував церкви князь Володимир Василькович—опріч якогось „великого збірника", сами за себе церковні книги. Ще раніший, бо вже в „Изборнику" р. 1073, приклад таких списків маємо в так званих „индексахъ книгъ истинныхъ и ложныхъ": „о книгахъ, которую подобаєтъ чести, а се книги лживыи ихъ ж не подобаєтъ чести",—тут бачимо вже й оцінку книжок—правда, найпримитивнішу. Самі списки бачимо і в описах библіотек, напр., Слуцького манастиря (з XV в.) або Супрасльського (з XVI в.) Першою спробою справжнього бібліографичного покажчика з коротенькою оцінкою книжок треба вважати відоме „Оглавленіє книгъ, кто ихъ сложилъ", що належить комусь із київських учених XVII віку, певне Єпифанію Славинецькому. І тільки в половині XIX в. починаються вже справжні огляди історії українського письменства, автори яких ставлять сучасні твори у зв'язок з колишнім письменством, протягаючи нитку розитку між минулим та сучасним.

Перший, хто натякнув був, хоч і з иншого приводу, мовляв—по дорозі, на потребу й можливість історичної мірки в справах українського письменства—це мабуть таки відомий галицький учений і патріота першої половини XIX в., запальний оборонець освіти рідною мовою, славного В. Копітара в справах українських постійний інформатор—крилошанин перемиський Іван Могильницький (1777—1831). Людина вища за сучасників на цілу голову, учений справді навдивовижу обізнаний з минулим рідного краю та його культурними здобутками, Могильницький свою свідомість і свої подиву, як ті часи, гідні знання обернув на оборону народньої мови й тією мовою писаного письменства. У своїй апології народ-

digitized by ukrbiblioteka.org

ньої, галицького хлопа, мови—„Вѣдомѣсть о Рускомъ Языцѣ“, що друком тоді з'явилася тільки в польському скороченні „Rozprawa o języku ruskim“ (1829 р.), надрукованому потім аж двічі і в російському перекладі — Могильницький не тільки обороняє самостійність української — „руської“, його тодішньою термінологією кажучи—мови на обидва фронта, польський та російський, але й зв'язує новітню творчість українського народу з старими літературними пам'ятками, що колись повстали були на його землі. Він старанно визбірує усе, що має національні риси, в старовині; він розуміє й обстоює єдність українців з Наддніпрянщини і Наддністрянщини; він докладно і з повним розумінням спиняється на тодішніх назвах, до української мови приложених, і приймаючи сам термін „руська мова“, з иншими назвами полемізує дотепно. У доданій до „Вѣдомости“ першій у нас спробі історично-літературної хрестоматії серед зразків згадує Могильницький і наводить старі, князівських часів грамоти, переклади біблії—особливо спиняючись на Фр. Скорині, з „Статуту Литовського“ уривки, всякі юридичні акти, з творів П. Беринди, Галятовського, та Радивиловського, вірші з „Богогласника“ й инші—аж до зразків з „Енеїди“ Котляревського та віршів з „Граматики“ Павловського. Як на свій час, була це праця ваги надзвичайної однаково з наукового погляду, як і з чисто громадського: не дурно ж бо цілі покоління галицьких діячів потім поглядами Могильницьного живилися й керувалися в своїй науковій роботі (Осип Левицький, Головацький, то-що). Як згадано вже, з повною свідомістю береться Могильницький до своєї праці. „Переконавшися теди (тоді),—пише він у „Вѣдомости“,—приведеними вище доказательстви о давности і знакомитости язика руського, може ся не єден читатель, меновите (а саме) несвідомий історії народньої, запитати: для чого ж то так давній, так знакомитий язик руський з общого уживання вийшов? Чому ж тепер язик ов (отой) єсть тільки просторіччям меншої сільської шляхти, священиків греческо-католичеських і народа посполитого, по містах і селах мешкаючого?“ „Через віщо ж у такому занедбанні у нас пребуває південно-руська письменність, тим часом як вона дала б рідній історії багато пам'яток ваги надзвичайної?“ — сам од себе запитує Могильницький, і вже в запитанні цьому вчувається історичної думки подих та життьова логіка. І тим більше, що Могильницький знав, як бачимо, і про сучасні йому спроби українського письменства, принаймні в творах Котлярев-

digitized by ukrbiblioteka.org

ського, і до них безпосередно приточує нитку історичного розвитку письменства на Україні. Теоретично, апріорно Могильницький до тих самих дійшов висновків, які практично, ділом поставили перші діячі відродженого українського письменства, і „не напрасно же,—мовляв, передруковуючи Могильницького розправу, Куліш,—онъ сознавалъ то, что проповѣдывалъ", запальною любов'ю до правди захоплений та озброєний свідомістю й знанням, керований почуттям, можна сказати, історичної реальности.

Справжні, історичним методом складені праці з історії українського письменства попереджено, з 30-х аж по 60-ті роки, оглядами поточного письменства тих часів. Такі огляди зробились навіть були свого роду шаблоном для всіх, хто торкавсь того часу українського письменства. Починаючи з Осипа Бодянського (1808—1876), що під псевдонімом Мастак надрукував ще 1834 р. перший огляд нашого письменства, за вихідну беручи точку видання Квітчиних повістей—такі праці стріваємо у М. Костомарова (в „Молодику" на 1844 р., згодом ще в „Поэзіи славянъ" Гербеля, 1871 р.), А. Метлинського, Ол. Котляревського („Скубентъ Чуприна"), М. Гатцука, П. Куліша (в „Русской Бесѣдѣ", „Русскомъ Вѣстникъ", в „Хаті" й „Основі"). Всі названі автори українське письменство починають звичайно з „Енеїди" Котляревського, не спиняючись на його попередниках і взагалі не ставлючи нашого нового письменства в зв'язку з його перводжерелами. Витворивсь був у них так само й однаковий погляд на вагу того чи иншого письменника. Так, усі автори цих початкових оглядів більш або менш негативно ставляться до Котляревського—„бурлацьке, мовляв, юродство",—вище за його ставлять Артемовського-Гулака і власне аж Квітку мають за правдивого батька українського письменства, а тоді найвизначнішу в йому постать одводять Шевченкові, спиняються докладніше на творах Марка Вовчка, ледве по дорозі згадуючи таких письменників, як Боровиковський, Гребінка, Метлинський, поруч з поодинокими книгами, як „Чари" Кирила Тополі або „Наські українські казки" Іська Материнки (Бодянського). Ця схема найвиразніш проступає у найпізнішого з згаданих авторів, у Куліша, і він же мабуть найвлучніше й висловив думки свого покоління на процес зароду письменства на Україні—цього „нового слова між народами"—та на справжнього його батька, Колтяревського. „Як появився Котляревський з своїм Енеєм,—писав Куліш у „Хаті",—усі зареготали

digitized by ukrbiblioteka.org

щиро, що який то справді чудний той простий люд український, од котрого ми, дякуючи де-яким старосвітським добродіям, одрізнились. Зареготали, і той регіт був —найстрашніша проба нашому писаному слову українському. То було все одно, як родиться дитина серед п'яних баб, да ще й сама сповитуха вп'ється. Коли видержить бідолашне немовлятко перве безумне привітання на божому світі, то то буде ознака, що вродилось воно собі живуще аж надто. Вже такої страшної проби навпослі йому й не трапиться. Тим реготом над „Енеїдою" мало-мало не згубили сами земляки свого ж новонародженного слова". Чується тут швидче стурбованого критика голос про дошкульну злобу дня, аніж спокійного та об'єктивного історика. Бачимо в цьому загальному тоді погляді на перший твір відродженого письменства нашого насамперед, нехтування історичної перспективи: опікшись на „котляревщині", отих справді блазенських витворах нездар-наслідувачів, і не завваживши традиційного коріння творчости Котляревського в минулому—письменники наші й самого батька українського письменства пошили в несвідомого пустуна, цим ніби честь рідного слова рятуючи. Не маючи ж перспективи, з усіма навіть часто влучними й справедливими увагами та оцінками поодиноких письменників, ці перші огляди українського письменства все ж грішать проти самих основ історичного розвитку в письменстві. Українське письменство вони розглядають не в історичному його процесі, не як самостійний данного національного осередку витвір, а в залежності од письменства російського і тих поглядів, що там були витворились і запанували. Тому-то одпадає все, що було до Котляревського, бо звичайні схеми історії російського письменства одно загарбали до себе, а про инше мовчать; тому-то й на факти пізнішого письменства українці дивляться очима російских літератів і ті факти оцінюють з погляду російського письменства. Навіть полемізуючи з ним, наші люде, як Ол. Котляревський, все ж мають думку зв'язану утертими шаблонами й не можуть вільно висловлятися. Ще не прийшов бо час історії, а критичний аналіз гальмувався од недовершеної свідомости національної—і люде йшли напомацки, певних критеріїв не здобувши, ясної пути не добачаючи. Цей період ніби-історичних оглядів нового нашого письменства замикає П. П е т р а ч е н к о, автор „Краткаго историческаго очерка украинской литературы", надрукованого додатком до курса „Историі русской литературы" (Варшава, 1861). Йдучи слідом за Кулішем, Пе-

digitized by ukrbiblioteka.org

траченко, по занадто короткім „общемъ взглядѣ“, розглядає на 10 сторінках творчість Квітки, Шевченка й Марка Вовчка, долучивши до них ще й самого Куліша. На праці Петраченка, як найменш серед усіх оригінальній, найдужче може позначені хиби всіх оглядів і нарисів цієї доісторичної, скажу так, доби в історіографії нашого письменства, а власне—їхня неісторичність та погляд на українське письменство, як на додаток тільки до російського.

Глибше з принціпіяльного погляду і навіть з фактичного ширше заходять того ж часу до справи ближчі земляки Могильницького, галичане — Іван Вагилевич (1811—1866) та Головацький Яків (1814—1888). Легко зрозуміти—чому. Бо стоючи осторонь од російських впливів, вони в своїх поглядах не були спутані шаблонами, схемами й традиціями російського письменства і вільну через те руку мали як-раз там, де треба було історичну перспективу незатемненою держати й прозорою. Бо, з другого боку, на тій віддалі вони здужали зберегти й де-яку позвитивну традицію самостійного літературного розвитку українського народу і цю традицію поставити напроти чужої узурпації. І от галицькі вчені пішли иншим шляхом—слідами Могильницького, якому взагалі багато завдячити мають початки літературного відродження в Галичині. Названі автори в 40-х роках дають справжні вже огляди історії українського письменства, нав'язуючи—утертій схемі наперекір—нове наше письменство через творчість литовсько-польських часів аж до старо-руського письменства княжої доби. Так складено „Замѣтки о руской литературѣ“ (1848) Вагилевича й особливо Головацького „Три вступительніи предподаванія о руской словесности“ (1849). „В предподаваніях моіх,—заявив Головацький,—гадаю іcторическим порядком перейти головніші й важніші творенія народа руского, аби тим ясніше духа тих утворів розпізнати можна було“ І справді Головацький пильно додержує того методу історичного, переходючи долю рідного письменства од „словесности, котра розпочинається аж із водворенням віри християнської“, до письменників-сучасників автора. Але поруч правдивої схеми та досить добре додержаного метода, обидві праці галицьких учених і хиби мають не аби-які. У Вагилевича здибаємо величезну силу фактичних помилок, які показують, що автор не все мав під рукою, про віщо писав, і через те його характеристики, новіших письменників особливо, не підносяться по-над загальні фрази, а вся загалом праця має вигляд дилетантського виробу. Більшого мож-

digitized by ukrbiblioteka.org

на сподіватись було од Головацького, цього признаного спеціяліста і справді тямущого знавця в сфері історії письменства. З усіх галичан того часу він таки найкраще був ознайомлений з українським письменслвом, маючи до того-ж у себе і всі найважніші видання з України; з його був патентований авторитет у літературних справах, „літературний диктатор", як любили в Галичині тоді говорити: не дурно ж Головацького, а не кого иншого обрано на катедру української мови й письменства, засновану з 1848 р. в львівськім університеті. Тим часом на ділі виявилось щось инше. Спинившись докладніше на старому письменстві, нове Головацький збуває немов знехочу, як настирну якусь, але нелюбу повинність, не вкладаючи в свою працю ані трохи щирого запалу й душі та розуміння, і в своїх концепціях літературних не йде далі за свого менш авторитетного товариша. Знамениті Головацького „Три вступительніи предподаванія", цікаві з методологічного боку і як схема історії нашого письменства, як-раз в останній частині своїй, що нового письменства торкається, може служити за зразок беззмістовности, поверховости й того специфічного шаблону, що вже тоді почав у справах літературних на галицькому ґрунті закорінятись, щоб пишним процвісти цвітом трохи згодом. Видко, що в Головацькому обізвався вже пізніший москофіл, ерудит-рутинер без доброї школи та схоластик, що не стерпів ні демократичного духу, ні народньої мови, цих двох у нашому письменстві найголовніших прикмет. Що-це не самий лиш здогад, маємо цьому докази в самій праці Головацького. На прикінці його відчитів ніби несподівано проскочила враз думка, що всі, з Котляревського починаючи, українські письменники намагаються „висказати все народнім малоруським духом, малоруським словом, щоби відзначити його від книжного російського, виявити самостатним. Для того, — додає професор українського письменства, — часом впадали в другу крайність—простонароднього невмістного (sic!) висловління". Треба думати, що саме цей погляд на недоречність „простонародности" в письменстві й одбився тією неохотою Головацького до нового українського письменства, яку зазначають і університетські слухачі цього першого професора-українця (Ом. Огоновський), і пізніші дослідники літературного життя (Франко, М. Возняк). А втім мусимо додати ще, що праці галичан не були свого часу у нас відомі й через те кращою своєю стороною

digitized by ukrbiblioteka.org

ніякого не мали впливу на розвиток щиро-історичного погляду щодо українського письменства.

Не спромігся на його стати, бувши цілком під впливом початкових оглядів Куліша й инших, Ол. Пипін (1833—1904) у першому виданні знаменитої своєї історії слов'янських літератур, спільно з В. Спасовичем написаної („Обзоръ исторіи славянскихъ литературъ", 1865). Таким чином, честь першої постановки українського письменства на цілком історичний ґрунт належить у Росії маловідомому тепер, Ів. Прижову, що того самого 1869 року надрукував у „Филологическихъ Запискахъ" і окремо видав (у Воронежі) невелику працю: „Малороссія въ исторіи ея литературы съ XI по XVIII в." з побіжним оглядом літературного розвитку на Україні від найдавнішого часу аж до Котляревського. Як цюю працю зустрінуто в українських кругах, бачимо з того, що зараз же, того ж таки року, її надруковано і в українському перекладі Н. Вахнянина („Правда", 1869 р. ч. 36—44). Видко, величезна була в історичному освітленні минулого нашої літератури потреба, коли люде вхопились за неповну і не всюди докладну працю Прижова, аби вона хоч саму проблему виразно ставила. Задовольнити ж згадану потребу судилося таки Пипінові у другому, кардинально переробленому, виданні своєї спільної з Спасовичем книги, що вийшло за десять років під титулом: Исторія славянскихъ литературъ (т. І. СПБ. 1879). Автор нарису про українське письменство, себто сам Пинін, дуже і фактичний бік своєї праці поширив, і її методологічні засоби одмінив. Власне це була вже справжня історія українського письменства, почата, правда, з литовської доби, бо попередню епоху автор уважає ще за „общее достояніе обѣихъ отраслей русской народности". Досить, як на тодішній стан фактичних відомостей, докладно переходить Пипін факти нашого давнішого письменства в усіх його формах і, приступаючи до нової доби, трактує її як відродження давньої традиції під впливом „факта славянскаго возрожденія", в якому й бачить джерело та оправдання українського письменства нових часів. Таким чином, у „спорѣ южанъ и сѣверянъ" Пипін рішуче тягне руку за перших. Свій огляд, що де в чому й по сей день ваги своєї не втратив, Пипін довів аж до 80-х років XIX в. і—що особливо треба одзначити—згадано тут уперше й про Наддністрянську Україну в невеличкому, але на той час досить змістовному нарисі національного відродження в Галичині та в перегляді її літературного надбання теж до 80-х

digitized by ukrbiblioteka.org

років. Праця Пипіна знаменувала вже нову стадію в дослідах над українським письменством, прищепивши до них справді історичний погляд, і була першою на цьому полі науковою спробою.

Проминемо панегіричну книжку Павлина Свенцицького „Вік XIX у діях літератури української" (Львів, 1871), не так наукову працю, аж запальний гімн народній поезії та письменству. Не спинятимемось теж і на статтях М. Драгоманова (під псевдонімом—Украінець) у „Правді" 1873—74 рр. під заголовком „Література російська, великоруська, українська і галицька": вони бо швидче виявляють критичні самого автора думки, ніж процес розвитку українського письменства, поступаючись цим перед иншою працею Драгоманова „Про галицько-руське письменство" (1876), що дає огляд літературного розвитку в Галичині. Не торкатимемось і праць Ол. Кониського — „Історія русько-українського письменства XIX віку" (під псевдонімом—Кошовий, у „Світі" 1881—82 рр.) та „Zarysy ruchu literackiego Rusinow" (у варшавському „Ateneum" 1885 р.): з першої бо надруковано самих кілька початкових нарисив, а друга дає занадто побіжний перегляд літературних здобутків на Україні. Тим більше можемо дати спокій цим працям, що з 80-х років починається справді вже історичне досліджування українського письменства, попереджене й низкою підпорчих праць та окремих монографій з обсягу давніших періодів.

Р. 1880-го вийшли в Київі „Очерки изъ исторіи украинской литературы XVIII вѣка" проф. духовної академії Мик. Ів. Петрова (1840—1921 рр.), в новій переробці надруковані в „Трудахъ Кіевской Духовной Академіи" 1909—1911 рр. під заголовком: „Кіевская искусственная литература XVII и XVIII вв., преимущественно драматическая" й окроме під назвою—„Очерки изъ исторіи украинской литературы XVII и XVIII вѣковъ" (Київ, 1911). На початку 80-х же років у журналі „Историческій Вѣстникъ" окремими нарисами, а потім, 1884 р., в Київі книгою, з'явилась і друга того ж ученого праця: — „Очерки исторіи украинской литературы XIX столѣтія", що потягла за собою чимало инших праць, як от критичні уваги Кониського й Комарова у львівському „Ділі", нижче зазначену книгу проф. Мик. Дашкевича, тощо, та й досі ще не зникла з обрію історично-літературних дослідів. Книги академика Петрова становлять безперечно новий етап у розвитку тих дослідів, кладучись на замітне кільце в ланцюгу нашої літературної історіографії. Перша книга, як пояснює сам автор, мала бути ніби вступом

digitized by ukrbiblioteka.org

до історії українського письменства XIX в., до якого Петров історичним заходить шляхом, кладучи за підвалину до своїх коло неї дослідів ступневий розвиток письменства, як такого, й еволюційний зріст одних його форм та проявів нового письменства з инших, старших віком, що за попередньої витворились доби. З другого боку й ці останні автор становить в органічний зв'язок з ще давнішим письменством київських часів. Таким чином у працях акад. Петрова історичний метод доходить свого логічного завершення, дошукавшись справжнього джерела до всієї літературної еволюції

Академик Микола Петров.

на Україні. Це відповідає свідомим завданням і замірам історика. „Історичне досліджування української літератури теперішнього віку і тільки воно саме,—пише Петров,—може розв'язати той гордіїв узол заплутаних стосунків між обома паростами руської літератури, який силкуються, часами, силомінь розрубати. Історичне досліджування української літератури викрило б справжнє її коріння й природу, вислідило-б той ґрунт, на якому росте вона, й визначило-б, до якої міри стоїть непохитно та живі видає соки отой ґрунт тим самим, має чи не має свою будуччину українська література". Своєю книгою й мав одповісти автор на поставлене запитання і саму відповідь можна вгадати вже з такої поважної постановки

digitized by ukrbiblioteka.org

й трактування теми. Але зачеркнувши дуже добре межі й засоби та напрям своєї праці, автор проте зараз же однієї допустивсь, але кардинальної—помилки, що збила його з правдивої пути методологічної й заподіяла чималу руйнацію його ж власному будуванню, потягши за собою й більшість тих огріхів що-до розкладу й пояснення матеріялу, за які справедливо свого часу докоряла нашому історикові критика. Кардинальною помилкою отією була тенденційна, наперед вироблена думка про рабську залежність українського письменства од російського, ба навіть повне підлягання йому та проте лиш його копіювання українськими письменниками. Ця несправедлива в основі своїй думка вирвала з-під ніг у історика той власний ґрунт, на якому він був розташувався й на якому тільки й можна зрозуміти і належним способом оцінити факти й події кожного націнального письменства, зменшила вагу тих попередніх праць, що сам же Петров поробив був, і нарешті на всі літературні здобутки нашого письменства густе накинула покривало, за яким історикові стало вже важко не то вирозуміти, а навіть доглянути їх справжню вагу і природу. На цьому вельми потерпіла вартість праць Петрова. Але по-за цим лишається досить багата збірка фактичного матеріялу, доведена до 80-х років, подекуди влучна систематизація його й нарешті ширшої з громадського боку ваги і морально прекрасний факт признання українського письменства та його історичних, отже непохитних, підвалин кваліфікованою наукою в особі компетентного автора, до того ж своїм походженням та вихованням з українством і не зв'язаного. Цим праці небіжчика Петрова виходять по-за рямці самого-но наукового значіння.

Зазначену помилку його виправляє й чимало нових джерел для українського письменства виказує друга наукова праця, що так само вийшла з кругів російської кваліфікованої науки; належить вона професорові київського унiверситету, згодом російському академикові, Мик. Дашкевичеві (1852—1908),—це власне академічний його „Отзывъ о сочиненіи г. Петрова: „Очерки исторіи украинской литературы XIX столѣтія" („Отчетъ о 29-мъ присужденіи наградъ графа Уварова", СПБ. 1888). Як і треба сподіватись, „Отзывъ" Дашкевича тісно зв'язано з „Очерками" Петрова в розкладі матеріялу. Але велика ерудиція автора та спеціяльні його досліди над деякими з джерел українського письменства спричинились до того, що рецензія виросла в цілу книгу цілком само-

digitized by ukrbiblioteka.org

стійної ваги і значіння, повну надзвичайно цінного матеріялу й оригінальних на той час висновків. Проф. Дашкевич иншу має вихідну точку, а саме — що „украинская литература XIX в., въ отличіе отъ прежней, проявила значительную самобытность и художественность при народности содержанія“ та що вона „создана оригинальнымъ геніемъ южно-русскаго племени и черты его обнаружились съ достаточною яркостію у писателей XIX в.“. Коли в ній і знай-

Микола Дашкевич.

демо риси залежности, наслідування, то їх є стільки ж, скільки у кожної иншої з новіших щиро народньої літератури: позички не замулили народности. Дашкевич, розгорнувши думку Пипіна про впливи на Україну подій слов'янського відродження, перший поставив українське письменство в тісний та органічний зв'язок з головнішими течіями европейської освіти, не забуваючи разом і про „старыя, никогда не прерывавшіяся преданія мѣстнаго творчества“. Відповідно до такого погляду автор і стежить, чим виявились „мѣстныя начала украинской литературы“, а також, як доходили і в чому відбивались „общеевропейскія теченія, отражавшіяся въ

digitized by ukrbiblioteka.org

ней черезъ польскую и русскую литературы и помимо ихъ“ Цим під історію нашого письменства заложено ту підвалину, якої бракувало в дослідах попередників. З особливою увагою з усієї історії українського письменства спиняється Дашкевич на початках відродження (Котляревський і инші), розшукуючи джерела його, і розділ про стосунки напр., між українськими письменниками і так званою українською школою в польському письменстві належить і досі до найкращих у цій сфері дослідів. Маючи цілком самостійну вартість, праця Дашкевича разом з тим дуже добре доповняє попередні досліди Петрова і поруч їх лягла в основу дальших на тому ж полі праць.

Омелян Огоновський.

З р. 1886-го в „Зорі“ починається друком велика праця професора львівського університету Ом. Огоновського (1833—1894)—„Исторія литературы рускои“, паралельно видана й окроме в чотирьох частинах (6 книг, Львів, 1887—1894), але все-ж не скінчена через смерть автора (1894 р.). „Літературу малоруську або русько-українську уважаємо,—зазначе Огоновський на самому початку своєї праці,— окремою від літератури російської, тому що народність русько-українська єсть окремою від народности великоруської або російської. На літературу польську не потрібно тут рефлектувати, позаяк словесність руська стоїть більше віддалеки від літератури польської, ніж від російської. Зачеркнувши так рямці своєї праці, Огоновський тим самим стає вже міцно на той основний ґрунт, на якому ще не зовсім твердо

digitized by ukrbiblioteka.org

почували себе його попередники. Само собою розуміється, що він разом із тим шукає джерел і ґрунту українському письменству в тій глибині віків, коли тільки виходить на арену історії українське (південно-руське) плем'я, кладучи початки його на письменство київської доби *). Правда, те старше письменство не вважає історик ще за цілком народнє. „Руська література письменна, на погляд Огоновського, являється душею народньої жизни в періоді новітнім, коли писателі руські стали дійсно хіснуватись мовою і світоглядом люду. До Івана Котляревського література письменна не була народньою, тому що розвій її спиняли три елементи: навперед церковно-слов'янська візвантійщина, відтак культура польська з середнєвічною наукою схолястичною, а наконець просвітня кормига царства московського" Ставлючись отже негативно до давнього нашого письменства, Огоновський все ж добачає в йому подекуди „здорові зерна", жалкуючи тільки, що „в тяжкім лихолітті народнім не одно зерно заснітилось у своїм зароді" З такого погляду виходючи, історик досить побіжно переглядає факти з старого письменства і всю увагу свою збірає власне на добі відродження аж до 90-х років XIX в., якій і присвячено більшу частину величезної праці Огоновського. Заслуга його в тому, що він зібрав і використав велику силу матеріялу—біографічного, бібліографічного та історично-літературного, і з цього погляду праця його вікопомне матиме значіння, як справочник для дальших працьовників. На жаль, і хиби цієї „Історії" так само не малі, а напереді між їми стоїть методологічна плутанина, а власне брак усякого методу. Тому то історичного розвитку ми в Огоновського не бачимо: він дав у своїй праці не так історію письмен-

*) За це, між иншим кажучи, Огоновському довелося стягнути на себе несподіваним способом гостру критику від одного з своїх попередників на полі української літературної історіографії, а саме — від Пипіна. В своїй, що наробила була колись чималого розголосу, статті „Особая исторія русской литературы" („Вѣстникъ Европы", 1890) російський учений стає проти думки, що можна з письменства княжої доби починати історію українського письменства. Пипінові одповів докладно і сам Огоновський („Моему критикови", Вôдповѣдь А. Пыпинови . . ., Львів, 1890), і Левицький-Нечуй (Баштовий Ів. — Украинство на литературныхъ позвахъ зъ Московщиною, Львів, 1891). Епізод надто цікавий з історії українсько-російських стосунків, як ілюстрація до того „спора южанъ и сѣверянъ", що про його так багато і так недвозначно писав був попереду сам Пипін.

digitized by ukrbiblioteka.org

ства, як номенклатуру письменників, окремі етюди й монографії, не счеплені між собою внутрішньою ідеєю; а в них найбільш приділено місця на переказування змісту творів кожного письменника з одноманітними, шаблоновими увагами естетичної марки та quasi-патріотичними приспівами. Загальні характеристики надзвичайно бліді, позбавлені темпераменту й індивідуальних прикмет; не визначено і не почувається місця, яке займає в історії письменства той або инший письменник, не показано ґрунту, що з його виросли й поживу мали літературні факти. Праці Огоновського бракує живого нерва або—скажу так—усякої перспективи: постати письменників немов виставлено всі в-ряд і часто вони дуже один на одного скидаються. Огоновський, можна сказати, закінчує собою добу збірання матеріялу і вже по йому можливим зробився той синтез, той підрахунок літературного надбання, що становить істотню справжньої історії письменства рису.

Образ такого підрахунку дає до якоїсь міри праця В. Коцовського — „Оглядъ національнои працѣ галицкихъ русиновъ“ у „Зорі“ 1887 р. Написана з приводу 50-х роковин виходу в світ першої народньою мовою книги в Галичині („Русалки Днѣстровои“), ця праця містить цікавий, хоч і конспективний дуже, перегляд літературних фактів на громадскій основі у Наддністрянщині. Спробу синтетичного викладу літературного матеріялу, що постачила Галичина, дав Остап Терлецький (1850—1902), надрукувавши, за підписом—Ів. Заневич, у „Житті і Слові“ 1894—95 р. р. велику працю „Літературні стремліня галицьких русинів від 1772 до 1872 р. р.“. Широко, на зразок оглядів історії культури задумані, ці літературно-громадські нариси оброблено досить хаотично й до того ж автор не дав собі а ними ради й кинув, не дійшовши краю. Терлецький замірився був написати історію внутрішнього розвитку й розумового руху в Галичині за століття її життя під берлом австрійським, але заплутався в неперетравленій масі матеріялу й одбіг од своєї справжньої теми, давши і більше і менше, ніж заголовком своєї праці обіцяє: більше—бо викладає не самі літературні, а й громадські події та змагання; менше—бо як-раз літературна сторона еволюції виступає невиразно, на другий одсовуючись план за подіями чисто громадської ваги. Невдатна, як спроба синтетичної обробки, праця Терлецького має вагу знов же своїм матеріялом, досить старанно й дбайливо зібраним. Те ж саме сказав би я й про другу, посмертну, працю того ж автора—„Галицько-

digitized by ukrbiblioteka.org

руське письменство 1848—1865 р." („Л.Н. Вістник", 1903): і тут переважає громадсько-політичний матеріял з додатком власних самого автора споминів, бо частина подій минала вже перед його, як самовидця, очима.

Рік столітних роковин нового українського письменства (1898-й) знов приніс кілька загальних оглядів, а найвартніший з їх належить проф. Ол. Колессі — „Століттє обновленої українсько-руської літератури" („Л.-Н. Вістник", 1898 р., кн. XII). З ювилеєм 1898-го року зв'язано й видання першої історичним способом зложеної збірки творів українського письменства од Котляревського—„Вік" (Київ, перше видання 1900 р., друге в трьох томах 1902 р.) з коротенькими життєписами й оцінками та головнішою бібліографією українських авторів. Підбиваючи фактичний підсумок за ціле століття літературному надбанню на Україні, ця збірка мала свого часу значну вагу. З того ж ювилейного року почала виходити капітальна „Історія України-Руси" проф. Мих. Грушевського. Найбільше віддаючи уваги внутрішньому життю українського народу, історик і фактам письменства присвячує по відповідних місцях своєї праці дуже цінні екскурси (особливо т. т. I, III та VI).

Коли поминути невдалий підручник Йосифа Застирця („Підручна історія руської літератури від найдавніших до найновіших часів", 1902) та популярні нариси Остапа Макарушки („Короткий огляд русько-українського письменства від XI до XVIII ст. для ужитку молодежи", друге видання 1906 р.), то на самому початку XX в. маємо знов два загальні огляди українського письменства: Б. Грінченка — „Малорусская литература" в 12-му томі „Большой Энциклопедии" та Ів. Франка — „Южнорусская литература" в 41 томі „Энциклопедическаго Словаря" Брокгавза й Ефрона,—обидва, доведені аж до останнього часу, дають стислий образ розвитку нашого письменства за ціле століття його існування. До того ж праця Франка була немов першим, конспективним, нарисом до більшої роботи з історії українського письменства, якої од його сподівалась наша наука й яку знаменитий письменник міг виконати, як ніхто може з сучасників. Року 1909-го в „Записках Наукового Товариства імени Шевченка" (т. 89-й) появилось було друком навіть переднє слово до „просторої історії українського (південно-руського) письменства", яку автор обіцяв протягом найближчих літ опублікувати. В надрукованому слові Франко ви-

digitized by ukrbiblioteka.org

ясняє саме розуміння історії письменства та шляхи й процес розвитку кожної національної літератури. Стоючи за психологічний принціп у критиці, автор і в історії письменства дає перевагу психологічним дослідам, історично-порівнавчого додержуючи методу. „Два роди складників,—пише він тут,—місцева ріжнородність і замісцеві, привозні, міжнародні, отже для ріжних народів спільні елементи—це основи всякої національної літератури. Кожда національна література—це в більшій або в меншій мірі органічний виплід свого місцевоого, оригінального і своєрідного з привозним, чужим із довговікових міжнародних зносин" Жадного не може бути письменства цілком оригінального, од чужих впливів незалежного, як не може і не повинно бути в письменстві й мови про якусь принціпіяльну користь або шкодливість од чужих отих впливів. „Поки говорити про користь або шкодливість чужих впливів,—справедливо завважає Франко,—треба попереду докладно розслідити, зрозуміти їх початки, розвій і вплив, і тут властиво й кінчиться роля історика". Але самий факт, що кожне письменство складається з комбінацій свого, місцевого, з чужим, з околу принесеним, особливі накладає повинності на історика літератури. „Він,—ці повинності формулує Франко,—мусить відріжнити в ній національне від інтернаціонального, мусить показати, як вона засвоює собі чужий матеріял і чужі форми і що вносить свого в загальну скарбівню літературних тем і форм; мусить показати, чим були для неї літератури сусідніх народів і чим була вона для них. Трактуючи історію літератури, як частину культурної історії своєї нації, він мусить підносити в її появах усе важне з культурного погляду, в позитивнім і негативнім змислі, та, з другого боку, не може обмежитися на самім малюванні того культурного тла, бо все-ж-таки історію літератури творять переважно визначні, творчі одиниці, що підносяться духом по-над загал, не раз відгадують його стремління, а иноді показують йому нові шляхи розвою. Змалювання життя, ролі і впливу тих одиниць—це одна з найпринадніших, але й найтяжчих задач історика літератури. Ідея розвою та органічного росту мусить присвічувати йому при освітлюванні матеріялу, і він залюбки звертатиме увагу на такі літературні появи, в яких видно зав'язки та зароди будущих паростей. Не відкидаючи на бік почуття краси й гармонії, він буде, одначе, шукати їх виразу не в придержуванні естетичних формулок та шаблонів, а в пильній увазі до явищ соціяльного та індивідуального життя, в виявах сили,

digitized by ukrbiblioteka.org

творчости та гармонійного розвою людської одиниці й цілої нації“ Легко зрозуміти, яке величезне викликала була заінтересування праця, з таким широким закроєна розмахом, що зачеркнув був тут Франко. На превеликий жаль, обіцяна його „простора історія“ так і не поступилась друком далі за переднє слово, ба й не була написана зовсім. Замісць неї вийшов р. 1910-го у Львові Франків „Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.“,—вийшов і розчарував усіх, хто так нетерпляче дожидавсь обіцяної праці. Методу, який подав був Франко в цитованій допіру передмові, тут ані сліду не знайдемо. Нема також і тієї широти погляду та бистроумности у висновках, як і величезного критичного та наукового апарату, до якого привчив був автор попередніми своїми працями з історії письменства й літературними оглядами. То був час, коли Франка посіла вже його смертельна недуга—„не тільки ця фізична безвладність (утрата рук), але ще більше може психічний неспокій“, як сам Франко поясняє в передмові до свого нарису. І, безперечно, фатальна недуга вельми одбилась, а надто на останніх розділах Франкової книги. Це дуже детальний реєстр авторів, книг і видань, цілком механічний і без жадної оцінки та перспективи, зате з страшною силою помилок у біографічних та бібліографічних відомостях, у цілому безладний та хаотичний, позначений розпадом колись великого духа. Тому то вся вага „Нарису“ зводиться знов же до визбірування сирового матеріялу, хоча і з його, через зазначені причини, користуватись доводиться тільки надто обережливо.

Року 1907—1908-го друкувалися в „Л.-Н. Вістнику“, а потім окроме вийшли нариси Ол. Грушевського — „Сучасне українське писменство в його типових представниках“ („З сучасної української літератури“, Київ, 1909, друге видання—1918 р.),— праця способом небіжчика Огоновського зроблена: окремі етюди про письменників, часом не сучасних і не типових, з переказуванням змісту й без виразно позначеної провідної думки. Р. 1907-го в „Русской Мысли“ надрукований був огляд Ол. Лотоцького —„Демократическая литература“, для інформації російського громадянства написаний. Інформаційний має теж переважно зміст і популярний нарис С. Русовоï — „Украïнская литература въ XIX вѣкѣ“, надрукований в „Исторіи Россіи въ XIX вѣкѣ“ (видання бр. Гранатів, т. т. 4 і 7-й). Педагогічне завдання собі ставить

digitized by ukrbiblioteka.org

шкільний „Огляд історії українсько-руської літератури“ (Львів, 1910) Ол. Барвінського.

Рік 1909-й приніс початок ще однієї праці з історії нашого письменства: у Коломиї вийшов „Начерк історії української літератури“ Б. Лепкого, у першім випуску доведений до часів лихоліття татарського, а в другому ніби до Котляревського,—ніби, бо власне автор не дійшов до поставленої собі межі, загубившись у хаотично викладеному матеріялі з попереднього часу. Краще й систематичніще оброблено у Б. Лепкого давніше письменство київської доби, якого справжню апологію дає він на закінченні, виступаючи проти думки Огоновського про абсолютну мертвотність і ненародність старого нашого письменства.

Велика війна 1914—1918 рр., а на додачу розрухи й революційні заворушення та хатні чвари на всьому просторі українських земель мало не всюду спинили були систематичну наукову роботу, а надто коло українознавства. Погром над українством, темними силами заподіяний на початку війни і на Україні, і в Галичині, дуже відбивсь тяжко й на дослідах над українським письменством: не сами бо музи, але й науки змовкають inter arma ... З оглядів та инших праць, що з'явилися під час війни, можна хиба оці пригадати: акад. В. Перетца — „Старинная украинская литература“ та автора цієї книги—„Новая украинская литература“ (обидві в збірнику „Отечество“, Петроград, 1916); Лепкого Б. та В. Сімовича — „З історії української літератури“ (Відень, 1915) і нарешті другий автора цієї книга огляд —„Украинская литература“ (в 42-му томі „Энциклопедическаго Словаря“, видання бр. Гранатів, Москва). Усі вони мають переважно інформаційні завдання, щоб задовольнити те зацікавлення до українства, що прокинулось було останнім часом у зв'язку з військовими подіями. На літературному ж великою мірою матеріялі засновано й працю Вол. Дорошенка „Українство в Росії“ (Відень, 1917), що дає, поруч громадських, перебіг і літературних фактів од відродження України аж до революції 1917 року.

Пореволюційні часи—часи розвалу, занепаду й занедбання всякої культурної роботи, разом з повною руїною технічних засобів —ще менше сприяють літературно-науковій продукції. Праця коли й провадиться, то провадиться тільки нишком, потай миру, в надії на прийдущі часи. Мало пишеться. Те, що пишеться, ще менше під друкарський станок дістається. Що-ж чудом якимсь доб'ється

digitized by ukrbiblioteka.org

друку—минає зацікавленого читача й до його рук доходить хиба поплутаними манівцями, яких ні одшукати, ні навіть зважити нема спроможности. Все випадком робиться, химерної долі примхою Отже не багато знайдеться, що одзначити годилося б у нашому перегляді на останку, хоча треба сказати, що з р. 1922-го ніби вже позначається якесь розворушення і в цікавій нам тепер сфері письменства. Переживаємо, ачей, критичний момент, той переступний час, по якому пригашені духа потреби знову зринуть на поверхню й займуть належне їм у житті людини місце.

„Коротка історія українського письменства" (Київ, 1918) автора цього огляду, що чудом вийшла була в світ за одного з lucida intervalla, має на меті самі завдання популяризації й важить на зовсім неосвідомленого читача. Таке саме завдання собі ставлять і дуже гарно складені „Розмови про українських письмеників" В. Щепотьєва (част. I—II, Полтава, 1918), що можуть бути зразком популяризації історично-літературного матеріялу. Цілком непотрібний баласт, до того-ж безграмотно-неоригінальний, являє з себе книжка Дм. Рудика — „Короткий огляд українського письменства з виїмками творів" (Умань, 1920): призначена для середніх шкіл та самоосвіти, вона ні до чого і ні для кого непридатна. Не багато так само дає теж до шкільного вжитку призначена книга Ол. Дорошкевича — „Українська література" (Київ, 1922): брак виразного плану, неповнота матеріялу, поплутаний виклад, вульґаризація розуміннів, силоміць для декорації накинута тенденція надають їй вигляду якогось непорозуміння серед історично-літературних оглядів. Нарешті остання з нашого поля і найцікавіша новина—це перші томи „Історії української літератури" М. Возняка, що вийшли 1920—1921 р. у Львові (т. I та перша частина т. II-го).

М. Возняк невтомний дослідник на полі історії нашого письменства; він поробив чимало вже підготовчих дослідів, часто на підставі нового матеріялу, особливо з середньої доби нашого письменства (про Зизанія, про стару драму та віршу) та з нової культурної історії Галичини (про галицькі граматики XIX в., про початки преси, про культурні зносини Галичини з Україною Наддніпрянською, то-що), не лічучи кількох популярних історично-літературного змісту нарисів. Все це давало запоруку, що і в найновішій праці М. Возняка матимемо оригінальний і науково розробле-

digitized by ukrbiblioteka.org

ний огляд минулої долі українського слова з усіма тими прикметами, якими визначаються попередні цього автора праці.

Перші томи „Історії“ М. Возняка, що кінчаться на київському схоластичному письменстві, ці надії великою мірою й справдили. Не прокладаючи нових шляхів, автор старанно і пильно використовує праці попередників і добрий дає підсумок зробленому до його. Тут от і став йому в пригоді вироблений вже історично-літературний апарат, що здобув собі історик, працюючи попереду монографічно над деякими питаннями з обсягу історії нашого давнього письменства. Розслід над джерелами до творів, докладне переказування змісту, рясні—може навіть занадто рясні, аж до деякого перетяження викладу—цитати, фактична повнота, нарешті синхроністичні таблиці й надто багата бібліографія та добрані систематично ілюстрації—такі позитивні Вознякової праці риси. До хиб її я поклав би певну диспропорцію частин, бо через неї виступає невиразність основних поглядів автора й до якоїсь міри самого викладу хаотичність. Надто з цього погляду виразні приклади подає II-ий том „Історії“ і найдужче вони позначилися в найважнішій його частині. Полемічне, напр., письменство розірвано якось штучно і механічно на два кавалки (розділи II-й та III-ій) і поміж їх увійшов клином чомусь уривок вірщового письменства (Кирило Транквиліон Ставровецький та ин). Чимало сумнівів будить самий розклад письменників—і не хронологічний, і не систематичний—і до того-ж деяких письменників (Петра Могилу, М. Смотрицького) знов же розпорошено по ріжних частинах книги. Бракує, видко, загального плану й бере гору випадкова механічність у розкладі й обробці матеріялу. Трапляються не рідко й дрібніші огріхи в формі рисковитих тез, з якими важко погодитись читачеві, а ще мабуть буде важче дати собі раду самому авторові, коли він схоче тії тези довести до логічного кінця. Ось кілька прикладів. „Що великороси були окремий народ, ворожий українцям, це відчула—пише д. Возняк,—Україна дуже швидко. Наслідком того, що широкі хвилі переселенців поплили в XII в. з України в суздальське князівство, найбідніше з усіх, воно стало протягом 50 літ одним з найбільш цвітучих“ і вже 1169 р. руками Андрія Боголюбського захопило Київ, „щоб понизити та зруйнувати столицю України“ Отже виходить, що за 50 років переселенці з України зробились зовсім окремою і ворожою нацією—процес мабуть занадто прудкий і в анналах світової історії небувалий. Що тут не національні заважили ра-

digitized by ukrbiblioteka.org

хунки, або-ж принаймні не сами вони, показують саме пам'ятки нашого тодішнього письменства, що дають аж надто прикладів ворогування в межах тодішньої „руської" (себто української) нації *). Адже ж і наші тутешні князі проміж себе тільки й робили, що зваду зводили—„и начаша князи про малое—„се великое" млъвити, а сами на себе крамолу ковати", мовляв влучно автор „Слова о полку Ігоревім". і який-небудь тубільний Олег Гореславлич ледве чи менш накоїв лиха своїй батьківщині, аніж захожий Андрій Боголюбський. Отже виходить, що причини лежали деинде, а не в самому національному антагонізмі між Київською землею та Суздальщиною. І це тим більше, що сам же автор допіру зазначив був зовсім справедливо, що наші переселенці „несли з собою з українського полудня свій культурний, з'окрема літературний доробок і свій народній епос—билини",—отже не так ще національно й ріжнилися метрополія з колоніями. До речі про „билини" „Не зашкодить придати,—запевняє д. Возняк,—що билини це поетична творчість кляси дружинників і з упадком київської держави й її витвору—дружинної кляси не стало на місці народження билін їх носителів і декламаторів чи співців", і тому перевелись на Украні й задержалися тільки на Московщині ці твори народньої словесности. Цікаво, чи новітні „сказителі" тих билін з олонецьких пущ та їхні протягом віків попередники теж належать до „дружинної кляси" і, коли не належать, то чому ж билини таки заховались на півночі, зникнувши зовсім на місці свого первісного народження? Схема д. Возняка не дає на це певної або краще—ніякої відповіді. Особливо гіпертрофованою гіпотетичністю грішить у д. Возняка розділ про Бояна. „Не зважаючи на увесь глибокий зв'язок пісень Бояна з народніми піснями, його пісні істотно різнилися в основі, пляні та стилітичних методах від народніх пісен"—нехай і так. Але ж далі — „пісні Бояна відзначалися обдуманістю пляну й розкладу частин, ідеальністю угрупування дрібних історичних фактів"—звідки це все відомо авторові? і звідки він також знає, що „від Бояна переняв поет (автор „Слова") також плян і стилістичні засоби"?. Гіпотези в такій занадто категоричній і догматичній формі цілком протилежне роблять враження й опріч скептичної по-

*) **М. Возняк систематично модернізує нашу національну назву і через те иноді виходять принаймні незручности, — напр. у виразі „українець — дажбожий внук", при переказі „Слова о полку Ігоревім".**

digitized by ukrbiblioteka.org

смішки нічого викликати не можуть цією плутаниною усталених фактів та рисковитих здогадів. Иноді важно навіть буває розібрати, чи плутанина ця залежить од помилки, чи од невдатного вислову. Так, оповідаючи про склад так званої Геннадієвої біблії, д. Возняк запевняє, що більшість її текстів це, буквально, „переклад 70 перекладчиків із грецького тексту, зроблений у південних слав'ян" Виходило б, що так звані „сімдесят толковників" за 270 років до нашої ери перекладали, і до того-ж, з грецького (!) тексту для слов'ян, тим часом коли самий грецький текст був наслідком праці „семидесятьох", а про слов'ян того часу шкода й говорити. Помилка це така занадто вже елементарна, що мимоволі силкуєшся одшукати їй одгадку в якомусь стилістичному lapsus'ові. Ці і такі-ж хиби в „Історії" д. Возняка дещо обнижують вартість цієї солідної й корисної взагалі праці, якої закінчення дожидатимемо нетерпляче.

Історіографія українського письменства доходить нині свого довершення. Почалась вона з критичних етюдів та оглядів поточної продукції, без історичної перспективи та ідеї невпинного розвитку письменства протягом віків, задовольняючи більш вимоги дня та саме право нашого письменства на істнування обстоюючи (огляди Бодянського, Костомарова й инших аж до Куліша). Дальшим станом розвитку було збірання історично-літературного матеріялу, осяяне вже ідеєю невпинного розвитку та послідовности в літературній еволюції. Заклюнувшись дуже ще несміливо в нарисах галицьких учених, Вагилевича й Головацького, цей період історіографії українського письменства визначних дав заступників, як небіжчик Пипін, як Петров, Дашкевич та Огоновський, не згадуючи вже про великий гурт збірачів матеріялу з тієї чи иншої почастної сфери (акад. Перетц, проф. Рєзанов та инші). Не припиняючи цієї першорядного значіння роботи, новітні дослідники, з Франка мабуть почавши, велику віддають увагу на використування й систематизацію вже зібраного набутку, щоб дійти дорогою синтезу до останніх висновків та справжню нашого письменства історію утворити. 60-ті й 90-ті роки були видимими стовпами на дорозі зросту дослідів коло нашого письменства та межами для тих періодів. Отже з чверть віку лежить вже за роботою нашого синтезу на цьому полі і руками цілого покоління працьовників уготовано йому принаймні шляхи і методи, на яких може бути нарешті побудована наукова історія українського письменства.

digitized by ukrbiblioteka.org

Опріч такого наукового розроблювання, ціла низка авторів задовольняє також потреби регістрації літературного матеріялу в бібліографічних покажчиках. З старих праць треба тут зазначити: Ол. Лазаревського — „Указатель источниковъ для изученія малороссійскаго края“ (СПБургъ, 1858), В. Межова — „Бібліографическій указатель книгъ и статей, относящихся до южно-русскаго края“ („Основа“ 1861 р. кн. VIII й XI—XII) та його ж таки „Бібліографическій указатель галицко-русской литературы“ („Основа“ 1862 р., кн. VI); нарешті Я. Головацького „Бібліографія галицко-руская съ 1772—1848 года“ („Галичанинъ“ 1863 р. в. III. і IV). Для старого нашого письменства добрий підсумок матеріяла дає „Обзоръ южно-русскихъ и западно-русскихъ памятниковъ письменности отъ XI до XVI ст.“ проф. П. Владимирова (Київ 1890). В новіших часах бібліографична регістрація провадилась окроме для України Наддніпрянської і окроме для Галичини, чи взагалі Наддністрянщини. Першу розроблено переважно в працях М. Комарова: „Бібліографичний покажчик нової української літератури 1798—1883 р. („Рада“ 1883) „Українська драматургія“ (Одеса, 1906), „До Української драматургії“ (Одеса, 1912) та инші. Спробу доповнити бібліографічну роботу Комарова зробив Д. Дорошенко, випустивши першу частину „Покажчика нової української літератури в Росії за 1798—1897 роки“ (Чернівці, 1917). Для закордонних виданнів маємо серію докладних праць Івана Є. Левицького: „Галицко-руская библіографія XIX ст.“, т. I. і II. (Львів, 1888—1895) і для поодиноких років (1888 і 1889), „Галицько-руська бібліографія за р. 1772—1800“ („Записки Наукового Товариства ім. Шевченка“, т. 52), „Українська бібліографія Австро-Угорщини за роки 1887—1900“, т. I—III (Львів 1909—1911). Бібліографію народньої словесности й фольклорних праць подав Б. Грінченко в книзі „Литература украинскаго фольклора 1777—1900“ (Чернігів, 1901). Спробу систематичного покажчика для українознавства, між инщим і з історії письменства дає „Указатель источниковъ для ознакомленія съ Южною Русью“ (СПбургъ, 1904) Д. Дорошенка, дуже, на жаль понівечений цензурою, та почасти автора цієї книги—„Библіотека по украиновѣдѣнію („Украинская Жизнь“, 1917, кн. III —VI), в переробці видано потім і окремо під титулом „Українознавство. Покажчик потрібної для самоосвіти літератури“ (Київ, 1920). Останні дві праці мали на меті чисто практичні завдання

digitized by ukrbiblioteka.org

і через те не так про повноту матеріялу дбали, як про доцільнішу його систематизацію. Останніми часами були спроби й спеціяльних бібліографічних виданнів, а перше між ними місце займав київський „Книгарь“ (1917—1920 р. р.). Годиться теж згадати бібліографичні праці до окремих письменників: М. Комарова — до Шевченка, Котляревського, Лисенка, Нечуя-Левицького (остання не друкована); М. Павлика — до Франка, А. Балики — до Куліша, В. Доманицького — до Кониського, Н. Баженова — до Квітки-Основ'яненка, Вол. Дорошенка — до Франка, Ів. Калиновича — до Яцкова, українських перекладів з Короленка і т. и.

5.

Такий був образ історичних дослідів над українським письменством. Ми бачимо, що переважають серед їх не так суто наукові праці, як принагідні огляди, що межують власне з критичними нарисами, де історична форма—справді тільки форма, а справжня суть лежить у тих думках, з якими той чи инший автор заходить до фактів письменства. Але поруч і разом з історичими досліджуванням письменства одбувавсь систематично й справжній перегляд поточної літератури в критичних працях. Звичайно, трудно покласти межу поміж історично-літературними та критичними працями, бо історик письменства повинен часто вдаватися в оцінку данного письменника, а з другого боку й критик не може біжучі події й факти письменства розглядати незалежно від історичних основ їхніх та коріння в минулому. Обертаючись до української критики, ми справді бачимо в ній перевагу історичного методу: огляд сучасности, особливо в перших критичних спробах, спірається здебільшого на факти попереднього і з них черпає свої основні думки й аргументи. Може це виникало з того, що українським критикам доводилося разом і обороняти право українського письменства на істнування і, зв'язуючи його з стародавньою традицією, вони одразу ставили справу на ґрунт натурального розвитку письменства, а не примхи поодиноких людей, як силкувалися довести вороги. В усякому разі перші критичні спроби в українському письменстві, згадані вже огляди Костомарова, Метлинського, Бодянського, А. Котляревського, Гатцука та Куліша, раз-у-раз і неодмінно сучасні літературні з'явища роз-

digitized by ukrbiblioteka.org

глядають на історичному ґрунті, починаючи звичайно історію нового українського письменства з „Енеїди“ Котляревського, — правда, майже не торкаючись його попередників. І всі названі тут автори так чи инакше аргументують законне право на існування та історичну неминучість і потребу українського письменства. Так, Костомаров у першому своєму огляді („Молодик“ на р. 1844) початок цього письменства ставить у зв'язок з „ідєєю народности“, що пройшла була по всій Європі, оновила духом животворним усі письменства там, а в Росії довела нарешті до думки, що не вважаючи на величезне число книг, „у насъ нѣтъ литературы“, і тим самим примусила до ґрунту обернутись—„къ собственному источнику національности и народности“ І ось тут письменники—українці мусіли натрапити на питання: до якої ж саме народности? Адже то нестеменний факт, що „народность Малороссіи есть особенная, отличная отъ Великороссійской“, і письменний українець або мусів би занехаяти письменство зовсім, або перетворити себе на великороса, або ж— „явиться на поприщѣ изящной литературы съ своєю малороссійскою народностью, съ своимъ народнымъ нарѣчіемъ“ Українці вибрали останнє: коли виходити з ідеї народности, то, на думку Костомарова, це „есть потребность времени, потому что исходитъ изъ того начала, которое оживляетъ настоящее общество“ Ол. Котляревський ставить у догану російському письменству те, що в йому „до сихъ поръ не воздано должное младшей сестрѣ и спутницѣ русской литературы — словесности малороссійской или украинской“ В ній бо єсть „своя жизнь и свое развитіе“, і вона має право на почесне місце в спільній історії письменства, як правдивий вираз національного духу українського народа й естетична для його школа.

Так непохитно принцип народнього письменства на Україні встановлено вже в початових спробах української критики. Ще глибше взяв справу рідного письменства П. Куліш, що взагалі був першим українським критиком в справжньому розумінні цього слова. Стоючи, звичайно, на традиційному для українського письменства ґрунті реалізму, він не тільки давав критичний перегляд літературного надбання на Україні в своїх численних журнальних статтях та передмовах до творів українських письменників, але й пробував зачеркнути вже й межі української критики, поставити перед нею певні завдання, підвести під неї теоретичні основи. З

digitized by ukrbiblioteka.org

цього погляду особливої вартий уваги епілог до російського перекладу „Чорної Ради“—„Объ отношеніи малороссійской словесности къ общерусской“, статті в „Основі“—„Характеръ и задача украинской критики“ і „Простонародность въ украинской словесности“ та окремі уваги в „Запискахъ о Южной Руси“ Народність у змісті й формі — ось що було найпершим вимаганням од письменства у Куліша „Мы всѣ,—пише Куліш про сучасне українське письменство в „Запискахъ о Южной Руси“—не розбирая того, велики или малы наши литературныя способности, такъ точно ведемъ свое происхожденіе отъ своихъ рапсодистовъ, какъ греческіе писатели образованного вѣка вели его отъ Гомера и какъ самъ Гомеръ — отъ предшествовавшихъ ему очевидцевъ дѣяній старой Греціи Мы и народъ—одно и то же, по нравственному развитію малороссійскаго населенія, но только онъ, съ его изустною поэзіею, представляетъ въ духовной жизни первый періодъ образованія, а мы—начало новаго, высшаго, періода Мы только многостороннѣе своихъ предшественниковъ, украинскихъ бардовъ, но они не лишили насъ наслѣдства по себѣ ни въ какомъ отношеніи“ Тим то українська література для Куліша—„созданіе небольшого кружка, устроившаго себѣ изящную жизнь посреди толпы она голосъ подобной толпы“; твори українських письменників „должно почитать не игрушками удаленнаго отъ житейскихъ треволненій кружка, а созданіями духа народнаго“ Відповідно до цього, завдання української критики бачить Куліш у „строгой повѣркѣ литературныхъ созданій эстетическимъ чувствомъ и воспитаннымъ въ изученіи своей народности умомъ“ („Характеръ и задача украинской критики“). Ставлючи українське письменство в зв'язок з народньою поезією, Куліш менш уваги звертав на зв'язки нового письменства з попередньою літературою на Україні, на його коріння та історичний розвиток у минулому. З цього погляду можна завважити навіть де-яке нехтування попередників, як це й одбилось на відомій праці Кулішевій про Котляревського. Далі в глиб, за Котляревського, українська критика майже й не зазирала тоді, не маючи, очевидно, досить матеріялу для себе через те, що попередній період був тоді дуже мало ще розроблений. Зате з тим більшим притиском підкреслювала вона „народність“ українського письменства.

Але не тільки народність ставив Куліш та його сучасники в основу поетичної творчости. Як народ український складався то-

digitized by ukrbiblioteka.org

ді з самих трудящих людей, з того, що звикли звати „простим народом“, то народність сама собою перейшла в простонародність і тим поставила незабаром якесь магичне коло, в якому ніби мусіло обертатись українське письменство. Тільки ті теми повинні були розробляти письменники, які потрібні й цікаві народові. Тим то Костомарову вже навіть сама думка здається чудною, щоб по-українському в ті часи можна було викладати „Космос“ Гумбольдта або „Римську історію“ Момзена: „для такого рода сочиненій еще не пришло время“, каже він, зачеркуючи свою схему народньої просвіти („О преподаваніи на южно-русскомъ языкѣ“ в „Основі“ 1862 р.). Ще один ступінь—і українська критика опинилася в тому сліпому заулкові, якому ім'я було—„литература для домашняго обихода“.

З цієї точки теоретично так і не зійшла українська критика 60-х років, хоч практично й сами критики, певна річ, говорили, та й не могли не говорити, на такі теми, які зовсім нецікаві були й чужі „простому народові“, але виникали сами собою в процесі розросту української ідеї. На тій ж позиції стояли спершу й дальші діячі українського відродження. Погляди одного з найблискучіших заступників дальшого періода, М. Драгоманова, спершу дуже нагадували були теорію „литературы для домашняго обихода“ (особливо в статтях „Література російська, великоруська, українська“), але вже в половині 70-х років Драгоманов розсовує рямці українського письменства і його критичні й публіцистичні праці („Шевченко, українофили й соціялізм“, „Чудацькі думки“, „Листи на Наддніпрянську Україну“ і т. и.) вимагають народности тільки в формі, не зв'язуючись нічим що-до тем і змісту. Драгоманов одкинув старий погляд на народ, як на простолюддя: „давно вже пора,—писав він у „Громаді“,—закинути й звичку звати народом тільки селян-хліборобів, а признати народом усіх, хто робить користну громаді працю“. З другого боку, він найбільше дбав про європеїзацію українського руху і рятунок од попередніх помилок бачив у тому, щоб „стоючи ногами й з серцем на нашій Україні держати свої голови в Європі, а руками обнімати по меншій мірі всю Слов'янщину“. Завдання українського письменства для Драгоманова це—спинити „втікачку наших молодих людей од України й українства, давши їм змогу пізнати свою країну й породу і причепитись до всесвітніх думок і інтересів за поміччю українського

digitized by ukrbiblioteka.org

письменства й показавши їм, як можна служити всесвітнім інтересам на українській ниві" („Шевченко, українофіли й соціялізм").

Після таких думок фантом „литературы для домашняго обихода" повинен був розвіятися вже на-віки. Українська критика й справді не вертається до цього питання і натомісць пробує уґрунтувати инші сторони літературного життя, його принципіяльні основи, що у Драгоманова виступали ще як категоричні формули. Кониський, Нечуй-Левицький, Франко, Грінченко й инші до творів української літератури прикладають ту за-

Борис Грінченко.

гальну мірку, яку виробила історія европейської думки й цінять їх остільки, оскільки вони в собі носять принципи правди, добра і краси. „Наша українська література,—писав Нечуй-Левицький у своїй праці „Світогляд українського народа",—вийшла вже із сповитку, починає міцно ставати на ногах. Правдиво народня по своїй підставі, вона може йти тільки поруч з народнім життям і не повинна одрізнятись од народньої думи, народнього бажання, народнього духа" В другій праці „Сьогочасне літературне прямування" той же автор неминучою умовою розвитку всякого письменства становить „принцип реальности, національности та народности", прикладаючи ці умови й до українського письменства. Далі ці дум-

digitized by ukrbiblioteka.org

ки снував у своїх критичних спробах Борис Грінченко, з свого улюбленого виходючи погляду про шкодливість поділу нації на інтелігенцію та народ. Сучасне письменство вважає він за інтелігентський переважно витвір, що вдає життя однобічно, і через те закликає „з усієї сили проти того шкодливого напрямку, що помічаємо його в інтелектуальній роботі трохи чи не всіх европейських народів, а почасти і в нашій українській“ . „Він тим виявляється,—пояснює Грінченко,—що інтелігенція, думаючи й роблячи, думає й робить про себе й на себе. Вона творить літературу, умілість, зовсім не дбаючи про маси, а рахуючи тільки на людей свого коли, а з-межи їх здебільшого тільки на добірних, вибраних“ („Книга на селі“). Тим часом письменство, як і усеньке загалом мистецтво, для Грінченка має ціну лиш стільки, скільки з них можуть черпати не самі обранці, а люде широкого гурту, ввесь народ, маси. „Нормальне становище літератури й умілости мусить бути таке, щоб вони були зрозумілі й користні всьому народові, задовольняли потреба всієї маси якого там народу, а не самих тільки небагатьох виборних“ („Народній театр“). Повинна бути одна література про всі коліна людности, бо ж „історія не знає ніяких „підлітератур“, ніяких „литературъ для домашняго обихода“, ніяких літератур спеціяльно про пана або спеціяльно про мужика, а знає просто літератури, що суть виявом розумового життя того чи иншого народу цілком—і з панами, й з мужиками“ („Листи з України Наддніпрянської“). І в книзі „Перед широким світом“ Грінченко подає силу надзвичайно цікавих, просто з життя взятих фактів, що ілюструють і підпірають цей лейтмотив усього критичного його набутку.

Особливо великі на полі нашої критичної літератури заслуги має останніми часами Іван Франко, цей енциклопедист у сфері гуманитарного знаття, що животворив усе, чого тільки своєю невтомною рукою доторкався. Ціла низка влучних характеристик наших і чужих письменників, а також і цікавих теоретичних праць („З секретів поетичної творчости“, сила літературних оцінок, нарисів, оглядів — вийшло з під його пера, складаючись разом на велику частину нашої критичної літератури. Як літературний критик, Франко однаково одкидає і суб'єктивний метод Леметра, і публіцистичний Добролюбова й оташовується на принципі естетичної критики, але рямці її розсовує далеко ширше, ніж їх окреслюють звичайно прихильники естетизму. „Література критика,—писав Франко,—

digitized by ukrbiblioteka.org

мусить бути, по нашій думці, поперед усього естетичною, значить —входить в обсяг психології і мусить послугуватися тими методами наукового досліду, якими послугується сучасна психологія“ Отже критика „мусить бути психологичною“, бо тільки в такому разі може вона користуватися з наукового методу, а саме — з того експериментального, що витворила сучасна наука психології, — а саме бути науковою, незалежною од літературних мод та суб'єктивних примх і скороминущих настроїв. Піддавши під аналіз естетичні й психологичні основи творчости, Франко встановляє, що „для поета, для артиста нема нічого гарного ані бридкого, прикрого ані приємного, доброго ані злого, характеристичного ані безхарактерного. Все доступне для його творчости, все має право доступу до штуки (мистецтва). Не в тім, які річі, явища, ідеї бере поет чи артист як матеріял для свого твору, а в тім, як він використає і представить їх, яке враження він викличе при їх помочі в нашій душі — в тім однім лежить секрет артистичної краси В артистичній творчости краса лежить не в матеріялі, що служив їй основою, не в моделях, а в тім, яке враження робить на нас даний твір і якими способами артист зумів осягнути те враження“ („З секретів поетичної творчости“). Отже з цього погляду, з погляду психологичної основи, для Франка однакову ціну й інтерес однаковий мають обидва ніби супротилежні процеси в сучасній світовій творчости — інтернаціоналізація і націоналізація кожного поодинокого письменства. Як історик письменства з історично-порівнавчим методом у руках має тільки докладно дослідити комбінацію перехрещених, своїх і чужих, впливів і на тому кінчає власне свою роботу — так літературний критик повинен зазирнути в душу до сучасної людини, викрити суть її й таким способом своє і чуже звести в синтезі просто людського. В результаті „показується, — пише Франко, — що націоналізм і інтернаціоналізм тут ані крихти не суперечні. Кожний чільний сучасний писатель — чи він слов'янин, чи німець, чи скандинавець — являється неначе дерево, що своїм корінням впивається яко мога глибше і міцніше в свій рідний, національний ґрунт, намагається віссати в себе і переварити в собі як найбільше його живих соків, а своїм пнем і короною поринає в інтернаціональній атмосфері ідейних інтересів, наукових, суспільних, естетичних і моральних змагань. Тільки той писатель може нині мати якесь значіння, хто має і вміє цілій освіченій люд-

digitized by ukrbiblioteka.org

ськости сказати якесь своє слово в тих великих питаннях, що ворушать її душею, та заразом сказати те слово в такій формі, яка б найбільше відповідала його національній вдачі. І тільки такий писатель буде рівночасно зрозумілий і цікавий не тільки для своїх найближчих земляків, але і для цілого цивілізованого світа, бо всі знайдуть у творах, хоч і яка була б не звичайна та ориґінально-національна їх форма (візьмемо для приміру твори нашого Шевченка, англичанина Диккенса, американця Марк-Твейна, мадара Міксата або чорногорця Йововича!), ті самі чуття, сумніви, страждання, симпатии та антипатии, що становлять суть душі сучасного освіченого чоловіка" („Інтернаціоналізм і націоналізм у сучасних літературах", — на початку серії нарисів „З чужих літератур"). Як бачимо, естетика у Франка надзвичайно широка і зміщає в собі усе, що цікавить сучасну людину. Його психологичний принцип поглинув, з одного боку, всі ріжноманітні інтереси, що входять до „інтернаціональної атмосфери" в інтелектуальному житті, але, з другого, і сам через те втратив на ясности й виразности та вернувсь почасти до того ж суб'єктивізму — індивидуального чи гуртового — що його засудив був автор у своїх попередників на полі літературної критики. Вся оцінка літературної творчости зводиться кінець кінцем до одного критерія — щирости, з якою талановитий письменник розробляє й висвітлює свої проблеми. І не дурно Франко в одному з своїх поетичних символів віри з притиском промовляє на адресу поетам „хай будуть щирі, щирі, щирі!" — решта, мовляв, само собою прийде.

Проте основна думка Франкова — про психологичний принцип, що дає критикові спроможність користуватися з методів наукової дісципліни, — в ґрунті своєму безперечно справедлива й непохитна. Все питання тільки в тому, як цей принцип прикладати до діла в оцінці поодиноких літературних фактів. І от з цього погляду в сучасній українській критиці дві постерегаємо течії. Одна факти й події літератури розглядає в зв'язку з фактами й подіями реального життя та впливом їх на людину, значить і на письменника, — отже в письменстві бачить більш-менш правдивий одгук життя та потреб часу. Це напрям — доводиться знов до старих термінів вертатись — реальний або, краще, психологично-реальний; його в своїх оцінках додержується й автор цієї книги. Од чисто публіцистичного цей напрям одходить на тому пункті, що жадної не дає переваги тенденції творів і саму навіть тенден-

digitized by ukrbiblioteka.org

ційність, як бажання мову образів заступити суб'єктивними висновками художника, одкидає. Од естетичного відріжняється тим,

Іван Франко

шо бере під розвагу не саму естетичну сторону в літературних творах, вимагаючи од них гармонійного поєднання змісту і форми

digitized by ukrbiblioteka.org

та надто звертаючи увагу на психологичний підклад твору. Формулу—„не що, а як у мистецтві на першому стоїть плані"—цю формулу психологично-реальний напрям не може прийняти в її абсолютному значінні, без певних обмеженнів та корективу. Краще сказати — і „що", і „як" однакову в мистецтві мають ціну, бо коли без „як" немає мистецького утвору, то без „що" ніякого взагалі твору бути не може: порожній оріх — не оріх, а лушпиння, свистун; порожній твір для письменства такий само свистун, себто нуль, ніщо. Художник у своїй творчости має вільну руку, себ-то може все вибірати, що відповідає його мистецьким завданням, але самий вже вибір отой велико важить для його характеристики, його психичні прямування виявляючи, даючи обрис цілої людини, а не самого лиш естетичного апарату. Оддаючи, таким чином, належне естетичній стороні творів, цей напрям звязує її, власне способи творчости, з загальними психологичними законами, а тим самим в обсяг і в повинність критичної оцінки вводить не самий естетичний момент творів, як і не самою естетичною міркою послуговується, беручи на увагу разом і те, як твори письменства одбивають на собі обставини даного гурту та індивідуальні авторові риси, чим на них позначаються впливи життя, що врешті дають зміст усякій творчости. З цього погляду форма художніх творів має вагу не так сама по собі, а як виказ, матеріяльна плівка навкруги певних ідей, яка не може бути порожньою та бездушною, а повинна відповідати тим ідеям, в одну складатися з ними цілість, творити гармонію з внутрішнім змістом, його одбивати й показувати, матеріялізуючи в рельєфних і принадних в умовному розумінні образах. Ні самий зміст без відповідної художньої форми, ані остання без якого-будь власного змісту не можуть істнувати в мистецтві одірвано, за-для самих тільки себе, собі тільки довліти, себе вдовольняти, даючи справді мистецькі твори тільки в обопільному синтезі, в гармонійному поєднанні цих двох основ справжньої творчости. Тим самим одійдуть по-за межі мистецтва так звані тенденційні твори, в яких ідея не впливає органично з образів, а силоміць до їх притулена. Але так само за ті ж таки межі повинно одкинути й ті спроби, що натужаться саму гарну форму дати, не дбаючи про зміст, — витівка власне безнадійна з самої вже природи літературної, як і всякої иншої творчости. І як кожен твір людський з двох складається основ — околишньої і внутрішньої, так і його оцінка двома йти може стежками. Та літературна

digitized by ukrbiblioteka.org

критика, що вдивляється у внутрішню, ідейну сторону творів, не тільки можлива, а й цілком законна, так само як цілком законна й та формальна критика, що розглядає твори з погляду еволюції форми, впливів композиції і т. н. Це власне дві сторони однієї роботи, що має на меті визначити даному творові чи авторові місце серед инших, вияснити його впливу причини, усвідомити безпосереднє од його враження. Талант і щирість, художній такт і внутрішнє почуття міри у художника завжди потраплять кінець-кінцем знайти ту осередкову лінію, на якій, мов на стержню, держатиметься справжній твір мистецтва, що задовольнятиме і естетично-формальну, й психологичну оцінку, і що-до способів автора, і що-до його замірів. Поставити обидві ці сторони в певній перспективі — до цього власне й зводиться усе завдання літературного критика, бо це означатиме, що він потрапив відчути літературний твір, зрозуміти й пояснити відповідно до своєї вдачі та деякою мірою й власних настроїв, а також і до того матеріялу, що постачає наука психології людини.

З иншого боку до літературної творчости заходить естетична течія, що намагається поставити письменство як щось самостійне, од життя незалежне, що само для себе істнує й само в собі має мету й оправдання, — це напрям е с т е т и ч н и й. Рішучу перевагу естетична критика віддає формі художніх творів, незалежно від змісту їх та ідеї, та й то не так самій формі, як тому враженню, яке од неї одбірає критик. Суб'єктивне враження тут рішає все і всим керує. Ставлючи на перше і, можна сказати, єдине місце в оцінці саме відчування критика, нічим абсолютно його не регулюючи — бо ж кожен по своєму відчуває і через те „є стільки публік, скільки читачів“ (К. Гриневичева), — естети позбавляють свої оцінки всякого критерія й виходять у безкрайнє море непогамованого суб'єктивізму. На українському ґрунті цей напрям, одгук захожих впливів за останні десятиліття, не виявив себе чимсь визначним і навіть сам не викристалізувавсь виразно. Маємо з цього обсягу хиба кілька голосних „маніфестів“ та ще кілька одна одній суперечних спроб (М. Євшан і инші), а по-за тим нічого справді позитивного.

Дарма, що велика єсть сила праць з обсягу історії українського письменства та критичної літератури (окремі монографії й праці будуть показані на своїх місцях), проте ми все ж не маємо ще

digitized by ukrbiblioteka.org

стислої картини того, як розвивалося та якими шляхами йшло і куди прийшло врешті наше письменство. Одні з перелічених тут праць вже перестаріли й не задовольняють сучасних вимог; инші охоплюють один якийсь період з історії письменства; ще иншим бракує певної ідеї, що проходила б через усеньку працю й окремі її частини в одне суцільне зв'язувала. Історія українського письменства, як така, в самому тільки львівському університеті й мала до недавнього часу певний для себе притулок; а коли увійшла нарешті й до инших наукових установ, то сталось це за часів, які занадто мало сприяють усякій взагалі науковій роботі. Молода це ще наука і дуже мало ще розроблене поле, що й досі численними огріхами світить і дає широкий для дослідника простір. Ще й тепер у багатьох місцях доводиться простувати без певних вказівок, без попередників, на кожному наскакуючи ступені на темні місця, невияснені питання й незакидані прогалини. Це нехай буде хоч деяким оправданням і авторові цієї праці, що старим нашим звичаєм може тільки обернутися до „ласкавого чительника" з традиційним проханням: „чтіте бога ради ісправляя, а не кленіте"

Література*).

Пыпинъ А. Н. — Исторія русской литературы, т. 1. СПБ. 1907.

Пыпинъ А. Н. — Исторія русской этнографіи, т. III, СПБ. 1891.

Пыпинъ А. и Спасовичъ В. — Исторія славянскихъ литературъ, т. I. СПБ. 1879.

Огоновський О. — Исторія литературы рускои, ч. I. Львів, 1887.

Петровъ Н. — Очерки исторіи украинской литературы XIX ст. Київ, 1884.

Дашкевичъ Н. — Отзывъ о сочиненіи г. Петрова. „Отчетъ о 29 присужденіи Уваровскихъ премій". СПБ. 188?.

Лепкий Б. — Начерк історії української літератури, кн. I. Коломия, 1909.

Грушевський М. — Укр.-руське літературне відродження в історичнім розвою укр.-руського народу. „Л.-Н Вістник", 1898, XI.

Колесса О. — Століття обновленої українсько-руської літератури. „Л.-Н. Вістник", 1898, XII.

Колесса О. — В честь Шевченка. Львів, 1906.

Лотоцкій А. — Демократическая литература. „Русск. Мысль" 1907, V.

Франко Ів. — Русько-українська література. Чернівці, 1898.

---

*) Щоб не забірати багато місця в тексті посилання на літературу, покажчик бібліографичний даватиму додатком до кожного розділу.

digitized by ukrbiblioteka.org

Лепкий Б. — Чим жива українська література? „З історії українсько. літератури“. Відень, 1915.
Грушевський М. — На порозі століття, „Л.-Н. Вістник“, 1901, II.
Франко Ів. — Теорія і розвій історії літератури. „Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка“, т. 83.
Білецький Л. — До питання про початок історії української літератури. „Записки Кам'янець-Подільського Державного українського університету“, т. II.
Перетцъ В. Н. — Изъ лекцій по методологіи исторіи русской литературы. Кіевъ, 1914.
Архангельскій А. С. — Введеніе въ исторію русской литературы, т. I. Петроградъ, 1916.
Гординський Я. — Із сучасних історично-літературних розслідів. „Л.-Н. Вістник“, 1922, кн. 5.
Білецький Л. — Поетико-психологична школа та перспективи літературно-наукової критики. „Нова Україна“, 1923, кн. 1—2.
Грінченко Б — Перед широким світом. Київ, 1907.
Копач Ів. — Кілька заміток про поділ історії руської літератури- „Привіт Ів. Франку“, Львів, 1898.
Колесса О. — Погляд не сучасний стан історичних розслідів укр.-руської літератури. „Записки Наук т-ва ім. Шевченка“, т. 39.
Перетц В. — Найближчі завдання вивчення історії української літератури. „Записки Наук. Т-ва в Київі“, т. I.
Айзеншток И. — Изучение новой украинской литературы. „Путь просвещения“, 1923.
Максимовичъ М. — О мнимомъ запустѣніи Украины. Собраніе сочиненій, т. I. Київ, 1876.
Максимовичъ М. — Филологическія письма къ Погодину. Собраніе сочиненій, т. III. Київ, 1880.
Котляревскій А. — Были ли малороссы исконными обитателями Полянской земли? Сочиненія. т. I. СПБ. 1889.
Крымскій А. — Филологія и Погодинская гипотеза. Київ, 1904.
Крымскій А. — Древне-кіевскій говоръ. СПБ. 1907.
Грушевський М. — Вступний виклад з давньої історії Руси. „Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка“, т. 4.
Грушевський М. — Звичайна схема „русскої“ історії. СПБ. 1904.
Шахматовъ А. А. — Очеркъ древнѣйшей исторіи русскаго языка. П-градъ, 1915.
Шахматовъ А. А. — Введеніе въ курсъ исторіи русскаго языка, ч. I П-градъ, 1916.
Куліш П. — Дві мові, книжня і народня. „Україна“, 1914, III.
Богумил О. і Житецький П. — Начерк історії літературної украї ської мови. Ib., И.
Сумцов М. — Начерк розвитку української літературної мови. Харьків, 1918.
Свенцицький І. — Основи науки про мову українську. Київ, 1917.
Огієнко Ів. — Українська мова. Бібліографичний покажчик. Київ, 1918.

digitized by ukrbiblioteka.org

О. Шахматов і А. Кримський. — Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI—XIII вв. Київ, 1922.

Драгоманов М. — Україна в її словесности. Розвідки, т. І. Львів, 1899.

Драгоманов М. — Про галицько-руське письменство. Передмова до „Повістей“ О. Федьковича. Київ, 1876.

Українець (Драгоманов М.). — Література російська, великоруська українська і галицька. „Правда“, 1873—74 (і окроме).

Драгомановъ М. — По вопросу о малорусской литературѣ. Собраніе политич. соч., т. II. Paris, 1906.

Драгомановъ М. — Письмо Н. И. Костомарова съ издателю „Колокола“, ib.

Драгомановъ М. — Наканунѣ новыхъ смутъ, ib.

Драгомановъ М. — Восточная политика Пруссіи и обрусеніе. Политич. сочиненія, т. I. Москва, 1908.

Драгоманов М. — Историческая Польша и великорусская демократія. Собр. п. соч., т. I, Paris, 1906.

Драгомановъ М. — Вільна спілка, ib.

Драгомановъ М. — Чудацькі думки про українську національну справу. Львів, 1892.

Костомаровъ Н. — Двѣ русскія народности. Истор. монографіи. т. I. СПБ. 1903.

Барвінський О. — Погляди М. Костомарова на задачі української інтелігенції і літератури. „Записки Наук. Т-ва. ім. Шевченка“, т. 126—127.

Потебня А. — Рецензія на „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси“ Я. Головацкаго. „Отчетъ о 22 присужд. Уваровск. премій“. СПБ. 1880.

Антоновичъ В. — Моя исповѣдь. „Основа“, 1862, III.

Житецкій П. — „Русскій патріотизмъ“. „Основа“, 1862, I.

Куліш П. — Українофилам. „Записки У. Н. Т. в Київі“, т. VIII.

Костомаровъ Н. — Малороссійское слово. „Вѣстникъ Европы“, 1881, I, III, IV.

Костомаровъ Н. — Украинофильство. „Русск. Старина“ 1881, II.

Пыпинъ А. — Волга и Кіевъ. „Вѣстникъ Европы“, 1885, IV.

Пыпинъ А. — Споръ между южанами и сѣверянами. „В. Европы“, 1886, IV.

Пыпинъ А. — Особый русскій языкъ. „Вѣстникъ Европы“. 1888. XI.

Пыпинъ А. — Особая исторія русской литературы. „Вѣстникъ Европы“, 1890, кн. IX.

Огоновський О. — Моему критикови. Вôдповѣдь А. Пыпинови на его статью „Особая исторія русской литературы“. Львів, 1890.

Баштовий І. (Левицький Ів.) — Украинство на литературныхъ позвахъ зъ Московщиною. Львів, 1891.

Михальчук К. — Открытое письмо къ А. Н. Пыпину. Кіевъ, 1909.

Уманець. — „Особая исторія русской литературы“, „Зоря“, 1890, ч. 21.

digitized by ukrbiblioteka.org

Ефименко А. — По поводу украинофильства. Южная Русь, т. II СПБ. 1905.

Петрикъ М. (Драгоманов). — Что такое украинофильство? „Русск. Богатство“ 1881, XI.

Єфремов С. — Фатальний вузол. Київ, 1910.

Зіньківський Т. — Національне питання в Росії. Писання, т. II. Львів, 1896.

Зіньківський Т. — Молода Україна, ib.

Франко Ів. — По-за межами межливого. „Л.-Н. Вістник“, 1900, X.

Грушевскій М. — Освобожденіе Россіи и украинскій вопросъ. СПБ. 1907.

Грінченко Б. — Передмова до брошюри: „Бебель та Пернерсторфер — Національна та інтернаціональна ідея“. Київ, 1906.

Єфремов С. — З громадського життя на Україні. СПБ. 1909.

Императорская Академія Наукъ. — Объ отмѣнѣ стѣсненій малорусскаго печатнаго слова. СПБ. 1910. (Український переклад — „Л.-Н. Вістник“, 1905 р. кн. V—VI і окремо у Львові, 1905.)

Грушевський М. — „Велика, Мала і Біла Русь“. „Україна“ 1917. кн. I—II.

Грушевський М. — Очеркъ исторіи украинскаго народа. Київ, 1911.

Грушевський М. — Ілюстрована історія України. Київ, 1912.

Ефименко А. — Исторія украинскаго народа. СПБ. 1906.

Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ. Подъ ред. Ф. К. Волкова, М. С. Грушевскаго и др. Т. I и II. Петроградъ, 1914—1916.

Огієнко І. — Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу. Київ, 1918.

Украинскій вопросъ. Составлено сотрудниками журнала „Украинская Жизнь“. Москва, 1915.

Wasilewski L. — Ukraina i sprawa ukraińska. Kraków (без року).

„Украинская Жизнь“, ежемѣсячный журналъ. Москва, р. 1912—1917.

digitized by ukrbiblioteka.org

Розділ I.

Письменство княжих часів.

Становище історика українського письменства. — Початки письменства на Русі. — Вплив християнства і двоєвірря. — Затрата старих пам'яток. — Освіта, школи, „книжное почитаніє“. — Перекладне письменство, релігійне та історичне. — Апокрифи. — Перекладна белетристика. — Збірники. — Літературні школи. — Оригинальне письменство духовне. — Ларіон митрополит. — Клим Смолятич. — Кирило Туровський. — Инші письменники духовні. — Початки публіцистики. — Данило Паломник. — Володимир Мономах. — Данило Заточник. — Літопис. — Поезія старих часів. — „Слово о полку Игореві“. — Загальний на письменство княжої доби погляд. — Початок занепаду. — Письменство по татарській руїні. — Література.

1.

Історикові українського письменства доводиться зразу ж таки натрапляти на ті самі труднощі, що й історикові українського життя. Наше старе письменство, як і стара історія наша, підпало анексії дужчого сусіди і довгий час вважалося за його неподільне добро —за його історію, за його письменство. В звичайних шкільних схемах історії письменства старий період приточується безпосередно до пізнішого письменства московської Русі і тим самим до новітнього письменства російського, минаючи або тільки по дорозі згадуючи увесь середній період українського письменства. В той час, як письменство північної Русі, що розвивалося до того ж під великими впливами з України, широко трактується в усяких курсах, начерках і підручниках „исторіи русской литературы“, — далеко багатше, ширше й повніше письменство Русі південної, з його дуже інтенсивною, повною глибокого драматизму боротьбою за національне істнування й самосвідомість, пропадає мало не цілком, бо подається тільки в уривках і без тісного зв'язку літературних фактів між собою. Це перший наслідок згаданої анексії. Другий,

digitized by ukrbiblioteka.org

не менш прикрий, це те, що сучасне українське письменство висить немов у повітрі, не маючи ніби собі ніякого коріння в минулому. Тим то й так зване літературне відродження українського народу з кінця XVIII віку стає перед нами таким голосним фактом, бо сталось воно наче якось несподівано, наче якийсь цілком новий шлях роспочало собою в духовому житті України.

Тим часом ніякої несподіванки тут нема і це ми зараз побачимо, зробивши таке натуральне розмежування „двухъ русскихъ народностей“ у сфері літератури. Нове українське письменство не з голови Котляревського зродилось, як Венера з шумовиння морського, а було тільки дальшим неминучим протягом того літературного процесу, що в головах у себе має тисячолітню традицію, зав'язками своїми входить у глиб віків і там зникає в недовідомій старовині, а ближчим корінням сягає вже загально-відомих історичних подій і од них безпосередно бере свій початок. Вже в давню старовину, з того часу, як людність теперішньої України виступила на арену історії, вона раз-у-раз виразно одмежовувала себе од инших народів, а поміж ними й од своїх ближчих сусідів і родичів з півночі й заходу, — отже й тоді була вона свідома своєї племенної окремішности. Разом з тим безперечно виявляла вона цю свою окремішність і в письменстві, де більш свідомі одиниці давали ясний образ того народу, рідними дітьми якого вони були. Образ цей проступає не тільки в самостійних витворах давнього письменства, а і в тих чужих зразках, які воно приймало до себе не механично, а раз-у-раз перетворюючи й привподоблюючи до свого національного світогляду, до своїх моральних, інтелектуальних та естетичних потреб, користуючись і формами своєї живої мови. Цей процес н а ц і о н а л ь н о ї творчости в письменстві простежити можна од перших його зародків на території нинішньої України й через усю його історію аж до нових часів.

Та були разом і деякі обставини, що затемнювали прозорість і чистоту цього процесу, аж поки й довели кінець-кінцем до згаданої анексії нашого старого письменства в сусідську власність і до нехтування дальшого. Цими обставинами були—невелика в старовину національна діференціяція руських племен, спільність книжної, літературної по теперішньому, мови для всіх їх і вплив однаково всім близької, хоч і однаково чужої всім, з Болгарії занесеної мови церковної,—це з одного боку; занепад політичної ваги українських земель і пересування політичного центру старо-руського

digitized by ukrbiblioteka.org

життя з півдня на північ — з другого. Разом з політичним занепадом України й осадою нового центра на півночі туди перейшли і всі культурні здобутки з півдня; спільність літературної мови помогла пересадити їх на новий ґрунт. А розкорінившись на новому ґрунті, вони ніби одірвалися од старого. Тим часом, як побачимо далі, традиція зв'язку з давніми часами ніколи не завмірала на Україні, ніколи не пересихало те джерело літературного розвитку, що згодом зовсім виразно пробилося з-під споду тяжких обставин. Старий період письменства на Русі, спільний трьом літературам—російській, українській і білоруській, все-таки духом своїм, змістом і навіть подекуди формою, органичніше й тісніше зв'язаний із нашим письменством. Теперішнє українське письменство—не якийсь собі „родства не помнящій" витвір новітніх часів, а органичний продукт народньої творчости за ціле тисячоліття нашої історії. І як у народу українського своя власна єсть історія, так своє власне у його єсть давнє й письменство.

Історичні часи застають наших прадідів на досить високому вже ступіні культурности, — з упорядкованим громадським ладом, з розробленою системою релігійних форм і культа, з зародками державного життя, навіть з деякими пробликами національної свідомости. Чи було у нас перед християнством якесь письменство, про те можемо тільки вгадувати, бо ніяких слідів його до нас не дійшло, опріч деяких натяків та, може, уривків у старому літопису Можна тільки напевне сказати, що письменство могло бути хоч у зачаткових формах, бо знаки для письма вже істнували. Болгарський письменник кінця IX в., чорноризець Храбр у своєму „Сказаніи о письменахъ славянскихъ" пише, що слов'яне не мали перше письмен, тільки якісь риси та карби („чертами и рѣзами читаху и гадаху, погани суще"), і аж Костянтин-философ (св. Кирило) вигадав їм азбуку на зразок грецької з 38 літер. Звичайно, що тільки християнська зневага до поганства не дала Храброві оті „черты" уважати за справжні письмена, коли з них слов'яне таки читали. З другого боку, в так званих Панонських житіях свв. Кирила і Мефодія записано, що в Корсуні (Херсонесі) св. Кирило знайшов не тільки чоловіка, що розмовляв „русьскою бесѣдою", а навіть книги, євангелію та пластир, „руськими письмены" писані. Як одгук цього, в одній з пізніших пам'яток нашого письменства („Крехівська палея") вже просто сказано, що „грамота руская явилася Богомъ дана в Корсунѣ Русину, от нея же научися

digitized by ukrbiblioteka.org

Философ Костянтинъ, оттуду сложивъ и написавъ книги рускым гласомъ“, і наш старий книжник цілком, як на ті часи, добрий робить висновок: „се же буди вѣдомо всѣми языкы і всѣми людми, яко грамота руская никимь же явлена, но токмо самѣмь Богомь вседръжителем отцем і синомъ і святымь духомь“

Та мали чи не мали перед християнством наші прадіди своє письменство,—знов кажемо, що вони м о г л и його мати,—але вже з попереднього ясно, що і вони сами, й инші слов'яне виріжняли „Русь“, як окрему етничну одиницю серед слов'янських народів. Ще більша, певне, була на Русі свідомість своєї ріжниці од инших національних груп і земель, як Варяги, Греки і всякі східні народи та степові орди. Та й серед самої „Русі“ в ширшому розумінні, то-б-то серед русько-слов'янських племен, були вже виразно зазначені етнографичні парости, що одріжнялись одна від одної звичаями, обрядами, культом і, певне мабуть, місцевими одмінами в мові. Вже авторові початкового літопису впали в око ті етнографичні ріжниці і він їх зазначив оцією класичною характеристикою, що зробилась вихідним пунктом староруської етнографії: „Имѣяхуть бо обычая своя и законы отець своихъ и преданія, к о ж д о с в о й н о р о в ъ“ І як зараз же бачимо з дальшого оповідання в літопису, ці звичаї дуже не однакові були навіть між близькими племенами, і особливо вирізняє літописець людей наддніпрянської сторони, любих йому Полян, з-межи инших народів, що на його погляд „живяху звѣрськымъ образомъ, жівуще скотьскы“ Таким чином і в ту далеку давнину ми не застаємо вже ніякої одномастности, замісць якої бачимо живу ріжнородність етнографичних груп відповідно до природних, климатичних і всяких инших умовин життя.

В побутових звичаях, а надто в формах релігійного культу стародавньої людности на українській землі, заложені були багатющі початки оригинальної народньої поезії, сліди якої ми й по сей день стріваємо у деяких теперішніх піснях, переказах та звичаях. Звістки про давню народню поезію ми на кожному ступіні знаходимо в старих пам'ятках нашого письменства; навіть зразки її вкраплено в благочестивих писаннях старосвітських книжників. не вважаючи на ввесь їх побожний острах та огиду до народніх— „бісовських“, як вони казали—звичаїв. У тому ж таки місці, де літописець описує побут руських слов'ян, він згадує про игрища межи селами: „и схожахуся, — каже він,—на игрища, на пля-

digitized by ukrbiblioteka.org

санія и на вся бѣсовськыя пѣсни", — і таких згадок про „бѣсовское пѣніе", „играніе и гудѣніе", про „пѣсни мірскія" повно по старих пам'ятках письменства.

Але не з тієї народньої поезії вийшло старе наше письменство, — воно, навпаки, було їй лютим і невблаганним ворогом. На старо-руському ґрунті зійшлися віч-на-віч два не схожих світогляди—поганський культ наших простих прадідів і рафинований аскетизм християнський, вироблений вже до того часу по східніх манастирях византійськими подвижниками і разом з християнством, з церковними книгами, з образами, церквами та иншими святощами християнського культу пересажений на Русь, у сторону наївного світогляду, що дитячими ще очима дивився на світ божий. Народ у Київі, як знаємо з літопису, юрмами, „без числа", посунув до Дніпра, щоб охреститись; у Новгороді вже доводилось силоміць зганяти людей до води, „мечем і вогнем", мовляв, хрестити; багато людей, тікаючи од хреста, ховалося по диких пущах лісових та нетрях непролазних. Але навіть охрещені—чи з власної охоти, чи з принуки—власне не розуміли нової віри, і це натурально, бо від купання, хоч і не зовсім звичайного, не мінявся, очевидно, дух народа, його світогляд і віра. Вже в хрест уведений народ лишався таким як був, з усим своїм хиба тільки надщербленим трохи світоглядом; нові християнські форми наповнив він старим змістом, з яким з діда-прадіда звикся і зжився народній розум. Натурально, що з уламків старого й нового повстало так зване „двоєвірря", свого роду „черезполосиця" релігійна, як результат творчої праці коло органичного перероблювання народнім розумом основ нової віри. І цілі віки тягнеться, та й досі не закінчилось, це перетворювання, а в ті давні часи не тільки прості, а й письменні люде держались двоєвірря: не тільки „невѣжи", але й „вѣжи, попы и книжники" були в тому винні, як з обуренням констатує далеко пізніше якийсь „Христолюбець". Але з тим більшим завзяттям книжники та моралісти виступали проти того, що здавалось їм спадщиною поганських часів,—звідси боротьба з народніми звичаями, думкою, словом—з усим тим, у чому виявляється народній світогляд. Виходючи з погляду християнсько-аскетичної моралі, старі книжники наші не перестають картати оте „бісовське" зілля, що виявлялося в формі народньої поезії. Але як часто й сами вони, несвідомо для себе, проти волі й навіть не помічаючи, підпадають під вплив народнього світогляду, збері-

digitized by ukrbiblioteka.org

гають мотиви народньої поезії, її дух, навіть цілі зразки й дають тоді найкращі з художнього погляду сторінки своїх творів! Мало не всі перекази літописні про початок Київської держави не що инше, як щиро-народні або в народі обтерті й вишліхтовані легенди, в яких чутно ще дух тієї колективної творчости. Стріваються й просто цілі уривки з пісень, що навіть ритм свій зберегли під рукою літописця. Все ж таки на першій порі свого розвитку народня поезія у нас зустріла дужого ворога і коли він не переміг цілком ще й досі, то тільки через те, що взагалі боротьба з народнім світоглядом річ мало не безнадійна *). Аскетична византійщина, що сахалась усього „мірського", як поганого та бісовського, як тяжкого гріха перед Богом, могла тільки піддавати нового матеріялу отій народній творчости, і справді піддавала навіть принципіяльно ворожим до неї письменством.

Христова віра, що прийшла до нас із Византії, принесла з собою новий культ, початки освіти й засоби для неї; духовенство християнське заснувало перші школи, взяло під свою руку освіту й зробилось на довгі часи мало не монополістом письменства. Серед духовних кругів, переважно по тодішніх цитаделях християнської культури — манастирях, збірається мало не вся літературна продукція перших часів. Не диво ж, що й письменство набрало переважно релігійного характеру; не диво, що й мовою своєю, як і інтересами, воно стояло таки далеченько від народу. Насамперед дійшли до нас разом з християнством потрібні в обихідці християнського культу й одправах служби церковні книги, перекладені давніше на мову болгарську. Ця от церковна мова й стала за підвалину літературної мови на Русі,—підвалину, до якої ввесь час припливають і домішуються елементи живої народньої мови. Схожа з мовою народньою, церковна мова стала старим книжникам за

*) Зразки такого двоєвірря, на уламках давньої старовини засно ваного, й тепер стріваємо, де тільки ступиш. Напр. навміручому дають свічку в руки — видимо, щоб світив собі дорогою до темного підземного царства; в труну кладуть мідну монету, — щоб заплатити тому чи иншому Харонові за перевіз і взагалі мати запас на дорогу; бабі-бранці теж у труну кладуть пучечок різок — одбиватись од дітей, яких вона не врятувала, і т. и. без кінця. Міцно пристали до християнського культу оці пережитки передхристиянського світогляду, складаючи надзвичайно цікаву амальгаму з усяких основ, і досі ще на одну цілість не перетворених.

digitized by ukrbiblioteka.org

родньої. „Словѣнескъ языкъ и Рускый одинъ"—теоретизує побожний літописець, і нема нічого дивного, що цій теорії підлягали тоді всі письменні люде. Адже ж грамоти навчились вони церковною мовою, письменства зазнали із церковних книг, та й письменними теж були тільки по церковному—то натурально, що й сами вживали тієї мови в свої писаннях, особливо на релігійні теми. Звичайно, од народньої стихії, що живим морем розливалась і хвилювала навкруги цих острівців чужої просвіти, встерегтись не можна було ніяким способом, як не можна було нігде заховатись од живого життя з його лихом героєві відомої стародавньої повісти. Проти волі письменників народня стихія просмоктується раз-у-раз у їх книжні розумування і в де-яких менш абстрактних, до життя ближчих творах рішуче починає брати гору. Це помітно по тих навіть пам'ятках старого письменства, що через чужі до нас подоходили руки й розгубили, певне, по дорозі багато своїх рідних прикмет.

Справді, ми сливе не маємо автентичних пам'яток письменства з тієї початкової доби. Велика катастрофа, що українські землі спіткала в половині XIII в., ота хвиля орди татарської, знесла з собою мало не всі сучасні рукописи: багато з літературних пам'яток „чрез похищеніє ратноє от нас удалися", як писали ченці печерські XVII в. про старовинне житіє св. Антонія печерського, — тому то от пам'ятки тодішнього письменства й дійшли до нас у пізніших, до того ж північних, копіях. Ця втрата стародавніх пам'яток дуже нещасливо одбивається на теперішніх наших знаннях про старе наше письменство. Не кажучи вже про те, що багато де-чого загинуло на-віки безповоротно, навіть те, що врятувалось, не зовсім таким дійшло до нас, яким вийшло було з рук наших прадідів. Старі часи авторського права не знали, з авторовою індивидуальністю не рахувались зовсім і кожен переписувач любісенько вносив у твір свою власну редакцію, робив поправки і в змісті творів, і в мові. Перейшовши через руки північних переписувачів та редакторів, наші пам'ятки багато де-чого повинні були втратити з своїх національних ознак, і насамперед що-до мови. Церковно-слов'янська основа і рука чужого переписувача нівелювали місцеві ознаки і вносили просто таки чужі, характерні для північної мови форми. Через те й сталося, що народні прикмети української мови в старому письменстві доводиться тепер виловлювати в морі церковно-слов'янщини.

digitized by ukrbiblioteka.org

Як згадано вже, християнство принесло, з собою церковну книжність і шкільну освіту. Вже в літописному оповіданні про Володимира читаємо, що увівши в хрест свій народ, князь „нача поимати у нарочитои чади дѣти и даяти на ученіє книжноє“; так само і про Ярослава єсть звістка, що князюючи в Новгороді, він звелів завести школу: „собра от старостъ и поповыхъ дѣтей 300 учити книгамъ“ У цих заходах бачимо перші на Русі спроби органиизувати шкільну науку хоча б тільки для дітей тодішньої аристократії („нарочитої чади“, „старост“) та духовенства („попових дітей“). Що це справді були перші у нас заходи коло шкільної науки, видко з того, як стрівала їх людність: матірки, додає літописець, голосили над дітьми школярами наче над умерлими, „єще бо ся бяху не утвѣрдилѣ вѣрою“. Вчителями по тих школах, натурально, були церковники, та й сама наука мала тоді насамперед практично-церковну мету—виховати кадри місцевого духовенства, тим то школа в старовину, до того ж під византійським впливом, набрала переважно церковного напряму. Опріч усякої церковщини, вчили ще писати, рахувати, грецької мови і нарешті, на вершечку шкільної мудрости того часу, знайомили з тодішньою византійською літературою, з її стилем та літературною манерою. Звичайно, треба думати, що досить убога то була наука і не завжде навіть княжі діти були письменні,—так, про князя Бориса автор його житія завважає, як про щось надзвичайне, що він „бяше бо и грамотѣ наученъ“. з дбугого боку, траплялись і тоді люде, що визначались своєю освітою серед сучасників,—так, батько Мономахів, князь Всеволод, „дома сѣдя, изумѣяше пять языкъ“, а такий, напр., Клим Смолятич був „книжникъ и философь такъ, якоже в Рускои земли не бяшеть“ і в своїх творах наводить докази „от Омира, от Аристоля и от Платона“ „Философом великим“ за розум та освіту („глаголаше ясно отъ книгъ“) зве літописець і князя Володимира Васильковича. Той же самий Клим у своєму відомому посланії згадує як „самовидець“ про цілий гурток учених людей у Київі. Певна річ, що таких „философів“ у старовину не багато було, через те й чудувалися так з них сучасники. Византійська культура тодішнього часу далеко більш могла дати нашим прадідам, ніж вони спромоглись на той час узяти. Брали вони переважно з однієї сфери, релігійної, і це одбилось, певна річ, деякою однобічністю византійських впливів на нашому ґрунті, а згодом стало навіть за привід де-кому з західніх полемистів, як от Скарга

digitized by ukrbiblioteka.org

напр., докоряти, що Греки навмисне не передали на Русь усієї науки, а де-що затаїли, щоб завжде держати культурне першинство в своїх руках. Про те, щоб це так навмисне було зроблено, звичайно нема чого говорити, але фактично справді багато культурних здобутків старої Греції у нас не принялося.

У великій пригоді шкільній освіті й тодішніх часів ставало те, що ми тепер звемо самоосвітою, а тоді звалось „книжнымъ почитаніємъ“ Засновуючи школи, згадані князі дбають разом і про матеріял для читання. Так, Ярослав „собра писцѣ многи“, щоб вони поперекладали книги з грецької мови, „и многы списавь положи вь церкві святои Софьи“, то-б-то заснував цілу библіотеку, певне одну з перших, коли не найпершу на Україні. До освіти в старовину ставилися з великою шанобою, краще сказати—з побожністю: „велика бо полза бываєть человѣку от ученія книжнаго“, так моралізує літописець. „Сладки медвяный сотъ и сахаръ, — навчає письменник XII в., — обоей же добрѣй книжный разумъ Властители міра сего и человѣци, труждающіися въ житейскихъ вещахъ, прилѣжно требуютъ книжного почитанія“ (Кирило Туровський). Книги—річ великої вартости, „которыми,—як пише один пізніший книжник,—побожніи господареве такъ духовного, яко и свѣцкого стану не толко церквы святыи, але и домы и столы свои украшают, и всѣ в обецъ на них ласкави, а их читаня не отмѣтуют“ Тим то благочестиві книжники старих часів завжде заохочують і намовляють людей до читання: „не жалуй же часу ку читаню, бо єго на добрыи рѣчи обернеш і живота вѣчнаго доступишъ“—благає „вдячного чителника“ згаданий допіру книжник. Таким чином, „книжноє почитаніє“ мало служити і душі спасенню, бо давало відомості з релігії та етики, і задоволенню цікавости та естетичних вимаганнів, подаючи здобутки тодішньої, як що так можна сказати, науки та твори красного письменства. З тих пам'яток, що дійшли до нашого часу, можемо скласти собі погляд на релігійні, наукові й художні запити та інтереси наших прадідів.

2.

Старе письменство наше складається під потужними чужими впливами, з яких найдужчий був таки византійський, хоч він не виключав і инших впливів з Сходу й Заходу і навіть почасти перепускав їх через себе, ставши тією дорогою, що нею ті впливи

digitized by ukrbiblioteka.org

переходили, бо й сам він мав до нас добру дорогу через південні слов'янські землі. Тодішня Русь взагалі не була ізольована од світу. Сліди культурних та инших зносин — згадаймо хоча б Ганну Ярославівну, що ділила французський трон з одним із Капетингів у XI. в., — з Сходом і Заходом лишились численні і не тільки в нашому письменстві, але і в літературних пам'ятках чужих. Так, з одного боку, славний поет перський Нізамі (XII в.) цілу поему присвятив фантастичній війні між королем руським та самим Олександром Великим. З другого боку, світової слави французська „Пісня про Роланда" (XI в.) згадує про полки „з племени Росів та слов'ян", що билися проти Карла Великого; так само німецька „Пісня про Нібелунгів" знає „багатьох мужів із Русів" („Rinzen") і навіть „численних лицарів із землі Київської („Kiewen") „на службі в Етцеля, короля гунського. Це все сучасні літературні відгуки на голосні події тогочасної політики і вони показують, що й Азії, і Європі не вдивовижу було бачити у себе наших чубатих предків чи то як вояків, чи й як мирних гостей, працьовників та крамарів. З Заходом безпосередно, з Сходом через козарські займища та Кавказ давня Русь стикалася регулярно. Проте в наших писаних пам'ятках християнської доби найдужче одбилися впливи з Византії бо здавна промостили собі дуже вигідний шлях через південну Слов'янщину.

Як знаємо вже, з Византії наші прадіди насамперед одібрали у південно-слов'янській, власне болгарській, редакції святе письмо і церковні книги, найдавніші зразки яких маємо в так званому Супрасльському рукопису (XI в.) та Остромировому євангелії (1056—1057 р.). За цими книгами цілою масою пішла всяка навчаюча, моралізаторська література, на яку така багата була тоді Византія й яку найперше засвоювали собі наші письменні люде, бажаючи поширити християнські погляди на Русі й дати зразки християнської моралі та життя. Ця література, що розходилася спершу в болгарських перекладах та переробках, де далі все більше переroблялась під руками переписувачів і, обтираючись у повсякчасному вжитку, набірала все рясніще місцевих ознак, одкидала одні деталі, приймала натомісць инші й таким чином потроху входила органичною часткою в національне письменство. З цієї релігійної літератури византійського походження були відомі у нас: твори свв. отців і учителів церкви (Івана Златоустого, Василія Великого, Григорія Богослова, Івана Дамаскина й ин.),

digitized by ukrbiblioteka.org

усякі житія святих як поодинокі, так і в спеціяльних житійних збірках: мінеї-четьї (житія по місяцях), патерики й прологи. Для природничих наук служили такі твори, як „Шестодневъ“ усяких авторів (Василія Великого, Георгія Писида, Івана-екзарха й ин.),—оповідання про сотворення світа з широкими коментаріями богословського, философського та природничого характеру; „Физіологъ“—збірка всяких, розуміється, здебільшого фантастичних відомостей про звірів, птах, риб, комах і т. и.,

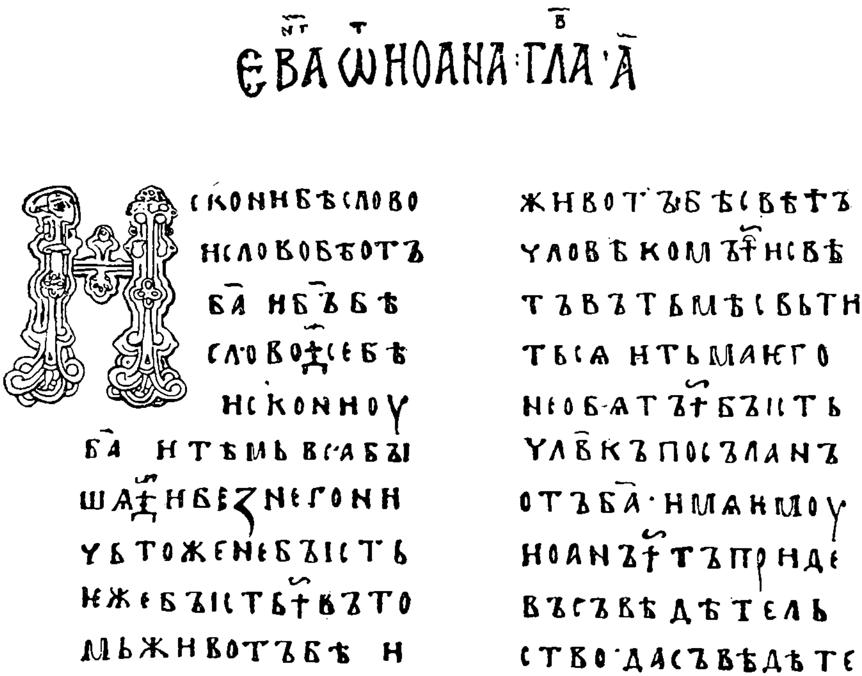

Остромирове Євангеліє.

зібраних з ріжних джерел: з східніх переказів, з Талмуда, Біблії, то-що;„Христіанская топографія“ Козьми Индикоплова — оповідання з космографії та географії з християнського нібито погляду, з полемичною метою проти грецьких письменників античної доби. Всі ці твори, певна річ, головним чином мали на увазі християнську науку і повно в них найнеймовірніших вигадок, що йшли назад, коли навіть рівняти до наукових здобутків античного світу. Так, автори „Шестоднева“ та Индикоплов завзято воюють з Птоломеєвою системою світа й доводять, що земля не кругла, а

digitized by ukrbiblioteka.org

рівна, як Ноїв ковчег; так, „Физіологъ“ оповідає, що левиця приводить мертве левиня, а вже батько його оживляє своїм духом; що саламандра гасить огонь, що змія постить сорок день і сорок ночей, заким скине з себе линовище, і т. и. Але певне оці фантастичні оповідання й цікавили найбільш читачів і згадані твори були дуже в старовину популярні й безперечно впливали на формування світогляду.

З історичних творів у нас були відомі й досить росповсюджені—згадане вже „Сказаніє о письменахъ славянскихъ“ болгарського письменника IX—X вв. чорноризця Храбра та всякі палеї, хроники і хронографи. Храброве „Сказаніє“ мало на меті довести право слов'янських народів на національне письменство, обороняючи його перед популярною в ті часи думкою, що тільки тих мов і можна вживати в письменстві (розумілося—церковному), якими зроблений був відомий напис на хресті Христовому: „яко треми языки Богъ повелѣ быти, яко въ євангеліи пишеть: и бѣ доска написана жидовскы, римскы и еллинскы, а словенскы нѣсть ту; тѣмъ же не суть словенскы книгы от Бога“ Храбр дуже гостро і, з тодішнього погляду, докладно й дотепно відповідає на такі, на його думку, божевільні речі людей, які сами не знають, що говорять. Він каже, що ніякої Бог мови не творив, а повстали вони по столпотворенії Вавилонськім. Далі на підставі св. письма, найвищого тоді авторитета у всіх, навіть филологичних, справах—оповідає історію мов і письмен, особливо спиняючись на грецьких та слов'янських письменах. Згадавши, як св. Кирило вигадав слов'янську азбуку, Храбр ущіпливо додає: „тѣмъ же словенская письмена святѣйши суть, святъ бо мужъ сотворилъ я есть, а греческа еллини погани“ Цікава оця полемика показує, що по всі часи й у всіх народів не бракує людей, які бажали б задушити відродження иншого народу й початки його письменства. Палеєю звалась власне історія старого завіту, з усякими додатками проти біблії та коментаріями з апокрифичних джерел,—це „Историческая палея“ Од неї треба одріжняти „Палею толковую на іудеи“, що поруч історичного елементу містить гостру полемику проти юдаїзму та магометанства. З хроник у нас ходили—хроника Івана Малали, Георгія Амартола, патріярха Никифора, Костянтина Манасії та инші. Це—світова історія од початку світа до часв того чи иншого автора, зо вставками подекуди опо-

digitized by ukrbiblioteka.org

віданнів півбелетристичного характеру. Збірки таких хроник звалися хронографами.

Згадані вже твори, засновані на християнських мотивах і сюжетах, поруч узятого з святого письма матеріялу містять багато дечого з инших джерел. Святе письмо не давало відповіді на ті питання, що виринали в головах у благочестивих читальників; деякі події воно переказувало занадто коротко, про долю відомих біблійних осіб тільки згадувало, а не оповідало докладно. Через те багато повстало творів, що поясняли й доповняли текст біблійних оповіданнів. Так з'являються таємні або „отреченныя книги“, апокрифи. Вони найбільшу звертають увагу на події й особи, про яких у святому письмі нема докладних відомостей, напр. про побут перших людей у раю, про Еноха живим на небо взятого, про Мелхиседека—священика, про життя Христа на землі, зруйнування Христом пекла, про кінець світа і т. и. Такими невідомими з св. письма подіями найбільш цікавляться апокрифичні твори, силкуючись дати відповідь на те, що здавна стояло загадкою перед побожними людьми. Апокрифи діляться звичайно на старозавітні, новозавітні й апокрифичні оповідання про святих. Старозавітні апокрифи оповідають про сотворення світа, Адама й Єву, про дітей їхніх, про дерево хрестне, про Еноха праведного, Ноя й Авраама, про заповіт дванадцяти патріярхів, про Мойсея, Давида й Соломона, —особливо багатий цикл апокрифів про останнього. До новозавітніх апокрифів належать так звані апокрифичні євангелія Якова, Хоми і Никодимове, „Сказаніє Афродитіяна“, „Преніє Христа съ діяволомъ“, „Слово Адама во адѣ къ Лазарю“, „Хожденіє Богородицы по мукамъ“, „Слово о видѣніи апостола Павла“, „Бесѣда трехъ святителей“, „Сказаніе о 12 пятницах“ і т. и. З апокрифичних переказів про святих найбільш багаті цикли про св. Юрія та Федора Тирона. До апокрифичних творів належить і широко розпосюджене в старовину так зване „Откровеніє Мефодія Патарського“, що розглядає долю всього світа од сотворення і до страшного суда, який мав би то одбутись через сім тисяч літ од початку світа.—Спершу навіть християнські богослови не цурались апокрифів та в обидві жмені запозичались у їх матеріялом для своїх писаннів. Але згодом, коли з апокрифів почали користуватись усякі єретики для боротьби з ортодоксальною догматикою, то й ортодоксальні письменники мусіли свій погляд одмінити і з того часу вони дуже повстають проти апокрифів, забороняють їх

digitized by ukrbiblioteka.org

читати вірним, складають каталоги або „індекси“ таких заборонених творів. І сами апокрифичні твори, оті „басні і кощуни“, і їх індекси дуже рано заходять до нас, переважно через Болгарію (звідси їх часто звуть баснями або книгами болгарськими). Апокрифів та всяких єретицьких поглядів, богомильського то-що походження, повно в старому письменстві, в наукових та історичних творах; індекс їх знаходимо вже в „Изборнику“ Святослава (р. 1073). Але ніякі заборони не помагали й апокрифи величезний мали вплив на все староруське і пізніше письменство. Вплив їх позначається, напр., у писаннях Данила Паломника, Івана Вишенського, Галятовського, св. Димитрія Ростовського, в пізнішій драматичній і віршовій літературі й навіть у деяких церковних службах сучасних, як акафисти. Ще в кінці XVIII в. апокрифичні писання дуже були популярні по всій Україні, а на Угорщині вони дожили навіть до нашого часу. Навіть тепер по глухих закутках можна иноді зустріти у нас так званий „Сон пресвятої Богородиці“ з „Листом Ісуса Назарейського“ про святкування неділі, який імовірні люде сами списують і иншим дають, сподіваючись, що за це їм гріхи Бог подарує. Ця надзвичайна живучість і популярність апокрифів показує, що вони мали в собі якісь дуже принадні для ширших кругів риси,—та й справді апокрифи були мало не єдиним джерелом поезії, художньої творчости для середніх віків, коли духовенство точило таку завзяту боротьбу з народньою поезією. Ів. Франко цілком справедливо завважає, що апокрифичні твори не тільки у нас, а й скрізь по Європі „були тим мостом, що провадив розвій національного письменства з-під виключного панування церковщини і більш або менше мертвої церковної мови до свобіднішого руху, до світських тем і інтересів“. Природа людської натури й тут, як і в боротьбі з народньою поезією, виявила себе дужчою од усяких регламентацій зверху й уперто обстоювала своє право на любі їй естетичні втіхи, як уперто ж і одверталась од прищеплюваних їй силоміць аскетичних ідеалів.

Близько до апокрифичних творів стоять усякі ворожбитські книги, як „Громникъ“, „Молніянинъ“, „Колядникъ“, „О часахъ добрыхъ и злыхъ“, „О дняхъ добрыхъ и злыхъ“, усякі „астрології“ та „звѣздочетцы“, „сонники“ та „чаровники“ й „волховники“. Бажання зрозуміти сили й таємниці природи та довідатись про свою долю раз-у-раз захоплювало людину. На ґрунті цієї чисто психичної

digitized by ukrbiblioteka.org

потреби й повстали згадані книги, повні всяких вигадок та забобонів, що знов же таки розійшлися широко серед людности і, не вважаючи на заборони духовенства, часто продирались навіть у його ж побожні твори й додержалися в масах аж по сей день.

Коли вже апокрифи великою мірою задовольняли естетичні потреби старої Русі, то ще більше це треба сказати про цикл перекладної белетристики з майже світським змістом, що прийшла до нас тим же шляхом—з Сходу й Византії через Болгарію. Повісті оті, повні всяких чудовних пригод та оповіданнів про незнані краї й народи, сильно інтригували наших читачів і розходилися між ними в великому числі списків і навіть редакцій. Тут, на місцевому ґрунті, вони часто переroблялися, підгонились, сказати б так, пд смак нової публіки і впливали не помалу на розвиток літературних інтересів, літературної манери й виховання ширших кругів, до яких їм лекше було доступитись через свою легку й безпретенсійну форму та цікавий зміст. Серед таких повістей на першому звичайно місці ставиться псевдо-Калісфенова „Александрія“, якої героєм був Олександер Македонський, дуже, правда, модернизований з християнського погляду. Славні вчинки знаменитого царя, його походи по всяких краях, усякі чудовні пригоди—все це робило „Александрію“ однією з найпопулярніших у старовину повістей. На нашому вже ґрунті „Александрія“ без кінця переробляється, ходить у кількох редакціях і дає початок цілому циклові легенд, переказів, звісток про дивні краї та чудних людей. Такий же ніби-історичний колорит має й друга повість „О Троянской войнѣ“ або „Притча о кралехъ“ Це досить схематичний переказ відомих подій, що довели до зруйновання Трої, але взятий не з Гомера, а ніби-то записаний сучасниками подій Диктисом і Даретом. Характер романтичної казки має поема „Девгенієво дѣяніє“, що оспівує славні пригоди якогось Девгенія в боротьбі з сарацинами. Політичною тенденцією переняті сказанія „О Вавилонскомъ царствѣ“ и „О бѣломъ клобукѣ“. Перше виводить світову славу й політичну вагу Византії од Вавилона, де знайдено царські регалії й перенесено їх до Византії; друге анагогично розробляє ідею що-до церковних справ, переносючи власть папи на византійського патріярха разом з чудовним білим клобуком. Обидві повісті на руському ґрунті згодом перероблено так, що наступництво політичної й духовної власти на-останці переходить з Византії на Русь („шапка Мономахова“ та

digitized by ukrbiblioteka.org

инші регалії), бо—як аргументує одна редакція „Сказанія о бѣломъ клобукѣ"—„ветхій бо Римъ отпаде славы и отъ вѣры Христовы гордостію и своєю волею; въ новѣмъ же Римѣ, еже есть въ Константинѣ-градѣ насиліємъ агарянскимъ такоже христианская вѣра погибнетъ; на третіимъ же Римѣ, еже єсть на руской земли, благодать святого Духа возсія". Звичайно, пророкування це зроблено вже post factum—тоді, коли визначилась політична доля Византії, і певне десь на півночі. Східнім колоритом визначаються повісті—єврейська „О Соломони цари и о Китоврасиˮ та арабська „О Синагрипѣ царѣ", повні вже таких улюблених на Сході афоризмів, загадок, моралістичних притч і сентенцій. Ще виразніше цей моралістичний елемент проступає в збірці індійських байок, що дійшла до нас із грецьким заголовком „Стефанитъ и Ихнилатъ" (в первотворі „Панчатантра" —п'ятокинжіє, по-арабськи „Калила й Димна", то-б-то—Щирий і Лукавий). Це вже ціла низка вставлених одно в одне дидактичних оповідачнів, яка в цілому дає дуже вигадливий визерунок, цікавий своєю колоритною формою й ріжноманітним змістом. Капитальної переробки у нас зазнав життєпис Будди, що обернувся в духовну повість „О Йоасафѣ и Варлаамѣ" з її гостро-аскетичною тенденцією. Нарешті в „Сказаніи объ Индійскомъ царствѣ" маємо щось ніби утопичний роман, що малює фантастичне царство якогось пресвитра Івана з усякими чудесами, з щасливими людьми, які живуть, не знаючи бідности, ворожнечі й зненависти та гріхів. Усі оці повісти на Русі дуже поперероблювано проти оригіналів і, як згадано вже, пристосовано до християнської моралі та поглядів.

Ось такий був запас книжного письменства, що в більш-менш готових формах прийшов до нас із чужої сторони. Улюбленою формою, в якій оберталися в старовину серед письменних людей на Русі твори письменства, були збірники, теж живцем перенесені до нас із Византії та південно-слов'янських країв. Збірники складалися з найріжноманітнішого матеріялу, на зразок теперішніх альманахів, і цією ріжноманітністю змісту задовольняли інтелектуальні й естетичні інтереси наших прадідів. Найстарші збірники, що доховались до наших часів, це—два „Изборники Святослава" рр. 1073 і 1076; дуже широко розповсюджені були: „Златая Цѣпь", „Измарагдъ", „Златая Матица", „Зла-

digitized by ukrbiblioteka.org

тоструй", „Златоустъ", „Пчела" і т. и.*). Це збірки святоотецьких творів, притч, афоризмів, сентенцій, здебільша моралістичного змісту, не тільки перекладних, а й самостійних, що де

Стор. 129 з „Изборника Святослава" 1073 року.

далі все більш заповняють наше письменство. На підготовленому й розробленому цією перекладною й позиченою літературою полі

---

*) Форму і настрій цих старих збірок вдатно поновив у нашому письменстві Ів. Франко збірником поезій „Мій Ізмарагд". Між иншим меємо тут надзвичайно гарну „Притчу про життя", взяту з повісти про Иоасафа та Варлаама.

digitized by ukrbiblioteka.org

виростає потроху вже й оригінальне письменство, правда, з слідами впливів та позичок із чужих джерел, але органично переroблених. З'являється ціла фаланга письменників, зародки літературних шкіл, принаймні літературної манери, що вже в половині XII в. означили себе першою у нас літературною полемикою. Правда, про авторів нашого старого письменства ми відомости маємо дуже вбогі: про деяких можемо тільки догадуватись на підставі всяких випадком кинутих уваг, декого і зовсім не знаємо, навіть на йменння. Старе письменство й читачі зовсім, можна сказати, не цікавились авторами та їхніми особами; кожен переписувач досить вільно, по-хазяйському, поводився з творами, що впадали йому до рук, без церемонії роблячи свої поправки, додатки або скорочення в потребі чи й без потреби,—аналогію чому бачиму не тільки в творах устної народньої поезії, а і в тому, як і тепер ще народ ставиться до літературних творів та авторів **).

3.

Вже згадано, що старе письменство наше мало церковно-релігійну основу, а залежало це і від духу часу, релігійного par excellence, і від поглядів на служебну ролю письменства в справі душі спасення, й від того нарешті, що виробниками й споживачами продуктів письменства були тоді здебільшого люде духовні, бо духовенство з самої професії своєї давало найбільший процент письменних, складало головні кадри тодішньої інтелігенції. Через те і в старому письменстві нашому, поминаючи вже навіть такі пам'ятки практичного значіння, як церковно-служебні книги, з одного боку, та збірки юридичних норм („Правда Руськая") з другого—найбільше маємо творів релігійно-духовного змісту: церковних казаннів, пославній з приводу всяких церковних та морального значіння справ і потреб, житій святих, подорожів по святих місцях, то-що. Настроєм своїм до цієї духовної літератури вельми наближаються й

*) „Народ звичайно не цікавиться авторами, — пише з власного спостереження над читачами з народа Б. Грінченко. — Скільки я ни читав, то не чув питання, хто написав, а коли й чув, то відмова не здавалась цікавою тому, хто питав. Одного разу, напр., читано книжку („Не так ждалося") і сказано: „Написав Кузьменко".

— Та хиба не однаково? — одказала на те одна слухачка (Грінченко Б. — Перед широким світом. Київ, 1907, стор. 32).

digitized by ukrbiblioteka.org

історичні твори, як от літописи. І тільки поодинокими острівцями стоять у старому письменстві такі цілком світські твори, як „Моленіє Данила Заточника“ або славне „Слово о полку Игоревѣ“.

Серед письменників, що стоять на початку нашого письменства, виразно позначається дві групі, одмітні кожна своїми прикметами. Перша—стояла на вершку сучасної освіти, виблискувала виточеними зразками високого стилю тодішнього й вимагала і теоретично од літературних—по теперішньому скажемо—творів гарної, на византійських зразках виробленої форми та символічного толкування св. письма. Це—„философи“ на тодішню мірку. Друга —складалася з „простеців“, що осторонь стояли од тієї вищої літературної освіти й виробленоcти, і по-части через це, а по-части й свідомо нахилялись до простого стилю та буквального розуміння св. письма. До першої групи належать: Ларион-митрополит, Клим Смолятич, Кирило Туровський та ще кілька невідомих авторів, яких твори дійшли до нас анонімно. В другому гурті маємо: Луку Жидяту, Теодосія печерського, Якова-мніха, Нестора, Георгія Зарубського, Серапіона й чимало инших.

З найменням Лариона (митрополитом був р. 1051—1054) зв'язується популярне в старовину, бо часто бувало зразком до наслідування, „Слово о законѣ и благодати“, церковна промова на похвалу „великому кагану нашея земля Владимеру“ за те, що охрестив Русь. Почавши з паралелі між старим та новим завітом, автор розповідає історію розповсюдження християнства по всій землі, аж поки заходами святого князя „и до нашого языка русьскаго дойде“. „Слово“ визначається високим настроєм, гарним і обробленим стилем, багацтвом на образи, порівнання та біблійну символіку; щирість тона й почуття не дає йому перейти в порожню буфонаду і становить його в ряд одмітних зразків ораторського мистецтва. Автор пишається силою та величністю свого рідного краю і його „Слово“ дає цікаве свідоцтво про ту національну свідомость, що вже тоді жевріла серед кращих людей свого часу. Так, складаючи хвалу старим князям руським, Ларион додає, що „не въ худѣ бо, и не въ невѣдомѣ земли владычьствоваша, но въ русьской, яже вѣдома и слышима єсть вьсѣми коньци земля“, „Славный градъ твой Кыєвъ величьствомъ, яко вѣньцемь обложилъ“,—каже промовець, обертаючись до князя Ярослава. Характерно, що навіть кінчається „Слово“ молитвою до Бога: „не пре-

digitized by ukrbiblioteka.org

дай насъ въ руки чуждіихъ“, висловлюючи, таким чином, бажання незалежного політичного життя в рідному краї.

До одного з Ларионом типу письменників належить славний Клим Смолятич (митрополитом був р. 1147—1154), що визначався між сучасниками своєю освітою й розумом: „бысть книжникъ и философь такъ, якоже в Рускои земли не бяшеть“, як характеризує його літописець. На жаль, літературна спадщина Смолятича не відповідає оцій високій славі, бо з його творів дійшло до нас одним-одне, та й то попсоване, посланіє до пресвитера смоленського Хоми. Але посланіє це цікаве як-раз тим, що в йому маємо пам'ятку про ту літературну полемику, що про неї допіру згадувано. Смолятич десь певне в своїх писаннях зачепив був Хому, натякнувши на його невелику освіту, бо Хома дорікає своєму опонентові, що він з такими ж, як і сам, письменниками даремно несуться високо та пишаються вченістю, „филосоѳ ся творя“ і не на святих отців, а на Гомера, Аристотеля та Платона посилаючись. На ці закиди Клим відповідає, що він зовсім і не несеться високо, й слави людської не шукає, і не од чужих письмеників бере він думки, а тільки символічно св. письмо витолковує. Пастиреві мало праведного життя, а треба ще йому бути й добре освіченою людиною, бо без освіти не можна давати лад у церкві і навіть св. письмо розуміти. В св. письмі чимало єсть такого, що не повинно розуміти буквально, а тільки символічно—„пытати по тонку“, і далі Смолятич дає кілька зразків такого символічного витолковування. Цікаво, що тут Смолятич посилається на гурток київських „мужей, имже єсть самовидець“, що визначалися великою наукою. Виходить, що була тоді у Київі ціла вже школа невідомих нам тепер учених людей, з-межи яких випадком дійшло до нас тільки наймення самого Смолятича.

Вершка літературної виробленности доходить стара проповідницька література в творах Кирила, єпископа Туровського (жив коло 1130—1182 р.), дуже популярного серед сучасників, що приклали навіть до його прізвище „нового Златоуста“ Од Кирила Туровського дійшло до нас із десяток церковних казаннів, молитви, „Сказаніє о черноризьстѣмъ чинѣ“, кілька притч, як „О человѣкѣ бѣлоризцѣ“ та инші. З Кирила був майстер штучної реторики, мабуть один з найкращих тоді церковних промовців, що повною мірою переняв науку византійского вітійства. Кучерявий стиль, пишні порівнання, иноді штучні й далекі од теми,

digitized by ukrbiblioteka.org

драматизація біблійних подій, багацтво на символи та абстракції— ось характерні прикмети цього письменника, що своєю манерою був ніби попередником того церковного ораторства і драматичного письменства, що згодом пишним цвітом розгорнулось на Україні серед вихованців Київської академії. „Аще злато или сребро,— каже Кирило в одному „слові“,—по вся дьни раздавалъ быхъ, или медъ, либо се пиво, не бысте ли приходили сами и не призываєми и другъ друга бѣсте варили (— попереджали)? Нынѣ же словеса Божія роздаваю, лучьша паче злата и каменья драгаго, и слажьша паче меду и съта, и лишаєтеся ихъ, не приходяче къ церкви“ („Слово въ недѣлю 5-ю по Пасцѣ“). Прочувається вже тут голос і манера Галятовських та Радивиловських з їх не так щирим переконанням, як штучним вітійством та манірністю.

Письменники другої групи визначаються тим, що коротенько й просто, иноді навіть не до ладу й не до прикладу, переказують та пояснюють ті чи инші питання християнської науки та моралі, пересипаючи свою мову занадто рясно цитатами з св. письма. Такий був сучасник Лариона-митрополита, єпископ Новгородський Лука Жидята (єпископствував р. 1035—1059), автор одного „Поученія къ братіи“ Такий був відомий Теодосій Печерський (помер р. 1074), що лишив після себе кілька посланій, молитов та казаннів, де виставляє свої ідеали чернечого життя. Такий був чернець Яків (згадка про його р. 1074) з його посланієм до князя Ізяслава та житійними „сказаніями“ про Володимира, Бориса та Гліба з „похвалою“ цим святим князям. Сюди ще належать: преподобний Нестор (1057—1116), відомий з прізвищем Літописця, з його житіями Бориса й Гліба та Теодосія Печерського; Теодосій-грек (помер р. 1156) з дуже інтересним з побутового погляду казанням „О казняхъ Божіихъ“; якийсь Георгій Зарубський з „Повченієм духовному чаду“; автори посланій — Симон (єпископом був р. 1214—1226) та Полікарп, які положили початок отій житійній збірці, що згодом приняла форму і назву відомого „Патерика Печерського“, убравши в себе чимало народніх переказів та легенд. Можна згадати тут і ще кілька анонімних творів, як от „Слово нѣкоєго христолюбца“ з гострою критикою релігійного „двоєвірря“ та всяких забобонів, що дає цікаву картину побутового життя на стародавній Русі.

Ця релігійна література, звичайна річ, насамперед одбивала в собі погляди, бажання та ідеали того стану, з якого вийшла. Хрис-

digitized by ukrbiblioteka.org

това віра, християнське життя, зразки християнської моралі й практики в усяких житіях, нарешті полемика проти чужих вір (єврейської, магометанської й латинської)—ось головний зміст цієї літератури. Але хоч як старі духовні книжники одвертались од живого життя й ховалися од його за мурами манастирів та в підземних печерях, галас життьовий таки доходив і туди, одривав силоміць од молитов та побожних думок і силував так чи инак на життьові події й боротьбу озиватись. Поміж моралізуванням на теми всяких особистих гріхів та вад, як лихва, піяцтво, злодійство, поміж вічними нападками на „скоморохи, гусли, сопѣли", на „бѣсовскія пѣсни, плясаніє и гудѣніє"—стріваємо ми й у наших далеких од світу книжників цікаві одгуки громадського ладу та соціяльних стосунків. Так, ігумен печерський Серапіон († 1275 р.) досить гостро картає в своїх казаннях „скверныє и немилостивыє суды" та инші вади громадського ладу. Ще менше з ними церемоняться ті анонімні твори, що не спиняються навіть перед вищими заступниками політичної власти. Маємо цілу низку таких творів: „Слово о князехъ", „Слово о судіяхъ и о властелехъ, ємлющихъ мзду и не въ правду судящихъ", „Гдѣ быти тиуну и князю на ономъ свѣтѣ", „Наказаніє князємъ, иже дають волость и судъ небогобойнымъ и лукавымъ мужемъ", „Слово Сирахово на немилостивыя цари и князи, иже неправдою судятъ" і т. и. І не диво, що твори ці здебільшого анонімні, або ховаються за авторитетні та безпечні од заходів світської власти ймення давно померших святих отців церкви. Хоча про статтю 129 „уголовного уложенія" тоді ще й не чували, але безперечно у всяких „властелей" безліч було инших способів дошкуляти авторів сміливого слова. Видима річ, що тих способів не бажав закуштувати на собі автор хоча б отакої в корені крамольної думки: „вы, цари, князи и намѣстники, подобни єсте тучи дождевнѣй, иже истечеть надъ моремъ во время ведра, а не надъ землею жаждущею воды" Громадська неправда, здирство, суд немилостивий, хабарництво та инші кривди людям, нелюдське поводження з наймитами та невольниками—такий мали зміст оті цікаві з громадського боку твори. Це початки чисто політичної публіцистики, що пробиваючись силоміць крізь товсту кору моралізаторства й церковщини, обороняла, хоч примитивно може, право людини, як людини, й виставляла иншого життя ідеали

digitized by ukrbiblioteka.org

4.

До релігійного письменства наближаються й описи подорожів до святих місць, хоч деякими деталями вони вже становлять немов би переступний етап до світських творів. Найбільш популярним з таких, сказати б, Бедекерів того часу було дуже розповсюджене „Житіє и хожденіє Данила, руськия земли игумена“, опис подорожі в святу землю, одбутої десь між р. 1093 та 1113, швидче всього на початку XII в. Сила списків цього „Хожденія“ показує, що з його була одна з найлюбіших на Україні книг навіть пізнішими часами. Хто він був, отой Данило-ігумен—не знати; можна тільки догадуватись, що народився він трохи чи не в теперішній Чернігівщині, десь над річкою Сновію, бо кілька разів у своїй подорожі згадує він оту річку, рівняючи святу ріку Йордань та околиці її до своїх рідних околиць з-над Снови. Ходив наш мандрівник у святу землю либонь не сам, а на чолі цілої, як він каже „дружини“, людей, яких цікаві прізвища він і наводить. Оповідаючи про чудо під час великодної служби коло гробу Христового, Данило пише, що свідками на це були—„вься дружина моя, Русьстіи сынове, приключивиеся тогда Новгородьци и Кыяне: Сѣдеславъ Иваньковичь, Горослав Михалковичь, Кашкыча два и иніи мнози“ Просто, без зайвих слів, без жадної фрази, але дуже докладно оповідає автор про свою подорож до святої землі й по ній, не забуваючи подати й деякі відомости про природу тієї землі, її флору та фауну, прикрашуючи це своїми простодушними міркуваннями з приводу всяких святих річей, легендами та місцевими переказами. Кожну річ Данило описує докладно, виміряє її вздовж і впоперек, виважить на вагу й подасть докладкий опис Йордані.

Іерданъ же рѣка течеть быстро, берегы же имать обонъполъ прикруты, а отъсюду пологы; вода же его мутьна и сладка пити вельми и нѣсть сыти піющимъ воду ту святую, и здрава бысть вода та піющимъ ю, ни съ нея болить, ни пакости въ чревѣ нѣсть; вьсѣмъ же есть подобенъ Іерданъ къ рѣцѣ Сновьстѣй, въшире и глубле, лукаво (= покручено) же вельми и быстро течеть; болонія же имать, якоже и Сновь рѣка; глубле же есть четырей саженъ среди самое купѣли, якоже самъ собою искусихъ и измѣрихъ и пребродихъ на ону страну Іердана, и много походихъ по брегу тому Іерданову любовію; въшире же есть Іерданъ рѣка якоже на устьи Сновь рѣка есть. И есть же по сей странѣ купѣли тоя яко лѣсокъ малъ, древіе много по брегу іерданову превысоко, яко вербіе есть, и подобьно, но нѣсть верба; выше купѣли яко лозіе много по брегу Іердана, но нѣсть наша лоза, но инака. И есть бо

digitized by ukrbiblioteka.org

ту тростіє много болоніє имать, яко Сновь рѣка. Звѣрь многъ ту и свинія дикыя безъ числа много ту, и пардуси мнози ту суть; ту же суть и львове обонъполъ Іердана въ горахъ каменьныхъ, ту ся и ражають. Другыя же горы суть подъ тѣми горами, бѣлы суть вельми, и ти суть близь Іердана. І ту ж есть мѣсто близь яко двою достреѣлу въдалѣ отъ рѣкы Іердановы, къ возводу лиць, идѣже Илія пророкъ въсхищенъ бысть на колесьници огненѣ на небо И то вьсе благодѣтію Божією видѣхъ очима своима грѣшьныма и недостойныма .

І таким спокійним тоном, докладно оповідає наш мандрівник про все, що бачив, ісходивши святу землю з військом хрестоносців, що саме тоді розгосподарились були в землі тій. Але серед дивних чудес святої землі, до яких автор додивляється з святобожною цікавістю безпосередньої натури, не забуває він своєї рідної сторони. Ось із якими, напр., зворушливими словами обернувся Данило до короля Єрусалимського Балдуїна: „Княже мой, господине мой! Молю ти ся Бога дѣля и князей дѣля русьскыхъ, повели ми, да быхъ и азъ поставилъ своє кандило на гробѣ святѣмь отъ всея русьскыя земли". І як дитина радіє поважний ігумен, коли король його волю уволив і скромна лямпадка „за всю русьскую землю" засвітилась коло того, що має він за найвищі святощі. Якою зворушливо-сердечною та чистосердою показується й тепер нам оця жертва невеличка „недостойного игумена" і як чудово освітлює вона цю постать великого патріота рідної землі своєї, що нігде не забував її, раз-у-раз думками до неї линучи на чужині, поминаючи її в своїх молитвах. Щирістю й простотою наскрізь перенято цей твір,—через те він і вабив до себе читачів, і не диво, що „Хожденіє" було таким цікавим для багатьох поколіннів і літературним зразком для пізніших мандрівників. Багато з них слідом за Данилом пробує переказати свої враження, але таки не можуть порівнятися з тим „недостойнымъ игуменомъ, хужьшимъ во вьсѣхъ мнисѣхъ", що й на початку, і при кінці своєї книги смиренно прохає пробачити йому за „худоуміє и грубость". Читачі з багатьох поколіннів, зробивши Хожденіє „недостойного игумена" своєю улюбленою книгою, добре цю авторську скромність оцінили.

Тоном і манерою до „Хожденія" близько підходить „Грамотиця" Володимира Мономаха (1053—1125), коло того ж таки часу й написана, відома під назвою „Поученія дѣтямъ". „На далечи пути да на санехъ сѣдя", то-б-то перед смертю, як розуміють одні, або швидче під час далекого й важкого походу, як

digitized by ukrbiblioteka.org

толкують це місце инші,—в тузі од розбрату між князями спало на думку славному князеві списати свій заповіт дітям. Ясний розум і твереза думка Володимирова Мономахова пробиваються в його „Грамотиці", як зве сам автор свій заповіт, і надають їй не вузько-особистого, а далеко ширшого інтересу. Почавши з релігійних обов'язків князя, Володимир переходить до його громадських повинностей і дає цікавий нарис того, як розуміли ці повинности кращі того часу люде, які практичні вимагання ставили вони до княжої власти. „Вьсего же паче,—пише князь,—убогыхъ не забывайте, но єлико могуще по силѣ кормите и придавайте сиротѣ, а вьдовицю оправдите сами, а не въдавайте сильнымъ погубити человѣка. Ни права, ни крива не убивайте, ни повелѣвайте убити єго; аще будеть повиненъ съмерти, а душа не погубляйте никакоє же хрестьяны" „Куда же ходяще путемь по своимъ землямъ, не дайте пакости дѣяти отрокомъ, ни своимъ ни чюжимъ ни въ селѣхъ ни въ житѣхъ, да не кляти васъ начьнуть". „Человѣка не минѣте не примѣчавъше, добро слово єму дадите". Симпатична постать людяного князя, що не тільки права свої знав, а й про обов'язки дбав, дуже гарно вирисовується з цих афоризмів, які навіть у наші часи—люті часи потоптання всяких прав людських, мародерства, грабіжництва й зневаги до людини, як такої,—не зайва була б річ нагадати І далі автобіографичні відомості, що дає про себе Мономах, ще довершують цю гарну характеристику працьовитого й простого звичаями князя.

А се тружахъся ловы дѣя. А се въ Черниговѣ дѣялъ єсмь: конь дикыхъ своима рукама связалъ єсмь, въ пущахъ 10 и 20 живыхъ конь, а кромѣ того єже по Роси ѣздя ималъ єсмь своима рукама тѣ же кони дикыя. Тура мя два метала на розѣхъ и съ конемь, олень мя одинъ болъ, а 2 лоси — одинъ ногама топъталъ, а другый рогома болъ, вепрь ми на бедрѣ мечь отъялъ, медвѣдь ми у колѣна подъклада укусилъ, лютый звѣрь скочилъ ко мнѣ на бедры и конь со мною поверже: и Богъ невредежена мя съблюде. И съ коня много падахъ, голову си розбихъ дважды, и руцѣ и нозѣ свои вередихъ, въ юности своєй вередихъ, не блюдя живота своєго, не щадя головы своєя. Єже было творити отроку моєму, то самъ єсмь сътворилъ дѣла, на войнѣ и на ловѣхъ ночь и день, на зною и на зимѣ, не дая себѣ упокоя. На посадьникы не зьря, ни на бирича, самъ творилъ єсмь что было надобѣ; весь нарядъ и въ дому своємь, то я творилъ єсмь, и въ ловьчихъ ловьчій нарядъ самъ єсмь держалъ, и въ конюсѣхъ, и о соколѣхъ и о ястрябѣхъ. Тоже и худаго смерда и убогыя вдовица не далъ єсмь сильнымъ обидѣти, и церьковнаго наряда и службы самъ єсмь призиралъ (= доглядав).

digitized by ukrbiblioteka.org

Як бачимо, та рука, що навикла до шаблі найбільше, не згірше вправляється й з пером, даючи поруч практичної науки повні драматизму й живости малюнки. Мова, може не бездоганна з погляду стилістики, пересипана проте щиронародніми виразами (Половці, напр., „облизахуться на насъ аки волцы") та словами й формами з живої народньої розмови, що й досі збереглись на Україні („вирій", „хреститися", „без сорома", „лови", „пуща" і т. и.). Коли одкинути деякі умовні прикмети византійських зразків, то „Грамотиця" Мономахова була вже відгуком цілком живого життя і з цього погляду перший світський твір нашого письменства варт великої уваги.

Ще далі од релігійного письменства старих часів одійшов досить загадковий і невідомого автора твір, що доховався до нашого часу під назвою „Даніила Заточника моленіє" (пам'ятка першої половинин XIII в.). Вийшов він із тих само княжо-дружинних кругів, що й попередній, і на підставі популярної традиції прикладається до якогось ніби-то засланця, Данила на ім'я, що хотів своїм „моленієм" вернути собі втрачену з невідомих причин ласку княжу. Кінчається твір байкою, що нагадує грецьку легенду про перстінь Полікрата. „Сія словеса азъ Даніилъ писахъ въ заточеніи на Бѣлоозерѣ, и запечатавъ въ воску, и пустихъ во єзеро, и веземъ рыба пожре и ята бысть рыба рыбаремъ, и принесена бысть ко князю и нача ее пороти, и узрѣ князь сіє написаніе, и повелѣ Даніила свободити от горькаго заточенія" Дотаток це, видима річ, пізніший, бо не міг же засланець, пишучи своє благання, знати про той ефект, що викличе воно, діставшись через таку оригінальну почту до князя. Та й самий зміст „Моленія" нічим не стверджує наведеного кінця: ні про якого засланця тут нема мови, і видимо байку приточено тільки на те, щоб заінтригувати й більш зацікавити читачів. Складено цю пам'ятку безперечно на півночі, як це видко з самого тексту „Моленія" Але треба завважити, що круги, з яких воно вийшло і в яких оберталось, досить вільно циркулювали по всіх просторах тодішньої мало ще розмежованої „Руси", і тому можна його брати, як пам'ятку так само спільну, що й ті наші південні пам'ятки, які подоходили до нас тільки в північних редакціях і списках. З „Моленія" видко, що автором його був звичайний у ті часи аматор „книжного почитанія",—„азъ бо аще не во Афинахъ ростохъ, ни у философъ учихся, но быхъ падая по книгамъ, аки пчела по различнымъ цвѣтомъ: оттуду избираю

digitized by ukrbiblioteka.org

сладость словесную, совокупляя мудрость, яко въ мѣхъ воду морскую“ Ці слова проливають світло на характер і завдання твору. Очевидно, якийсь книжник, бажаючи висловити свої думки („да разверзу въ притчахъ гаданія своя“), просто склав на зразок популярної „Пчели“ збірку тієї „сладости словесныя“ в формі афоризмів та приказок („мірскихъ притчъ“) про всякі життьові справи—про княжу власть, про багацтво та бідність, про розум і нерозум, про жіноцтво і т. и. В ті часи, коли люде були цікаві на всякі притчі та моралістичні оповідання, така збірка, до того ж прикрашена ефектним оповіданням про самого автора, повинна була робити враження. Та автор черпає свою мудрість не з самих книг, на які часто й посилається, але безперечно бере чимало й просто з устного джерела, записуючи ті ходячі правила життьової мудрости, які міг чути кругом себе. „Ржа ѣсть желѣзо, а печаль человѣку умъ отъимаєтъ“, „всякъ человѣкъ хитритъ и мудритъ о чужой бѣдѣ, а о своєй не можетъ промыслити“, „безумнаго пославъ, и самъ по немъ не лѣнися ити“, „не сѣй жита на браздахъ на мокрыхъ“ „не моря уполовникомъ (— ополоником?) выліяти“, „зла не видавши, добра не постигнути“, „луче трясцею болѣти, ни со злою, съ нелюбою женою жити“—ці й инші такі афоризми не що, як народні прислів'я, до яких дуже легко можна добрати мало не буквальні варіяції з сучасного скарбу народньої мудрости. З другого боку, служивши, як видко, при княжому дворі (згадується тут „дворянин“, як окрема категорія людности), автор не зумів удержатися в незалежному тоні справжнього философа та мораліста, і в його афоризмах часто прочувається бажання догодити сильним світа сього, та дворацька звичка, що золотить підлещуванням свої речі про вищих і гірчить зневагою про нижчих. Принаймні дуже цікаво понижений епітет „рабъ твой“, коли автор обертається до князя, або Молчалинський афоризм, що „добра пса князи и бояре любятъ“—поставити поруч ось такої думки про нижчих: „Не лѣпо бо усерязь въ ноздри свиніи, ни на холопѣхъ добрый портъ. Аще бо котлу золоты кольца во ушію, но дну єго не избыти черности и жженія єго, тако и холопу: аще паче мѣры гордилъ и буялъ, но укора єму своєго не избыти—холопія имени“ Автор, видко, дуже добре розуміє психологію „людей нашего круга“ і вміє на ній награвати. Тим то його твір наближається вже до зразків великопанської літератури, на забаву сильним призначеної, з її невідлучною прикметою—зневагою до всього, що до „на-

digitized by ukrbiblioteka.org

шего круга“ не належить, що стоїть у фундаменті соціяльної піраміди й не може пишатись добрим родоводом, до віку несучи, на погляд вельможних книжників, ганьбу „холопія имени“. Лемент дворацького философа з цього погляду дуже цікавий, бо на-віч показує нам той громадський розклад, на який встигла вже розжитися стара Русь, і дає цікавий зразок класової психології тогочасної аристократії.

5.

Хоч як письменні люде в старовину одхрещувались од живого життя, тікаючи за манастирські мури, в печери або під захисток абстрактного моралізування—життя й там їх знаходило і накладало на їхню психологію свої виразні ознаки. Та сама, напр., народня поезія, яку святобожні книжники трактували за диявольське насіння на пагубу людям, непомітно для самих авторів і проти їх волі втискувалася в книжні розумування й закрашала їх собою, роблячи цікавими пам'ятками народніх дум і потреб данного часу. Не встереглося од цього впливу навіть щиро-церковне письменство, як казання—то що вже говорити про инші твори, які з самої природи своєї не могли замкнутися в тісні шати церковних інтересів? До таких творів належать наші старі літописи, одна з найбільш визначних, можна сказати—надзвичайних пам'яток, якими озивається перед нами тепер старий отой, давно оджитий і примерхлий світ.

Літописи з самої природи своєї належать до творів історичних,—це „цілий архив нашої історіографії“, як влучно схарактеризував їх проф. М. Грушевський. Але велику ціну наші давні літописи мають не тільки як історичне джерело: це й надзвичайної ваги літературний твір, або—краще сказати—цілий збірник літературних творів ріжних авторів і навіть ріжних часів, результат колективної праці багатьох людей чи може й поколіннів, тільки поданий нам під одним спільним заголовком: „Се повѣсти временьныхъ дѣй, откуду єсть пошла Руськая земля, кто въ Києвѣ нача первѣє княжити и откуду Руськая земля стала єсть.“ Як спадщина з колективної праці людей, що не самим історіографичними завданнями цікавились, літопис зробився—знов беремо влучний епітет у згаданого допіру історика—„правдивим архивом нашого старого письмен-

digitized by ukrbiblioteka.org

ства“, що дав притулок на своїх сторінках і схоронив од загибелі багато такого, що до історіографії безпосередно не належить, але тим краще і повніше малює дух епохи, її змагання й напрям, її потреби й турботи. Розпочатий під безперечним впливом византійської історіографії, отих хроник та хронографів, літопис наш швидко визволився з мертвущих обіймів византійщини і перед нами, далекими нащадками, зберіг життя тих часів з їх кипучою боротьбою та інтенсивною творчістю в усяких сферах. Коли наші літописи рівняти до сучасних чи навіть пізніших аналогичних пам'яток у инших народів, то літературну перевагу їх стане одразу видко. Не дурно ж батько російської історіографії Шлецер так був захоплений літописом, що не вагаючись назвав його „памятникомъ феноменальнымъ“. І не тільки талановитістю індивидуальною визначається наш літопис,—у йому одбились і національні риси авторів, що в гурті дають живий образ тієї землі й того народу, про дії якого вони оповідають. Це ставить літопис у ряду найцінніших літературних пам'яток нашої старовини.

Давня літературна традиція автором літопису вважала ченця Нестора („Нестера-черноризьца“). Але історична критика розбила була цю традицію *) і встановила погляд на літопис, як на працю колективну. Працювали над ним і ченці по своїх манастирях, і люде світські, що при княжих дворах свідомо дбали про те, щоб „наша слава не пропала“, то-б-то на пам'ять потомним поколінням перейшли дії рідної старовини. Дійшов до нас літопис у кількох списах (найдавніший список Лаврентієвський, р. 1377), але найбільшу для нас вагу має Іпатський (списаний коло р. 1425), хоч знайдений у Іпатському манастирі в Костромі, але з такими яскравими слідами свого підденного походження, що безперечно міг у такій формі скластись тільки на Україні. Що-до змісту, то літопис наш розпадається на три частині: літопис Початковий або Несторів обіймає події, кінчаючи роком 1111-м,

*) А втім, останніми часами знов озивається згадана традиція, до того ж у одного з найкращих знавців і дослідників старого літопису. „Вотъ съ этимъ отрицательнымъ выводомъ русской исторической науки, — пише академик А. А. Шахматов, — я расхожусь и вижу рядъ основаній для признанія Нестора составителемъ повѣсти временныхъ лѣтъ, а слѣдовательно для подкрѣпленія той традиціи, которая связала имя Нестора съ древнею Кіевской лѣтописью“. І потім автор дає низку пікавих міркуваннів на доказ Несторового авторства коло літопису. Див. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 117 і 118, стор. 31 й далі.

digitized by ukrbiblioteka.org

Київський — до р. 1201-го і Галицько-волинський —до р. 1292, на якому вривається цей цикл літописних оповіданнів. Перші дві частині цієї історичної трилогії розкладають події по роках, оповідаючи, що кожного року сталося; Галицько-волинський літопис дає вже спробу прагматичного оповідання і свідомо його додержує на тій підставі, що „хронографу нужа єсть писати все и вся бывшая, овогда же писати в передняя, овогда же воступати в задняя". Простота, безпосередність, щира теплота й наївність Початкового літопису зміняється докладністю й живістю Київського; Галицько-волинський визначається надзвичайно поетичним колоритом, пластикою, майстерними описами й портретами, виробленим стилем, що знов же показує наслідки високої літературної школи. Національна вдача авторів проблискує дуже часто з сторінок літопису; запашним „духом степу", мовляв Веселовський, віє од деяких його епізодів. Це все ставить наш літопис дуже високо з літературного погляду, а надто коли рівняти його до північних літописів. Таке порівнання майстерно зробив російський історик Соловйов і слова такого авторитетного свідка можуть бути найкращою нашому літописові рекомендацією. „Тяжелъ становится,—пише Соловйов,—для историка его трудъ въ XIII и XIV вѣкѣ, когда онъ остается съ одною Сѣверною лѣтописью; появленіе грамотъ, число которыхъ все болѣе и болѣе увеличивается, даетъ ему новый богатый матеріалъ, но все не восполняетъ того, о чемъ молчатъ лѣтописи,—а лѣтописи молчатъ о самомъ главномъ: о причинахъ событій, не даютъ видѣть связи явленій. Нѣтъ болѣе живой, драматической формы разказа, къ какой историкъ привыкъ въ Южной лѣтописи; въ Сѣверной лѣтописи дѣйствующія лица дѣйствуютъ молча; воюютъ, мирятся, но ни сами не скажутъ, ни лѣтописецъ отъ себя не прибавитъ, за что они воюютъ, вслѣдствіе чего мирятся; въ городѣ, на дворѣ княжескомъ ничего не слышно,—все тихо; всѣ сидятъ запершись и думаютъ думу про себя; отворяются двери, выходятъ люди на сцену, дѣлаютъ что-нибудь, но дѣлаютъ молча. Конечно,—поясняє історик,—здѣсь выражается характеръ эпохи, характеръ цѣлаго народонаселенія, котораго дѣйствующія лица являются представителями; лѣтописецъ не могъ выдумывать рѣчей, которыхъ онъ не слыхалъ; но, съ другой стороны, нельзя не замѣтить, что самъ лѣтописецъ не разговорчивъ, ибо въ его характерѣ отражается также характеръ эпохи, характеръ цѣлаго народонаселенія; какъ современникъ,

digitized by ukrbiblioteka.org

онъ зналъ подробности любопытнаго явленія, и однако записалъ только, что „много нѣчто нестроеніе бысть" „Разсказъ южнаго лѣтописца,—додає Соловйов на иншому місці,—наоборотъ отличается обиліемъ подробностей, живостью, образностью, можно сказать—художественностью; преимущественно Волынская лѣтопись отличается особеннымъ поэтическимъ складомъ рѣчи: нельзя не замѣтить здѣсь вліянія южной природы, характера южнаго народонаселенія" Трудно додати щось до цієї мистецької характеристики, але не вадить зробити з неї деякі висновки. Не індивідуальна тільки талановитість авторів, а й якісь ширші причини надали нашому літописові його високих літературних прикмет. Серед тих причин безперечно національну вдачу того народу, про дії якого літопис оповідає, треба на першому поставити плані.

З-осібна літопис величезну має вагу в історії письменства тим, що зберіг у собі дуже багато чисто літературних творів. Не кажучи вже про такі окремі вставки, як напр. згадана „Грамотиця" Мономахова, маємо тут багатющу збірку легенд, переказів, уривків з пісень, прислів'їв і инших таких художніх творів, що тільки вставленими в літопис шматочками з утраченого цілого подоходили до нас. Властиво літописне оповідання про початок Київської держави мало не все цілком складено з таких (про перебування апостола Андрія на Русі, про осаду Київа, про смерть Олегову, про Ольжину помсту, деякі оповідання про Володимира, як от про білгородський кисіль або заснування Переяслова). На зразок подаю тут кілька таких легендарних оповіданнів.

Ось оповідання про подорож апостола Андрія на Русь.

Днепръ втечет в Понтеское море треми жерелы, иже море словеть Руское, по нему же училъ святый апостолъ Андрѣи братъ Петровъ. Якоже ркоша, Андрѣю учащю в Синопии, пришедшю єму в Корсунь, увидѣ, яко ис Корсуня близъ устьє Дьнѣпръское, и въсхотѣ поити в Римъ, и приде въ устьє Днепръское и оттолѣ поиде по Днѣпру горѣ и по приключаю приде и ста подъ горами на березѣ. И заутра въставъ рече к сущимъ с нимъ ученикомъ: „видита горы сия? Яко на сихъ горахъ въсияєть Божия, имать и городъ великъ быти и церкви мьногы имат Богъ въздвигнути". И въшедъ на горы сия и благослови я и постави крестъ, и помолився Богу, и слѣзе с горы сея, идеже послѣже бысть Києвъ. И поиде по Днѣпру горѣ и приде въ Словены, идеже нынѣ Новгород; и видѣвъ люди ту сущая, какъ ихъ обычаи и како ся мыють и хвощются, и удивися имъ. И иде въ Варягы и приде в Римъ, исповѣда єлико научи и єлико видѣ, и рече имъ: „дивно

digitized by ukrbiblioteka.org

видѣхъ землю Словеньску: идущю ми сѣмо, видѣхъ банѣ древяны, и пережьгутъ я велми и съвлекутся и будуть нази и обольются мытелью и возмуть вѣникы и начнуть хвостатись и того собѣ добьют, одва вылѣзуть ле живы; и обольются водою студеною и тако оживут. И тако творять по вся дни, не мучими никымже, но сами ся мучать и творят не мытву себѣ, а мученье". И се слышавше дивляхуся.

Дивно було, очевидно, не святому Андрієві, а нашим прадідам з північно-руської парні, якої вони сами не знали. Це колоритне оповідання з його добродушним глузуванням з чужих звичаїв показує, до якої давнини доходять теперішні побутові одміни України од Великоросії.

Ось іще оповідання про осаду Переяслова.

Иде Володимиръ на Ховраты. Пришедшю же єму с воины Хорватьскои, и се Печенѣзѣ придоша по онои сторонѣ от Сулы. Володимеръ же противу имъ и усрѣтѣ я на Трубеши над броду, кдѣ нынѣ Переяславль, и ста Володимеръ на сеи странѣ, а Печенѣзѣ на онои и не смѣяху си на ону сторону и они на сю сторону. И приѣха князь Печенѣскыи к рѣцѣ и возва Володимира и рече єму: „пусти ты свои мужь, а я свои, да ся борета; да аще твои мужь ударить моимъ, да не воюємся за три лѣта и разыдошася разно; аще ли нашь мужь ударить вашимъ, да воюємь за три лѣта". Володимеръ же, пришедъ въ товары, посла по товаромъ бирича глаголя: „нѣтуть ли такаго мужа, иже бы ся ялъ с Печенѣжаниномъ?" И не обрѣтеся никдѣ же и заутра приѣхаша Печенѣзѣ а свои мужь приведоша, а наших не бысть. И поча тужити Володимѣръ, посылая по всимъ воємь своим. И приде єдинъ мужь старъ к нему и рече єму: „княже, єсть у мене єдинъ сынъ дома меншии, а сь четырми єсмь вышелъ, а онъ дома. От дѣтьства си своєго никто имъ ударилъ. Єдиною бо ми сварящю, оному же мнущю усньє и разгнѣвася на мя, преторже черевии руками". Князь же се слышавъ и радъ бысть и посла по нь борзо и приведоша и ко князю и князь повѣда ему вся. Сьи же рече; „княже, не вѣмь могу ли с него, — да искусите мя. Нѣтуть ли вола велика и силна?" И налѣзоша волъ силенъ и повелѣ раздражити вола; и возложи нь желѣзо горяче и пустиша вола И побѣже волъ мимо нь и похвати вола рукою за бокъ и выня кожю с мясы, єлико єму рука я. И рече єму Володимѣръ: „можешь ся с нимъ бороти". И на завтрѣє придоша Печенѣзѣ и почаша звати: „вѣльможа, се нашь доспѣлъ". Володимѣръ же повелѣ тои ночи облѣщися въ оружьє. И выпустиша Печенѣзи мужь свои и бѣ превеликъ зѣло и страшенъ. И выступи мужь Володимѣрь и взрѣвъ Печенѣжинъ и посмѣяся, бѣ бо средниии тѣломъ. И размѣривше межи обѣими полкома, и пустиша я к собѣ, и ястася крѣпко, и вдави Печенѣжинина в руку до смерти, и удари имь о

digitized by ukrbiblioteka.org

землю. И въскликоша Русь, а Печенѣзѣ побѣгоша, а Русь погнаша по нихъ, сѣкуще их, и прогнаша их. Володимѣръ же рад бывъ и заложи городъ на броду томъ и нарече Переяславль, зане перея славу отрокъ.

Аналогичне оповідання й досі живе в устах народа в формі легенди про Кирила Кожум'яку (надрукував Куліш у II-му томі „Записокъ о Южной Руси"),—тільки що замісць Печеніжина Кирило б'ється з змієм, що сидів під Київом та брав з киян окуп хлопцями й дівчатами. Але не вважаючи на казковий елемент, дух легенди той самий, що і в літописному оповіданні.

Наведу ще один коротенький епізод з літопису,—той самий, од якого ще чутно „духом степу", як казав академик Веселовський.

(Князь Роман) устремилъ бо ся бяше на поганыя яко и левъ, сердитъ же бысть, яко и рысь и губяше, яко и коркодилъ, и прехожаше землю ихъ, яко и орелъ, храборъ бо бѣ, яко и туръ. Ревноваше бо дѣду своєму Мономаху, погубившему поганыя Измаилтяны, рекомыя Половци. Изгнавшю Отрока во Обезы за Желѣзная врата, Сърчанови оставшю у Дону рыбою оживишю. Тогда Володимерь Мономахъ пилъ золотымъ шеломомъ Донъ, и пріємшю землю ихъ всю и загнавшю оканьныя Агаряны. По смерти же Володимерѣ, оставъшю у Сырьчана єдиному гудьцю же Ореви, посла и во Обезы, река: „Володимеръ умерлъ єсть, а воротися, брате, поиди в землю свою. Молви же єму моя словеса, пой же єму пѣсни Половецкия; оже ти не восхочеть, дай єму поухати (= понюхати) зелья, именемь євшанъ". Овому же не восхотѣвшю обратитися, ни послушати, и дасть єму зелье. Оному же обухавшю и восплакавшю рче: „Да луче єсть на своєи землѣ костью лечи, инели на чюже славну быти". И приде во свою землю.

Безперечно в цьому уривкові маємо окрушину з тієї дружинної поезії, якої мало не одинокою цілою пам'яткою лишилось „Слово о полку Игоревѣ". Навіть у літописному переказі ясно чується ритмична основа оповідання *), не кажучи вже про загальний поетичний склад його і глибокий зміст, що—мовляв новітній поет—„зворушує у серці найсвятіші почування":

Між рядками слів таїться
В нім якесь пророкування.
І воно живить надію,
Певну віру в ідеали
Тим, котрі вже край свій рідний
Зацурали, занедбали (М. Вороний — „Євшан-зілля").

*) Спробу реставрації вірша в цьому оповіданні зробив Ю. Тиховський — див. статтю „Прозою или стихами написано „Слово о полку Игоревѣ", Київ, 1893, стор. 21—22.

digitized by ukrbiblioteka.org

Але поруч чисто літературного значіння, літопис безперечно мав і величезну громадську вагу своєю, коли по теперішньому говорити, публіцистичною стороною. Час, коли складався наш літопис, у громадському житті старої Русі визначався формуванням держави, розвитком її форм і боротьбою за них як у середині держави, так і по-за нею. Така, як літопис, праця, що в ній тріпотів живчик мінливого життя, не могла обмежитись тільки на фактичних відомостях, а повинна була й ідейно освітлювати події з якогонебудь Standpunkt'a. І такий Standpunkt у авторів нашого літопису безперечно був і виявлявся він у гарячій любові літописців до своєї рідної землі, що червоною ниткою проходить од перших і до останніх карток її. Вже з самого початку, ставлючи собі завдання вияснити, „откуду Руськая земля стала єсть", літопис бере на себе повинність сформулувати саме розуміння тієї „Руської землі" на цілому її просторі, незалежно од тих тісних та ворожих клітсчок, на які поділила її удільна система. І цю повинність літопис виконав; автори літопису підіймаються над своїм місцевим патріотизмом і доходять до того широкого, з громадського боку, погляду, що примиряє потреби ц і л о ї землі, болить її болями, її радощами радіє. Цим літопис не тільки задовольняв цікавість читачів, даючи їм відомости про рідний край, але разом виявляв і творив певну ідеологію, що всю тодішню землю руську вважала за одне тіло, а удільних князів тільки за натуральних заступників окремих частин у тій оригінальній федеративній одиниці-землі. Як щось ціле, раз-у-раз літопис протиставляє рідний край „поганим"; сумує він і над тими вічними усобицями лютими та хатніми чварами, що ними „расхищали" князі рідний край свій. Ідеал згоди й єднання очевидно стояв перед колективним літописцем і тоді, коли він любовно спиняється на блискучій постаті князя-авантюриста з його „да не посрамимъ земли Рускиє"; і тоді, коли миротворствує з Володимиром Мономахом: „отци и дѣды наши соблюдоша Русьскую землю, а мы ю хочемъ погубити", з погрозою, що як повстане брат на брата, то „погыбнеть земля Русьская"; і тоді, коли з болем у серці бачить, як чужоземці-вороги користуються з князівських усобиць і пустошать та плюндрують рідну землю. Літописові довелось констатувати й тяжкі наслідки тих усобиць, що виявились лихоліттям татарським і слова волинського літописця: „о злѣе зла честь татарськая!" не були в його устах тільки патетичним вигуком. На тяжких часах уривається старий наш літопис. Стара дер-

digitized by ukrbiblioteka.org

жавна система довела батьківщину до краю безодні, давній центр землі руської—Київ з околицями—занепав, занепало й культурне життя, а спереду не було нічого ясного, опріч національної свідомости, що довела до боротьби за народню справу в пізніших часах. І літопис з своєю ідеологією единої руської землі був одним із перших віщунів тієї свідомости. Разом з тим він показував і той живий зв'язок, що протягнувся між старою Руссю та пізнішими часами через прірву темної епохи XIII—XIV вв.

6.

Перед нами чимало пройшло пам'яток старого письменства. Вони дають образ тих літературних інтересів, якими жили наші прадіди, того духового покорму, яким живився ряд поколіннів. Ці літературні пам'ятки не мали, правда, на меті чисто-літературних завданнів, то-б-то не були в справжньому розумінні літературою художньою, що хоче впливати на почуття читачів образами, натхненням творчости. Вони иншу мали, чисто практичну мету, і коли великою частиною задовольняли й літературні інтереси, то робили це між иншим, по дорозі, незалежно від авторських замірів. Тим часом, старе наше письменство безперечно мало в собі й чисто літературні твори, зразок яких зберегло для нас незабутнє „Слово о полку Игоревѣ"; традиція тих часів донесла до нас і кілька прізвищ творців слова, яких слава греміла в старовину. Так, у літопису вже маємо—досить неясну, правда—звістку про „славутного пѣвця Митусу, древле за гордость не восхотѣвша служити князю Данилу", — за це його „раздраного, акы связаного, приведоша" *). Так само нічого не знаємо певного й про другого великого поета старих часів, „віщого" Бояна. Як видно з „Слова о

*) Костомаров у своїй поезії „Співець Митуса" малює нам цього давнього поета великим громадянином рідної землі, сатириком, що піснями своїми розкриває нелад у сучасному громадському устрою.

Кріпший за всіх в Перемишлі співець славутний Митуса.
Шаблі не носить співець і грудей щитом не вкриває, —
Піснями сипле на князя, гострими ніби стрілами,
Піснями люд стурбував і хіть до війн підливає.
Красних не хвалить дівиць Митусина пісня шалена,
Мирного людям життя не пророчить, не гріє одваги
На супостата, — усобиці й смути та пісня виводить.

digitized by ukrbiblioteka.org

плъку Игоревѣ", на сучасників твори Боянові справляли величезне враження, і автор „Слова" не тільки характеризує поетичну манеру свого славного попередника, а й подає зміст його пісень, подекуди навіть окремі уривки з них. Починаючи свою поему „по былинамъ сего времени", невідомий автор „Слова" разом з тим спиняється і на „замышленію Бояню", то-б-то на його поетичній манері. Всім відоме це класичне місце з „Слова": „Боянъ бо вѣщій, аще кому хотяше пѣснь творити, то растѣкается мыслію по древу, сѣрымъ вълкомъ по земли, шизымъ ордомъ подъ облакы. Помняшеть бо рече първыхъ временъ усобіцѣ, тогда пущашеть 10 соколовъ на стадо лебедѣй: который дотечаше, та преди пѣснь пояше: старому Ярославу, храброму Мстиславу, иже зарѣза Редедю предъ пълки Касожськыми, красному Романови Святъславличу. Боянъ же, братіє, не 10 соколовъ на стадо лебедѣй пущаше, нъ своя вѣщія пръсты на живая струны въскладаше,—они же сами княземъ славу рокотаху" Автор „Слова" наче вагається перед важким своїм завданням—скласти пісню своєму героєві, і знов згадує Бояна: „О Бояне, соловію стараго времени! аби ты сія плъкы ущекоталъ, скача, славію, по мыслену древу, летая умомъ подъ облакы, свивая, славію, оба полы сего времени, рища въ тропу Трояню черезъ поля на горы" А ось і дві „припѣвки" Боянові, на які посилається той же автор „Слова":

Приведений перед князя не скорився Митуса, а ось яку проспівав йому пісню:

Ріжтесь, кусайтеся, бийтесь, попілом Русь посипайте,
Пийте братернюю кров, умивайтесь сльозами народу;
От до вас добрана пісня, — иншої вам не почути.
Що вас спиняти, що вам співати? Шкода, опізнились!
Помста за помсту, кара за кару, лихо за лихо!
Кончились віки, зілля сухеє вогонь поїдає, —
Хай поїдає! Хай пропадає Русь із князями!
Боже прокляття чорними хмарами висить над нею:
Хмари згустіють, віки пролинуть, і знов, хоч не скоро,
Знову розгонить яснеє сонце туман віковічний.
В той час-годину инших пісень співці заспівають,
Иншим князям, та не вам, иншому руському люду.

Максимович гадає, що Митуса був попросту церковним співаком чи то дяком у Перемиського владики, а не поетом, — див. „Замѣтку о словутномъ пѣвцѣ Митусѣ" („Основа", 1861, VI; „Собраніе сочиненій", т. I.)

digitized by ukrbiblioteka.org

Ни хытру, ни горазду,
Ни птичю горазду
Суда Божіа не минути.

Тяжко ти головѣ
Кромѣ плечю,
Зло ти тѣлу
Кромѣ головы.

Ото й усе, що дійшло до нас про того „соловія стараго времени“, що, як видко, славен був дуже серед сучасників та й серед нащадків. Був це натхненний співець, представник тієї дружиної поезії княжих часів, що повинна була процвітати в старовину поміж освіченішими елементами тодішнього громадянства. Свої твори він очевидно співав, пригріваючи на якомусь струнному струменті, на зразок пізніших кобзарів та бандуристів, або своїх сучасників у Західній Європі—труверів та міннезінгерів.

Безпосереднім наступником Бояновим, що, як ми бачили, сам себе зв'язує з поетичними традиціями „соловія стараго времени“, хоча творить вже й „по былинамъ“ свого часу—був автор „Слова“, єдиної цілої пам'ятки дружинної поезії старих часів. „Слово“ дійшло до нас у дуже несправній редакції досить пізнього списка, зробленого десь певне на півночі, в свій час зле відчитаного і тепер навіки втраченого *). Але навіть у чужій одежі північної копії „Слово“ зберегло стільки специфично-українського колориту, що вже перші дослідники старого письменства ані трохи не вагалися, що ця поема могла повстати тільки на українському ґрунті. Куліш просто вже зве „Слово“ думою, зазначаючи схожість у поетичних засобах і манері між „Словом“ та пізнішими українськими думами. Максимович перекладає „Слово“ на мову України, „которой принадлежали и творецъ пѣсни, и ея герой, князь Новгородъ-Сѣверскій“, і складом українських пісень, „состоящихъ съ нею въ ближайшемъ и прямомъ родствѣ“. Це „родство“ притягало й багатьох инших українських письменників, і ні один твір не має стільки перекладів на сучасну нашу мову, як це „Слово“ **). І своїм

*) Єдиний рукопис „Слова” з XVI-го, мабуть, віку загинув під час пожежі в Москві р. 1812. Зосталась тільки копія з того рукопису, зроблена для цариці Катерини II.

**) Мені відомі — друковані й недруковані — переклади оцих авторів: Шевченка, О. Левицького, Ст. Петрушевича, Шашкевича, Вагилевича, Гушалевича, Максимовича, Дідицького, Федьковича, Шейков

digitized by ukrbiblioteka.org

змістом та формою, великою красою поетичною та потужним громадянським настроєм воно так високо здіймається над усією літературною спадщиною старих часів, що справді цілком такої уваги заслуговує. Вже самий факт істнування „Слова“ кидає ясний промінь світла на нашу стару поезію, широкі одхиляючи перспективи на ту далеку давнину.

Змістом для „Слова“ послужила нещаслива пригода з князем Ігорем під час походу на половців року 1185,—докладніше кажучи, сама виправа в степ, битва з половцями, полон князя й поворот його до рідного краю. „Слово“ зложив, як видко, хтось із сучасників події, може навіть з участників того нещасливого походу й по гарячому сліду, не раніше й не пізніше, як р. 1187, бо саме тоді вернувся Ігорь з полону, а князь Ярослав Осмомисл, що помер того ж року, ще живий був. Та хто б не був незнаний на ім'я автор, „Слово“ його виявляє і великий індивидуальний талант, і істнування в ті часи на Україні цілої школи літературної з виробленою техникою, стилем і традиціями. Читаючи навіть тепер це „Слово“, до того ж у попсованій редакції, почуваєш усю його красу надзвичайну, його високу образність, кований стиль, подекуди ясно ритмичний, влучні вирази й класичні характеристики. Ось, напр., картина, як виряжали в похід князі своє військо.

Комони ржуть за Сулою, звенить слава в Кыєвѣ:
Трубы трубять в Новѣградѣ; стоять стязи в Путивлѣ;
Игорь ждетъ мила брата Всеволода.
И рече єму Буй Туръ Всеволодъ:
„Одинъ братъ, одинъ свѣтъ, свѣтлый ты Игорю,
Оба єсвѣ Святъславличя;
Сѣдлай, брате, свои бръзыи комони,
А мои ти готови, осѣдлани у Курьска на переди;
А мои ти Куряне свѣдоми кмети,
Подъ трубами повити, подъ шеломы възлелѣяны, конець копія вскормлени,
Пути имъ вѣдоми, яругы имъ знаєми,
Луци у нихъ напряжени, тули отворени, сабли изъострени,
Сами скачуть, акы сѣрыи влъци въ полѣ,
Ищучи себѣ чти, а князю славы".

Вся природа живе в „Слові“, вся вона бере участь у подіях і переживаннях людських:

ського, Огоновсьокого, Партицького, Руданського, Кендзерського, Навроцького, П. Мирного, Щурата, Загула. Не можна бути цілком певним, що нема й ще инших перекладів. — Див. у Огоновського — „Історія литературы рускои", ч. I, стр. 72—76.

digitized by ukrbiblioteka.org

Влъци грозу въсрожать по яругамъ,
Орли клектомъ на кости звѣри зовуть,
Лисици брешуть на чръленыя щиты, —

все ніби тягнеться в похід за військом, прочуваючи поживу і здобич багату. А коли було по битві вже, або, як образно каже „Слово“ —„пиръ доконьчаша храбрыи Русичи: сваты попоиша и сами полегоша за землю Русьскую“, то знов же вся природа озвалася жалем:

Ничеть трава жалощами,
А древо съ тугою къ земли приклонилось.

Степовою, невстриманою, як море широкою поезією віє з цілого оповідання, що переривається час од часу натхненним рефреном: „О Руська земле! уже за шеломенемъ єси!“ або закликом до князів, щоб вони повстали і помстились „за землю Русьскую, за раны Игоревы, буяго Святъславлича“

Так само великого поета руку знати, коли автор обертається до психології людської. І тут він знаходить слова, що йдуть просто від серця художника до читачевого серця і зв'язують їх міцно одним почуванням—туги, а чи радощів. Так коли „невеселая година встала“, що військо руське полягло в степу—

Жены Русьскія восплакашась, а ркучи:
„Уже намъ своихъ милыхъ ладъ
Ни мыслію смыслити, ни думою сдумати, ни очима съглядати,
А злата и сребра ни мало того потрепати“.
А взстона бо, братіє, Кыєвъ тугою, а Черниговъ напастьми,
Тоска розліяся по Русьской земли,
Печаль жирна тече средь земли Русьскыя.

Це, скажемо так, колективний відгомін нещасливої битви з половцями. А ось индивидуальні переживання жінки, що втратила милого,—отой славний „плач Ярославни“, відомий певне кожній інтелігентній людині з перекладів.

Ярославнинъ гласъ слышить;
Зегзицею незнаєма рано кычеть:
„Полечю, рече, зегзицею по Дунаєви,
Омочю бебрянъ рукавъ въ Каялѣ рѣцѣ.
Утру князю кровавыя єго раны на жестоцѣмъ єго тѣлѣ“.
Ярославна рано плачеть въ Путивлѣ на забралѣ, а ркучи:
„О вѣтре, вѣтрило! чему, господине, насильно вѣеши?
Чему мычеши хиновьскыя стрѣлкы на своєю нетрудною крилцю на моєя лады вои?
Мало ли ти бяшеть горъ подъ облакы вѣяти, лелѣючи корабли на синѣ морѣ?

digitized by ukrbiblioteka.org

Чему, господине, моє веселіє по ковылію розвѣя?"
Ярославна рано плачеть Путивлю городу на заборолѣ, а ркучи:
„О Днѣпре-Словутичю! ты пробилъ єси каменныя горы сквозѣ землю Половецкую;
Ты лелѣялъ єси на себѣ Святославли насады до плъку Кобякова:
Взлелѣй, господине, мою ладу ко мнѣ,
Абыхъ не слала къ нему слезъ на море рано".
Ярославна рано плачеть въ Путивлѣ на забралѣ, а ркучи:
„Свѣтлоє и тресвѣтлоє слъньце! всѣмъ тепло и красно єси:
Чему, господине, простре горячюю свою лучю на лады вои?
Въ полѣ безводьнѣ жаждею имъ лукы съпряже,
Тугою имъ тулы затче?"

Хиба тільки українські пісні жіноцькі з такою вимовною красою вміють виявити безмежну тугу по милому, як оцей невмірущий плач-тужіння Ярославни. Самий стиль у „Слові" міняється, передаючи найтонші одтінки людських переживаннів. Ось якими рубаними, короткими, ніби в поспіху складеними реченнями змальовано втікання Ігореве з полону: „Погасоша вечеру зари. Игорь спить, Игорь бдить, Игорь мыслію поля мѣрить *) отъ великаго Дону до малого Доньца. Комонь въ полуночи. Овлуръ свисну за рѣкою, велить князю разумѣти. Князю Игорю не быть. Кликну-стукну земля, въшумѣ трава, вежи ся Половецкыя подвизошася" Навіть у словах видко нетерплячку, торопленість і пострах, що не пощастить довести діло до краю: тут ніколи говорити, ніколи стежити за думками й вибірати слова, і вони рвуться немов у пароксизмі, одно одне попережаючи, як і думки втікача. І зараз же, поруч—розмірене, текуче оповідання про втікачів у дорозі: „А Игорь князь поскочи горностаємъ къ тростію и бѣлымъ гоголемъ на воду; въръжеся на бръзъ комонь и скочи съ него босымъ влъкомъ и потече къ лугу Доньца, а полетѣ соколомъ подъ мьглами, избивая гуси и лебеди завтраку и обѣду и ужинѣ. Коли Игорь соколомъ полетѣ, тогда Влуръ влъкомъ потече, труся собою студеную росу; претръгоста бо своя борзая комоня". Ви на-віч бачите обох їздців, і кожен з їх має свої власні риси, такі характерні для його, і глибоко в душу западає цей образ шаленої гонитви по безлюдному степу І коли читач зуміє одволіктися од незвичної мови й призвичаїтись трохи до стародавніх форм—він не одірветься од цієї високої поезії, зазнаючи великої естетичної втіхи.

*) Порівняй вираз із пісні: „Ізорала Марусенька мислоньками поле".

digitized by ukrbiblioteka.org

Автор бо знав людську душу і вмів зачепити в ній ті вічнії струни, жадні на всяку справжню красу,—і твір його не спопелів од часу.

Та не тільки великий поет був із незнаного творця „Слова“,— був з його й великий громадянин. Серце його билося в унісон з громадським серцем, боліло його горем та муками. Красу поетичної форми знав він як поєднати з тими думками, що—ми вже це з літопису знаємо—повинні були сушити голови кращим синам свого часу в давній Русі. Любов до рідного краю та народу гарячим б'є джерелом з цього дивного твору і вкладає авторові чудові образи, виривае з уст прокльони гніву на людей, що гублять батьківщину. „Уже бо, братіе, невеселая година встала“,—закінчує автор „Слова“ оповідання про перемогу половців, а через віщо?—через усобицю князів. „Рекоста бо братъ брату: се моє, а то моє же; и начаша князи про малоє—„се великоє“ млъвити, а сами на себе крамолу ковати; а поганіи со всѣхъ странъ прихождаху съ побѣдами на землю Руськую“ І раз-у-раз автор вертається до цієї болячки, що руйнувала силу рідної землі. Князі, як той Олег-„гореславличъ“, „мечемъ крамолу коваше, и стрѣлы по земли сѣяше“, а з того зродив розбрат і гине скрізь життя в княжих крамолах, гинуть люде в розцвіті сили, не чутно ратаїв, тільки гайвороння поле криє, „трупіа себѣ дѣляче“. З ранку до вечора, з вечора до світу літають стріли, гремлять шаблі о шеломи, тріщать ратища—„чръна земля подъ копыты костьми посѣяна, а кровію польяна—тучою взъидоша по Руськой земли“ Таку картину спустошення малює нам автор. І то обертається він до князів з покликом: „уже понизить стягы свои, вонзить свои мечи вережени, уже бо выскочисте изъ дѣдней славы: вы бо своими крамолами начасте наводити поганыя на землю Русьскую“; то з тугою згадує славні давні часи,—„о стонати Русьской земли, помянувши пьрвую годину и пьрвыхъ князей“ Благородний патріот, що тверезо й розумно дивиться на події і не тільки їх головою розуміє, але й серцем відчуває—стає перед нами на повен зріст і доповнює величню постать оригінального поета.

7.

„Слово о полку Игоревѣ“ показує, що в ті часи мала вже бути на Русі високо розвинена дружинна поезія, ціла літературна школа з виробленою техникою, з установленими формами, з літератур-

digitized by ukrbiblioteka.org

ними традиціями—на зразок тих, що на Заході дали вже тоді були також цілу літературу так званих сірвент та Chansons de gests, себто особливу школу лицарського епосу. Такої ціни твір не може стояти сам-один, окроме, без попередньої роботи цілих поколіннів. —одно слово, без тієї поетичної атмосфери, що не тільки сприяє нарожденню талановитих творів, а й шляхи їм прочищає, кладе підмуровок для творчости. Натяки на істнування такої літературної школи ми маємо і в зразках високої літературної техники в казаннях Кирила Туровського та в Галицько-волинському літопису, і в уламках таких творів, як наведена з літопису пісня про евшанзілля, і нарешті в тих „былинахъ", які безперечно зародились були тут, на півдні, хоча дійшли до нашого часу тільки в великоруській редакції північних країв. Що письменники тієї школи не зв'язували себе темами, можна знати з недавно знайденого „Слова о Лазаревѣ воскресеніи", отого голоса світської людини на релігійну тему. Але це все тільки нужденні шматочки літературного надбання тієї школи, уламки дружинної поезії, що випадково викинула на наш беріг розбурхана хвиля після великої життьової бурі. Політична катастрофа, що в половині XIII в. спіткала наші сторони, надовго перервала нитку повільного розвитку, що доти снувалася жваво й енергично, та повернула і письменство наше на новий шлях занепаду й злиденного животіння. З тих уламків, з тих трісочок, що прибились випадком до нашого берега, ми можемо судити, як показувалось ціле письменство, і важко одігнати жаль і досаду з серця, що сталось так, як сталося.

Переглядаючи давнє, київської доби, письменство з ідейного боку, мусімо, звісно, сказати, що воно одбивало на собі погляди і цілий світогляд тієї верстви людей, що його постачала і споживала, —тобто переважно кругів духових та дружинно-князівських. Одкинемо навіть усеньке церковне, вузько практичне, бо на потребу церкви створене, письменство; одкинемо також і ті витвори письменства, що тісно були звязані з християнською традицією й світоглядом—а вони почасти всі були такими в епоху, коли навіть філософія була тільки на послугах („ancilla") у теології. Натурально, що для пароcть письменства цілком і безоглядно відбивала в собі той основний тонус темного середневіччя з його перевагою скрізь і всюди, а надто в культурному житті, релігійних інтересів. Але навіть, здавалося б, цілком світські твори не далеко від них були одійшли, бо й письменники і читальники—усі вербувалися з тієї

digitized by ukrbiblioteka.org

верхньої плівки, з аристократії тих часів—духовенства та дружинних кругів. Тому-то твори тодішнього письменства одбивали на собі насамперед християнську науку, наївно перемішану з живими ще традиціями дохристиянського побуту й культу („двоєвірря"), та соціяльні інтереси згаданої плівки, що почала вже вирізнятися з-поміж одноцілої громади первісного типу. Найвиразніше пробиваються ці, теперішнім терміном кажучи, класові інтереси у такого типового книжника, яким був невідомий автор Данилового „Моленія" з його двосічною мораллю та призирством до самого навіть „хлопія імени", тоб-то до всього, що нижче стояло на соціяльних сходах. Письменство, таким чином, одбивало вже той розклад на стани і класи, що позначився був у житті, і з цього погляду було нарівні з ним.

Але разом з тим воно стояло подекуди й вище од життя, говорило не тільки про те, що було, а й про те, що повинно було бути, встановляло не тільки категорію „сущого", але й „должного" Воно носило в собі й погляди надкласової думки, ту ідеологію свого часу, що далеко виходила по-за межі грубого практицизму й дбала про інтереси просто людини—чи в її індивідуальному вигляді, чи в збірній формі колектива, рідного краю, отієї прославленої, а часто, дуже часто й оплаканої „русьскои земли". От чому думка про якусь суцільну обскурність та без ідейність нашого давнього письменства (проф. Є. Голубинський) показується при світлі джерел безперечно переборщеною. Я вже зазначав по належних місцях, як тодішні інтелігенти-письменники виступали на оборону людини од вад сучасного соціяльного ладу, або ще частіше—на захист і оборону рідного краю од небезпек зовнішніх, од того „поганого" степу, що невпинно викидав свої орди на руйнування й нищення предківських осель. Це вже далеко вище стояло од шаблонів християнської науки й духом живого життя дихало—не підробленого обурення й гніву на його вади та бажання вивести їх з практики щоденного побуту. Постати такого напр. Лариона-митрополита, чи смиренного Данила-ігумена, або невідомих анонімів, що в казаннях своїх сміливо картають князівську й тіунську неправду, благородний образ „князя-нищелюбця" Володимира Мономаха, свідомий і глибокий патріотизм автора „Слова о полку Ігоревім" або чисельних літописців—чи не показують же вони, що вже тоді кращі вміли здійматись по-над буденні та егоїстичні інтереси особи чи класа й на щиро національний, дійсно всенародній ставати ґрунт,

digitized by ukrbiblioteka.org

де на перший виступали план інтереси народа—того самого „хлопа“ чи то „смерда“ та „кмета“, що сам і не писав і не читав творів письменства? Надто виразні знайдемо приклади такої ідеології в літопису,—цій, коли хочете, політичній енціклопедії того часу, що єднала оповідання про рідну минувшину, оті справжні „повѣсти временныхъ дѣй“, з свого роду публіцистикою, гарячою, живою, потужною, бо образною, на життьових подіях заснованою. Можна піддавати під гостру критику факти, можна їх брати під сумнів, але освітлення їх у літопису двох думок не викликає і тим характерніше для ідеології свого часу. Нехай, скажемо, піклування Володимира Великого про вбогих одгонить християнсько-житійним шаблоном: святому так личить,—але ось справді жива вже і з побутового погляду безсумнівна сценка. Зібрались князі якось у виправу на половців, та хтось із дружини й вимовивсь, що не час би то походові, бо шкода, мовляв, одтягати смерда од його ріллі. І ось яку тоді відповідь вкладає літописець в уста Мономахові: „На мя хотять молвити рекуще: хощеть погубити смерды и ролю смердомъ. Но се дивно ми, брате, оже смердовъ жалуєте и ихъ коней, а сего не помышляюче, оже на весну начнеть смердъ тотъ орати лошадью тою и приѣхавъ Половчинъ ударить смерда стрѣлою и поиметь лошадь ту и жону єго и дѣти єго и гумно єго зажжеть,—то о семъ чему не мыслите?“ Ось ще другий приклад з нещасливого походу Ігоревого на половців. Коли набігла зненацька несчисленна сила половецька, в раді князі „молвяхуть бо: „оже побѣгнемъ, утечемъ сами, а черныя люди оставимъ, то отъ Бога ны будеть грѣхъ, сихъ выдавше пойдемъ: но или умремъ, или живи будемъ на єдиномъ мѣстѣ“. Оце „на єдиномъ мѣстѣ“, тобто—разом, гуртом, на одну з „чорними людьми“ долю—воно просто чудове, як щиро-людського гуртування вираз, як нехтування егоїстичного почуття, чести й совісти потужний голос перед неминучою небезпекою. Ми не знаємо, чи так говорили князі,—може бути, що не говорили,—але досить того, що це говорить письменник. Думаю, що ці два приклади, разом з попереду вже наведеними, добре окреслять нам і ідейну старого нашого письменства вартість, як виразу надкласового погляду в справах національної солідарности та всенароднього єднання перед грізною небезпекою, коли йшлося про саме істнування громадського ладу. А потреба в таких поглядах надто про себе нагадувала: надходили бо справді

digitized by ukrbiblioteka.org

люті часи національного занепаду й небувалого ще до тих часів лихоліття.

Року 1224-го літописець уперше записує звістку про татар— „неслыханную рать, безбожныхъ Моавитянъ", насланих на Русь „за прегрешеніє кристьянскоє" Перша зустріч з ними руського війська кінчилась нечуваною „побѣдою на всі князи Рускыя", але „ожидая Богъ покаяния кристьянского", обернув татар назад у степ. Тринадцять років не було про них і чутки, як ось р. 1240-го насунула орда знову і „приде Батый Кыєву в силѣ тяжцѣ". Русь, зруйнована і збезсилена попередніми усобицями та безупинними чварами князів за старшинство, не видержала тяжкої сили. Київ, центр староруської культури, впав, а з ним на довгий час упала й культура. Традиції її перенесено потроху до нових центрів, що починають формуватися на півночі, в инших етнографичних обставинах. З цього часу найбільша частина теперішньої землі української втратила політичну самостійність, яка верталась иноді потім тільки на короткий час,—і це одбилось на всій історії нашого народу.

На письменстві більше може, ніж де инде. Inter arma silent musae, але не менш того мусять музи мовчати й серед руїн старого і не поновленого ладу, на згарищах сплюндрованих осель, серед загального спустошення й здичавіння. Навіть гірше: не тільки замовкли нові музи, а й старі попропадали, бо запропастилися здебільшого й ті здобутки письменства, що дали були попередні часи. Інтерес до письменства падає; в письменстві потроху починає зринати оте „доброcловіє" та „плетеніє словесъ", що обернуло письменство в словесне фокусництво, а добру школу літературну в роблену манірність. Те, що з'являється під цей темний час нового, новим було тільки хронологично, а по суті відомі з того часу письменники, здебільшого в митрополичому сані, як Кирило, Серапіон, Кипріян, Фотій, Григорій Цамблак—не виходять по-за межі проповідницьких інтересів своїх давніх попередників, та й то роблять це з меншим талантом і більшим одчуженням од живого життя. Життя здрібніло—здрібніло й письменство. А як дуже здрібнів та змизернів тоді інтерес до письменства, видко хоч би з того, що ці часи дали запропаститись мало не цілій дружинній поезії попередніх віків. Темний та важкий, безпросвітний час запанував на Україні.

В такому стані українські землі переходять під руку дужчого сусіди. Року 1321-го Київ забрав і прилучив до Литовської держави

digitized by ukrbiblioteka.org

Гедимин, а потім, р. 1386, Литва і Русь уперше злучилися з Польщею. Власне, заснування і зріст русько-литовської держави, а потім поєднання з Польщею, що розчинило перед Україною двері з західньої Європи, і треба вважати за початок нової доби нашого письменства. Спершу тільки де-не-де проблискує воно поодинокими вогниками й аж на прикінці XVI в. вже дужчим розгориться полум'ям.

З Остромирового Євангелія.

digitized by ukrbiblioteka.org

Література.

Пыпин А. Н. — Исторія русской литературы, т. I. СПБ. 1907.

Тихонравовъ Н. С. — Сочиненія т. I. Москва, 1898.

Максимович М. А. — Исторія древней русской словесности. Сочиненія, т. III. Київ, 1880.

Котляревскій А. — Древняя русская письменность. Сочиненія, т. IV. СПБ. 1895.

Галаховъ А. — Исторія русской словесности, т. I. Москва, 1894.

Порфирьевъ И. — Исторія русской словесности, ч. I. Казань, 1909.

Владиміровъ П. В. — Древняя русская литература кіевскаго періода XI—XIII вв. Київ 1901.

Келтуяла В. — Курсъ исторіи русской литературы, ч. I. СПБ. 1906.

Пѣтуховъ Е. В. — Русская литература. Древній період. П-град, 1916.

Сперанскій М. — Исторія древней русской литературы. Москва, 1914.

Истрин В. М. — Очерк истории древне-русской литературы. Петроград, 1922.

Возняк М. — Історія української літератури. Т. I. Львів, 1920.

Лепкий Б. — Начерк історії української літератури. Коломия, 1909.

Грушевський М. — Історія України-Руси, т. III. Львів, 1905.

Шахматовъ А. А. — Введеніе въ курсъ исторіи русскаго языка, ч. I. П-град, 1916.

Голубинскій Е. — Исторія русской церкви, т. I. Москва, 1901—1904.

Пархоменко В. — Начало христіанства на Руси. Полтава, 1913.

Приселковъ М. Д. — Очерки по церковно-политической исторіи Кіевской Руси X—XII в. СПБ. 1913.

Голубовскій П. О — О началѣ русской письменности. „Университ Извѣстія“, 1895.

Никольській Н. — Матеріалы для исторіи др.-русской духовной письменности. СПБ. 1907.

Филевскій И. — О духовном просвѣщеніи въ древне-Кіевской Руси. „Пошана“, Харьків, 1909.

Щаповъ А. — О способах духовного просвѣщенія древней Руси внѣ училищъ. Сочиневія, т. I, СПБ., 1906.

Колесса Ол. — Погляд на сучасний стан історичних розслідів українсько-руської літератури. Найдавніший період. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 39.

Пачовський М. — Виїмки з укр.-руського письменства XI—XVIII ст. Львів, 1911.

Дорошкевич О. і Білецький Л. — Хрестоматія по історії української літератури. Т. I., кн. 1. Київ, 1919.

digitized by ukrbiblioteka.org

Возняк М. — Старе українське письменство. Вибір текстів з історічно літературним оглядом, поясненнями та словничком. Львів, 1922.

Франко Ів. — Апокрифи й легенди з українських рукописів. Пам'ятки укр.-руської мови і літератури", т. I—V Львів, 1896—1910.

Пыпинъ А. — Ложныя и отреченныя книги русской старины. СПБ. 1862.

Тихонравовъ Н. С. — Памятники русской отреченной литературы. Москва, 1863, 1895.

Тихонравовъ Н. С. — Отреченныя книги древней Россіи. Сочиненія т. I. Москва, 1898.

Порфирьевъ И. — Апокрифическія сказанія о ветхозавѣтныхъ лицахъ и событіяхъ. Казань, 1872—73.

Порфирьевъ И. — Апокрифич. сказанія о ветхозавѣтных лицах и событїяхъ по рукописямъ Соловецкой библіотеки. СПБ., 1877.

Порфирьевъ И. — Апокриф. сказанія о новозавѣтных лицахъ и событіяхъ по рукописямъ Соловецкой бібліотеки. СПБ. 1890.

Калитовський О. — Матеріяли до рускои літератури апокрифичнои. Львів, 1884.

Сумцовъ Н. — Очерки исторіи южно-русских апокрифическихъ сказаній и пѣсенъ. „Кіевск. Старин.", 1887, VI, VII, IX, XI.

Миронъ (Франко). — Къ исторіи южно-русских апокрифическихъ сказаній. „Кіевск. Старина", 1894, XII.

Миронъ (Франко). — Къ исторіи апокрифическихъ сказаній. „Кіевск. Старина", 1891, XI.

Веселовскій А. Н. — Славянскія сказанія о Соломонѣ и Китоврасѣ СПБ. 1872.

Кудринскій Ѳ. — Сказаніе о Соломонѣ. „Кіевск. Стар.". 1897, V.

Ящуржинскій Х. — Колядки религіозно-апокрифическаго содержанія, „Кіевск. Старина", 1895, XII.

Франко Ів. — Псевдо-Матвієве євангеліє... та сліди його з укр.-руськії літературі. „Записки Н. Т. ім. Шевченка", т. 35—36.

Адріанова В. — Евангеліе Ѳомы въ старинной украинской литературѣ. „Извѣстія Отд. Русск. языка и словесности", 1909, II.

Сперанскій М. Н. — Славянскія апокрифическія евангелія. Москва, 1895.

Франко Ів. — Откровеніе Св. Степана. „Кіев. Старина", 1906, VII—VIII.

Назаревський А. — Хожденіє Богородиці по мукам в нових українських списках. „Записки У. Н. Т. у Київі", т. II.

Владиміровъ П. — Научное изученіе апокрифовъ въ русской литературѣ во второй половинѣ настоящаго столѣтія. „Университетск. Извѣстія", 1900, II.

Веселовскій А. Н. — Расысканія въ области русскаго духовнаго стиха.

Веселовскій А. Н. — Опыты по исторіи развитія христіанской легенды.

Франко Ів. — Св. Климент у Корсуні. „Записки Н. Т. ім. Шевченка", т. 26, 48, 36, 59, 60, 66, 68.

digitized by ukrbiblioteka.org

Пыпинъ А. — Очеркъ литературной исторіи старинныхъ повѣстей и сказокъ русскихъ. СПБ. 1857.

Веселовскій А. Н — Памятники литературы повѣствовательной (в „Исторіи р. словесности“ Галахова, т. I).

Веселовскій А. Н. — Изъ исторіи романа и повѣсти. СПБ. 1886—88.

Клоустон В. — Народні казки та вигадки. Їх мандрів. и та переміни. Переклад А. Кримського. Львів, 896.

Перетц В. — Український список „Сказанія объ индійскомъ царствѣ“ „Записки. У. Н. Т. у Київі“, т. IX.

Гаєвський С. — Київські списки повіст „Александрія. Записки У. Н. Т. у Київі“ т. X.

Франко Ів. — Йоасаф і Варлаам, старохристиянський духовний роман. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 8, 10, 1 , 20

Франко Ів. — Піп Іван, Половець Іван Смера і виднрите Тибету (Студії на полі Кап.-рус. письм.), „Записки Н. Т. ім. Шевченка“ т. 41.

Щеглова С. — Пчела по рукописямъ Кіевскихъ библіотекъ. СПБ. 19 0.

Адріанова В. — Къ литературной исторіи Палеи. Київ, 19 0.

Ждановъ И. — Палея. Сочиненія, т. I. СПБ. 1904.

Кадлубовскій А. — Очерки по исторіи древнерусской литературы житій святыхъ. Варшава, 1902.

Чаговецъ В. — Преп. Өеодосій Печерскій, его жизнь и сочиненія. Київ, 1901.

Никольскій Н. — О литературныхъ трудахъ м. Смолятича. СПБ. 1892.

Веневитиновъ М. А. — Хожденіе игумена Даніила въ святую землю в началѣ XII в. СПБ. 877.

Шляковъ Н. — О „Поученіи“ Владиміра Мономаха. СПБ. 1900.

Ивакинъ И. — Князь Владиміръ Мономахъ и его „Поученіе“. Москва, 190 .

Ждановъ И. — Слово Даніила Заточника. Соч. т. I. СПБ. 1904.

Лященко А. — О моленіи Даніила Заточника. СПБ. 1896.

Будде Е. — О словѣ Даніила Заточника. Сборник „Подъ знаменемъ науки“, Москва, 1902.

Истринъ В. — Былъ ли Даніилъ Заточникъ дѣйствительно заточенъ? Одесса, 1902.

Щурат В. — Слово Даніила Заточника. „Записки Н Т. ім. Шевченка“ т. 9.

Шляпкинъ И. — Слово Даніила Заточника (по всѣмъ извѣстнымъ спискам) съ предисловіемъ и примѣчаніями. СПБ. 1889

Сухомлиновъ М. — Изслѣдованія по древней русской литературѣ. СПБ. 1908 (про літопис).

Костомаровъ Н. — Преданія первоначальной русской лѣтописи. Собраніе сочиненій, кн 5, СПБ 1905.

Багалій Дм., акад. — Нарис української історіографії. Том I. Літописи. Вип. 1. Київ, 1923.

Грушевський М. — Нестор і літопись. Збірник „Привіт Ів Франку“, Львів, 1898.

digitized by ukrbiblioteka.org

Грушевський М. — Найдавніша літопись. Екскурс в I т. „Історії України-Руси“. Львів, 1904.

Шахматовъ А. — Разысканія о древнѣйшихъ русскихъ лѣтописныхъ сводах. СПБ. 1908.

Шахматовъ А. — Повѣсть временныхъ лѣтъ. Т. I. СПБ. 1916.

Шахматовъ А. А. — Несторъ-лѣтописецъ. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 117—118.

Бугославскій С. А. — Къ вопросу о характеръ и объемѣ литературной дѣятельности преп. Нестора. „Извѣстія Отд. Русскаго яз. и сл.“, 1914, I і III.

Сушицький Т. — До питання про літературну школу XII в. „Записки Укр. Наук. Т-ва в Київі“, т. IV.

Максимовичъ М. — Пѣснь о полку Игоревѣ. Собр. соч., т. III. Київ, 1880.

Потебня А. — Слово о полку Игоревѣ. Текстъ и примѣчанія. Воронежъ, 1878.

Огоновський О. — Слово о полку Игоревѣ. Текст з перекладом і поясненнями. Львів, 1876.

Партицький О. — Слово о полку Игоревомъ. Текст з перекладом і поясненнями. Львів, 1884.

Барсовъ Е. В. — Слово о полку Игоревѣ, какъ художественный памятникъ. Три тома. Москва, 1887—1890.

Науменко В. — Слово о полку Игоревѣ, какъ памятникъ дружинной поэзіи древней Руси. „Кіевск. Старина“, 1895, XII.

Владиміровъ П. — Слово о полку Игоревѣ, в I. Київ, 1894.

Коцовський В. — Исторично-літературні замітки до „Слова о полку Игоревѣ“. Львів, 1893.

Заклинський Р. — Пояснення одного темного місця в „Слові о полку Ігоревім“. Львів, 1906.

Сумцовъ Н. — Нѣкоторыя черты сходства „Слова о п. И.“ съ ю.-слав. старинными пѣснями. „Кіевск. Старина“, 1893, VII.

Тиховскій Ю. — Прозою или стихами написано „Слово о полку Игоревѣ?“ Київ, 1893.

Мандичевський Ів. — Слово о полку Ігореві (1188). Літературна реконструкція. Львів, 1918.

Коршъ Ѳ. — Слово о полку Игоревѣ. СПБ. 1909.

Ждановъ И. — Литература „Слова о полку Игоревѣ“. Київ, 1880, Сочиненія“, т. I. СПБ. 1904.

Владимировъ П. — Литература Слова о полку Игоревѣ съ времени его открытія по 1894 г. Кіевъ, 1804.

Гудзій Н. К. — Литература „Слова о полку Игоревѣ“ за послѣднее двадцатилѣтіе 1894—1914). СПБ. 1914. (З „Журнала министер. народн. просвѣщенія“).

Грушевський М. — Ноновидані пам'ятки давнього письменства руського. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 5.

digitized by ukrbiblioteka.org

Франко Ів. — Слово о Лазаревѣ воскресеніи. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“ т. 35—36.

Яцимирскій А. — Обзоръ новыхъ изслѣдованій и изданій по исторіи русской литературы. „Русская Школа“, 1910. II і III. (Український переклад з додатками В. Дорошенка в „Нашій Школі“, 1910, III.).

Волковъ Н. В. — Статистическія свѣдѣнія о сохранившихся древнерусскихъ книгахъ XI—XIV вв. СПБ. 1898.

digitized by ukrbiblioteka.org

Розділ II.

Письменство литовсько-польських часів.

Становище Русі в спілці з Литвою. — Спілка з Польщею. — Західні впливи. — Друкарство. — Брацтва, школи, церковні переклади. — Унія і полемичне письменство. — Броневськький та инші полемисти. — Іван Вишенський. — Епігони полемичного письменства. — Казнодійство. — Література наукова. — Нова освіта, Київська академія й схоластика. — Київська школа письменників. — Київські письменники на Московщині — Боротьба схоластики й живих течій. — Література.

1.

До русько-литовської держави стара Русь увійшла країною з деяким культурним надбанням і традиціями, якими переважала самих переможців. Як-не-як, а на Русі вже були за попередніх часів зібрані здобутки тогочасної культури, зав'язались добрі початки свого письменства, була вже вироблена мова літературна і манера, істнували нарешті традиції письменства не тільки церковного, на потребу душі спасення, а й світського, що вимовляло, як уміло, про найпекучіші потреби та болячки свого часу. Нічого того не було тоді на Литві. Отже не диво, що руські землі почали вести з культурного погляду перед у русько-литовській федерації, хоча, певна річ, і сами повинні були зазнати великого впливу од нових громадсько-політичних обставин життя. Схилившись перед культурним впливом Русі, литовський уряд не був зв'язаний традиціями старого життя й вироблених форм, тим то приймав той вплив у його сучасних, новіших, формах, — і от ми насамперед бачимо, що офиціяльні акти з цього періоду все більше й більше наближаються до живої народньої мови, виробивши навіть особливий стиль канцелярський для всяких урядових документів. Разом з тим і письменство, розвиваючись на старій основі дотатарської доби, приймає в себе потужну народню течію в формах хоч компромисо-

digitized by ukrbiblioteka.org

вої, але все ж живої мови—спершу білоруської, далі української— і йде все иншим шляхом, ніж на півночі, в землях, що тим часом збірались потроху коло Москви. З поділом політичним, а потім і церковним, усе дужче розвиваються ті етнографичні ріжниці, що й перше позначились були вже досить замітно, і „двѣ русскія народности" в XIII—XIV вв. вже цілком відокремилися, виливши́сь у ріжні культурно-національні типи *). За „рубежомъ литовскимъ", ідучи од Москви, вже новий починався світ і „человѣкъ литовскій" а потім „черкасскій" в устах московської людности значило те саме, що і всякий инший чужоземець. Одного разу, напр., до царя московського не пущено козацьких послів і кн. Пожарський так виправдувався перед ними: „вы, каже, пришли къ Москвѣ передъ постомъ, и въ постъ у великаго государя нашего никакіе послы и иноземцы не бываютъ". Острах перед українцями доходив, як бачимо, до того, що ними, як і всякими чужоземцями, на Москві просто поскоромитися боялись

Вже згадано було, що спершу письменство в новому періоді йде по інерції шляхами, протоптаними в старовину; громадянство живиться тією духовою стравою, що зготована була в попередні часи. Але разом з тим практика висунула наперед нові потреби, спершу чистопрактичної натури. Руська мова, як більш розроблена, зробилась мовою офиціяльною і на Литві, увійшла в ужиток законодатний і дала на староруській правовій основі цілий ряд пам'яток, як усякі князівські грамоти, „Судебникъ" вел. князя Казиміра (1468 р.), „Статутъ Литовскій" (1522—1529) і т. и. „Статут" офиціяльно вже встановляє, що „писарь земський маєть по руску літерами і слови рускими всі листи, выписи і позви писати, а не инним язиком і слови". Тією ж мовою провадились і всякі межинародні дипломатичні зносини не тільки з Московою, а і з татарами та Молдавою, — надто з останньою, бо й там офи-

*) Між иншим треба зазначити, що наукові досліди (Соболевського, Шахматова, Кримського й ин.) довели вже напевне, „что уже въ XII вѣкѣ сложились основныя черты малорусскаго вокализма" і „съ XII вѣка малорусскій языкъ существовалъ въ Юго-западной Руси какъ самостоятельное отдѣльное отъ сѣвернорусскихъ и восточнорусскихъ говоровъ, русское нарѣчіе" (О. О. Шахматов). Документально встановлено, що протягом XIII—XIV віків лексичні й фонетичні прикмети української мови вже цілком визначилися, — напр. старе ѣ вже вимовлялося за і, то-що. Цитуючи з цього часу старих письменників наших, уживатиму теперішнього правопису.

digitized by ukrbiblioteka.org

ціяльною мовою була та ж таки мова руська. Мало не до кінця XVI в., до часів Люблинської унії (1569 р.), тяглась отака перевага руського елементу в русько-литовській державі і становище це досить влучно характеризують сучасні вірші:

> Польска квітнет лаціною,
> Литва квітнет русчизною:
> Без той в Полщі не пребудеш,
> Без сей в Литві блазнем будеш.

Здавалось, що українському елементові забезпечений буде на завжде його розвиток на власній національній основі, — та не так склалося на ділі. Фатальним моментом, що повернув инакше справу, зробилась унія русько-литовської федерації з Польщею: ця політична комбінація, принявши до спілки нового спільника, розбила й стару спілку і потягла за собою цілу низку наслідків ваги надзвичайної в сферах національній, соціяльній та релігійній на Україні.

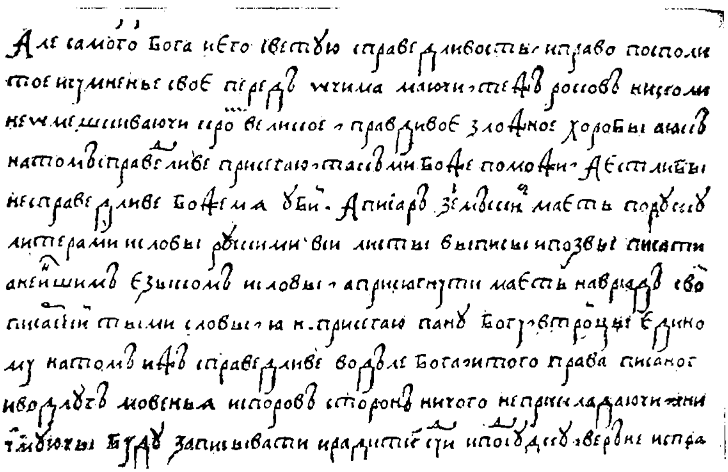

Статут Литовський.

Національно-політічні рахунки у Русі з Польщею можна помітити ще за старих часів і виявлялись вони мало не безупинним антагонизмом та войовницькими заходами і з одного, і з другого боку. І от коли руські й польські землі опинилися в одній державі, хоч і з однаковими юридично правами („вольні з вольними, рівні з рівними“), то незабаром фактична перевага польського елементу,

digitized by ukrbiblioteka.org

як більш культурного і з виразно агресивними рисами, добре таки дається в знаки. Pan Bog, що, як відомо, завжде специяльно інтересувався польськими справами, „schyzmatykom nie dał tego", що правовірним католикам, і на схизматиків починається похід по всій линії, перед яким вони не могли встояти. „На кожнім місцю, в дворах і в судах, уругаються з нас і гучать на нас: „гу-гу, Русин, люпус, релія, Господи помилуй, схизматик, Турко-гречин, одщепенець, Наливайко" і більшей того, хто їх відає як на огиду нас подаючи до людей, навимишляли", — так скаржиться згодом у своїй жалісній автобіографії відомий Атанасій Филипович на всі оті „незноснії утрапення", яких доводилось зазнавати православним од заступників державної віри. Звичайно, потужніших духом людей це тільки гартувало, але таких раз-у-раз менше буває: більшість пливе за водою, одну по одній здаючи обложені позиції. Руська культура не видержує конкуренції з культурою польською; руський елемент потроху спадає, сходить на становище нижчого і підлеглого; польскість здобуває все більше собі адептів, католицька віра стає за ознаку людей вищого стану й виховання, а як тоді релігійний принцип домінував у житті й покривав собою принцип національний, то люде православної віри і, значить, руської народности одсуваються на задній план, одтираються од урядів та гонорів, скріз пасуть задніх. Руські вищі класи, що спочатку стояли в опозиції до нових порядків, потроху переймаються бажанням і собі допастися до „панства великого" і одна по одній руські аристократичні фамилії переходять до польського табору й до католицької віри, одриваються од рідного народу не тільки соціяльно, а й національно. На Україні апостатів аж кишить, і з запалом зрадників одвертаються вони од усього, що було рідним. Цей процес переміни народности на верхах при кінці XVI в. вже дійшов був свого краю, і сучасному письменникові зоставалось тільки голосити, запитуючи: „Де тепер той камінь дорогой, що й ціни йому не складеш, яким пишалась православна віра — де тепер дім князів Острозських, що всіх переважав ясним сяйвом своєї предківської предківської віри," („Θρῆνος албо плач" Мел. Смотрицького) Туга та одчай брали вірних синів свого народу, дивлючись на всіх отих князів Слуцьких, Заславських, Збаражських, Вишневецьких, Сангушків, Чарторийських, Ходкевичів, Сапіг, Тишкевичів і инших без числа й краю, що на-віки пропали для рідної землі. Це був перший „исходъ" з рідного краю українського магнатства, перше

digitized by ukrbiblioteka.org

переливання крови з одного національного организма до другого, і треба було вже надзвичайним патріотом бути, щоб, як Василь Загоровський, у духовниці благати дітей своїх, „аби письма своєго руського і мовення руськими слови не забували“.

Разом з тим іде процес покріпачення простого народа, „поспільства“, й заводиться ціла система утисків над особисто незалежним міщанством. „В куплях, торгах, ремеслах русин з папіжником волности єдиной да не імать, в цехах ремісницьких русину бити не достоїть, доколі ся не попапежить; на власти войтівства і бурмистранства і прочих строїтельств од руского народа да ся не поставляють, доколі ся у папежа не увірують“, — так малює прикре становище українського міщанства знаменитий Іван з Вишні. Що-до селянства, „хлопів“, то відомо, як писав про них трохи згодом французський інженер на польскій службі Боплан, кажучи, що панство на Україні наче в раю раює, а народ мов у пеклі мучиться. Безодня національна, соціальна й релігійна глибшає і ширшає на Україні під польським пануванням. „Народ шляхетський“ на Україні був разом класом панським, вірою католицьким; поспільство, або, мовляв термином пізніших книжників, „народ козако-руский“, що зостався при вірі давній, „благочестивій“ вірі батьків своїх, складався з покріпаченого селянства та позбавленого прав міщанства. В одній державі два повстали ворожі табори, що розпочинають запеклу боротьбу між собою, — боротьбу непримиренну, що могла скінчитись тільки тоді, коли один з них до решти знесилиться. Боротьба оця, як найживіший нерв усього тогочасного життя, в політичній сфері зродила козацтво з його повстаннями та війнами за визволення, а в культурній виявилась національно-просвітнім рухом та полемичним письменством XVI—XVII вв.

Якийсь час по з'єднанні з Литвою й Польщею руські землі, як згадано, живились письменством старої Русі, спадщиною попередніх віків. Але разом приймають вони й новий матеріял, знов же потроху перетворюючи його органично. Спілка з Польщею хоч тим була добра, що одчинила дорогу на Захід, де саме йшла боротьба за нові форми життя, буяла реформація, розпочинався вік гуманізму, ренесансу з його новими покликами в сфері життя і мистецтва. З Заходу, безпосередно або через південно-слов'янські землі й Чехію та Польщу, широкою пішли на Україну хвилею нові ідеї. В сфері релігійній виявились вони так званим социніянством,

digitized by ukrbiblioteka.org

у сфері письменства численними лицарськими повістями, як от „Книга о Таудале рицери“, „О витезяхъ с книгъ сербскихъ, а звлаща о славномъ рицеры Трысчане, о Анцалоте и о Бове и о иншихъ многихъ витезяхъ добрихъ“; повість про Атилу, так звані „Римскія дѣянія“ („Gesta Romanorum“) або „Гисторие розмаите з римскіх и тежъ иншихъ акторовъ (!) коротко зобраны“; „Великое Зерцало“, „О трехъ короляхъ“, „О семи мудрецахъ“, „Петръ — Златые ключи“ „Факецыи или жарты польскіе“, французські fableaux — байки всякі, навіть дещо з „Декамерона“ Боккачіо („Повѣсть утѣшная о купцѣ, который заложился съ другомъ о добродѣтели жены своєя“), „Историчніе вѣрши“ про Зигисмунду та Звіздара й т. и. Уривками доходила й тогочасна наука, переважно богословська, як от „Луцидарій“, ця справжня енциклопедія середніх віків. Але поки життя не висунуло нагальної потреби обороняти свою національну індивидуальність, оригінальне письменство спить, традиційне „книжноє почитаніє“ й далі тихо та сонно справляє свою роботу, задовольняючи звичайну цікавість. І вже польський Drang nach Osten, що спотужнів надто по Люблинській унії, яка руські землі одірвала од Литви й зробила польськими провинціями, оживив приспані сили, зрушив їх на боротьбу й витворив дужий літературний рух на Україні. В другій половині XVI в. вже не можна було пізнати колись сонної країни.

У боротьбі цій стрілись заступники двох культур — польської, заснованої на західних основах феодального ладу, і руської, перетвореної з византійських джерел. Нічого й говорити, що культурна перевага була тепер на стороні Польщі, підсиленої до того ж зрадою верхів українського народу. Старими засобами з новими ідеями боротись було годі, бо — мовляв один з українських полемистів — де вже там „плохому і голому за збройного рицеря воювати, а простаку неученому за мудрого оратора одповідати“ В боротьбі треба було і вчитись, треба було запозичатись і на ті культурні засоби, якими вороги орудували: школу, освіту, организацію громадську. І через те вплив польський був може найхарактернішою познакою цього часу, — правда, він на українському ґрунті зближається до місцевих потреб і робиться потроху тією зброєю, що служила вже на оборону своєї національної індивидуальности. Друкарні, брацтва і школи стають огнищами нового культурного життя й національно-просвітнього руху на Україні. Вони ще дуже культивують ту традиційну пошану до книги, якою

digitized by ukrbiblioteka.org

взагалі визначалися старі часи, а як шанували в старовину книгу і як глибоко її вагу розуміли, показує це пізніша сторінка з історії книга на Україні. В посвяті „Алфавита Духовного“ (вид. 1710 р.) рядовий робітник освіти, якийсь „смиренний ієромонах“ Ілля звертає увагу патрона свого, митр. Йоасафа Кроковського, на давню легенду про Олександра Македонського. Ніби по страшній баталії Олександра з Дарієм знайдено було в наметі Дарієвому „містерну... і дорогої робити“ скриньку. Коли її, як здобич, принесено Олександрові, то він її довго оглядав, милувався нею й міркував, яку коштовну річ має в такій чудовій скринці держати, і нарешті поклав до неї на сховок — Гомерову „Іліяду“. „Не назначил її, — витолковує легенду ієромонах Ілля, — на злото, сребро і дорогоє каменвя, котороє коликолвек в землю схованоє міль і ржа повредити і в ничтоже обернути може; леч (але) назначил ю на соблюденіє негибнущеє і никогда не ветшающеє. Бо аще і согинет взглядом матерії книга, обаче в ній написаноє дійство і отважнії чини знаменитих незвитяжоних тріумфантів во-віки пребиваєт“ Звідси не далеко вже й до того, щоб стати на погляд знаменитого російського сатирика, що слідом за стародавнім афоризмом — scripta manent — розгорнув цілий запальний гимн письменству: „Все, що бачимо круг нас, усе свого часу обернеться що в руїну, що в гній — сама література зоотанеться ціла й непохитна. Саму літературу винято з-під законів тління, сама вона не підгягає смерти“ (Салтиков)

Ото ж пошану до книги, до письменства ще вище, як сказано, піднесли — нове тоді друкарство та звязані з ним культурні організації й церковне письменство.

2.

Друкарська вмілість заходить до нас десь при кінці XV в., принаймні з того часу маємо вже звістки про першу друкарню, що постачала книги на Русь. Це була Краківська друкарня, в якій заходами князя Костянтина Острозського-старшого німець Швайпольт Фіоль р. 1491—1493 надрукував Осмогласник, Часловець, Псалтирь і Тріоди. З цього часу, хоча головним чином твори письменства ще довго розходяться й ширяться старим способом, у рукописах, все ж можна було брати до послуг і таку могутню силу, якою був друкарський станок. І справді незабаром починає в

digitized by ukrbiblioteka.org

Празі видавницьку справу відомий „доктор в лікарстві“, вихованець Падуанського університету, Франциск Скорина (народ. коло 1490 р.). Він не обмежується вже самим передруком церковних книг, а виходить на новий шлях, наважившись давати книги „людем посполітим к доброму наученію“, — то-б-то коли ще не перекладав свої видання цілком на живу мову, то хоч зближав їх до народньої мови білоруського одтінку. Так надрукував він р. 1517—1519-го „Біблію“ (св. письмо старого завіту), далі „Псалтир (1517), потім у Вільні „Апостолъ“ (1525) і „Малую подорож-

Біблія Острозька.

ную книжицу“, що містила пластирь, часловець, акафисти, канони, шестодневець, святці й пасхалію. Можна догадуватись, що Скорина переклав був усю біблію, бо в передмові до Апостола згадує він „о всіх книгах Біблії ветхого і нового закона на руський язик виложених“, але перекладу того не надруковано і чи дістався він до наших часів — не знати. Відомо тільки, що його друкована Біблія розходилась по Україні не тільки в автентичній формі, а і в списках у XVI і XVII вв. Почавшись працею двох згаданих людей, друкарство на Україні в другій половині XVI в. робиться річчю звичайною. Року 1565-го за „литовський рубеж“ мусіли тікати з

digitized by ukrbiblioteka.org

Москви перші друкарі московські Іван Федорович (Федоров) та Петро Мстиславець, рятуючи своє життя після знищення першої на Москві друкарні. Притулок товариші знайшли були спершу у гетьмана Ходкевича в Заблудові й тут заснували зараз нову друкарню, а з неї випустили „Євангеліє учительноє" (1569) *) та „Псалтирь" (1570). Потім Мстиславець перейшов з друкарнею до Вільни, а Федорович по довгих митарствах знайшов собі захист в Острозі у знаменитого оборонця „віри благочестивої" Костянтина Острозського-молодшого. Тут він видрукував славну „Біблію Острозську" (скінчена друком р. 1581) — перше видання всіх книг св. письма, які кн. Острозський порозшукував і постягав звік тільки міг — з Афону, з Московщини, з слов'янських земель. Взагалі друкарська справа по тому досить поширилась на Україні: кожен визначніший центр громадсько-культурного руху, як Острог, Луцьке, Львів, Київ і навіть менші міста, як Чернігів, розживаються на власні друкарні, з яких виходять усякі твори, переважно цікавого тоді найбільше релігійного змісту.

Много плинеть пожитків з друкарської штуки,
З неї свою відносять славу всі науки.
Вона то богатирів Марсобистрих справи
Залецаєть їх зацність і вельможність слави.
Вона і церковнії гимни описала
Вона всіх учителів церковних зібрала, —

так вагу своєї професії виставляють і вихваляють печерські друкарі в одному з панегіриків Петрові Могилі. Надто треба останню піднести заслугу друкарської вмілости. Тоді це була справді не комерційна, а величезної культурної ваги справа. „Ми знаємо, — писав Куліш, — що кожна друкарня була, на той час, науковим гуртком, що збірався коло друкарського станка та шрифтової каси; кожна являла собою в мініятюрі академію вільних наук, наук wyzwolonych, як їх прегарно назвали були поляки. Скільки на Русі друкарень було, стільки ж і огнищ, що біля їх зогрівався руський розум, що на їх достигала розумова справа для зголоднілого руського світа". І тільки аж у XVIII в. починається у нас занепад друкарства — коли на його накинула неситим оком і

*) В передмові до цієї евангелії видавець каже, що спершу він хотів був видати її в перекладі „на простую молву", та порадившись із знавцями, мусів свій замір занехаяти, щоб помилок не наробити.

digitized by ukrbiblioteka.org

централізаторською рукою убрала в цензурні шори самодержавна Москва.

Вище вже було згадано про те, що українська аристократія одкинулась од свого народу й, перемінивши віру, цуралася разом і своєї народности. Справді, тільки одиниці лишались при старій вірі та народності, — такими були, напр., князь Костянтин Острозський, „великий заступ і потіха всього народу роского", або московський еміґрант кн. Курбський *), що одбували величезну ролю в культурно-просвітньому житті на Україні, не тільки виступаючи оборонцями прав православної віри та руської народности й щедрими меценатами, але й безпосередню беручи участь у культурно-

Князь Костянгин Острозський.

му рухові. На жаль, навіть одиниць швидко не стало: старі повмірали, а їхні нащадки опинилися в тому ж польсько-католицькому таборі; вже друге покоління, діти Острозського та Курбського, одкинулись од батьківської віри й поробились католиками. Мав право Вишенський сказати: „на панів же ваших руського роду не надійтеся, в них же ність спасенія", бо „нині межи ляхи князі рускії всі поєретичіли". Треба було де-инде шукати заступників, і народня справа знайшла їх у свідомому міщанстві та його органи-

*) Характерно, що сам Курбський не спочував перекладанню церковних книг на мову народню и навіть збивав у тому з пуття князя Острозського.

digitized by ukrbiblioteka.org

заціях, відомих брацтвах. Вони виникли з давніх церковних брацтв, тільки реформованих на зразок новіших цехових товариств, і почали дбати не тільки про церковні справи та зв'язані з церковними филантропичні, а й про освітнокультурні; од церков та шпиталів само собою перейшли вони до шкіл та друкарень і на якийсь час поробились справжніми заступниками й оборонцями рідної народности. При кінці XVI в. вся Україна і Біла Русь укрились такими организаціями, а серед них перед ведуть — найстарше Львівське брацтво, Віленське, Берестейське, Луцьке, потім Київське. Братські школи, засновані на звичайний у середніх віках схоластичний зразок, мали на меті конкуренцію з латинськими школами, особливо єзуїтськими колегіями, що безповоротно полонизували молодіж, яка до них ходила. Вважаючи на близькі зв'язки братських организацій з церквами, і школи братські мали переважно церковний характер, але дух часу і конкуренція з католицькими школами примушували й православних подавати з світських наук те, без чого не обходилася тодішня освіта, помазана й у нас одгуками Відродження — грецьку мову, граматику, діялектику й риторику та „инії философськії письма, школі належачії“ Найбільше з-поміж тогочасних шкіл спершу визначалась недовговіка Острозська академія (заснована десь коло 1580 р.), що за короткій час свого істнування зібрана була — не рахуючи грецьких учених, як Кирило Лукарне, — цвіт місцевої інтелігенції: Герасим Смотрицький, Дем'ян Наливайко, Василь Суразський, Мартин Броневський, невідомий „Клірик Острожський“, М. Смотрицький — усі вони в своїй діяльности так чи инакше звязані були з Острогом та його академією.*) Відома була ще Львівська братська школа, Замойська академія **) і, нарешті, славна потім Київо-могилянська колегія та академія, що в XVII—XVIII в. заграла таку величезну ролю в історії освіти й письменства не тільки на Україні, а й по-за її межами.

*) Про академію Острозську й наукові інтереси гуртка, що зібрався коло кн. Острозького, так писав згодом у „Палинодії“ Захарія Копистенський: „Найдовалися на дворі його мовці, одному Демостенові рівнії, фолософове і инії розличнії любомудрці. Найдовалися і докторове славнії, в греческім, словенськім і латинськім язиках вицвічонії. Найдовалися і математикове і астрологове превиборнії“ і т. и.

**) Академія Замойська, як писав згодом Петро Могила в посвяті однієї книги Т. Замойському, „так много народові нашому пожитку й утіхи принесла, іж (що) не мало з неї людей учоних, ростропних і поважних, а церкві нашій православній велце потрібних вийшло“.

digitized by ukrbiblioteka.org

І братська діяльність на просвітно-культурному полі дала великі наслідки навіть серед широких народніх мас. Як показують деякі згадки сучасників, освіта на Україні стояла тоді і пізніше досить високо. Так, архидіякон Павло Алепський, що їхав з патріярхом Макарієм на Москву й під час Хмельнищини переїздив Україну, аж дивується високій культурності „козацького народу“. „По всій руській чи то козацькій землі ми, — каже він, — дивний і гарний факт спостерегали: мало не всі вони, навіть більшість їх жінок і дочок, уміють читати й знають порядок служб церковних та церковні співи; священики вчать сиріт і не дають їм тинятись неуками по улицях“. Навіть великі розрухи та козацькі повстання не припинили того широкого культурного руху; той самий Павло Алепський свідчить, що найбільш письменних пішло од часів Хмельницького, коли народ визволився був з-під панського ярма. Це безперечно була величезна заслуга брацтв і тієї культурно-просвітньої атмосфери, що витворили вони на Україні. Таким чином міщанські брацтва на Україні, що перейшли на досить широку культурну роботу й зібрали кругом себе кращих, інтелігентніших людей свого часу, вийшли в XVI і на початку XVII в. на перший план в обороні рідної народности і вже потім той прапор, що почав хитатися в руках братських организацій під тиском ворожої сили, підхопило козацтво, й самій боротьбі надавши нового, політичного, змісту.

В ті часи, коли церковне життя й інтереси займали центральний, можна сказати, пункт у людському світогляді, скрізь відродження письменства починається з церковної літератури. Але воно вже не обмежується списуванням чи друкуванням старого тексту, а — почасти під впливом руху так званих „жидовствующих“ та нового тоді протестантства (діяльність С. Будного) — пробує ближче приступити до народніх мас. Ще в кінці XIV в. в церковних книгах з'являються приписки, витолковування „простою мовою“ церковно-слов'янського тексту, що був, як видко, не зовсім зрозумілий читачам. Скорина, як ми бачили, вже наближає свідомо текст біблії — „людям посполітим к доброму наученію“ — до мови народньої. Таких перекладів і переробок „на мову рускую“ „для ліпшого вирозумленія люду християнського посполітого“, і всяких поясненнів та церковних казаннів протягом XVI і дальших віків з'являється дуже багато; особливо під назвою „Учительних євангелій“ були вони популярні, і в друкованій формі та

digitized by ukrbiblioteka.org

Пересопницький рукопис.

digitized by ukrbiblioteka.org

і в рукописах ширились між українською людністю. Найдавніший переклад св. письма на українську мову, що дійшов до нас, — це так зване Пересопницьке євангеліє, з років 1556—1561; перекладчик, архимандрит Пересопницький Григорій, робив цей переклад „на мову рускую із язика болгарського". Р. 1569 литовський гетьман Ходкевич у передмові до „Учительного євангелія" каже, що він мав на думці дати переклад євангелії „на просту мову" — „вирозуміння ради простих людей". Коло року 1580 з'являється новий переклад, надрукований у друкарні Василя Тяпинського. Р. 1581 в селі Хорошеві на Волині социніянин Валентин Негалевський знов працює над перекладом євангелії. „Не сам з своєї власної хуті", — як пише в передмові „до ласкавого чительника" Негалевський, — наважився він „с польского язика на реч рускую нашого тестаменту переложити, а учинил то за намовою і напоминанням многих учоних, богобойних а слово Божеє милуючих людей, которії писма польского читати не уміють, а язика славянского читаючи, письмом руским викладу з слів єго не розуміють". З цього вже видко, що всі ті численні переклади й переробки євангелії повстали насамперед з чисто практичної потреби — дати зрозумілий народові виклад християнської науки, а вже згодом прийшли на підмогу й деякі, сказати б, теоретичної натури міркування. Надто з цього боку цікава спроба решетилівського священика Семена Могили дати „Науку християньскую" (р. 1670) „барзо простою мовою і діялектом, іж і найпростішому чоловікові снадно понятая" Могила для своєї праці має певні теоретичні підстави: „для того самого і коротко, і мовою назбит простою преложилося, іж би в церкві Божій вшелякий і найпростіший чоловік могл що колвек, ведлуг довціпу своєго, поняти і в Євангелії того дня читанім зрозуміти" Бо „не для реторів, ані для философів, ані для астроліоґів, ані для жадних инших завихляних лобів" Христос науку свою дав, а „всіх нас зарівно й єднаково ласкою своєю й милосердієм даровавши удостоїл" Через те „і слово Божіє, наука Христова, спасителя нашого, душевний покарм всім за вирозумінням, одкрито, простою мовою повинна бить в церкві божій од пастиря й учителя проповідана, іж би згола і найподліший в розумі міг зрозуміти й пожиткувати; бо широкая а узловатая мова рідкий пожиток чоловіку приносить, але простая і короткая, і до того з вирозумінням одкритая, в прудкім часі всі обширнії арґумента і завихлянії мови загортує" В остан-

digitized by ukrbiblioteka.org

ніх словах бачимо вже принципіяльну оборону мови простої перед „широкою а узловатою мовою“ тодішнього книжного письменства, свідоме вживання народньої мови. Дарма, що „барзо простая“ мова самого Могили не стак то вже й проста, — цікава тут сама принципіяльна позиція нашого скромного автора.

Церковне оце письменство потроху підготовляє і практично й теоретично ґрунт і иншим паростям письменства, що на прикінці XVI в. виявляється вже досить видатним літературним рухом. За початок цього руху можна вважати згадане вже видання Острозської Біблії (р. 1581), що становить немов поворотний пункт в історії українського письменства того часу. Од тієї дати почавши, наше письменство виходить з рямців випадковости й набуває характеру планомірної й систематичної роботи, овіяної певною ідеєю — поступу, визволення та боротьби за національні інтереси під фірмою інтересів релігійних. З другого боку, оте церковне письменство уторувало шлях иншим його формам хоч би вже тим, що „просту мову“, яку напр. Скарга вважав за нездатну ні до чого, винесло на ступінь богословської та философської мови, зробило її знаряддям вищої думки і таким чином давало матеріяльну основу для літературного руху. Дві причині сприяли цьому рухові: боротьба за віру православну з католицтвом та унією й потреби шкільних кругів у творах наукових. Перша зродила велику й цікаву полемичну літературу, друга була стимулом до цілої низки наукових праць, переважно з сфери мови та історії рідного краю — граматик і словарів та літописів, що з початкових „кроничек“ помалу перетворяються на великі і, як на свій час, досить науково написані праці. Разом і поруч розвивається й письменство в тіснішому розумінні, — те, що ми тепер звемо красним письменством, яке найбагатчі дало здобутки з сфери драми та вірші.

3.

Полемичну літературу кінця XVI і початку XVII вв. викликано зачіпками од католиків (книга Петра Скарги „O jedności kościoła Bożego“ р. 1577) і такими подіями, як реформа з наказу папи Григорія календаря (1581 р.) та офіціяльне оповіщення унії на Соборі Берестейськім (р. 1596). Особливо останнє. „Унія, — пише один з теперішніх її оборонців, — наблизила Русь до Західньої Європи, унія викликала багате письменство, унія прискорила культурний розвиток руського народа“ (В. Щурат), — звичайно, до-

digitized by ukrbiblioteka.org

дамо, не через те, що того хотіла й до того свідомо йшла, а через те тільки, що збудила протест і боротьбу проти себе, в яких виявилась і народна творчість, у письменстві головним чином. Згадані бо події викликали серед тих, які ще лишились були при вірі своїй та народности, українців величезну трівогу й поробили цілий немов би ланцюг полемичних трактатів та памфлетів. На богословському, мовляв, ґрунті провадиться в них справжня публіцистична оборона народніх і національних інтересів проти переможного католицтва та полонизації. Православні („благочестиві“) полемисти того часу мало не всі вийшли з острозського гуртка вчених, що зібравсь був коло Острозської академії, і тому індивідуальні минаючи ріжниці, знайдемо у них чимало спільного, що єднає їх в групу, немов би то справжню літературну школу.

Року 1582-го з'явився перший полемичний невідомого автора трактат — „Посланіє до Латинъ изъ их же книгъ“ з додатком цікавих віршів, а за ним виступило вже й чимало відомих на ім'я авторів. 1587 року вийшов у Львові „Ключъ царства небесного“ ректора Острозської академії Герасима Смотрицькоко. У своїй дошкульній критиці папського автократизму та в обороні принципу церковної соборности автор стоїть більш на публіцистичному ґрунті, особливо в другій частині своєї праці — про „календаръ римский новий“ Смотрицький дотепно переставляє питання з богословських абстрактних вершин у сферу практичну, доводючи всі невигоди, які заподіяв би новий календарь для „чоловіка бідного“, тобто для маси кріпацького люду що найперше. „Пан йому кажеть у дні святії, Богу ку чті і хвалі ведле звичаю церковного давнього належачії, роботи. Боїться і Бога, боїться і пана; мусить більшого опустити, а меншому служити, бо о онім слихає, же єсть долготерпелив і многомилостив, а сего відає, же єсть короткотерпелив і трохамилостив.“ Смотрицький взагалі користується охоче й часто з іронії над своїми супротивниками, — напр., що неслухняна природа не вважає собі на реформу панську, — і гостре слівце — то прикмета його літературного стилю. Відомі ще й инші твори Г. Смотрицького: передмова до острозського видання Біблії, вірші на герб князя Острозського, якась сатира віршем на нелади серед православної ієрархії, — остання, на жаль, до нас не дійшла, хоч можна думати, що була визначним твором, уважаючи на ту дотепність та юмор, які виявив був Смотрицький у свойому вже „Ключі“, що дав йому славу першорядного публіциста.

digitized by ukrbiblioteka.org

Иншим з літературного погляду стає перед нами другий з того ж гуртка автор Василь Суразський, що видав р. 1588-го „книжицу — „О єдиной истинной православной вѣрѣ“ Це вже солідний трактат богословський про ті справи, в яких порізнились східня й західня церкви, а розрада того часу між православними й католиками сталася була в питаннях — про єдність церкви, про ріжниці що-до науки за св. Духа, про власть папи, про всякі одміни обрядові, про календарну реформу. Всі ці справи автор трактує з чималим богословським апаратом, систематично і послідовно: „потреба, — каже він, — з початку взявши, аж до кінця довольне виправить — єдину истинную віру показать; а змисленнії всі отщепенства, яко прелестнії і блуднії, обнажить і обличить“ Отже „книжица“ однаково торкається і раціоналістів та протестантів, як і католиків у всесторонню розгортаючись апологію православія. Мова у Суразського наближається більш до церковної, стиль досить важкий, цитатами з св. письма пересипаний, виклад взагалі сухий і позбавлений популярности.

Полемика між православними та уніятами надто розгорілась по соборі в Бересті, що дав практичний вихід теоретичним до того часу змаганням. Зараз по соборі з'явилась, польською мовою і в перекладі, книга згаданого вже Петра Скарги — „Описанье и оборона собору руского берестейского“, а в ній автор розказує історію собора з уніятської позиції й обороняє унію від тих закидів, що їй ставили православні. Відповіддю на це од православних був документальний протокол Берестейського собору під заголовком „Ekthesis“ (1597) і ціла низка самостійних праць тодішнього наукового світу, а також гаряча агітація проти унії людей, як Стефан Зизаній (його устні казання та видана 1596 р. праця „Казанье св. Кирила о антихристѣ“ про папу ніби як про антихриста).

На першому серед усієї цієї літератури місці стоїть виданий р. 1597-го „Апокрисисъ албо Отповѣдь на книжкы о съборѣ берестейскомъ“ Христофора Филялета, — особи, під якою треба мабуть, на думку проф. Третяка, розуміти близького острозських кругів шляхтича Мартина Броневського. Великого розуму й науки людина, Броневський проти Скарги та уніятів викотив тяжку артилерію доказів історичних і логичних, наміряючись „на клевети вкратці отвіщати“, як сказано в доданій звичаєм тих часів до книги віршованій передмові. Поминувши також зви-

digitized by ukrbiblioteka.org

чайні тоді посвяту (між иншим кажучи, канцлерові Замойському — „аби той скрипт від огня рув забезпечений“,—(характерна подробиця!) та передмову „до чительника“, маємо в праці Броневського чотирі частині. В першій переглядає автор події Берестейского собору, діяльність на йому православних та уніятів, спиняючись особливо на „злочинствах“ київського митрополита й инших унії причетних владик. За цією історичною частиною йде апологетична, оборона православної позиції на соборі, підносючи ідею народоправства в справах церковних проти автократичних претензій владик, що тільки собі надавали право церковного урядування й власти. В третій частині Броневський докладно розглядає питання про „монархію“ або церковну повновласть римського папи, даючи історичний огляд тих підстав, що на їх „монархія“ ця спіралася. Нарешті остання частина містить оборону східньої церкви й патріярхату царьгородського та виводить на прилюдне ті „урази“ й знущання, яких практиковано за-ради унії над православною людністю. Сильними громадянськими нотами бренить закінчення „Апокрисиса“, де автор наслідки тогс знущання пророкує, виявляючи проникливість не аби-якого політика. Написана здержливо, спокійним тоном, але місцями дотепно й ущипливо, обставлена надто солідно з фактичного боку документальними данними, відповідь Броневського справляє й тепер навіть враження поважного трактата. Не диво, що уніятська публіцистика чимало витратила енергії на здискредитування „Апокрисиса“, підсуваючи його авторові протестантизм і взагалі єретицькі погляди, що таки й справді мають підстави в раціоналістичному світогляді Броневського: тут його опоненти не пішли за іронічною порадою, кинутою в „Апокрисисі“ — „не вибірати м'якших кусків, оминаючи кости, которими подавитися можна“ Адже йшлося не про аріянство Броневського, не про його особу, а про головну ідею його праці, і це було дійсно „кісткою“, яку старанно обминали навіть найсильніші з його опонентів, як Потій, розводючись в загальних обвинуваченнях та особистих натяках. Тим часом найбільшу вагу в „Апокрисисі“, навіть з пізнішого погляду, становить ідея демократичної церкви, що „іменем людей старожитної релії греческої“ поставив був Броневський супроти думки Скарги, ніби миряне не можуть брати участи в соборах та й взагалі в порядкуванні церковними справами. Стоючи принціпіяльно на основах широкої терпимости й волі, Броневський виступає сильним і переконаним ворогом церковної

digitized by ukrbiblioteka.org

автократії, що практично тоді виявлялась у тенденції зробити з папської власти єдине церковного законодавства джерело та стовп усього духового життя. Проти автократично-монархичних тенденцій ставить Броневський право світських людей самим порядкувати в справах віри, і тут можна вбачати в перспективі й протест загальний проти оцерковлювання всього життя, проти тієї безмежної теократії, яка була наслідком виключного панування духовенства й доходила до Геркулесових стовпів духового поневолення: згадаймо середнєвікову формулу, що думка людська, філософія, мала бути тільки „за служницю в богословія" „Корень і верх всіх наук і умієтностей — теологія", — читаємо в одному панегірикові Петрові Могилі, отже й у нас була та сама реальна небезпека духового поневолення, що важким туманом залягла була на заході. Книжка Броневського била далі, ніж думали його опоненти та навіть і прихильники з поміж православних; може бути, що й сам автор не гаразд ясно уявляв собі всі висновки, що логично випливали з його основних тез Посідаючи велику, як на той час освіту — в „Апокрисисі" цитовано з 60 письменників, — надзвичайно ясною орудуючи логикою, Броневський спокійно, впевненою рукою збиває опонентів з позицій, і його праця була одним з найдужчих ударів, що завдано уніяцтву а православного боку, але в дальшій лінії била взагалі по всякому клерикалізму. По дорозі до своєї головної мети Броневський торкається всяких пекучих справ, між иншим безправности своїх земляків політичної, грізну добачаючи в цьому небезпеку самій державі, усьому її політично-громадському ладу. „Не єсть Вашим Милостям тайно, — з підкресленою почтивістю обертається він на останці до польського панства, — і за прошлими скаргами і за теперішнім припомненням великії а праве незноснії, не тільки маєтности, здоров'я і учтивости, але і сумнінню заходячеє зневолення і стиснення наше. А іж (що) братією нас своєю зовете і члонками єдного тіла речі посполитої менуєте — просимо: ужальтеся над утисненою братією своєю: нехай вас рушать як власне Вашу Милость обходячії рани і урази наші Нехай Вашу Милость рушить милость прав Ваших Милостей, котрії в єдних дошках з нашими (в котрих ґвалт тепер терпимо) замкнені і єдними зв'язками утверждені суть" „Стережіться того, — пророче застерегає Броневський, — аби тією дірою, которая ся вправах нам служачих дієть, всі ся Вашим Милостям свободи не ви-

digitized by ukrbiblioteka.org

слизнули". Дальша історія Польщі наочно довела, скільки правди було вココ перестoрозі Броневського і як високо взагалі в своїх міркуваннях знісся цей ворог усякого деспотизму й нетерпимости, на які безнадійно вже тоді занедужало було польське громадянство. Пророкування розумного публіциста і вдумливого громадянина од слова до слова справдилось, — дарма що книга стояла по-над своїм віком та розумінням сучасників саме в найглибшій своїй частині.

Великого, як на свій час, гомону були наробили два полемичні листи невідомого на ім'я письменника, якого знаємо тільки під криптонімом — Клірик церкви Острозської: „Отписъ на листъ въ Бозѣ велебного Отца Ипатія" (друкований в Острозі 1598 р.) та відповідь „На другий листъ велебного Отца Ипатія" (1599 р., не друкований), — обидва написані з приводу приватних листів Потія Іпатія до кн. Острозського і мабуть чи не з його доручення. Це вже не наукові трактати, а чисто публіцистичні праці, виказані живо, запальним тоном і з талантом, якого авторові сам не міг одмовити Потій. Зміст обох листів — нищення „мішаної а вихроватої і бурливої згоди", тобто унії, якої наслідки Клірик гостро й дотепно заплямував, так само як і творців її: напр., Потій для його — то старий лис, що підступом скрадається до гусенят, щоб ними поживитись. „Повадили єсте світ, — обертається Клірик до уніятів, — потурбували люде, висушили в людях зобопільную милость, поваснили родичів з дітьми, поятрили брата з братом, побудили одного против другому, розпорошили братерство, прогнали приязнь, впровадили заятрення" Опріч листів, той самий Клірик Острозський видав ще — ніби з старого якогось рукопису — памфлет під заголовком: „Исторія о листрикійскомъ, то есть, о разбойническомъ, ферарскомъ або флоренскомъ синодѣ, в коротцѣ правдиве списаная" (1598 р.). Цю досить таки фантастичну історію широко використовували потім православні полемисти, щоб підірвати унію в самім корені — в її підставах, що виводилися з відомого флорентійського собору 1439 р. Писання Кліриковi повні вогню, не підробленого почуття, полемичної дотепности, широкої начитаности (цитовано напр. Петрарку й ин.) та гарних поетичних образів. Такими своїми прикметами вони чималої завдавали урази уніятам і викликали знов же відповіді з того боку (Потій та инші). Літературна манера Кліpикова нагадує дуже манеру Мелетія Смотрицького і це дало навіть деякі підстави догаду-

digitized by ukrbiblioteka.org

ватись, чи не він часом за-молоду сховався був за тим криптонімом.

Надто цікава постать цього от письменника, що його Куліш назвав був „однимъ изъ замѣчательнѣйшихъ лицъ нашей исторіи“. Мелетій у чернецтві, а попереду Максим Смотрицький (1578—1633), згаданого вже Герасима Смотрицького син, був вихованцем, з одного боку, острозської школи й тієї, що там панувала, духової атмосфери, а з другого — закуштував був і єзуїтської науки та західньо-європейського життя. Це одбилось на його літературній діяльности хитаннями й суперечностями, з яких видно неврівноважену вдачу, хитку та невпокійну — „мятущуюся“, мовляв, душу. Року 1610-го з'явився (мовою польською, але ніби як переклад з грецької та української) глибоко песимістичний, але надзвичайно поетично й з справжнім натхненням написаний „Θρῆνος албо плачъ“ Теофила Ортолога,—під цми псевдонімом виступав Смотрицький. Під пером його сучасна Україна ніби оживає й невимовно тужними плаче словами, промовляючи до дітей своїх, що покинули нещасну матір, церкву православну, на сором, ганьбу та поневіряння. „Тренос“, опріч посвяти й передмови, поділено на десять розділів. У двох перших мова про становище православної церкви, у двох дальших міститься критика церкви римської, в останніх розглянуто догматичні й обрядові суперечки між східньою та західньою церквами. Не вважаючи на такий ніби спеціяльний зміст, книга Смотрицького величезне викликала зворушення серед православних та не менше ж і обурення в католицькому світі. Перші взивали автора „отцем благочестія“, „янголом божим“, до творів Золотоустого рівняючи його натхненну працю, наказуючи класти її з собою в домовину. Католики ж уважали, мовляв словами католицького біографа Смотрицького, що „звіку ще ніхто з єретиків на святий престол не нападавсь так злостиво: кожне слово тут язва, кожна думка — отрута, тим гірша що автор розпустив її в красі стилю, як у солодкій принаді“ (Суша). Книгу заборонено продавати, подекуди конфісковано, шукано автора на кару, проте видання зараз же розійшлося по всіх усюдах, доходячи аж до самої Москви. Це двосічне маємо свідоцтво за тим, якої здобув собі популярности був твір Смотрицького. Та й не диво. Глибоким ліризмом і поезією, щирим пафосом гніву й обурення повіває на вас із сторінок цього натхненного голосіння, справжній, не вдаваний плач над лихоліттям у рідному краю ви-

digitized by ukrbiblioteka.org

тискав такі ж нелицемірні сльози й на очі читачеві-прихильникові, а полемичні стріли та сатиричні екскурси ранили глибоко ворога і супротивника. Особливою одзначаються красою й силою два перші розділи, прибрані в форму промов од православної церкви до своїх дітей. „Горе мені бідній, — мовить церква, — горе нещасній, пограбованій, усього добра позбавленій, обдертій, щоб голим тілом соромотно світити! Мої руки в кайданах, на шиї ярмо, на ногах заліза, ланцюг круг стану, двосічний меч над головою, під ногами

Мелетій Смотрицький.

безодня, вогонь навколо невгасимий, звідусіль плач та острах та гонитва люта. Смерть женеться за мною по містах і в селах, смерть стереже на ланах і в діброви, по горах і долинах земних. Нігде не знайду собі упокою, ні безпечного пристановища. День мій серед мук, ніч серед плачу минають та стогону. Влітку спека мене знесилює, взимку мороз лютий побиває" І це тим тяжче, що згадки инший подають образ минулого. „Була колись я красна й багата — нині ж скалічена і вбога. Була колись на ввесь світ царицею, а нині всі мене потріпують. Усе живуще, народи і люде з

digitized by ukrbiblioteka.org

усього світу, збірайтеся й послухайте мови моєї. Дізнайтесь, чим я була, і великим дивом здивуйтеся. Нині глум людям — була я прекрасна, мов зірниця на сході, як місяць гарна, одиначка у неньки моєї, чиста мов голубка, людям і янголам на вдивовижу“ З чого ж сталося таке лихо? Ні з чого, тільки з великої зради. „Породила я діток, — мовить далі безталанна матір, — і згодувала їх і до розуму довела, а вони мене одцурались, за сором і ганьбу стали мені. Вони здерли убрання з мене й голу вигнали з мого обійстя, красу мою й принаду забравши. Та й цього ще не досить: вдень і вночі зазіхають вони, щоб і бідну душу мою занапастити. Вдень і вночі плачу я й сльози річками ринуть по обличчі мені — і не знайдеться, хто б приголубив: усі одцурались, усі зневажають. Покинули мене рідні, приятелі ворогами стали, а сини мої, з заздрощів до гадючого роду, тнуть жалами мою утробу. Слухайте ж жалісного слова мого всі народи, затямте його усі люде світа Посліпли священики мої пастирі поніміли й не хочуть вірити, що про душу мовлю. Старі мої подуріли і здичавіло юнацтво, а дочки в розпусту вдалися Куди ж обернутись мені? Де голову схилити? У кого поради благати?“ Треба уявити собі тих часів становище й почування тогочасної людини, щоб зрозуміти враження од цього дійсно прекрасного плачу. Громом пролунав цей справжній крик болю й безмежного розпачу серед сучасників, і не диво, що для них, які на собі зазнали усього лихоліття тогочасного, утисків і зради, гремів він справді немов гуком воскресної труби архангела

Та ще більший може трагизм тодішнього становища України в тому, що й автор того незрівняного плачу, цей „янгол божий“ незабаром власних доложив рук до національного лихоліття. Де далі одходить Смотрицький од „юних днів, днів весни“, то дужче й сам прихиляється до того, що колись картав і гудив натхненним своїм словом, аж поки сталося, що своєю особою збагатив лави апостатів. Оддавши якийсь час свої сили науковій роботі („Славянская граматика“, 1619), Смотрицький, вже в сані архиєпископа полоцького, вертається знов до публіцистики, нову давши низку полемичних творів проти уніятства („Verificatia niewinnosci“, „Obrona verificatii“ та ин.). Але потай і сам накладає вже з уніятами, бувши як єпископ ображений втручанням брацтв до церковних справ. Року 1628-го, по своїй подорожі на схід, випускає Смотрицький книгу „Apologia“, а в ній зрікається своїх колишніх

digitized by ukrbiblioteka.org

поглядів і вже пристає одверто до унії. В „Апології“ він полемизує не тільки з славним того часу проповідником С. Зизанієм та Філялетом-Броневським, але й з своїм власним духом з молодих літ, вживленим так яскраво у „Треносі“ Тут добачає тепер Смотрицький повно єресів, а самого „Ортолога“ взиває „ущипливим, нахабою і незносним“: „слів його отрутних умисне не переказую, — сентеціозно заявляє тепер Смотрицький, — щоб не розчухувати й не роз'ятрювати того струпа смердючого“ По тому довелося пережити Смотрицькому ще одне пониження. На київському соборі 1628 р. його присилувано прилюдне зректися „Апології“: похмура сцена того зречення („ревокації“) у великій Печерській церкві з роздиранням та потоптанням під ноги листів тієї „єретицької“ книги, з гашенням свічок, анатемою й иншими такими аксесуарами темного середнєвіччя може бути найкращою ілюстрацією часу, обопільної затятости й ворогування. Але присилуваний „роздерти і потоптати“ свою совість, Смотрицький, утікши з Київа, зараз же випускає протест проти примусу й решту життя присвячує гострій полемиці з критиками (Мужиловський та инші) його нової позиції. Проте в цих творах ані разу не піднісся він до високостів свого молодечого „Плачу“ й надолужував більш виразами особистого роздрочення та лайкою, втоптавши в багно надії, що колись покладали на його були земляки, й даючи своєю постаттю зразок хитаннів того взагалі хиткого й бурхливоого часу.

Визначним твором в оборону української народности й віри православної була не надрукована свого часу „Пересторога зѣло потребная на потомные часы православнымъ христіанамъ“ ., написана десь певне р. 1605—1606-го. Авторство цієї праці приділяють тепер впливовому братчикові львівському, Юркові Рогатинцеві. Змістом „Пересторога“ на дві розпадається частині. В першій маємо широку розповідь про підготовчі до унії заходи, далі про саму унію та як заведено її на Україні, нарешті про події на соймі 1600 р., що мав розбірати протест православних проти уніятських владик, — частина історична. Друга частина має вигляд богословського трактату, містячи головним чином полемику проти думки про перебування св. Петра в Римі, а значить і проти першенства папи в християнському світі, яке головну підставу знаходило в тому ніби-історичному факті. На „Пересторозі“ видко сліди впливу од инших полемистів, особливо ж автора „Апокрисиса“, і знов же, як і ті полемисти, по-за вузькими рямцями чисто

digitized by ukrbiblioteka.org

богословських справ широко освічений і літературно-талановитий автор „Перестороги“ потрапив дати працю, якої вага виходить поза межі релігійних суперечок, а загальну дає характеристику часу. Автор поставив собі широке завдання — вияснити й показати причини занепаду українського народу. Найбільш до цього, на думку автора „Перестороги“, спричинилась недостача освіти й шкіл для народу, бо замісць їх у старовину більш про манастирі дбали та церкви, а „того, што било найпотребнішеє — шкіл посполитих не фундували“ Без науки ж і „книги тії, що єще їх позостало, порохом припали і все набоженство прийшло ко взгорді“ Коли ж народ почав був потроху доходити світа наукою, коли вже стали повсюду брацтва, школи та друкарні, коли „православіє наше почало било просіявати яко сонце, люде ученії почали били в церкві божій показуватися, учителі і строїтелі церкви божої і книги друкованії почали множитися“ — тоді на пагубу людям прийшла унія і всі наслідки спасенного діла знищила. Це був, можна сказати, типовий погляд для того часу, погляд людини, що розуміла вагу освіти й бачила, яку шкоду народній справі зробило релігійне роз'єднання. Хоча й не друкована, „Пересторога“ мала проте великий вплив на сучасників, та й на пізніших письменників, особливо історичною своєю частиною. Тим часом як джерело історичне, „Пересторога“ великої вартости як-раз і не має, бо подає чимало віри не годного, а то й просто фантастичного та баламутного, хоча самий принцип історичної традиції, систематично через усю переведений книгу, показує, що автор на правдиву ступив був стежку методологичну. Далеко вище стоїть чисто літературна сторона книги. Оповідання в „Пересторозі“ пливе живо, гарною сильною мовою; багато влучних виразів, поетичних образів та гаряче переконяння автора надають „Пересторозі“ значіння першорядної літературної пам'ятки.

З другого боку, з уніятського, теж виставлено в полемиці кількох талановитих письменників, яких твори варті уваги з літературного погляду, як своєрідна публіцистика, що озивалася на потреби свого часу. Не спиняючись над творами Смотрицького-молодшого другої доби його діяльности, поглянемо тут ще на праці найвизначнішого з уніятських полемистів, митр. Іпатія Потія (1541—1613). Магнат і високий пан, сенатор Речі Посполитої, Адам, у чернецтві Іпатій Потій покрив собі голову чернечим каптурем з намови, найбільше, кн. Острозського, що бачив у йому людину до-

digitized by ukrbiblioteka.org

сить тверду для того, щоб стати плечима православію зокола та подбати про потрібні реформи в середині церкви. Та помилився старий Острозський: замісць оборонця, благочестива церква такого придбала собі потужного ворога, якого ні перед тим, ні потім не мала. Як найбільш серед уніятів визначна постать, Потій стягав на себе і приймав найдужчі удари од православних полемистів, та й сам не підставляв по евангельському другої щоки, а тією ж монетою віддячував, роздаючи удари направо й наліво. Філялет, Клірик Озстрозський, автор „Перестороги", найбільше М. Смотрицький — усі так чи инакше торкаються Потія і всім їм він по черзі

Іпатій Потій.

одписує, невтомно борючись за об'єднання церковного життя коло римського престолу, а сам виростаючи на якусь центральну в полемичному письменстві постать. Ще до Берестейських подій 1596 року видав був Потій книгу: „Унія альбо выклад преднейшихъ артикуловъ ку зъодноченью Грековъ съ костеломъ Римскимъ належащихъ" (у Вільні 1595), в якій поясняє римської церкви науку що-до тих догматичних та обрядових ріжниць, які розбили на два табори українську людність. Обороняючи власть папи, Потій однаково нападає в своїй книзі і на протестантів, і на право-

digitized by ukrbiblioteka.org

славні брацтва, що з двох боків поривали любе йому об'єднання, яке всіма шляхами мало заводити до Риму. Далі, свої симпатії до нового календаря, виявлені вже в тому першому творі, ширше арґументував Потій у брошюрі „Календарь рымскій новый" (1596), а зараз по Берестейськім соборі заходивсь енергично ширити про його відомости з уніятського погляду, з польської переклавши мови відому книгу Скарги, а також і свою власну видавши працю: „Справедливоє описаньє поступку и справы сыноду Берестейского" (1597 р. до нас не дійшла). Зачеплений листом Клірика Острозського, відповідає на його Потій широким „Отписомъ на листъ ниякого Клирика Острозьского безъименъного" (1598), а потім підіймає рукавичку, кинуту в „Апокрисисі" й одписує Филялетові книгою „Антиррисисъ" (1599), де багато подає цінного матеріялу що-до повстання унії. З инших творів Потієвих особливе визначається „Гаръмонія албо согласіє вѣры" (1608), агітаційно-публіцистична праця, в якій автор висловлюється за можливість церковного порозуміння, хоча разом і нападається гостро на православіє. Всі оці, та й инші Потієві твори звичайно викликали відповіді й протести з православного боку, — тому помагав і сам Потій не так змістом, як тоном і манерою своїх писаннів. Потій цілком і неподільно стоїть на позиції аристократичної й автократичної церкви, магнат виявляється і в поглядах, і в манері. Унія, на його думку, тільки вертає „до оної старожитности і згоди святої, которая за предків наших бивала", тим то нові порядки в церковному житті, напр., брацтва і їхня участь у церковних справах не до душі єпископові-сенаторові. В першому ж своєму друкованому трактаті він гостро виступає проти того, що „люд простий, ремесний, который покинувши ремесло своє (дратву, ножиці і шило) а привлащивши собі вряд пастирський, письмом ширмують, ницують, виворочають і на свої блюзнерськії і хвалшивиї потвари оборочають, пастирей своїх власних соромотять, безчестять і потваряють" Тон у писаннях у Потія надзвичайно гострий, ущипливий, глузливий, часто переборщений та особистими закидами пересипаний. Напр., на іронічний закид Клірика Острозського, що уніятським владикам не пощастило дістатись до сенату, Потій одповідає: „Што ся дотичеть місця в раді, же (що) нас омилили, гдє ся з нас насміваєш і під покривкою титули собачії приписуєш і з робятами за піччю місце указуєш і што гіршого єще напотім пророкуєш — не противлюся твоїй молодости: бо-сь жак (школяр, „з заїдами") і по-

digitized by ukrbiblioteka.org

жаковську пишеш! І єсли ся того в школі Острозській научил людем учтивим примовляти, не леда (не дуже) цвічення і ґідність тої школи показується. Але подобно рихлей (швидче) гда в коршмі за горілкою научилесь ся тої діялектики“ Филялета-Броневського Потій обкладає епітетами: „о вшетечная і невипареная губо“, „пудло безмозкоє“ і т. и.; Филялет, на його думку, коли й вартий подяки, то хиба такої, щоб „аж боки вспухли“. Дотепному опонентові, звичайно, не важко було підловити Потія на таких полемичних вибриках та переборщеннях. Так, коли Потій ущипливо запитує Клірика Острозського: „Слиши, чоловіче добрий, хто ж кольвек (бо іжесь машкарою лице своє закрил, трудно тебе пізнати)! І єсли-сь умисльне для того ім'я своє затаїл, жеби-сь смілій лаял і, не питаний будучи, одповідал, знать, іжись Катона не читал“ — то йому самому цілком резонно, хоч і учтивіше, з граціозною іронією, завважає автор „Перестороги“: „Дивно єсть всім, для чого Потій-єпископ пишучи криє своє ім'я у своїх книжках, повних всякої прелести і підпокриття світлости, а чому на свіщниці не стоїть, аби всі виділи світлість його“. Видимо, супротивники один одного були варті, і коли Філялет переважав Потія строгою логикою, Рогатинець певною себе стриманністю, а Смотрицький чуттям кипучим та образністю, то і в творах Потія, в його розчухраному стилі й нестриманости і навіть у самих переборщеннях прочувається все ж енергична рука, потужна індивидуальність, свідома себе сила. Це його „мішаній а вихроватій і бурливій“ — вираз, хоч і з иншого приводу, Клірика Острозського — мові надає високих прикмет літературної творчости, а його самого ставить на цілу голову вище за його літературних товаришів та співробітників, як митр. Веліямин Рутський, або Касіян Сакович. Не говорю тут про ідейну вартість його творів, бо з цього погляду, як оборонець реакційних принципів, Потій безмірно нижче стоїть за своїх опонентів.

На фоні всієї цієї полемичної літератури найвиразніше проступає така надзвичайно яскрава постать, як знаменитий чернець — аскет життям, талановитий публіцист з професії й фанатик правди напрямом — Іван Вишенський (народ. десь коло 1550 р., помер коло 1620-го), цей найвизначніший письменник гарячого того часу. За життя Вишенського твори його, опріч одного виданого анонімно (посланіе „Благочестивому княжати Василію“, Острозському б то, в „Книжиці“ 1598 р.) не були друковані зовсім, але

digitized by ukrbiblioteka.org

це не ставало їм на заваді, щоб розходились по Україні в рукописах, здобуваючи собі впливу, а авторові широкої популярности. З Вишенського не був учений, як Василь Суразський, або тямущий діялектик, як Броневський, — це був блискучий публіцист, що й форму своїм творам прибрав найбільш публіцистичну — посланій або до поодиноких людей адресованих, або ж і „до всіх обще в лядській землі живящих" Посланіями своїми — а їх дійшлю до нас десятків зо два, — здебільшого ціляє Вишенський у найболючіше місце тодішнього життя, виясняючи те хитання та розбрат, що запанували були на Україні. З другого боку, й літературний талант у Вишенського був такий, що він справді міг „глаголомъ жечь сердца людей" і обертати їхні думки в той бік, куди хотів сам. Нарешті аскет не поборов у йому громадянина й демократа з природи, що перший поміж полемикою про справи віри поставив гостро питання про тяжкі злидні простого люду. Тоді як верхні класи на Україні, світський і духовний однаково, пишаються достатками і в роскошах купаються, „бідні підданії, — пише Вишенський, — день і ніч на них трудять і мучать і простої сермяжки доброї, чим би наготу покрити могли, не мають шеляга, за што соли купити, не мають" „в своїй неволі річного обходу удовліти не могуть, з дітьми ся стискають, оброку собі уймують, боячися, да їм хліба до пришлого урожаю не дотягне" („Къ утекшимъ отъ правосл. вѣры єпископомъ"). Вишенський бачив, що вища ієрархія та панство його часів одним лицем пошилося в перекінчики та зрадники своєї народности, і не на їх він покладає свої надії. Про єпископів каже він, що „сії забігли на покої латинськії, на славу і на честь папину, да зді мирно своє житіє і безнавістно поживуть, ізобразуючи, яко не суть і не били пастирі, но розбійниці і не дверми, но дірою влізли" („Бл. княжати Василію"). Такої ж самої думки Вишенський і про панство. „На панів же ваших руського рода не надійтеся, — пише він з Афона „до всѣхъ обще в лядской земли живящихъ," — в них же ність спасенія." Надії його — на простих, на „хлопах", головним чином на тих міщанах, що саме тоді гуртувалися в братських организаціях. Тим то й обурюється Вишенський на те, що вищі класи з призирством ставляться до народу. „Як же ви духовними, але і вірними зватися можете, — запитує він своїм звичайним уразливим тоном єпископів, — коли брата своєго, в єдиній купелі крещенія вірою і од єдиної матері благодати рівно з собою породившогося, подлішим од себе чините,

digitized by ukrbiblioteka.org

уничижаєте, і ні за що бити вміняете — хлопаєте, сідельникаєте, шевцями на поруганіє прозиваєте? Питаю тебе, ругателю Христова імени, чим ти ліпший од хлопа? Албо ти не хлоп такий же — скажи мі? албо ти не тая ж матерія, глина і персть — ознайми мі? албо ти не тоє тіло і кров? албо ти не тая ж желч хракотини, слина і тлініє? или ачей ти од каменя утесан і не маєш кишок і слюзу хлопського — ознайми мі? А єгда показати не можеш, яко ти каменний, костяний или навіть і золотий, тільки такий же гній і тіло і кров, як і всяк человік, чим же ти ся ліпшим показати можеш над хлопом?" („Къ утекшимъ отъ правосл. вѣры єпископомъ"). Правда, відповідає Вишенський за єпископів: „тії хлопи простії в своїх кучках і дімках сидять, а ми предся на столах єпископських лежимо; тії хлопи з одної мисочки поливку або борщик хлебчуть, а ми предся по кількадесять полумисків розмаїтими смаками уфарбованих пожираєм; тії хлопи бітським або муравським гермачком ся покривають, а ми предся в ґатласі, ядамашку і соболіх шубах ходимо; тії хлопи сами і панове й слуги собі суть, а ми предся предстоящих барвяноходців по кількадесят маємо; перед тими хлопами ніхто славний шапки не здійме, а перед нами й воєводи здіймають і низько кланяються." Це єдине, що могли б у свою оборону промовити єпископи, але звести справу на такий шлях — значило б запевне її програти. І невблаганний полемист це розуміє і сам тисне до стіни своїх супротивників. Голос пізніших віків, що твердо встановили хоча б у самій ідеї рівність усіх людей, вчувається в цих запальних словах та ущипливій іронії Вишенського. Разом стоїть він високо і в своїх національних почуваннях до „моєї любимої Русії", хоча звичаєм свого часу народність і віру бере за одно. Для Вишенського нічого гіршого нема й ганебнішого над „змінників руських", що їх, на думку благочестивого публіциста, сам Бог повинен викорінити. Він не боїться підвести голос проти всього ладу з його неправдою та кривдами, з його принципом: „русин з папіжником волности єдиной да не імать" Державний нагніт приводить Вишенського до конфлікту з вищою властю, і у його зриваються гострі епітети на короля, цього однакового з Нероном та Навуходоносором „тиранина на істину", що слухається зажерливих отців-єзуїтів. „Чого ні один король з первих королів важитися не сміл, то нині єзувіта ті пожитки в землі вольній і спокойній будує, то єсть зґвалченіє сумненія королівського, замішаніє, неприязнь і злореченіє на стан

digitized by ukrbiblioteka.org

королівський од всего посполітого человіка, і еще погибель вічную королю, яко да од добра человіка тираном ся учинить" („Краткословный отвѣтъ Ѳеодула"). Як аскет, оборонець предківської народности й віри та людина старого виховання, Вишенський неприхильно ставиться до сучасної науки, бо на його очах учені й одуковані люде кидали свою народність і віру, — звідси його неприхильність до „Аристотеля, Платона і філософів мудрих", до „єзуїтських колеумів", до „комедій і машкар" Проте він не був ворогом науки взагалі, — принаймні тієї науки, яку мав за правдиву, і рекомендує в своїх творах „писаніє, науку, друкованіє книг, училища", й подає навіть докладну, — правда, досить убогу, — тієї науки програму („Зачапка мудраго латынника съ глупымъ русиномъ"). „Не бо аз хулю, — пише Вишенський в „Посланіи къ старицѣ Домникіи", — граматическоє ученіє і ключ к познанію складів і річей, якоже ніциї мнять", але тільки „утвердивши сумненія віри благочестивими догмати, тогда внішніх хитростей до відомости касатися не возбраняти" Що до народньої мови, то Вишенський давав їй широке місце в науці, повстаючи тільки проти того, щоб її за церковною службою вживати: „Євангелія і апостола в церкві на літургії простим язиком не виворочайте" Так само любив Вишенський і „нашу просту руську пісню" побожного змісту, і навіть рекомендує її співати по церквах. Взагалі його твори, — завважає проф. М. Грушевський, — „звернені против сучасного панства: панських забаганок вищої ієрархії, писані з становища широко-демократичного, глибоко-гуманного, — їх високий пафос, щире, гаряче чуття автора ще й нині пече наші серця, ворушить наше чуття, як ніяке инше писання тих часів. Гарячий, патетичний до екстатичности, сильний у виразах часом до грубоватости, охочий до різких і сильних тонів у малюнках аж до гіперболізму — Вишенський був сотворений на народнього проповідника, трибуна, народнього вождя, і гарячі, переломові часи унії як не можна більше відповідали його вдачі" В особі Вишенського була, кажучи словами І. Франка, „немов непідкупна совість южно-руського народа, котрої голос, непідкрашений і різкий, дуже часто немилий, инколи бував занадто строгий, але все щирий і в основі своїй правдивий" Поставивши за мету свого життя добувати правди, Вишенський звів богословську полемику з нетрів схоластичної теології в широку сферу моральних вимогів, і ту, не милуючи й не боючись нікого, говорить правду цей „голяк-

digitized by ukrbiblioteka.org

странник", — ту дійсно непідкупну правду, що очі коле, мовляв народнім прислів'ям. Своєю прихильністю до правди і щирістю пояснює він і „доразливий" та „ущипливий" тон своїх творів — тон справжнього трибуна народнього. „Научилися, — каже він про себе, — од Христа істини без похлібства: лож лжею, вовка вовком, злодія злодієм, розбійника розбійником, диявола дияволом звати" „Не для далекости од вас будучи, — обертається він до сильних світа, — я правду сміле мовлю і правдою вас постигаю, але за правду і умрети ізволяю, аще Бог дарує" І це в устах Вишенського не було тільки пишною фразою: зараз же по своїх уразливих, огневих посланіях він кида на якийсь час безпечне життя на Афонській горі і власною йде особою на Україну, щоб особистим впливом та безпосереднім живим словом піддержати своїх спільників у боротьбі „за общую пользу і за своє спасеніє" Одстаючи од своїх товаришів, тодішніх письменників, що-до освіти, Вишенський усіх переважив талантом і був через те, „властителемъ думъ" свого часу *).

Кінець XVI і початок XVII в. взагалі був часом розцвіту нашого полемичного письменства, що появило тоді кращі й талановитіші зразки свої. Оборона православної віри і взагалі церковна полемика не змовкає ще довго потім і тягнеться через увесь XVII вік і пізніше; виступали на цьому полі — І. Борецький („Аполлея апологіи" — проти М. Смотрицького), Петро Могила („Λίθος или камень съ пращы истины" — проти К. Саковича), Інокентій Гізель („Правдива віра" — польською мовою), Лазарь Баранович („Мечь духовный"), Іоаникій Галятовський („Месія правдивый"), Степан Яворський („Камень вѣры"), Димитрій Туптало („Розыскъ о раскольнической Брынской вѣрѣ") і т. и. Але це була вже та схоластична література, що цілком поринула в самі теологичні тонкости і майже не торкалась живого життя. Принаймні в цьому ніхто з згаданих авторів не став нарівні з нашими першими полемистами, а надто з Іваном Вишенським. Причиною цьому було те, що, з одного боку справи віри потроху сходять на другорядне місце перед політичними та соціяльними змаганнями, що розгорнулися в половині XVII в. у всенароднє, з виразною перевагою соціяльних моментів, повстання, яке на-ново перекраяло було всеньку політичну карту на

*) **Величній образ ченця-аскета і патріота змалював Франко в гарній поемі „Іван Вишенський".**

digitized by ukrbiblioteka.org

сході Європи. З другого боку, сами методи полемики, під впливом нової, з заходу позиченої освіти, і нових набірають форм — схоластичної вчености, академичного богословствування, — і вона за метафизичними абстракціями все далі одходить од живого життя так і змістом, як формою, насамперед мовою. Характерно, що вже друге покоління наших письменників XVII в., що помазалось академичною освітою, волить писати більш польською мовою, а коли й обертається до своєї, то знов же збивається частіш на холодний і безбарвний „словено-росскій языкъ“, що тратить усе більше з прикмет живої мови і в макароничне вироджується „язычіє“ А разом і полемика, гаряча та запальна, як і всяка політично-громадська боротьба, вироджується в холодне теоретизування, в схоластичну гру словами та бездушне розумування. Дух живий з неї вивітрюється й потроху з ґрунту загально літературного сходить вона у вузьку сферу чисто академичних інтересів абстрактно-богословської науки, зразки якої зараз побачимо. Разом занепадає й високе її громадське значіння, як сильного та оригінального літературного знаряддя. Ця зброя вже надовго випадає з рук наших предків.

4.

Під впливом згаданих політичних обставин, на початку XVII в. культурно-національний осередок українського життя знов перекидається на схід, з Острога і Львова до Київа, і славний своїми освітніми традиціями Київ стає вдруге центром культурної роботи. Вже в перших десятиліттях XVII в. збірається тут інтелектуальний цвіт нації й розгортає велику просвітну діяльність, якої огнищами були — Печерська Лавра, Богоявленське брацтво Київське і, напослідок, славна академія Київо-Могилянська, що довгий час потім постачала культурного набутку мало не на всеньку Слов'янщину. Першим до того ступенем було широко поставлене видавництво.

Вікопомної на цьому полі слави здобув працьовитий архимандрита печерський Є л и с е й П л е т е н е ц ь к и й († 1624 р.), що зібрав у Лаврі гурток учених людей і як з техничного, так і з літературного боку обставив друкарську справу так, як до його ще й не бувало на Україні. Десь певне коло 1615 р. Плетенецький „повскресил друкарню припалую пилом“, мовляв один сучасний пане-

digitized by ukrbiblioteka.org

гірист, купивши та перевізши до Київа стрятинську друкарню, що належала колись Балабанам. Року 1616-го вже вийшла з лаврської друкарні перша книга („Часословъ“) і по тому невтомний видавець заходився „книги в созиданіє правовірних писати і художеством типографії іздавати“, як поясняв сам Плетенецький в одній з численних передмов до виданнів. Якої ваги цій справі надавали сучасники, бачимо з слів його співробітника і наступника, З. Копистенського, що над труною Плетенецького так вихваляв його заслуги: „В старости бовім і Типографію виставил, з которої книги божественнії, церковнії і училищнії за іспpавленієм людей учоних, от него ж на тоє місце зведених, порядне і обвите (sic!), якніколись люд з коня Троянського на пораження невірних албо як жродла потоки на облиття гріхів каючимся виходять і випливають. До которої і папірню в Радомишлю маєтности церковної коштом немалим на подивення в тім краю, як річ небивалую, виставил і підніс“ Плетенецький — душа київського літературного і видавничого гуртка — створив, можна сказати, оригінальний тип київських виданнів, яких випущено до 1630 р. вже десятків зо три, а між іми такі капитальні з мистецького погляду, як „Бесѣды“ Івана Золотоуста й инші. Оздоблені рясно заголовні картки („форти“), сила заставок, малюнків та всякого орнаменту роблять ці видання коштовними пам'ятками українського мистецтва, бо Плетенецький в оздобах та орнаментації додержував місцевих традицій, даючи нове в строгому і разом видержаному стилі. Випускаючи видання переважно церковні, лаврська друкарня робить спроби й популярної літератури, подаючи також ілюстровані листки для народа (дійшли до нас такі листки з років 1612—1627). Діяльність Плетенецького з кожного погляду становить нову еру в історії української культури, і так оцінили його працю і сучасники: як мовляв у своєму, по-теперішньому б сказати, некролозі Плетенецького Копистенський, він таку по собі лишив у лаврі пам'ять „і словом, і працею, і коштом“, що до чого тільки кинься робити — „все на його основі, на його фундаменті, на його будівлі починатися, будувати і кінчити буде“ Самого Плетенецького перу належать згадані вже передмови до київських виданнів, де він подає цікаві часом відомости про свої літературні й видавницькі плани та заміри.

Роботу Плетенецького провадив далі його горливий співробітник і наступник на архимандрії печерській, згаданий вже З а х а р і я К о п и с т е н с ь к и й (1627 р.), — „муж ревности пре-

digitized by ukrbiblioteka.org

зільния в благочестії, словесен же і премудр в богословії й ісповіданії православния віри", як про його писали ченці печерські. Та й справді — коли Плетенецького вважати за душу печерського гуртка культурних працьовників, то Копистенський безперечно був його мозком, тією інтелектуальною силою, що на все кругом ознаки своєї думки, своєї ідеології накладає. З літературних творів Копистенського треба насамперед згадати знамениту свого часу працю — „Палинодія или книга обороны каѳолической святой апостольской Всходной церкви и св. патріарховъ и о грекахъ и россkихъ христіанехъ" — написану десь коло 1621 р. Не був з невідомих нам причин і цей твір виданий, але так само, як свого часу „Пере-

Захарія Копистенський.

сторога" — не лишився він без сліду в формуванні наукової й літературної думки сучасного та й пізнішого поколіннів. Капітальна обсягом (по-над 800 сторін теперішнього друку) і вартістю праця Копистенського становить, сказати б, вінець тодішньої богословської науки й підбиває підсумок змаганням за віру на початку XVII в. „Палинодію", відповідно до книги Л. Кревзи, з приводу якої її написано, на чотирі поділено частини. Перші дві містять апологію православія, виложену способом полеміки проти католицького погляду на ієрархичне першенство папи; третя й четверта викладають історію унії, кінчаючи Берестейським собором. Копистенський з величезною на той час ерудицією і, можна сказати, до

digitized by ukrbiblioteka.org

краю вичерпав свою тему, і його трактат став немов би останнім кільцем у ланцюгу першої доби полемичного письменства, даючи підсумки літературної боротьби й величезний матеріял на майбутнє. З инших творів Копистенського відомі: „Книга о вѣрѣ“ (1619) — проти протестантів, „Книга о правдивой единости православныхь христіанъ“ (1623) і кілька казаннів та передмов до київських виданнів 20-х років XVII в. Для характеристики особи й світогляду Копистенського чи не найбільшу вагу мають саме останні твори. Копистенський належав, як відомо, до того гуртка вчених, що зібрався в Київі коло Є. Плетенецького, і по смерти сього провадив його культурне діло далі, як Печерської Лаври архимандрита, давши й першу ж широку оцінку свого попередника в двох „Оміліяхъ албо казанняхъ“ (1624 та 1625 р. р.) — „світу майстерним типографії ділом“ виданих. Схоластичним способом побудовані, з виразним поділом на частини, казання ці все ж подають і чимало живих подробиць про самого Плетенецького та про обставини видавничої його роботи. Копистенський був немов ідеологом згаданого гуртка й одбив у своїх творах його заміри та погляди. Не самими релігійними, а й національними водились мотивами видавці й трудівники друкарської справи того часу — щоб „і ми, Россове“, як писав Копистенський до того ж дійшли життя, як і инші освічені народи світу. В надзвичайно цікавій передмові до Івана Золотоуста „Бесѣдъ на 14 посланій ап. Павла“ (1623), присвяченій кн. Святополк-Четвертинському, Копистенський широко розгортає свою ідеологію. Переказавши „по тих хроніках“ генеалоґію кн. Святополк-Четвертинського, а власне історію київської землі з цікавими побутовими додатками, Копистенський заслугою своєму патронові, між иншим „цнотами“, ставить — що „єстесь сторож прав, свобод і вольностей і сторожем Корони і першим вструтом татаринові, сидячи у порті України і яко в чоло неприятилеві засажений“ Але найбільш вихваляє Копистенський князя за одну „межи иншими непосполитую“, незвичайну річ, задля якої й книгу йому присвячує — „юж Ваша Княжа Милость прирожоний свій Славенський Діялект або язик любиш і виславуєш і, силу його розуміючи, рад книги того Діялекту читаєш і многих до читання і кохання ся в нім побужати рачиш“ І зараз по цьому знайдемо у Копистенського похвалу і самій рідній мові, якій дає він перевагу навіть перед латинською, рівняючи що-до багацтва, влучности й розробленосте хиба до грецької. „Масть бовім язик

digitized by ukrbiblioteka.org

Славенський таковую в собі силу і зацність, же язику Грецькому якоби природне згласуєть і власности його счиняється і в переклад свій приличне і ніяко природне він бере і приймуєть, в подобнії спадки склоненій і счиненія падаючи. Венц і найзвязнішеє сложноє Грецькоє слово подобним так же звязним і сложним по Славенську виложити єсть можна, чого иншим жадним, ані Латинським не доказати язиком, чого доводом єсть, же Латинськії переводники такові слова обширне з околичностями на свій прекладають язик, многими околичностями ширити мусять. Отколь безпечнішая єсть річ і увіреннійшая філозофію і ѳеологію Славенським язиком писати і з Грецького переводити, ніжели Латинським, который оскудний єсть, же так реку, до трудних, високих і богословських річей недовольний і недостаточний. Для того ж в книгах Латинських барзо много слов ся грецьких находить, і гдибисьмо з книг язика латинського хотіли всі Грецькії вибрати слова, стал би ся як один от иних. І недармо славний і мудрий віків наших політик і історик глибокий в книзі, під іменем Мачузського виданій, язик Латинський до ученої кінської єдноходи, а Грецький до природженої рівнає. З віку заїсте той Славенський язик єсть знаменит, которого Іафет і його покоління уживало: широко і далеко ся ростягал і славний бил, для чого от слави Славенським названий єсть“ І щоб довести „славність“ слов'янської мови, Копистенський окреслює далі етнографичні межі Слов'янщини. Ставлючи, як щось єдине, цілу Слов'янщину навпроти чужих народів, Копистенський проте вміє розріжняти і поміж самими слов'янами поодинокі племена. Видаючи переклад Івана Золотоуста „Бесѣдъ на Дѣянія св. апостолъ“ (1624 р.), свою передмову до його Копистенський таким кінчає зворотом: „Приємліте його Іафетово плем'я Россове і Слав'яне і Македонове; стяжіте і Болгарове, Сербове і Босняне; облобизайте і Істрове, Ілліракове і Далматове; сряшіте і Молдав'яне, Мултяне і Унгровлахове; восприйміте і Чехове, Моравляне, Гарватове, — і вся широковластная Сарматія взлюби і притяжи і“ Бачимо тут, видимо, одгук тих слов'янофильських, пізнішим кажучи терміном, настроїв, яких притулком був певне київський гурток, що наслідки своєї культурної роботи не тільки для ближчої околиці й не для самого рідного краю призначав, але й на „всю широковластную Сарматію“ — на всі тобто простори, що слов'янським розмовляли мовами. Мабуть не останнє в цьому місце займали саме становище

digitized by ukrbiblioteka.org

й традиції Київа, як давнього культурного центра, які, все-таки донеслися до нового відродження крізь смугу темних століттів занепаду. Характерно до того ж, що серед найдрібніших колін слов'янських (і навіть не слов'янських, а тільки православних, як молдаване) не згадує тут Копистенський ні поляків, ні московитів, хоч у своїх етнографичних межах Слов'янщини і їх не минає. Видко, релігійні та національні рахунки з найближчими сусідами на заході й на північному сході не давали першим нашим слов'янофилам надій на те, що там приязно „стяжають і облобизають" здобутки їхньої праці. Навіть українське „благочестіє", схизма для Польщі, вельми було підозрене і для Москви: це відчуло вже перше покоління культурних діячів українських, а дошкульніше виявилось те згодом.

Поставлені заходами Плетенецького та Копистенського на широку руч видавництво і друкарство вельми прислужилися літературній продукції, і ми бачимо, що вже за перше десятиліття свого істнування лаврська друкарня випускає в світ більше виданнів, ніж попереднього часу всі на Україні друкарні разом. Політичні обставини коло того ж часу відродили православну ієрархію і в її руках зосередили провідництво літературної роботи. Року 1620-го на Україні потай, заходами козацьких політиків поставлено митрополиту й єпископів, і боротьба за віру, що становила того часу головний нерв літературної творчости, опинилася в руках офіціяльних заступників православія, а на чолі їх, натурально, стає новонастановлений митрополита Іов Борецький († 1631 р.). З його творів відомий „Анѳологіонъ" (1619) або святочна мінея, перекладена з грецької мови, але з оригінальними додатками, що пристосовували цю книгу до українського побуту. Більш самостійна була „Аполлея апологии" (1629), полемично-історичний твір проти М. Смотрицького другої доби його діяльности. Наступник на митрополичій катедрі Борецького Ісайя Копинський († 1640 р.) свої аскетичні погляди висловив у творах: „Лѣствица духовного въ Бозѣ иноческого жительства" та „Алфавитъ духовный", що думками нагадують подекуди писання Вишенського, тільки без його хисту й гарячого темпераменту.

Центральною переступного часу того постаттю був енергичний, у роботі невтомний, але в засобах неперебірливий митр. Петро Могила (1596—1647), що перейшов у нашу історію

digitized by ukrbiblioteka.org

з титулом обновителя церков та реформатора освіти на Україні. З літературних творів його згадаємо кілька казаннів, у схоластичному дусі складених; важенький „Λίθος или каменъ съ пращы истины" (1644), виданий у польскому перекладі „на сокрушеніє ложноомраченной Перспективы" (уніятська праця К. Саковича), — може бути, колективна робота за приводом Могили; церковні видання, з поміж яких визначаються: „Учительноє євангеліє" (1637 р.), житія святих печерських, „Анөологіонъ" (1636) та знаменитий „Евхологіонъ альбо Молитвословъ, или Требникъ"

„Притча про багача".

(1646), свого роду церковна енциклопедія людям духовного стану на пожиток. Вже геть згодом по смерти автора вийшла капітальна праця Могилина — „Православноє Исповѣданіє каөолической и апостольской церкви восточной" (1695), ціла система православного богословія. Але для нас не ці праці Могилині мають ціну; найбільш з літературного боку цікаві такі дрібні його твори, як передмова до всяких печерських виданнів, що виходили або під час його архимандритування в лаврі, або за його, як митрополити, благословенством. Тут Могила подає часто відо-

digitized by ukrbiblioteka.org

мости про свої педагогичні заходи,—„ведле преможення щуплих сил і позосталих отчистих моїх добр, Гімназіон, то-єсть школи в Київі, отчасти юж упалії і опустілії одновити постаравшися, книгами, учительми убогих спол-спудев ваших вихованьем і иншими потребами опатривалем, опатриваю і опатривати, за поміччю з Неба, до скончання живота моєго, при волі статечній зостаю. При чім теж бралем пред себе, якоби в тих школах не тільки позверховнії науки, але тим барзій і над все побожність в серцях вас, молоді, впаяна і засівана була“ (Передмова до „Анѳології“ 1636 р.). Тут знайдемо також пояснення про мету того або иншого видання, — напр. „мушу з повинности моєї, предначальствуючи всім ідучим до царства небесного, постерегати, аби за недостатком екземплярів молитв овечки, мні повіреннії, без постави духовної, без молитви покарму душевного не голодніли“ (Передмова до „Тріоди Постной“ 1640 р.). В инших місцях подає Могила відомости з історії попереднього друкарства або про свої літературні заміри, робить цікаві історичні екскурси (про рід Проскур-Сущанських або Статкевичів), прорветься натяканням на сучасні тяжкі обставини. Часто поблискує в цих творах Могилиних любов до України — „отчизни милої“; „отчизни коханої“; до церкви православної — „матки нашої зраненої розмаїтими наїздами, оплаканої“. Як людині стану духовного, найтяжче, звичайно, допікало Могилі становище церкви, а саме — „іж противниці наші і лжебратія православія святого суть барзо тяжкими і насилствуючими православним різними досадами й обидами, безвстидне називаючи духовних наших неуками, грубіянами, — волаючи, іж Русь православная згеретщчила, лічби, форми, матерії, інтенції і скутків тайн Божественних не знає, о оних справи дати не уміє і різного способу в одправованню Божественних тайн заживає“ (передмова до „Требника“ 1646 р.). Типовий схоластик, але помазаний вже звичками доби Відродження, визирає з тих невеличких розправ, у яких стрінемо часто посилання на класичних, переважно грецьких, письменників (Аристотеля, Гомера, Софокла, Демостена, Архимеда, Цицерона, Марка Аврелія, то що), паралелі з класичної старовини і поруч звичайні схоластичні, иноді досить штучні порівнання (напр. церкви з човном — „лудкою“). Проте, спускаючись иноді до річей світових, схоластик цей уміє влучне й дотепне слівце промовити і дух живої мови показати: „докучило манівцями, а

digitized by ukrbiblioteka.org

не певною дорогою пливати на сім мирськім морю“, „густим трупом поганським широкое окрил поле“, „тупити острії мечі о карки неприятельскії“, „аби не припала порохом слава“ і т. и. Иноді навіть у розмовах про побожнії речі прикинеться раптом юмористична увага, — так, пишучи в передмові до свого „Требника“ про помилку попередніх требників, що Христа звали „бабою повитим“, Могила завважає: „а баба откуль в Требник влізла — не знаю щирий то єсть забобон“ І можна признати, що не самі умовні слова, а й почуття щире до цього, якне-як, а визначного діяча виливали автори одного панегірика (Εὐφωνία „веселобрмячая“), коли таку Могилі складали характеристику:

Орлооким розумом все ти проникаєш.
Твоє о тім старання, в тім твоя забава,
Як би міла оздобу Россійськая слава.
Школи сумптом, з отчистих добр, своїм фундуєш,
Своїми професорів сумптами рятуєш.
Убогим філіомузам ласкаве ся ставиш,
Як Адріян їх праці здобши, любиш, славиш.
Важиш кошт на друкарню, жеби впрод Сіону
Оздоба могла бити, потім Гелікону.
Єсть добрий і польскої друкарні початок,
Жеби книг било розних в Парнасі достаток.
През што свою оздобу Россійськая маєть
Країна, за што тебе вічне вихваляєть.

В тяжкім одягу силабичного вірша характеристику зроблено правдиву: постать Могили була справді таки велична, так що й панегіричний що-до його стиль не дуже вражає навіть сучаснее вухо.

Наступник Могилин, митрополит Сильвестр Косов († 1657 р.), з його ж мабуть доручення написав польскою мовою „Paterikon“ (1635), себто житія святих печерських, з полемичними увагами проти раціоналістів з одного і католиків з другого боку з приводу мощів у печерському манастирі. Цікавіша друга його праця „Exegesis“ (1635) бо знаходимо в ній відомости про стан духовної освіти за Петра Могили й про ті перешкоди, що ставали йому на дорозі в реформаторських його заходах. Косов для тодішнього часу обороняє тип нової на Україні, латинської школи, — бо тільки така, на його думку, школа може задовольнити практичні й культурні вимоги часу, а принаймні запобігти,

digitized by ukrbiblioteka.org

щоб „бідної Русі нашої дурною Руссю не звано“ Инші твори Косова, як напр. „Дідаскаліа“ (1637), в другому виданні названа „О мистеріяхъ албо тайнахъ въ посполитости“ (1638) — це спеціяльні богословські трактати, яких силу сплодила була нова та школа, все в грубшу прибіраючи їх кору схоластики. Як зразок таких творів, згадаємо ще „Γερατούργημα lubo cuda“ (1638) Атанасія Кальнофойського, — книгу, заповнену наївними казками про сучасні авторові чудеса од святих печерських і такими ж наївними домислами про те, що і всенький край чудесами тими тільки й держиться. Для нас цікаві Кальнофосько-

Петро Могила.

го легенди як одгук почасти й тодішнього фольклорного матеріялу та ще для історичної топографії Київа ті плани манастиря печерського й міста, що додав до своєї книги Кальнофойський.

5.

Ближче до життя стояло, натурально до полемичного та богословського письменства притикаючись, так зване тоді казнодійство, бо служило поперед усього обороні самих основ віри православної від усяких, по тодішньому кажучи, „герезій“ (єресей) і взагалі полемиці та картанню всіх, хто иншої додержує віри. Але маючи перед себе реального слухача і одягаючись по

digitized by ukrbiblioteka.org

змозі в одежу живого слова, другим своїм боком казнодійство підходило вже й до красного письменства, як одна з категорій словесного мистецтва взагалі, що досить рано вже, як побачимо, виробила навіть була особливу риторичної вмілости теорію. Першу свою, оборонну, службу казнодійство у нас српавляло здавна, але надто ця його роля великої набрала ваги під такий гарячий та бурхливий і для самих основ „предківської" віри небезпечний час, як доба унії та інтенсивного походу „на Русь" войовничого („ecclesia militans") католицтва та й инших старих і новотворних ісповіданнів. Казнодійство, живе з катедри церковної слово, мусіло через те саме заняти визначне місце в арсеналі оборонної зброї та й взагалі в культурній обихідці тих часів, і ми справді й бачимо, що всякі ревнителі віри та народности — а тоді вони одна одну покривали — велику звертають увагу на цюю парость словесної вмілости й мистецтва. Так, при кінці вже XVI в. заведено при брацтвах офіціяльну посаду казнодіїв (проповідників), а обов'язком їхнім було виступати з казаннями по церквах своєї округи. З таких професійних казнодіїв найглибший слід по собі і в письменстві лишили Зазаній та Транквиліон-Ставровецький.

Вже оглядаючи полемичне письменство, ми згадували ім'я Степана Зизанія, як визначну свого часу людину. Був це справжній трибун на церковній катедрі, огневий агітатор, що ні перед якими погрозами не хилився й сіяв своє слово з упертістю незломного переконання. Казання його й промови, певне в свій час не записані, до нас не дійшли, зате багато маємо звісток про той вплив, який вони робили на слухачів, а також і їх негативну — бо з ворожого табору — характеристику. Найширше розгорнув був свою агітацію з церковного амвону Зизаній тоді, коли проявилась на Україні унія. Переходючи з одного місця на друге, то у Львові, то у Вільні, не страхоючись ні гніву владичного, що одлучав його од казнодійства, ні репресій королівських, якими на вигнання його засужено, ні навіть на своє життя напастування — справляв Зазаній своє діло, без упину картаючи духовних і світських магнатів, що за гонори й маєтки, „за-для панства великого, за-для лакомства нещасного", одні покинули свій народ, а другі на видиму вели його загибель. І що сміливому промовці загрожувала не раз реальна небезпека, бачимо з докірливого звороту в „Пересторозі" до уніятів: „Сте-

digitized by ukrbiblioteka.org

фана Зазанія обезчестили єсте і на його здоровля так єсте ся важили, аж через комін утік з Вільна“. Його супротивники поясняють ту зненависть, що викликав своєю діяльністю Зизаній. „Ти, — писав до його в своїй грамоті 1595 р. митрополита Михайло Рогоза, — безстудно картаєш з амвона всіх духовних од найвищих до найнижчих, хоча й жадного на те права не маєш, бо духовного сана не носиш; ти у Вільні по церквах підбурюєш, розбрат сієш у народі і, надто останнім часом, напастуєш і обмовляєш пастирів і нашу церковну власть. Усі єпископи і духовенство всенько скаржаться на твою пиху та свавільство нам і королеві самому“. Так ставилась до Зизанія церковна власть, що вже виготовляла нишком унію. Ще вимовніше говорять про його літературні супротивники. „Дивуюся з тебе, Зизанію любий, — солоденько починає польський письменник Жебровський у написаній проти Зизанія (а це слово значить—кукіль) книзі „Kąkol“,—що бувши тим, чим єси, на такі великі зважуєшся слова. З землею і небом воюєш; ні Богові, ні людям не потураєш, святих з неба спихаєш, чортів до пекла не пускаєш, не віриш у заступництво Христове, що Дух святий сходить од Отця і Сина не визнаєш Та й цього з тебе не досить: на своїх старших, так і духовного чину, як світських, зухвало наставляєш язика, про нашого пана короля в своїх казаннях не гаразд мовиш. На митрополиту гавкаєш. Латинників виклинаєш. Русь на бунт і розбрат підводиш. Сказати коротко — діявольську роботу на землі справляєш“. З цього бачимо, куди вкладав Зизаній свій ораторський хист і запал: він у самі церковні справи не замикався, а виходив на політичну арену; його казання тріпотіли, як видко, живчиком живого життя і, треба думати, мали в собі силу зворушувати серця. Так говорив би Вишенський, коли б не посланія писав, а живим словом озивався з трибуни.

Инакшої був, як видко, вдачі Зизаніїв молодший товариш Кирило Транквиліон-Ставровецький († по 1646 р.), од якого між иншими творами („Зерцало богословія“, 1618 р. та „Перло многоцінноє“, 1646 р.) дійшла до нас збірка казаннів на неділі й свята „Учительноє євангеліє“ (1619 р.), — варто зазначити, що ці книги року 1627-го звелено було в Москві „на пожарѣхъ сжечь“ з наказу царя та патріярха московських. Не знати, як виглядали казання Ставровецького в живому слові,

digitized by ukrbiblioteka.org

але в надрукованих мало життя, нема зовсім політичних інтересів і громадського темпераменту. Цей казнодія не виходить поза рямці звичайної християнської наук, поясненнів св. письма або догматів, виложених досить шаблоново, на підставі вироблe-

І. Галятовський.

них православною традицією у греків та на Русі за часів київської доби зразків церковного витійства. Такими самими визначаються рисами казання й инших тогочасних казнодіїв, напр, відомого вже нам автора „Палинодії" Копистенського, Леонтія Карповича (1580—1620) і пізніших деяких ду-

digitized by ukrbiblioteka.org

ховних письменників, що виступали разом і з церковної казальниці. Иншого вигляду набуває вже казнодійство в творах академичної школи — у тих наших письменників, що зв'язані були з київською академією й виховувалися на західніх схоластичних зразках. Тут церковні казання зазнають впливу вже од західньо-европейської науки в рямцях спеціяльної теорії, з якою зустрілась тодішня реторика.

Найвизначніший з цього останнього гурту письменників-казнодіїв був чи не найкращий стиліст свого часу, київської академії ректор Іоанникій Галятовський († 1688 р.). Він р. 1659-го видав збірку церковних казаннів — „Ключъ разумѣнія священникомъ законнымъ и свѣцкимъ належачій", а на другий рік „Казаня приданыи до книги Ключъ разумѣнія Званои" (1660); до першої книги в додатку маємо нарис дуже інтересної теорії казнодійства під заголовком „Наука альбо способъ зложеня казаня" Це один з перших у нашому письменстві підручників реторики, що дає спробу підвести під певну теорію зразки ораторської вмілости. „Кто хоче казання учинити, — навчає Галятовський, — найперше має положити з письма святого ѳему (тему), которая єсть фундаментом всього казання, бо ведлуг (відповідно) ѳеми мусить ся повідати все казання, в которім знайдуться три части. Першая часть — Ексордіум, початок, в которім казнодія приступ чинить до самої річі, которую має повідати, і ознаймує людям Пропозицію свою, постановлення умислу своєго, що постановив і умислив на казанню мовить, і показати, о чім хоче казання міти, і просить Бога альбо Причистую Діву о поміч і людей о слухання. Другая часть — Наррація, повість, бо в той части повідає юж (вже) казнодія тоє людям, що обіцяв повідати, юж показує тую річ, которую обіцяв показати. Тая часть єсть найбільшая, бо в ній все казання замикається і до неї иншії части стягаються. Третя часть єсть Конклюзія, кінець казання, в тій части казнодія припоминає тую річ, которую повідав в Наррації і напоминає людей, жеби (щоб) вони в такій ся річі кохали, єсли буде тая річ добрая; єсли зась (же) злая, напоминає людей, жеби ся такої речі хоронили Тії всі части мають ся згажати з ѳемою, бо як з малого жродла (джерела) виходить великая ріка, єднак вода в ріці згажається з тією водою, которая єсть в жродлі, так з малої ѳеми великоє походить казання, зачим части, которії ся в ка-

digitized by ukrbiblioteka.org

занню знайдуть, повинні ся в өемі знайдує, тоє в Екзордіум і в Наррації і в Конклюзії ся знайдовало, а найбарзій має того постерегати казнодія, жеби з Пропозицією його Наррація згажалася, жеби що обіцяв в Пропозиції мовити, тоє в Нарраций мовив і од речі не одступовав“ Далі йдуть поради, які і звідки брати теми і як їх розробляти, і тут автор по дорозі цікаву кидає увагу, що казання може бути й без певної, як от у Василія Великого, теми, „але того стило казнодії теперішнього віку рідко заживають“ Таким чином, Галятовський дає вже вироблену теорію церковного ораторства, ілюструючи її на зразках із своїх та чужих творів. І ще на одну річ радить пильну звертати увагу Галятовський — на те, щоб казання зрозуміливе було слухачам, популярне мовою і способом викладу. „Старайся жеби всі люде зрозуміли тоє, що ти мовиш на казанні, бо св. Іоан Златоустий мудрий бил казнодія, єднак його ганила невіста (жінка) за казання трудноє, же ся з нього нічого не научила і не однесла пожитку душевного“ Казнодія повинен також подбати й про те, щоб зацікавити чи, краще, заінтригувати слухачів, обіцяючи напр. їм на початку казання показати якусь дивну річ; треба теж притягати їх і на далі, щоб приходили слухати казання. На це радить Галятовський хитрих, але тоді досить звичайних способів: „скінчивши казання на катедрі албо на амвоні, звикни часом на пришлую неділю албо на пришлоє свято на казання людей запрошати і звиклі людям ознаймувати Пропозиції свої мудрії і дивнії, часом веселії, часом смутнії, которими людей барзо охочими до слухання чинять“ Як приклад, Галятовський радить казання на Вербну неділю скінчити нагадуванням, щоб люде до церкви ходили і Богові пильно молились, бо сього тижня має бути страшний суд. — „тоє мовивши, піди з катедри, ґди (коли) прийдуть страсти Христові, на той час на казанню положи өема такоє: „Пилатъ же слышавъ слово, изведе Іисуса и сѣде на судищи“, — з поясненням, що це і єсть, мовляв, справдешній страшний суд. Надзвичайно цікаві у Галятовського вказівки, звідки казнодія повинен брати матеріял до своїх творів: це показує набуток науковий і той рівень освіти, на якому стояли й пишалися яким освічені люде того часу. „Треба читати біблію, животи святих, треба читати учителей церковних которії письмо святоє в біблії толкують; треба читати гісторії і кройніки о розмаїтих панствах і сторонах, що ся в них діяно і

digitized by ukrbiblioteka.org

тепер що діє; треба читати книги о звірях, птахах, гадах, рибах, деревах, зілах, камінях і розмаїтих водах, которії в морі, в ріках, в студнях і на инших місцях знайдуться, і уважати їх натуру і тоє собі нотувати і аплікувати до своєї речі, которую повідати хочеш. До того читай казання розмаїтих казнодіїв теперішнього віку і їх наслідуй, єсли тії книги і казання будеш читати і знайдеш в них достаточную матерію, з которої можеш зложити казання на хвалу божію, на одпор геретикам, на збудування вірним і на спасеніє душі своєї" В кінці Галятовський спиняється на „казанні на погреб", — це бо відповідало духові того панегіричного par excellence часу. Цю теорію, — звичайно, не оригінальну, а взяту од латино-польських казнодіїв, як ієзуїт Млодзяновський, — прикладав Галятовський і до своїх власних казаннів. Бачимо в них, та і в инших нашого казнодії творах, багато штучности, алегоричности й усякого чудовного елементу, а то й просто реторичних фокусів на зразок напр. вірша, що його можна читати однаково і звичайним способом і навпаки, од правої руки до лівої (такі вірші звалися „раками"). Був з нашого Галятовського типовий заступник схоластичної вчености, яку поширила у нас була київська академія, з її чисто зовнішньою начитаністю й формалізмом думання, з її безкритичністю, страхом перед традиційними авторитетами та перевагою важких скам'янілих форм над живим духом усякого знаття. Цими рисами переняті не самі казання, а й инші Галятовського твори, здебільшого полемичні „Besiada Białocerkiewska" (1676), „Stary kościół" (1678) і особливо „Фундаменти" — проти католиків; „Месія правдивый" (1669) — проти юдаїзму; „Лебедь съ 5 перами албо Христосъ съ 5 божіими дарами" (1683) та „Alkoran mahometów" (1687) — проти магометанства; „Софія Мудрость" (1686) проти аріян; нарешті „Алфавитъ" (польською мовою) — цілий немов словник єретиків та їхніх прогріхів. З історичних праць Галятовський дав нарис про Єлецький манастирь у Чернігові — „Скарбница потребная и пожиточная всему свѣту" (1676), а крім того кілька творів, як „Небо Новоє" (1665), „Боги поганскіи" (1686) та „Души людей умерлих" (1687), вже цілком схоластичного змісту, з дивовижними домислами, алегоріями, чудесами, а то й просто химерними вигадками. Галятовському часто доводилося торкатись у своїх творах і пекучих питаннів дня, наближаючись тим до публіцистичного

digitized by ukrbiblioteka.org

освітлювання поточних справ, і ми на-віч бачимо, як боролися в йому зманеризований схоластик з людиною, що глибоко приймає до серця події околишнього життя. „Не дивуйся, чительнику, — писав Галятовський на закінченні „Ключа разумѣнія“, — тим помилкам, которії ся в тій книзі знайдують, бо тая книга такого часу робилася, в который більш єсьмо утікали і на смерть, нежелі на книгу тую поглядали; ні єдиного імі покоя плоть наша, но во всім скорбяща: вніуду брані, внутрьоуду страхи“ Цікаві, як бачимо, подає Галятовський відомости про обставини, в яких писано деякі з його творів. „Милая і вдячная, — говорить він з иншого приводу, — мні єсть тая праця, которую по трудних і небезпечних дорогах, в князстві Руськім і в князстві Литовськім їздячи і ущирбок здоров'я і шкоди великії поносячи і невчасів різних і долегливостей дізнаваючи, і смерти ся окрутної не поєднократ сподіваючи і обавяючи, і по різних містах і селах з жидами о Христі розмовляючи, і різнії книги для написання моєї книги, Месія Правдивий названої читаючи, — підняв'єм“ І йому справді щастило иноді натрапляти на теми, які з-глибока зачіпали сучасників. У „Лебеді“ ставить Галятовський східне питання, відповідно до слов'янофільської традиції київського гуртка висовуючи проблему визволення балканських слов'ян з-під кормиги турецької. „Месію Правдивого“ і всенького засновано на релігійному рухові серед жидівства, що викликав був тоді один з чергових „месій“, якийсь Сабатай Циві (Сабета Себі), хоча живу оцю тему розроблено у Галятовського занадто полемично і з чимало дозою ворогування проти жидів (гострі епітети, прикрий тон і навіть середнєвікові байки про ритуальні душогубства). В творах Галятовського не раз стріваємо цікаві одгуки з усяких апокрифичних писаннів, народніх легенд і взагалі мандрованих літературних сюжетів, як напр. байка про Гога і Магога, сюжет Шекспірового Шейлока і т. и. Та й сам Галятовський, з другого боку, чимало пересадив на український ґрунт таких апокрифів та легенд заходу, і вони потім пішли з його творів широко в народ. Взагалі був це письменник, що дійшов врешка тодішньої освіти й велике виявив знання давнього і сучасного європейського письменства: у творах його цитовано щось із 150 класичних і сучасних авторів. Середневікова схоластика доходила до його вже крізь призму новітнього гуманизму и відродження, але, на жаль, не здолав він вийти з-під ферули

digitized by ukrbiblioteka.org

схоластичного світогляду, ножем аналізу й критики розтяти середнєвікові шаблони. Тим то твори Галятовського, не вважаючи на визначний його талант літературний, все ж не піднялись понад загальний рівень часу й дають цікавий зразок схоластичної реакції на живі теми, до того ж часто у реторичній велемовности розпливаючись.

Ще більшою мірою виказав хиб отих у своїх творах другий знаменитий того часу казнодія, ігумен Никольського манастиря в Київі, Антоній Радивиловський († 1688 р.). Опріч деяких не друкованих його творів, маємо друкованими дві великі збірки казаннів з такими вигадливими назвами, як „Огородокъ Богородицы" (1676) та „Вѣнецъ Хрістовъ" (1688). У Радивиловського теж проступає бажання бути популярним у своїх казаннях і подекуди йому з цим щастило, надто там, де він оповживлює свій виклад то цікавою історією, то приказкою народньою чи анекдотом, як ілюстрацією до теми. Звичайно, цю популярність, відповідно до духу тодішнього часу, треба брати дуже умовно і з великими обмеженнями, бо доходив її автор штучними способами, часто віддаючи живий зміст на поталу голосній фразі, нещирому витійству, отим алегоріям, порівнанням, діялогам у схоластичному дусі. Радивиловський у своїх казаннях наслідував Галятовського й пильно додержував порад, у його „Науці" виложених. І тим приємніше буває зустріти у його серед штучно побудованих періодів свого роду крик серця на турботи „тих жалібних а праве нещасливих часів" „О Боже мій, — вирівається напр. у його, — як много єсть маток, которії, видячи сини свої і дщери в неволю турецькую і татарськую позабіранії, плачуть!" „Війська поганськії, — тієї ж болючої виразки торкається Радивиловський і в иншому казанні, — не єдину в нашій Російській землі церков, не єдин манастирь, не єдин міцний і до добуття трудний град з ґрунту вивернули, не одного о смерть то од меча, то од глада, то од зимна приправили". „Блукаючися по світу пам'яттю своєю, по веселім полю історій світових, яко межи одважними царів і гетьманів справами", Радивиловський чимало виловлював звідти й сумних і пекучих пригод: хатні чвари, руїна, насильство над народом, розбрат між вищими й нижчими класами на Україні — одно слово, все, на що може озватися серце, на болі сучасників своїх дивлючись. Та шкода: не лишило це гли-

digitized by ukrbiblioteka.org

бокого сліду на самому письменникові, а служило більш на покрасу його щироформальним завданням.

Архиєпископ чернігівський Лазарь Баранович (1593—1693), заважив чимало в політичних стосунках на Україні дру-

Титул з книги „Меч Духовный“.

гої половини XVII в., як переконаний автономист і гнучкий дипломат того часу, і це одбилося на його літературній діяльности. Він теж лишив по собі цілі томи церковних казаннів: „Меч ду-

digitized by ukrbiblioteka.org

ховный“ (1666) і „Трубы словесъ проповѣдныхъ“ (1674), а також панегіричих творів, як „Благодать и истина“ (1680 р., — на честь молодих царів Івана та Петра), полемику проти католицького богослова Павла Бойми — „Nowa miara starey wiary“ (1678) та величезні фоліянти віршів мовою здебільшого польською — „Lutnia Apollinowa“ (1671) та ин., що виявляють таку ж велику в автора охоту до віршування, який у його малий був до цього хист. „Сих брані повних времен ничтоже тако полезно, яко же Меч“, — писав Баранович у передмові до „Меча духовного“, і справді вдача публіциста дуже озивається і у цього автора, і він навіть перед московським урядом не вагався обстоювати старожитні вольности України. „Ми, вибивши з України ляхів, — нагадує Баранович цареві Олексієві Михайловичу, — доброхотне, православні суще, православному монарсі поддалися, хотячи на вольностях наших казацьких древних під православним монархою жити“ Крізь грубу кору схоластичної вчености й методів, зпо-за окулярів далекого від розуміння життьових подій книжника, в творах Барановича часто прозирає людина, яка вміла тверезо оцінити факти й цікаві подати думки, влучні уваги на те, що впадало в сферу її інтересів, — напр. про „руїну“ на Україні, про боротьбу з мусульманським світом і т. и. Як і Галятовський, ставить Баранович східнє питання в формі визволення балканських слов'ян з-під турецького панування. Його мрія сягає ще далі і творить федерацію з Москви, Польщі та України, що нездоланну склала б і потужну державу та й забезпечила б майбутність слов'янським народам. Але саме становище таких, як Баранович, людей на Україні було тоді дуже важке і двоїсте; дійсність до щенту розбивала їхні мрії. Баранович належав до того покоління наших діячів, що мусіло нову почати що-до Москви лінію політики, яка одбилася й на чисто літературних стосунках. Він був один із тих, що вже починали протоптувати стежку на північ, що писали, оглядаючись на потреби, інтереси, вимагання й навіть смаки тієї чужої півночі, і це дало почин тому культурному об'єдинительству, що підпірало собою об'єдинительство політичне. Незабаром, як наслідок цієї тенденції, мало вже початися й просто таки виточування крови з українського національного організму та переливання її до великоруського. Одбившись од Польщі, Україна понесла данину культурними силами, в письменстві також і найперше, Москов-

digitized by ukrbiblioteka.org

щині. Ріжниця була тільки в тому, що Польща брала, але й оддавала хоча б тими культурними здобутками та впливами, які через неї переходили до нас із Європи, тоді як Москва довгий час брала без оддання і тим культурно дійсне виснажувала край без пуття й міри.

6.

Характерним у нашому письменстві XVI—XVII вв. з'явицем була також наукова література, в сфері філологичній та історичній переважно. Дарма, що панувала тоді принципіяльна оборона старого типу освіти навіть у такого талановитого публіциста, як Іван Вишенський, — мало не всі освітніші люде того часу вже розуміли, що на самих церковних книгах, псавтирях та октоїхах, далеко не зайдеш і що єдиною на культурнішого ворота зброєю може бути тільки наука, бо — знов пригадується влучне слово Смотрицького-старшого — не можна ж „плохому а голому за збройного рицеря воювати, а простаку неученому за мудрого оратора одповідати". Наука в її приступних, по змозі останніх, у самого ж ворога запозичених формах і засобах була, таким чином, потрібна на саму ж оборону своєї народности й віри супроти такого моторного і видисциплінованого середнєвіковою „едукацією" ворога, яким були напр. члени „брацтва Ісусового" На Україні, як знаємо, починається потужний просвітній рух, що виявлявся інтенсивною літературною роботою, виданням книг і засновуванням шкіл „накладом (коштами) всього посполитого народа" і „къ наказанію" його, на його тобто потребу. Хоча ці школи за основу науки ставили були спершу чисто релігійні завдання: „іж би, піючи в чужих студницях води наук иноязичеськьих, віри своєї не одпадали" — проте з самої вже з тими „чужими студницями" конкуренції мусіли багато дечого запозичатись у своїх ворогів. „Порядок шкільний", тобто статут ставропігіяльної братської школи у Львові з р. 1586-го між иншими таку подає програму науки: „Повинен буде дидаскал учити і на письмі їм (дітям) подавати од граматики, реторики, діялектики, мусики і од прочих внішніх поетів" Бачимо з цього, що вже на світанку просвітнього руху добре розуміли у нас потребу викладання в школі наук і письменників „внішніх", нецерковних: „все бо елика писана есть — нашому наказанію (на нашу освіту)

digitized by ukrbiblioteka.org

писана суть", додає цитований допіру „Порядок шкільний". Таким чином, і шкільні потреби теж викликали інтенсивну наукову продукцію. Українські учені, зібрані коло таких огнищ та осередків освіти, якими були при кінці XVI в. острозська академія та братська школа у Львові, перші розпочинають широку наукову діяльність. Вже р. 1586-го з'явилась у Вільні заходом Мамоничів перша „Кграматыка словеньска языка"; слідом за нею, р. 1591-го у Львові з друкарні братської випущено граматику грецької й церковно-слов'янської мови: „Ἀδελφότης, Граматика доброглаголиваго еллинословенскаго языка совершеннаго искуства осми частей слова", — спільну працю „спудеїв" з братської школи. За першими цими спробами пішли й инші з того ж поля праці: Лаврентія Зизанія-Тустановського — „Наука ку читаню и розумѣню письма словенского" і „Граматика Словенска" (у Вільні, 1596) з невеличким словником, у якому „реченія на простий руський діялект істолковані"; Мелетія Смотрицького — „Граматики словенскія правильное синтагма" (в Евю, 1619) і ще кілька граматок і букварів шкільного типу. Найбільшу з усіх граматичних праць вагу мала граматика Смотрицького, якого літературна діяльність вже попереду пройшла у нас перед очима. Ця граматика, науково зложена, велико заважила не тільки на Україні, але й по инших слов'янських землях, як от на Московщині, в Сербії, то-що: граматичний уклад і термінологію Смотрицького взяв опісля Ломоносов живцем до російської мови, де вони і по сей день додержалися; в Сербії граматика Смотрицького, не раз передруковувана (напр. р. 1755-го) зробилась була основою книжної мови аж до самої реформи Вука Караджича. В історії літературної мови на Україні, та й по инших слов'янських землях, граматика Смотрицького, виказалась, разом з академичною наукою, почасти й негативними наслідками, знаменуючи з деякого погляду ступінь не вперед, а назад, несучи реакцію з собою, бо від живої народньої мови, що вже почала була потужною напливати в письменство течією, завернула до ніби впорядкованої, але мертвої церковщини, якій Смотрицький надав системи й закував у непорушні граматичні форми, свого роду канон язиковий створивши. Книжникам ції форми стали за готові зразки, і творчість у мові, розроблення народнього слова, пристосування його до літературних і наукових потреб спинилися перед авторитетом граматики хоч ніби й роз-

digitized by ukrbiblioteka.org

робленої, але мертвої мови. Звідси початок тієї „словеноруської" мови, що на довго була затамувала живий розвиток у нашому письменстві, а подекуди, як на Угорщині, мало аж не до наших додержалась днів. Для нас, українців, цей процес набув ще особливого значіння, як свого роду рецепція традицій єдиної мови й початок того обруситальства, що в формах граматичних пішло незабаром одворотньою хвилею на Україну з півночі.

Инакше оцінювати доводиться працю Памви Беринди († 1632 р.) — „Лексіконъ славенороссkій, и именъ тлъкованіє" (Київ, 1627). Беринда належав до того київського гуртка, з якого із Плетенецьким та Копистенським ми вже здибались на сторінках цієї книги, і визначався працьовитістю й скромністю, яких докази дав у своїх працях. Тридцять років працював він коло „Лексікона", „на жаднії перешкоди зависти не дбаючи і овшем уфаючи (цілком покладаючись), же заздрість ущипливая згаснеть, а праця моя тая у потомних вдячність отнесеть", як писав сам Беринда в посвяті до „Лексікона" І певне перешкод тих не мало зуспіло працьовитого збірача, бо до них він іще раз вертається, пишучи на закінчення, що бачив „од могущих труд цей презираєм много разорителей і хульників к сему обрітая, поміщників же і зиждітелей, якоже нігде речеся, вельми мало" Може через те саме довелось йому й „коштом" своїм власним книгу випустити, що не розуміли ще тоді ваги його праці, а саме — що „широкий і великославний язик словенський трудности теж слів до вирозуміння темних многія в собі має" й потребує пояснення словами з народньої мови. В основу своєї праці Беринда поклав згаданий вже словничок Лаврентіїв-Зизаніїв, але доповнив його „од различних книг і трудів" із власної збіранини, „назвиська річей і імена власнії людей, гір, пагірків, лісів, рік і різних урочищ розмаїтих діялектів — сирійського, халдейського, еврейського, грецького, латинського і власного нашого словенського — в купу, хоть то не такою, якая би належала, широкістю згромадивши" Вага цієї роботи безперечна в тому, що це була перша велика спроба словника української мовою. Беринда видав його „в поощреніє іскуснішим і в пользу спудеям", себто мав на меті зробити початок таким виданням, а практично — допомогти в читанні церковно-слов'янських книг, і слова мови церковної поясняє українськими, здебільшого чисто народніми. „Яко єсть потрібний і пожиточний многим", себто тому, що

digitized by ukrbiblioteka.org

практичну задовольняв потребу, лексикон Беринди вийшов по якімсь часі (р. 1653) й другим виданням і взагалі був авторитетним лексикальним джерелом для наших предків. Беринда, опріч того, як „тщатель в божественних писаніях і в ділі сім розумноіскусний", мовляв про його Копистенський, велику брав участь у видавницькій роботі печерської друкарні, послугуючи перекладами, справлянням книг і коректою, — „в дарованім мні од Бога, мовляв сам Беринда, дарі коректорства в пресладчайшім і добрезнаменитім широкоглаголньім язику словенськім послужилем" Та не тільки технік друкарської справи був із Беринди, — йому належить, опріч віршованих творів, також чимало передмов до лаврських виданнів, і між иншим в одній з них бачимо цікавий одгук на поширені, видимо, тоді вагання, а може й спірки що-до перекладу церковних книг на українську літературну мову тих часів. На закінчені до „Тріоди", видання 1627 р., що її Тарас Земка переклав з грецької мови на „російськую бесіду общую", себто на тогочасну нашу літературну мову, Беринда пише: „противо сему да не прирікаєте великороси, болгари і серби і прочії подобнії нам в православії", — сталось бо це „ревністю і желінієм (sic!) рода нашого Малої Росії благородних, гражданських і прочих розличного причта людей". Нагадуючи давні переклади святого письма на мови народні, Беринда доводить тим потребу такої ж роботи й на Україні „ради полз і пріобрітенія братії своєї", і не забороняючи читати книги слов'янською мовою, бажає тільки одного — „а еже глаголати язики не возбраняйте" Приклад любови до свого й терпимости до чужого подав оцей „найменший в ієромонасіх", як неодмінно підписував твори свої Беринда.

З инших паростів тодішньої науки найбільшу прихиляла до себе увагу історія — і тим, що нею взагалі цікавилось дуже сучасне громадянство, і тим, що вона багато постачала матеріялу в полемиці за народність і віру, нав'язуючи сучасність до традицій колишнього. Од давнього літописання історіографія тепер переходить до цілої низки анонімних „кронічок", а в другій половині XVII в. дає вже кілька індивідуальних, на ім'я відомих авторів. Але попереду ніж до них перейти, мусимо спинитись на одній надто цікавій чужій постати, яка проте свою інтелектуальну силу віддала на покріплення нашого письменства, почасти саме в сфері історичній.

digitized by ukrbiblioteka.org

З московських за „литовський рубеж" емігрантів XVI в., опріч таких чисто техничних робітників, як друкарі Федорович та Мстиславець, було кілька, що своєю особою та зв'язками, ініціятивою або інтелектом більший мали вплив на наше культурне життя того часу (ігумен Артемій та ин.). З поміж них визначається особливо князь Курбський, Андрій Михайлович (1528—1583), що шукаючи порятунку од „лютого і безчоловічного" царя Йвана IV-го, од'їхав р. 1663-го за „рубеж литовський" і оселився кінець-кінцем у Ковлі на Волині. Людина безперечно не аби-яка, з великиии культурними запитами, здобутими мабуть у гуртку знаменитого Максима Грека, Курбський чималу взяв участь у культурному житті нової своєї батьківщини. Характерно, що вже на старости-літах взявся він до латини, бо ніяк було без неї тоді обійтися культурній людині в Європі. Відомі теж зносини кн. Курбського з українськими магнатами, як кн. Острозський, з приводу всяких культурних справ часу, як от братства, видання книг, переклад святого письма на мову народню і т. и. Але по йому лишився й один літературний твір, якого в історії нашого письменства обминути цілком не можемо, — то його „Исторія князя великого Московскаго о дѣлѣхъ, яже слышахомъ у достовѣрныхъ мужей и яже видѣхомъ очима нашими. Ковчегъ русской правды". Дарма, що зміст того „ковчега" чужий — належить він таки до нашого письменства і не тільки тим, що будовано його на Україні, але й важкою мірою матеріялом, себто мовою. Церковно-слов'янська в основі своїй, має вона чималу домішку як-раз українських літературних елементів і з цього погляду помітно одріжняється від инших того ж автора творів, хоча б от од його знаменитих листів до лютого царя: ці писано вже чистісенько церковщиною, без жадних ознак народньої мов з України. Видко, що й сам автор розріжняв таки мову своїх писаннів і иншою мовою писав, до щирого московця адресуючись, і иншою — до читачів на Україні. Та й сама „Исторія" виразно показує, що роблено це зовсім свідомо. Дуже часто, вживаючи українських слів або термінів, Курбський зараз же перекладе їх і по московському, „по їх языку", „по їх", — напр., „велиції гордії пани, по їх языку боярове"; „ко оному предреченному гетьману придано другого гетьмана, а по їх великого воєводу" Автор, як виразно розмежовує „нашу" та „їхню" мови і в своєму „Ковчезі" свідомо додержує першої пере-

digitized by ukrbiblioteka.org

важно, додаючи тільки для місцевої закраски поясненнів московською мовою, — надто вимовний приклад язикового самозначення за тих давніх часів. Що-до змісту праці кн. Курбського, то маємо тут прагматичну історію царювання Йванового до 1578-го року, коли, мабуть, цей твір і написано. Мета автора — довести до нащадків події на Московщині, „да не отнюдь в забвеніє прийдуть: ибо того ради славнії і нарочитії исправленія великих мужей од мудрих человіків історіями описашася, да ревнують їм грядущії роди; а презлих і лукавих пагубнії і скверні ї діла того ради написані, іже би стреглись і соблюдались од них человіці, як од смертоносних ядів или повітрія не токмо тілесного, но і душевного“. Писав Курбський що з пам'яти, а що з оповіданнів та поголосок, які доходили до його ушей вже потім. Дещо, каже він — „до найліпшой пам'яти тільки живущим оставлю: понеже аз, еще в среду біди тої презільної, од'їдох од отечества моєго“, про инше — „со прилежаніем о тім вивідахся; як слишах од нікотрих, тако і написах, в странстві будучи і довгим разстоянієм одлучений і туне одгнаний од ония землі отечества моєго“. З фактичного боку подає Курбський яскравий образ одного з найколоритніших царюваннів на Московщині: перейдуть перед нами татарські походи, звоювання Казані та инших держав татарських, війна Ливонська, нарешті лютування Івана IV-го та довгий реєстр забитих з „великих панів“ та „священномучеників“ з духовенства, жертв самодержавної політики цього „мучителя, варварського царя“, „згубного і прелютого варвара“, „новоявленого звіря“, „звіря кровопийственного“, як по черзі титулує Курбський свого вископоставленого супротивника. Але саме в думках про автократизм і позначається на авторові вплив московського виховання й традицій, які так ріжнять його працю від полемичного напр. письменства наших авторів. Всю історію Іванового царювання пояснює Курбський відповідними впливами на царя тих або инших порадників, як Сильвестр або Адашов — і царь був добрий; лихі стали порадники, як Топорков або Більський — і царь лихий ізробився. Навіть натякання на якісь глибші причини, на вплив самої системи самодержавного деспотства не спаде авторові на думку. Тут виявляється в Курбському та сама московської старожитної закваски людина, що повставала проти перекладу св. письма на мову народню, що волю та бажання одиниць ставила над інтереси „всенародства“ — „яко

digitized by ukrbiblioteka.org

глаголють мудрії пословицю: ідеже начальниці призволяють, тамо і всенародства воля несеться или устремляється“ Але там, де Курбський одбігає від теорії та фактичного держиться ґрунту, там він дає яскраві картинки сучасности, що чималу мають літературну вартість. Ось сценка з татарського наїзду, як він серед магнатських кругів одбивається. „А что єще горшого видіх много од них (панства) не токмо зацнії їх нікоторії і княжата так боязливі і роздрочені од жен своїх, як послишать варварськоє нахожденіє, так заб'ються в претвердії городи, і воістину сміху достойно: вооружившись в зброю, сядуть за столом за кубками да бають фабули з п'яними бабами своїми, ані із врат градських ізити хотяще, аще і перед самим містом або під градом січа од бусурмен на християни била. Сіє воістіну дивноє, — додає автор, — сам очима своїми видіхом (sic!) не во єдинім од градів, но і в других нікоторих“ Звичайно, що „Исторія“ Курбського, на такі картинки сучасности вважаючи, теж сильну має закрасу публіцистичну й доходить місцями до високого громадянського пафосу.

Переходимо тепер до наших авторів.

Вже на початку литовського періоду нашої історії чимало з'являється літописів, що зв'язують сучасні події з давнішою традицією старої Русі. Такими були: Литовсько-руський літопис, короткий Київський, Львівський; до них наближається й тодішня мемуарна література, як записки київського міщанина Балики, діяріуш шляхтича Євлашевського і т. и. Найбільш літописів з'являється з XVII в., коли величні події розгорнулись на Україні й закрутили її в шумі світової політики. Почавшись з коротких літописів „кроничек“, „реєстриків“ козацьких та діяріушів і записок (Чернігівський літопис Боболинського, діяріуш Самійла Зорки, що служив за секретаря у Хмельницького), історичне письменство захожується далі, щоб дати й прагматичні огляди української історії. Поминувши згадані на своїм місці історичні екскурси Копистенського та инших, першим хто спробував скласти прагматичну свого краю історію, був ігумен (з 1655 р.) Михайловського манастиря Т е о д о с і й С а ф о н о в и ч, що 1682 р. закінчив компіляцію з старих наших літописів та сучасних польських істориків (найбільше з Стрийковського) під заголовком: „Кройника зъ Лѣтописцовъ стародавныхъ“ „Що де із різних літописців руських і кронік польських вичитал, тоє пишу“, — ка-

digitized by ukrbiblioteka.org

же про свою працю сам Сафонович, ставлючи в повинність кожному „родившемуся в вірі православній, о своїй отчизні знати і иншим питающим сказати, бо своего роду не знающих людей за глупих почитають" Роботу Сафоновича почасти використав і провадив далі ректор київської академії, співробітник Могилин, Іннокентій Гізель († 1684 р.), що дав спробу суцільного історичного огляду в популярній над свою вартість праці „Синоп-

Інокентіії Гізель.

сисъ или краткоє собраніє отъ различныхъ лѣтописцевъ" (1674). Гізель спиняється переважно на подіях із української історії, найбільш уваги присвячуючи київським князям та в історію Московщини роблючи тільки спеціяльні екскурси, хоча дух державного об'єдинительства вже виявляє себе навіть у плані книги. Може через це „Синопсисъ" здобув величезної популярности, як

digitized by ukrbiblioteka.org

підручник по школах у цілій Росії аж до самого XIX в., все новими виходючи виданнями (було їх близько тридцятка). Гізель безкритично переказує всі байки, що подавали старі літописи та хронографи про походження слов'ян од Іафетового сина Мосоха (звідси назва Москви), про грамоту слов'янам од Олександра Македонського, про назву „Русь" і т. и. Гізелеві належить також загальна редакція першого слов'янсько-українською мовою видання „Патеріка или Отечника Печерського" (1661), зложеного з староруських патериків та новіших житійного змісту матеріялів Петра Могили, Йосифа Тризни, то-що. З инших Гізелевих творів найбільш відома була книга: „Миръ съ Богомъ человѣку, или покаяніє святоє" (1669), сто літ пізніше засуджена од російського синода як „не православна"

Власне до тієї ж школи письменників-популяризаторів треба б злучити і ті спроби красного письменства, переважно у віршовій формі, що менш усього можуть претендувати на титул творів мистецтва, зате повні одгуків на всякі злоби дня та тісно зв'язані з полемичною й богословською та науковою літературою. Але на еволюції вірша докладніще маю спинитись згодом, згадаю тут тільки, що мало не всі з тих письменників, які вже перейшли перед нами, пробували себе і в вірші: то був час, коли віршоманія неодлучно була сполучена з усяким письменством, аж набридла навіть невибагливим людям. Так, Дмитрій Ростовський одібравши в дарунок одно з віршованих страховиськ, писав до Степана Яворського: „Бог дав тим віршописцям друкарню, і охоту й гроші і час вільний. Мало кому потрібні речі на світ приходять" Треба зазначити, що таких „мало кому потрібних" річей чимало сплодила була схоластична наука та непереможна охота до віршування.

7.

Перший ворожий напад войовничої культури польської українці як-не-як а видержали й одбили, хоч і з великими труднощами та втратами. Міщанські братсва, що „в сії лютії времена", як тоді звичайно казано, величезні зробили послуги рідній культурі, показались безсилими аж згодом, коли на Україні позначилася вже політична боротьба і перший пролунав грім народніх повстаннів XVII в. Тепер виходить на аван-сцену українського життя вже

digitized by ukrbiblioteka.org

новий фактор, перевжно політичний — козацтво, що в особі преславного гетьмана Петра Сагайдачного революційним способом поновило православну ієрархію (р. 1620-го) й оповістило себе за протектора предківської „благочестивої віри“ та батьківської народности, „аж до горла“ заприсягши обороняти їх, і на знак цього вписалося цілим кошем запорозьким до київського братства. Важкенька, правда, була у того протектора рука, і не раз учені ченці тремтіли перед ним із страху, як би не піти дніпровим осятрам на поживу, і сам гордовитий Петро Могила багато мав з ним клопоту. А проте все ж національна справа набірає вже всенароднього характеру, пробує спертися на давні історичні традиції. В „Протестації“ до польського уряду р. 1621-го новонастановлені владики православні вже виразно зв'язують „останки старої Русі“ — козацтво з тим староруським життям. „Це ж бо те плем'я славного народу руського з насіння іафетового, — пишуть вони про козаків, — що воювало грецьке царство Чорним морем і суходолом. Це з того коріння військо, що за Олега, монархи руського, в своїх моноксилах по морю й по землі (приробивши до човнів колеса) плавало і Костянтинопіль в облозі держало. Це ж вони за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірик. Це ж їхні предки разом з Володимиром хрестились, віру християнську від Костянтинопільської церкви приймали і п о с е й д е н ь у цій вірі родяться, хрестяться й живуть.“ Зв'язуючи новітнє життя з староруською традицією, ці слова свідчать про досить ясну вже національну свідомість у привідців та ватажків нового руху. Народ, що таку давню й таку славну має історію, не може й не повинен скоритись перед гнітом, не може й не повинен занехаяти свої права національні — в такому розумінні треба було брати заяву православних владик. Під коректною зверху формою таївся в ній дуже небезпечний зміст; здержлива пересторога й погроза вчувалися під цією повною власного достоїнства обороною козацтва. Це було ідейне угрунтування й теоретичне оправдання тієї політичної боротьби з Польщею, що незабаром мала прокинутись з нечуваною доти силою і цілком на-ново переділити межі східніх слов'янських держав. І що найважніше — нехтуване „хлопство“ виступає н а р о д о м з власною історією, то-б-то рівним народові шляхетському, значить — на однакових правах, які належаться в боротьбі кожній сторо-

12*

digitized by ukrbiblioteka.org

ні. Цей новий тон, ця нова ідеологія повинні були одбитися на дальших подіях і в цікавій нам тепер сфері освіти й письменства.

На початку XVII в. центром просвіти й письменства на Україні стає знов Київ, давній політичний і культурний осередок південно-руських земель, і це було новим кільцем у ланцюзі історичних споминів і традицій. В Лаврі печерській з її друкарнею збірається, як ми знаємо вже, другий після острозського гурток учених, переважно галичан, що пішли сюди слідом за відомим Є. Плетенецьким. Цей гурток проложив дорогу в культурній роботі Київському Богоявленському брацтву та заснованій ним р. 1615-го братській школі (з р. 1632-го колегія, потім переформована в академію). Оцій братській школі, славній згодом академії Київо-могилянській, довелося на початку свого існування тяжку видержати боротьбу за вплив і навіть за саме життя своє. Не забуваймо, що польщизна йшла тоді хрестовим походом на нашу землю і поруч нашої школи й на конкуренцію з нею були вже в Київі, на тому ж таки Подолі, школи доминиканські та ієзуїтські, далеко краще обставлені і з матеріяльного, та її з педагогичного боку, до того ж і з кар'єрного погляду принадніші. Обиватель раз-у-раз кидається на те, що більшу дає вигоду, і от до тих привилейованих шкіл з державним духом сунули були по науку діти нашого кармазинного шляхецтва і навіть заможнішого міщанства, а для братської школи лишались хиба свого роду покидьки — „нищуни", безпритульні діти, які й жили при школі, в отій знаменитій „бурсі", й являли собою неелегантний образ справжньої „голої школи", як назвав її Шевченко. Але навіть і в такій примітивній формі майбутня академія величезну справила національну службу. Оті „спудеї", яких вона випускала рік-річно, оті навіть недоучки — „рибалти", мандровані дяки-пиворізи, волочущі „филозопи" дали перші кадри національної інтелігенції, борців за свою народність, ідеологів визвольного руху та своєї державности, нарешті пропагаторів письменства та мистецтва в популярних тоді формах вірші та драми. Для народа, що завзято боровся за своє визволення, були це свої люде і вплив од їх був великий, далеко більший, ніж од тих великовчених, але від народу одірваних і далеких схоластиків, що їх академія випускати почала згодом, коли вже істнування виборола і в колодочки вбилась. Сталося це власне з реформи Петра Могили в 30-х роках XVII століття.

digitized by ukrbiblioteka.org

По тій реформі київська академія, тоді ще колегія, виробляє вже нові форми освіти й письменства, взявши їх власне з польських зразків, і зміцняє традиції Київу, як культурному осередкові на цілу Україну; з половини XVII в. вона вже робиться розсадником учених мало не на всю Слов'янщину, законодавцем літературних форм і мод, заступником літературних течій. Звідси виходить мало не все, що лишило який-небудь слід в українському житті, і таку величезну роботу вона справляла аж до кінця XVIII в., коли схоластичні форми старосвіччини цілком оджили свій вік і в повітрі повіяло вже духом нової, на позитивних осно-

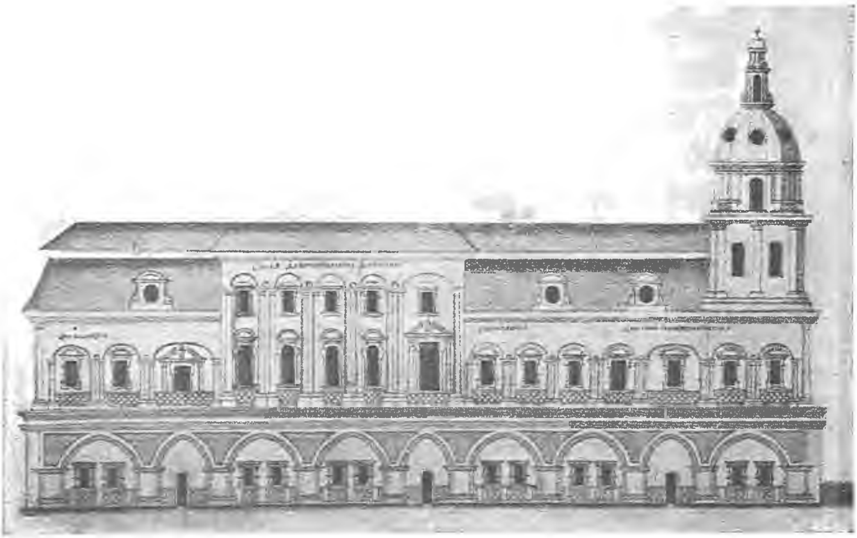

Будинок Академії.

вах опертої науки. До того ж часу доля всього нашого письменства і взагалі культури була зв'язана з Київською академією й одбивала на собі всі її і позитивні й негативні сторони. Заснування такого огнища науки і просвіти було для України безперечно великим плюсом, та мало воно і свій так само безперечний мінус. Переймаючи готові форми науки з Заходу, і особливо з Польщі, керовники академії взяли те, що на Заході вже саме кінчало свій вік — схоластичну мудрість середніх віків, коли тим часом у Європі наука і письменство звернули вже з старого шляху й нові форми та методи виробляли. На Заході були вже

digitized by ukrbiblioteka.org

тоді й Шекспир, і Мильтон, і Сервантес, і Мольєр, не згадуючи вже про менш відомих письменників; наука і философська думка дали вже таких світочів, як Коперник, Галилей, Кеплер, Ньютон, Джордано Бруно, Бекон, Декарт, Спиноза, Лейбниць. Проте великий рух відродження наук і мистецтва не дійшов на Україну; замісць його запанувала в центрі освіти, в Київській академії, середнєвікова схоластика, закована у важку броню формальної думки, що прибивала на цвіту й морозила всяке живіше слово, всяке свіже, в схоластичні рямці не убгане почуття. Для незміцнілого в культурному житті громадянства була це велика небезпека, бо привчала його ставитись до форми з більшою пошаною, ніж до змісту, бо загорожувала дорогу до всякого новаторства, бо зміцняла, нарешті, ті форми, які розбити де далі буде все важче, а які тим часом сковували поступ надзвичайно. В письменстві це виявилось між иншим і тим, що літературна мова, о скільки не була польською, все далі одходить од живого джерела народньої мови й перетворюється на той „словено-русскій языкъ", який характеризує писання всіх вихованців Київської академії й од мертвущого впливу якого визволялись письменники тим більше, що далі вони стояли од академії. Та от лихо — тоді вони далі стояли й од джерела науки тогочасної Витворилось зачароване якесь коло, з якого не було виходу, хоч і були спроби знайти його. Так, у гадяцьких пактах Виговського маємо між иншими домаганнями про волю віри, слова, освіти і т. и.*) — і бажання заснувати на Україні два університети на зразок європейських. Видко, вже тоді Київська академія так одстала була од життя, що не задовольняла інтелігентнішого громадянства й воно шукало просвітних засобів де инде. На жаль, університети лишились тільки на папері й не розірвали того зачарованого кола, що сплела кругом себе була Київська академія.

Впливу академичної схоластики зазнали всі письменники Київської школи, що так чи инакше причетні були до академії. Старші з їх, як Іов Борецький, Єлисей Плетенецький в своїм

*) „Гимназія (то єсть учительнії доми), коллегія, школи і друкарні, скільки їх надобно будеть, без препятствія ставити будеть вольно і свободно науки одправовати і книги печатати всякії, і в преніях о вірі, тільки би без поруганія і без урази маєстату королівського." — Лѣтопись С. Величка, т. IV, К 1855, стор. 92.

digitized by ukrbiblioteka.org

гуртком, Захарія Копистенський, Памва Беринда, Касіян Сакович та инші, ще трохи менше підпадали під вплив схоластичної науки, бо початки освіти своєї черпали з власних, не зденаціоналізованих ще джерел. Зате дальші їхні наступники, як сам незабутній в історії академії Петро Могила, Сильвестр Косов та инші, вже цілком опинились під мертвущою ферулою схоластичної методи, яка сковує їм розум, гнітить думку. Не далеко одійшли од них і їхні молодші сучасники — Інокентій Гізель, Лазарь Баранович, Іоаникій Галятовський, Антоній Радивиловський, то-що, яким до того ж ще довелося працювати вже й за нових політичних обставин — після Переяславської унії з Москвою. До схоластичного виховання й традицій Київскої академії, що вже сами могли забити літературний талант скам'янілими формами, долучився ще мертвущий дух тодішньої Москви, для якої навіть схоластика була вже небезпечним новаторством. Північний вітер з Москви ще дужче гасив і придушував усяку вільну думку чи безпосереднім нагнітом, чи ще важчим своїм меценатством. Принаймні з цих часів почалось оте запобігання ласки од центра, з одного боку, та ознаки тієї ласки в формі рублів та соболів — з другого, що не одну талановиту людину спокусили й одірвали од рідного краю, перевівши на службу далекій півночі

Не високо стоїть і літературна вартість оцих письменників, хоч вони заступали собою, скажу так, верхи тодішнього письменства. Мертвущий шаблон та важка формалістика часто забивали у них усякий прояв щирішого почуття, свіжішої думки, безпосереднього на життя одгуку. А без цього письменство раз-у-раз буває тільки яко мідь звенящая та кимвал бряцающий і не подужає впоратися з своїми найпершими завданнями. Академизм сушить коріння письменству й позбавляє його живущих соків просто з ґрунту. Надто треба це сказати про тих вихованців київської академії, що зовсім одірвались од рідної землі й пішли — охотою чи по неволі — на далеку Московщину: хоч там і поробились вони визначними на полі письменства й громадського життя діячами, зате пропали на добру принаймні половину для рідного краю та письменства, а разом і для людськости. Довгу низку тих змарнованих сил почав Епифаній Славинецький († 1675 р.), що в Москві зробив величезні послуги, доглядаючи справляння церковних книг. Більш відомий білорус Симеон Полоцький (1629—1680), що поїхав на Москву, вже

digitized by ukrbiblioteka.org

приготувавшись до тієї мови, якою йому там доводилось говорити і писати. Це був типовий в'юнкий віршороб придворний, що заповняв незґрабними силабичними віршами та схоластичними казаннями величезні томи („Вертоградъ Многоцвѣтный", „Риѳмологіонъ", „Обѣдъ душевный", „Вечеря душевная" і т. и.). Полоцькому належать і дві драматичні п'єси, перші на московському дворі — „Комедія о Навуходоносорѣ царѣ" и „Комедія притчи о Блудномъ сынѣ" Теж досвідченим царедворцем, що вмів здобути ласку при дворі Петра І, хоч його реформам і не спочував, був „лавроносний поет" Степан Яворський (1658—1722); з його творів найбільш відомий „Камень вѣры" (1728) проти протестанства. Симпатичніший був Данило Туптало (1651—1709), відомий більш, як св. Димитрій Ростовський. Ще на Україні написав всн кілька творів („Руно орошенноє", 1680) і розпочав знамениту працю „Четіи-Минеи", величезну збірку житій святих, з якої потім у друкованих виданнях винищено всі ознаки української мови (. „біша написані свойственним зде Словеноросійським язиком"). На Московщині він увесь час тужив за рідним краєм і почував себе тяжко серед тієї партійної боротьби, якої довелось йому бути свідком („Діяріушъ"). У Ростові Димитрій заводить, звичаєш київських вихованців, шкільний театр, для якого сам написав кілька драматичних творів. Серед инших українців на Москві, як Теофилакт Лопатинський (1685—1741), Гавриіл Бужинський († р. 1731), Копієвський, Кохановський, то-що, особливо визначався Теофан Прокопович (1681—1736), знаменитий проповідник, письменник та співробітник царя Петра в його реформаційних заходах („Регламентъ духовный" — його праця). Він був уже безпосереднім попередником тих письменників, як Кантемир та Ломоносов, з яких починають звичайно історію нової російської літератури. З творів Прокоповича, цікавих для українського письменства, варто зазначити його курси піїтики та реторики, складені, як був він ще професором Київскої академії; вірші, як „Епінікіонъ", і особливо трагедокомедію „Владиміръ, славеноросскихъ странъ князь и повелитель" (1705), — мова про неї має бути пізніше.

Всі ці, як і попереду згадані, письменники київської школи знаменують собою великий занепад літературного смаку, вироження форми, панування фрази й тієї схоластичної штучности, за

digitized by ukrbiblioteka.org

якою рішуче видихавсь усякий дух живого життя. Коли рівняти їх до літературних діячів попередньої доби, кінця XVI й початку XVII в., то треба буде признати в письменстві очевидний регрес і що-до змісту, і особливо першим ділом, що-до мови в творах київської школи. Твори попередніх письменників, не вважаючи на досить велику стихію, писано все ж таки українською мовою. Тепер справа стоїть инакше. З одного боку, Київська академія з її принци-

Академія й студенти (З штиху Щирського).

піяльною нахильністю до мертвої латини викорінює почування живої мови; з другого, так само діє й підроблювання до Московщини та свідоме иноді бажання і там знаходити собі читачів, — і от ми бачимо, що з половини XVII в. починає потроху вироблятись той тип літературної мови на Україні, що намагається порвати всякі зв'язки з живою мовою. Де далі, то все більше мова офиціяльного письменства одбивається од народньої й переходить на чисто слов'-

digitized by ukrbiblioteka.org

янську основу. Поруч з цим процесом іде й схоластична мертвота в змісті, все збільшується безодня між письменством та живим життям, заводиться якийсь свого роду псевдокласицизм на українському ґрунті, панування самих мертвих форм без жадного натяку на якусь сміливу думку. В житті інтереси релігійні, що заступали перше національну й соціяльну сторони життя, одсовуються потроху назад і натомісць усе дужче бренять і озиваються силоміць приглушені насущні потребй. А письменники, виховані в академії на схоластичній науці, по-старому не можуть ані на ступінь одійти од чисто релігійних тем і по-старому ж провадять завзяту полеміку на богословському ґрунті. Вони не пішли за життям і життя обминуло їх, поставило в супереч з національними інтересами рідного народу. Пізніше, коли на півночі прокинулось, починаючи з Ломоносова, бажання заснувати літературну мову на мові народній великоруській, ця течія стрілася з готовим ґрунтом серед українських письменників того часу і вони знов же поступаються правами своєї мови, приймаючи все в більшому масштабі течію великоруську. Кінець XVIII в., як побачимо згодом, надав цьому процесові остаточні форми і ціла низка письменників-українців просто вже переходить на великоруський ґрунт, помагаючи творити так звану „общерусскую" літературу. Першими такими „общероссами" в письменстві були ті українці, що в XVII в. перейшли на Москву, як Славинецький, Прокопович та ин. Правда, на новому ґрунті, на півночі, вони з усіма навіть своїми схоластичними вадами були з'явищем поступовим. Московська старосвіччина, що палила книги навіть св. Димитрія Ростовського, не кажучи вже про инші „новотворныя книги кіевскія и львовскія печати", стояла безмірно инжче од них, і на північ вони принесли були свіжіший дух хоч аби яких світських інтересів, деяку рухливість, протест проти московської виключности, релігійної нетерпимости й запліснявілости, що з кожної літери творила догмат, кожної помилки неукапереписувача як святощів додержувала. Не диво, що там, в атмосфері „двуперстія", „сугубої алілуї", протопопа Авакума та Никити Пустосвята, — київські учені, що як-не-як, а цитують Бекона Веруламського, Еразма Ротердамського, Декарта, Петрарку та инших творців европейської думки і мистецтва (Туптало, Прокопович), почували себе на цілу голову вищими, не диво, що й таку боротьбу зустріли там заходи „черкасишекъ" коло оновлення мо-

digitized by ukrbiblioteka.org

сковської освіти й письменства навіть на схоластичний штиб.*) Знов кажу, що на Москві це новина була і поступ, мало не революція. Але для України, що знала кращі часи й наставилась була в иншу йти путь, діяльність київської школи одгонила розпадом і хилила до занепаду.

На щастя, схоластика у нас не подужала одразу й безповоротно. На українському ґрунті через увесь XVII та XVIII вв. йде в письменстві боротьба двох течій, — одну ми вже знаємо, друга ввесь час живилася елементами живого життя й народньої мови, пробиваючись навіть у творах завзятих книжників, скоро схоластична теорія давала якісь полегкости на тому чи иншому пункті, тим більш пануючи в творах людей, що далі стояли од офиціяльної освіти того часу. Ця невміруща течія безпосередно вела до відродження народнього українського письменства й Котляревським закінчила свою довгу та важку боротьбу з мертвотною схоластикою. На практиці найдужче вона пробивалася в драматичному та віршовому письменстві; теоретичні оправдання знаходила в історичних творах та в моралістичній философії Сковороди. До цих паростків письменства ми тепер і перейдемо.

---

*) В статуті, виробленому за царя Федора Івановича для проектованої Московської академії заборонено приймати вчителями українців „того ради, что прежде таковіи являются якобы совершенно благочестивые, а потомъ по малу развратныя словеса вѣрѣ всѣвати и оныя непорочности цѣлость терзати начинаютъ“, — Шляпкинъ И. А. — Св. Димитрій Ростовскій и его время, СПБ. 1891, стор. 147.

digitized by ukrbiblioteka.org

Література.

Огоновський О. — Исторія литературы рускои, ч. I, Львів, 1887.
Лепкий Б. — Начерк історії української літератури, кн. II. Коломия (без року).
Возняк М. — Старе українське письменство... Львів, 1922.
Архангельскій А. С. — Очерки изъ исторіи Западно-русской литературы XVI—XVII в. СПБ. 1888.
Перетцъ В. Н. — Старинная украинская литература. Сборн. „Отечество", Петроградъ, 1916.
Шляпкинъ И. А. — Исторія русской литературы, ч. II. Ю.-Западная Русь. СПБ. 1911.
Пыпинъ А. Н. — Исторія русской литературы, т. II і III. СПБ. 1907.
Грушевський М. — Історія України-Руси, т. VI. Київ-Львів, 1907.
Василенко Н. П. — Очерки по исторіи Зап. Руси и Украины. Київ, 1916.
Грушевський М. — Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII вв. Київ-Львів, 1912.
Житецкій П. — Очеркъ звуковой исторіи малорусскаго нарѣчія. Київ, 1876.
Житецкій П. — Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія в XVII в. Київ, 1889.
Дорошкевич О. і Білецький Л. — Хрестоматія по історії української літератури Т. I., кн. II. Київ, 1919.
Левицкій Ор. — Социніанство въ Польшѣ и Ю.-Западной Руси. „Кіевская Старина", 1882, IV—VI.
Левицкій Ор. — Анна-Алоиза, княжна Острожская. „К. Старина", 1883, XI.
Левицкій Ор. — Ганна Монтовтъ. Изъ жизни волынскаго дворянства XVI в. „К. Старина", 1888, I—III.
Левицкій Ор. — Очерки стариннаго быта Волыни и Украины. „К. Старина", 1889, IV, XI.
Левицкій Ор. — Очерки народной жизни въ Малороссіи. „К. Старина", 1901, I, III, V, VII—XII.
Левицький О. — Волинські оповідання з життя XVI і XVII в Київ, 1914.
Петровъ Н. — Вліяніе западно-европейской литературы на др.-русскую. „Труды К. Д. академіи", 1872, IV—VIII.
Веселовскій Алексѣй — Западное вліяніе въ новѣйшей русской литературѣ. Москва, 1910.

digitized by ukrbiblioteka.org

Петровъ Н. И. — Описаніе рукописей Церк. Археологическаго Музея при Кіев. Дух. Академіи. Вып. I—III. Київ, 1875—1879.

Петровъ Н. И. — Описаніе рукописныхъ собраній, находящихся въ г. Кіевѣ. Вып. I—III. Москва, 1892—1904.

Перетцъ В. Н. — Новые труды по источниковѣдѣнію древне-русской литературы. Вып. I—II. Київ, 1905.

Гудзій Н. К. — Къ вопросу о переводахъ изъ „Великаго Зерцала въ Ю.-З. Руси“. Київ, 1913.

Житецкій П. — Описаніе Пересопницкой рукописи XVI в. Київ, 1876.

Грузинскій А. — Пересопницкое евангеліе, какъ памятникъ искусства (съ 11 снимками). „Искусство“, 1911, I.

Старинный ю.-русскій переводъ „Пѣсни пѣсней“. „Основа“, 1861, XI—XII.

Владиміровъ П. — Докторъ Францискъ Скорина. Его переводы, печатныя изданія и языкъ. СПБ., 1888.

Довнаръ-Запольскій М. В. — В. Н. Тяпинскій, переводчикъ евангелія на бѣлорусское нарѣчіе. СПБ. 4899.

Левицький О. — Про В. Тяпинського, що переклав євангеліє на просту мову, „Записки У. Н. Т. в Київі“, т. XII.

Назаревскій А. А. — Языкъ Евангелія 1581 г. въ переводѣ Негалевскаго. „Университетскія Извѣстія“, 1911, кн. VIII, XI—XII, окремо — Київ, 1911.

Грузинскій А. С. — Изъ исторіи перевода евангелія въ южной Россіи въ XVI в. „Чтенія въ И. О. Нестора-Лѣтописца“, кн. XXII, в. 1—3.

Карскій Е. — Западно-русскіе переводы псалтыря въ XV—XVII вв. Варшава, 1896.

Житецкій П. — О переводахъ евангелія на малорусскій языкъ. СПБ. 1906.

Масловъ С. — Рукописи Софійської катедри в Київі. „Записки Н. Т. ім. Ш-ка“, т. 72.

Франко І. — Причинок до студій над Острожською Біблією. „Зап. Н. Т. ім. Ш.“, т. 80.

Ярушевичъ А. — Ревнитель православія, кн. К. И. Острожскій. СПБ. 1897.

Костомаровъ Н. — Кн. К. К. Острожскій. „Русская исторія въ жизнеописаніяхъ“, т. I. СПБ. 1907.

Харламповичъ К. — Острожская православная школа. „К. Старина“, 1897, V—VI.

Харламповичъ К. — Новая библіографическая находка (про Курбського). „К. Старина“, 1900, VII—VIII.

Папковъ А. — Братства. Сергіевъ Посадъ, 1900.

Ефименко А. Я. — Южно-русскія братства. „Южная Русь“, т. I. СПБ. 1905.

Срібний Ф. — Студії над організацією Львівської Ставропигії. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 106, 108, 111, 112, 114 і 115.

Арх. Павелъ (Алепскій) — Путешествіе антіохійскаго патріарха Макарія въ Россію. Москва, 1896—97.

digitized by ukrbiblioteka.org

Максимовичъ М. — Книжная старина южно-русская. Собр. соч. т. Ш. Київ. 1880.

Голубевъ С. Т. — О началѣ книгопечатанія въ Кіевѣ. „К. Старина“, 1882. VI.

Franko I. — Charakterystyka literatury ruskiej XVI—XVII w. „Kwartalnik Historyczny“, 1892, IV.

Сумцовъ Н. Ѳ. — Характеристика южно-русской литературы XVII в. Київ. 1885 (з „К. Старины“).

Сумцовъ Н. Ѳ. — Историческій очеркъ попытокъ католиковъ ввести въ Южную и Западную Россію грегоріанскій календарь. Київ, 1888 (з „К. Старины“).

Архангельскій А. — Борьба съ католичествомъ и умственное пробужденіе въ Южной Руси къ концу XVI в. „К. Старина“, 1886, V—VI.

Харламповичъ К. — Западно-русскія православныя школы XVI и нач. XVII вв. Казань, 1898.

Сушко Н. — Предтечи унії. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 53, 55, 61.

Скабалановичъ Н. — Апокрисисъ Филалета. СПБ. 1873.

Студинський К. — Пересторога, руський пам'ятник поч. XVII в. Львів, 1895.

Студинський К. — Полемичне письменство р. 1608. „Зап. Н. Т. ім. Ш.“, т. 104.

Грушевскій А. — Изъ полемической литературы конца ХУІ в. послѣ введенія уніи. „Извѣстія Отд. р. яз. и сл.“ 1917, кн. 2.

Левицкій Ор. — Ипатій Поцѣй, СПБ. 1885.

Студинський К. — Хто був автором „Антиррисиса“? „Зап. Н. Т. ім. Ш.“, т. 35—36.

Ювилейна книга в 300-літні роковини смерти митр. Іпатія Потія. Львів, 1914.

Осинскій А. С. — Мелетій Смотрицкій, арх. полоцкій. Київ, 1912.

Масловъ С. И. — Казанье Мелетія Смотрицкаго на честный погребъ о. Леонтія Карповича. „Чтеніе въ Ист. О-вѣ Нестора лѣтописца“, кн. XX.

Памятники полемической литературы въ Западной Руси. Кн. I—III. „Русск. Истор. Библіотека“, т. IV, VII і XIX.

Памятки українського полемичного письменства к. XVI і поч. XVII в. з вступною статією проф. Студинського. Т. I. Львів, 1906.

Сумцовъ Н. Ѳ. — І. Вишенскій, ю.-русскій полемистъ XVII в. Київ, 1885 (з „К. Стар.“).

Миронъ (Франко) — Іоаннъ Вишенскій. „К. Старина“, 1889, IV.

Житецкій И. — Литературная дѣятельность І. Вишенскаго. „К, Старина“, 1890, VI.

Франко Ів. — Іван Вишенський і його твори. Львів, 1895.

Франко Ів. — Новий причинок до студій над І. Вишенським. „Зап. Н. Т. ім. Ш.“, т. 35—36.

Крымскій А. — Іоаннъ Вышенскій. „К. Старина“, 1895, IX—X.

digitized by ukrbiblioteka.org

Шурат В. — До біографії і писань Івана з Вишні. „Записки Н. Т. ім. Ш.“, т. 87.

Титовъ Ѳ. — Типографія Кіево-Печерской Лавры. Историческій очеркъ, т. I. Київ, 1918.

Приложенія къ I-му тому излѣдованія проф. Ѳ. Титова — Типографія Кіево-Печерской Лавры. Київ, 1918.

Завитневичъ В. — Палинодія З. Копыстенскаго и ея мѣсто въ исторіи западно-русской полемики XVI и XVII в. Варшава, 1883.

Сушко О. — Причинки до студій над текстом Палінодії. „Записки Н. М. ім. Шевченка“, т. 54.

Жуковичъ П. Н. — Протестація митр. I. Борецкаго и др. западно-русскихъ іерарховъ. СПБ. 1909.

Жуковичъ П. Н. — Сеймовая борьба правосл. з.-русскаго дворянства съ церковной уніей. Вып. I—V.

Голубевъ С. Т. — Исторія Кіевской Духовной Академіи. Київ, 1886.

Петровъ Н. И. — Кіевская Академія во второй половинѣ XVII в. Київ, 1895.

Костомаровъ Н. — Русская исторія въ жизнеописаніяхъ ея главнѣйшихъ дѣятелей, т. П. СПБ. 1905 (життєписи П. Могили, Галятовського, Радивиловського, Барановича, Славинецького і Димитрія Ростовського).

Отроковскій В. М. — Тарасій Земка, южно-русскій литературный дѣятель XУII в. „Сборникъ Отд. р. яз. и сл.“, т. 96.

Терновскій Ф. — Кіевскій митр. П. Могила. „К. Старина“, 1882, IV.

Голубевъ С. Т. — Кіевскій митр. Петръ Могила и его сподвижники. т. I и II. Київ, 1883—1898.

Сумцовъ Н. Ѳ. — Иннокентій Гизель. Київ, 1884 (з „К. Старины“).

Сумцов Н. — Лазарь Барановичъ. Харьків, 1885.

Сумцовъ Н. — Іоанникій Галятовскій. Київ, 1884 (з „К. Старины“).

Сумцовъ Н. — Литературные нравы ю.-русскихъ писателей XVII в. „Извѣстія Академіи Наукъ“, 1907, II.

Эйнгорнъ В. — Рѣчи произнесенныя I. Галятовскимъ въ Москвѣ въ 1670 г. „Чтенія въ Имп. Общ. исторіи и древностей Россійскихъ“, 1895, IV.

Шевченко С. — Къ исторіи Великаго Зерцала. В. Зерцало и сочиненія Галятовскаго. „Русск. Филолог. Вѣстникъ“, 1910, III—IV.

Огіенко И. — Изданія „Ключа Разумѣнія“ I. Галятовскаго. Варшава, 1910 (з „Р. Ф. Вѣстника“).

Огіенко И. — Отголоски современности и мѣстныя черты въ „Ключѣ Разумѣнія“ I. Галятовскаго. „Р.Ф.Вѣстникъ“, і окр. Варшава, 1914.

Огіенко И. — Отраженія въ литературѣ „Неба Новаго“ I. Галятовскаго. Варшава, 1912.

Огіенко И. — Изданія „Неба Новаго“ I. Галятовскаго. Київ, 1912.

Огіенко И. — Легендарно-апокрифическій элементъ въ „Небѣ Новомъ“, I. Галятовскаго. „Чтенія въ И. О. Нестора-Лѣтописца“. кн. XXIV, окр. Київ, 1913.

digitized by ukrbiblioteka.org

Огієнко И. — Проповѣди І. Галятовскаго. „Сборникъ Харьк И. Ф. О.", т. XIX, окр. Харьків, 1913

Сумцов Н. Ф. — Обзоръ содержанія проповѣдей І. Галятовскаго. „Вѣстникъ Харьк. Ф. О-ва", т. IV. окр. Харьків, 1913.

Марковскій М — Антоній Радзивиловскій, ю.-р. проповѣдникъ XVII в. Київ, 1894.

Студинський К. — Адельфотес, граматика виданя у Львові 1591 р. Львів, 1895.

Возняк М. — Граматика Л. Зизанія з р. 1596. „Записки Н. М, ім. Шевченка", т. 101 і 102.

Возняк М. — Причинки до студій над писаннями Л. Зизанія, Ів., т. 83.

Засадкевичъ Н. — М. Смотрицкій кахъ филологъ. „Кіев. Универс. Извѣстія", 1875, кн. II—IV.

Грінченко Б. — Огляд української лексикографії. „Записки Н. Т. ім. Шевченка", т 66. По-російськи — в. „Словнику української мови", т. 1. Київ, 1908.

Огієнко Ів. — Огляд українського язикознавства. „Записки Н. Т. ім. Шевченка", т. 79—80.

Эйнгорнъ В. — Очерки изъ исторіи Малороссіи въ XVII в. І. Сношенія малороссійск. духовенства съ московск. правительствомъ въ царств. Алексѣя Михайловича. Москва, 1899.

Эйнгорнъ В. — Книги Кіевской и Львовской печати въ Москвѣ въ третью четверть XVII в. „Книговѣдѣніе", 1894, IX—X.

Ротаръ И. — Епифаній Славинецкій, литературный дѣятель XVII в. Київ, 1802.

Сушицький Т. — Західно-руські літописи, як пам'ятки літератури. Ч. І. Київ, 1921.

Мочульскій В. — Отношеніе ю.-русской схоластики XVII в. къ ложноклассицизму XVIII в. „Журн. мин. нар. пр.", 1904, VIII.

Пекарскій П. — Представители Кіевской учености въ пол. XVII ст. „Отеч. Записки", 1862, II—IV.

Пекарскій П. — Наука и литература въ Россіи при Петрѣ Великомъ, т. І. и II. СПБ. 1862.

digitized by ukrbiblioteka.org

Розділ III.

Письменство драматичне й віршове.

Початки драми. — Шкільна драма: Димитрій Туптало і Семен Полоцький. — Трагедокомедія: Прокопович, „Милость Божія“, Кониський та ин. — Інтермедії, Довгалевський. — Вертеп. — Віршове письменство. — Шкільні вірші. — Еволюція вірші на Україні. — Панегірики і занепад шкільної вірші: Климентій Зиновієв. — Оновлення вірші з народніх джерел. — Духовна вірша. — Сатирична й історична вірша. — Побутова й лірична вірша. — Література.

1.

В початках своїх драма й театр скріз тісно зв'язані бувають з одправами релігійного культу. Деяка їх частина потроху одривається од своїх релігійних підстав та й емансипується в самостійну парость людської творчости. Релігійний культ наших предків-слов'ян не встиг розвинутись до того ступеня, щоб випустити з себе драму, як захопило його християнство; тому то драма у нас виникла не з ґрунту, не з коріння, мовляв, виросла, а прищепилась як щось готовеньке вже через наслідування культурнішим народам Заходу. Отже драматичне письменство зайшло на Україну звичайним для культурного наслідування шляхом — з західньої Європи через Польщу. На заході, де служба божа одправлялась латинською, незрозумілою простим людям мовою, повстав був звичай, щоб важніші події з св. історії, особливо з життя Христового, поясняти в дії, пантомимами, що спершу й одправлялись навіть духовенством і по церквах. Згодом до пантомим додано ще й діялог, спершу латинською мовою; потім з церкви ці діялоги перейшли на цвинтарь, далі на вулицю і з них витворились релігійні сценичні вистави під різдво, великдень та инші свята, — так звані містерії (лат. misterium — таємниця), що з латинської переходили потроху й на народні мови. З містерій виробилися вже й инші сценичні

digitized by ukrbiblioteka.org

вистави: міраклі (miracleplays), коли темою такої містерії були чудеса якого-небудь популярного святого, і моралі (moralités), коли виступали в п'єсі алегоричні істоти, вживлені в особах моральні розуміння, як Правда, Милость, Віра, Надія і т. и. Таким чином первістна драма виникла з церковної служби, зміст брала з церковних подій і довгий час навіть тоді, коли вже втратила свій виключно церковний характер, удержувала зв'язок з церквою, ділячи сцену трьома ярусами на рай, землю та пекло. Розвиткові драми допомогло відродження класицизму, коли знов появилися на сцені забуті латинські п'єси й писані на їх зразок нові. Найчастіше вистави практиковано по школах, які взагалі тоді дуже близько стояли до церкви, — звідси повстає зв'язана вже умовними правилами так звана шкільна драма, яку складали і виставляли школярі під доглядом учителів. І реформація, й католицтво в боротьбі між собою скористувалися з шкільної драми для релігійної полемики; особливо пильно брались до вистав єзуїти по своїх школах: раз на те, щоб боротися з реформацією, друге — щоб принажувати учнів до себе, вони уряджають усякі ефектні вистави, пишні процесії, одправи, пасії, свята. А як тодішні п'єси иноді були дуже великі — напр. Домінікальний діялог виставлявся в Краківському манастирі по-ряду аж цілих три дні й мав більш сотні дій,*) — то межи діями, щоб розважити слухачів, почали актори вставляти коротенькі сценки комичного характеру, взяті просто з життя і з життьовою ж таки, буденною мовою. Так витворились інтермедії та інтерлюдії на побутові теми.

В таких готових формах європейський театр перейшов і на Україну, де взагалі дуже уважно додивлялись до того, що робилося в Польщі, і переймали чи то з звичайного всякою новиною зацікавлення, чи навіть на те, щоб на своєму ґрунті робити конкуренцію полонизації та покатоличенню, борючись з дужим ворогом його власною зброєю. Шкільна драма, викохана по єзуїтських школах, доступається і до шкіл православних і найвищого ступіня

*) Цікавий уламок такої середневікової вистави в одному місці дожив аж до нашого часу. В містечку Обер-Аммергау (Горішня Баварія) кожні десять літ місцеві люде власними силами виставляють пасійну драму („Страстей Христових") на спомин про чудовне вибавлення від чуми 1634 р. Драма кілька десятків має актів, і вистава тягнеться цілий день, зранку до вечера. Живий цієї оригинальної вистави опис зробив відомий англійський письменник-юморист Джером К. Джером („Щоденник паломника").

digitized by ukrbiblioteka.org

доходить звичайно в огнищі тодішньої освіти на Україні — в Київській академії.

Одну з перших вказівок на те, що вистави у нас по школах досить широко практиковано вже при кінці XVI в., маємо у Івана Вишенського, що не раз гірко нарікає на занепад православних звичаїв по школах, картаючи „латинських басней учениці, зовемії казнодії“, за те, що вони „трудитися в церкві не хочуть, тільки комедії строють і грають“ Непримиренному аскетові, прихильникові старосвітського православія, дуже не до душі був отой новий звичай, занесений до того ж із ворожого табору, але життя було дужче од моралістичної науки і таки своє брало. Особливо велику вагу для розвитку драматичного письменства мали у нас інтермедії та інтерлюдії — оті „междувброшенныя забавныя игралища“, тоб-то живі сценки між актами релігійної драми. Ці сценки подавали чисто побутові малюнки з життя, та й сама мова їх була мовою живих людей, народньою мовою, — отже цілком натурально було на Україні матеріялу для інтермедій шукати серед українського народу й обернутись до його мови. Як це було дійсне натурально, бачимо з того, що перші відомі нам інтермедії належать католицькому священикові Якубові Гаватовичеві (1598—1679), входячи часткою в його драму „Tragedia albo Wizerunek Smierci Prześwietego Jana Chrzciciela“, опубліковану й виставлену р.1619 на ярмарку в Камінці (тепер Камінка Струмилова в Галичині), де автор був тоді за вчителя. Зміст обох інтермедій Гаватовича взято з світових мандрованих переказів про штукарство, тільки переложених на українські обставини та звичаї. В першій інтермедії штукарь, Клим на ім'я, штуками продає заможньому господареві Стецькові кота в мішку замісць лисиці, а потім ще й призводить до того, що одурений Стецько зганяє злість на власних горшках; у другій Денис з'їдає пиріг, на якого було аж три голодні претенденти, що змовились віддати пиріг тому з їх, кому кращий присниться сон. Мова в цих інтермедіях західньо-українська, злегенька закрашена польськими та слов'янськими словами.

Перші відомі нам з тих часів драми належать: одна — друкареві Андрієві Скульському і зветься „Вѣршѣ зъ Трагодіи Хрістосъ пасхонъ“ (Львів, 1630), а друга—львівському ченцеві Іоаникієві Волковичеві і зветься „Розмышлянє о муцѣ Христа Спасителя нашого. При тымъ веселая радость з триумфалного єго Воскресенія“ (Львів, 1631). Остання — це пасійна дра-

digitized by ukrbiblioteka.org

ма, написана віршем „грубо і неумѣєтне“, як з авторської скромности, але зовсім справедливо признається сам Волкович; р. 1631 на великодні свята виставляи її у Львові школярі з братської школи. До тієї ж категорії пасійних драм належать: „Мистерія страстей Христовыхъ“ та „Слово о збуреню пекла“, засноване на апокрифичній євангелії Никодима. Надто цікава остання драма своїм віршованим складом, що нагадує подекуди думи козацькі, справжнім драматизмом деяких ситуацій та чисто побутовими відносинами в пеклі, де одбувається дія. Драматизм у „Слові“ все наростає, досягаючи найвищої міри, коли приходить Христос визволяти грішні душі з пекла. Люципер пробує спершу кінчити справу добрим ладом:

Прошу тя, Христе, в добрий обичай
Дай мнї покій і більше мі не докучай, —

але тут Христос б'є своєю корогвою по брамі і вона розпадається; Христос вступає до пекла й „освіщає ясним своїм промінем і освящає всі місця пекельнії і кропить водою і Духом святим“ „Слово“ кінчиться звичайним у апокрифах комичним епізодом з Соломоном, що лякає чортів другим приходом Христа вже спеціяльно по його; чорти, щоб не мати нової напасти, сами вигонять мудрого царя з пекла.

Коли центром освіти на Україні зробився Київ з своєю академією — „россійскою Аѳиною“, як звисока любили величати свою alma mater її вихованці, то тут з'осередилась драматична продукція, що лишила нам кілька зразків шкільної драми. Старим звичаєм, усякі „дѣйства“ повинні були складати професорі піїтики, а „спудеї“ їх святочно виставляли перед цілою академією та запрошеними гостями. Звичай цей додержався аж до кінця XVIII в., коли складені по старому шаблону твори драматичні зробилися вже кричущим анахронизмом. З шкільних драм першою була виставлена в академії якась трагедія про Йосифа-прекрасного в 1630-х роках, але до нас вона не дійшла; з инших відомі: „Алексѣй человѣкъ Божій“ (1673), „Дѣйствіє на страсти Христовы“, „Царство натури людской“ (1698), „Свобода отъ вѣковъ вожделѣнная натурѣ людской“ (1701) і „Мудрость предвѣчная“ (1703). Схоластичний дух академії дуже позначився на них абстрактним, од життя одірваним змістом (і це саме тоді, коли на Україні як у горщку клекотіло!) та важкою формою; такі риси гарантували їм повну непопу-

digitized by ukrbiblioteka.org

лярність серед ширших кругів громадянства. Коли вони й мали яке значіня, то хиба тільки своїми інтермедіями та ще тим, що хоч в академичних сферах популяризували саму ідею драматичних вистав. З мурів академії спудеї несли цю ідею вже в ширші маси, користуючись для вистав не з тієї тяжкої академичної артилерії, а з творів більш масам доступних. З таких творів безперечно популярнішими були декламації та діялоги або „розмови“ на всякі теми, ширшим кругам ближчі й цікавіші („Розмова вкратцѣ о душѣ грѣшной“, „Банкетъ духовный“ і инші). Ці „розмови“ й „діялоги“ здебільшого мали на меті яку-небудь практичну справу, близьку і зрозуміливу не тільки високого коліна слухачам, але й простій сільській громаді. Так напр., „Банкетъ духовный“ в епілозі звертається до слухачів з такою наукою:

А свої діти до школи давайте,
Би ся учили в школі шанувати
Родичів своїх, як теж і Бога знати.
Не допущайте дітям своєї волі,
Не поблажайте, хоч виб'ють в школі.
Сльози то чистії очі витискають,
Гди капость у школі діти приймають.
Але, як бачу, всі ходять по волі,
Аж хиба сотий дасть хлопця до школи.
Для того віра в Росії угасає,
Же справу дати, як вірить, не знає.
През що підданство срогое настало,
Чим панство нашей Росії упало.

Як бачимо, наука просто торкається справ, що долягали тоді широким кругам людности, і ставить їх у зв'язок з загальним занепадом у житті. Такі „розмови“ були не важкі на виставляння і не складні: звичайно це одна сцѐнка без великої театральности, з мінімальним числом дієвих людей. Вже через це вони не вимагали й таких техничних засобів, як виплоди офіціяльного академичного натхнення.*)

*) На початку XVIII в. до Шклова заблукав був якийсь Турчинський, один з тих, що „волочились по школах для повиданія болѣе світа і ученія“. Тут із двома студентами з Київа на великдень вони „виправили діялог з інтермедією, на якій многолюдствіе благочестивих собралось, і римлян, і самих єзовитів, і домінікан, і жидів. І всі тому удивлялись, яко там, в тих краях, той вещі не видали“. Див. „Автобіографія южно-русскаго священника 1-ой пол. XVIII ст.“ в „Кіевской Старинѣ“ 1885 р., кн. II, стор. 325.

digitized by ukrbiblioteka.org

Серед кругів, що мали зв'язки з київською академією, шкільна драма була зате дуже популярною формою письменства. Мало який з тодішніх київської школи письменників не пробував себе в драматичному письменстві. А як учені з Київа розходились по всій Росії, то з собою розносили вони скрізь і київські звичаї, і через те сліди шкільних вистав знайдемо не тільки в Москві, Новгороді, Ростові, а навіть на далекому Сибіру, в якому-небудь

Данило Туптало.

Тобольському чи то Ікрутському. Треба ще зазначити, що на ґрунті шкільної драми виросли досить численні панегіричні драми, які особливо в ужитку були на півночі, поблизу трона. Ці драми здебільшого вихваляли царів з приводу всяких „викторій“ чи инших яких „високоторжественних“ подій.

Зразки шкільної драми дійшли до нас здебільшого анонімно. Це були твори тієї, мовляти б, збірної дружини, що імення свого не виписує на фронтонах життя, підлягаючи тільки певного роду традиції, шаблонам або практичній потребі, що шукає задо-

digitized by ukrbiblioteka.org

волення недорогим, мовляв, коштом, без великих заходів та клопоту і через те й сліду по собі значного не лишає. Але маємо разом і кількох індивідуальних заступників того напряму, і вони вже особисті свої риси виявляють на загальному тлі безіменної творчости. На першому тут місці треба поставити згаданого вже в попередньому розділі св. Димитрія Ростовського (Данило Туптало, 1651—1709), од якого дійшло до нас зо три драмі цілих і кілька в переказах чи конспектах. „Успенская драма“ і „Грѣшникъ кающійся“ св. Димитрія розробляють одну власне тему, а саме — про боротьбу грішної людини, за-для душі спасення, з власними ж гріхами через каяття щире. В першій з пойменованих драм боротьбу цю спомагає Пречистої Діви заступництво і драма показати має,

Како Діва безсмертна на небі царствует
І како спасеніе нам ходатайствует.

Другу драму збудовано більш на психологичних підставах, бо звертає вона увагу вже на процес внутрішньої у самого грішника боротьби. „Рождественская драма“ показує в дії обставини народження Христового, змальовані почасти на підставі євангельського оповідання, а більше в дусі тієї шкільної традиції, що згаданим подіям надала реальних рис української дійсности і незабаром розгорнулася в так званій вертепній драмі. Виставлена в Ростові (р. 1702-го), ця драма, звичайно, мусіла бути на великоруський штиб перероблена, та все ж не згубила і свого первісного колориту. Так напр., пастухи навіть з великоруськими йменнями („Афоня“ й инші), у великоруському вбранні, серед великоруських обставин і з великоруською вимовою — лишились проте типовими українськими чабанами. Драми св. Димитрія, загальний маючи вигляд київської шкільної драми, вже стають ближче до життя і, не вважаючи на сильно вцерковлену мову, все ж пробують давати постати живих людей, як от чабани різдвяної драми, зародки чисто психологичного аналізу, як у боротьбі грішника, деякі натякання на становище рідного краю і т. ин. Симпатична, гуманна самого автора вдача одбилась на цих творах виразним елементом людяности й спочуття до людини, а також щирістю й безпосередністю релігійного настрою — всіма тими рисами, що індивідуальний твір вирізняють з гущі анонімної шкільної творчости.

digitized by ukrbiblioteka.org

Далі в розвитку драматичної форми пішов ієромонах Семен Полоцький (1629—1680), білорусин з роду, але вихованням, настроями й літературною манерою зв'язаний з київською академією. Од його маємо дві „комедії“ — „О Навуходоносорѣ, о тѣлѣ златѣ и о трієх отроцѣхъ въ пещи не сожженныхъ“ та „Комедія притчи о блудном синѣ“, — обидві написані в Москві, куди автора взято за вчителя до царського дво-

Семен Полоцький.

ру. Біблійними сюжетами, як бачимо, Полоцький ще обома ногами стоїть на ґрунті попереднього драматичного письменства, так само й формою, але в розробці тих сюжетів і в деталях форми він пробує вже нової намацати собі підпори. У Полоцького вже не стрінемо алегоричних постатів, що перетяжали шкільну драму і всенькій будові її надавали якогось ірреального вигляду; дієвих людей виведено на історично-реальному ґрунті й з уст їх чуються сентенції сучасного авторові віку, коли саме почала вже

digitized by ukrbiblioteka.org

прокидатись навіть на Москві хіть до освіти, коли боротьба за науку починає головним нервом робитись духового життя.

> Познах бо нині юність дурність бити (бути),
> Аще кто хощет без науки жити,

мовляв у останньому своєму монолозі, як мораль цілої комедії, блудний син. Та навіть і сама постать блудного сина могла бути навіяна авторові тими реальними подіями з московського тогочасного життя, коли серед московців прокинулося вже бажання звідати чужії землі, як реакцію проти давнішого відчуження.

> Что стяжу в дому, чему ізучуся?
> Лучче в странствії умом збогащуся, —

відповідає син на всі умовляння старого батька послухатись його й зостатись дома.

> Бог дал волю, і птиці літають,
> І звірі в лісах вольно пребивають.
> І ти мні, отче, ізволь волю дати
> Розумну сущу ввесь мир посіщати.

Катастрофа в замірах синових пояснюється не мандрами по чужих землях, а єдино молодим розумом мандрівця та недосвідом Драми Полоцького, звичайно, повинні були багато втратити на своїй безпосередности через те, що написано їх на чужині й для чужої московської публіки; та навіть і в такому збезкровленому вигляді вони цікавий становлять етап хоч у формальному розвитку української драми.

2.

Дальшим ступінем у її розвитку була так звана **трагедокомедія**, що відповідає теперішній драмі в тіснішому розумінні, й даючи вже чергування „високих“ подій з „низькими“, трагичного з комичним. Хоч трагедокомедія все ще додержує пильно знаменитого класичного „триєдинства“, але вона хоч почасти наважилася спустились з надхмарних високостей шкільної драми і хоч трохи наблизитись до життя, не цураючись побутових та буденних постатів. Тим то в трагедокомедіях і рельєфніше вже виступають інтермедії, що потроху перше собі одвойовують місце й дають початок побутовій комедії. Взагалі драма, не

digitized by ukrbiblioteka.org

вважаючи на ввесь тиск шкільних приписів і скам'янілих форм, пробує розірвати це тісне кільце та й вийти на широке й вільне плесо життя і реальних людей поставити в центрі своєї уваги. Допомагало цьому те, що все ж драма мусіла шукати публіки, оберталась до ширшої громади, „поспільства“, і через те саме не могла вже нехтувати того, чим тая публіка жила і цікавилась. Найзамітніше місце в цьому процесі займає Теофан Прокопович (1681—1736), що дав теорію трагедокомедії в своїй

Теофан Прокопович.

піїтиці і найкращий зразок цієї категорії творів п'єсою ще з київських свого життя часів — „Владиміръ славеноросійскихъ странъ князь і повелитель“ (1705), присвяченою, як показує один з новознайдених списків, гетьманові Мазепі, як „добродію і ктитору“ київської академії.

Все в тій трагедокомедії, мовляв проф. Архангельський, було як на свій час новиною. Вже самий її сюжет, з рідної взятий старовини, ламав традицію, що приділяла поважним драматичним творам біблійні або хоч житійні теми. Правда, і тут бачимо героя з святих, а зміст — поширення христової віри в Київі,

digitized by ukrbiblioteka.org

але не тільки і, можна сказати, не стільки це захоплює автора, як боротьба між старим і новим, між застоєм і поступом, між темнотою й освітою, між грубим матеріялізмом і вимогами духа — між поганськими жерцями та грецьким философом. Це типова драма епохи, що просвіту поставила була за найперше завдання часу. В постатях жерців з характерними прізвищами — Жеривіл, Курояд, Піяр — бачимо вже безпосередню спробу ввести в драму сатирично-побутовий елемент, взятий просто з життя, а це, знов же таки, робило зайвими спеціяльні побутові додатки в формі інтермедій і надавало архитектониці драми доброго і на той час незвичайного вигляду. Вже бо не в механично притулених інтермедіях, а в самій п'єсі бачила громада тих обскурантних, темних людців, які тільки нарікати могли на новий дух, що враз повіяв од розумного князя

> **Даде вчера єдиного козла тако худа,**
> **Тако престарілого, тако безтілесна,**
> **Тако ізнуренного, ізсохша, безчестна,**
> **Тонка, лиха, немощна, безкровна, безплотна —**
> **Єще ножа не пріях, а смерть самохотна**
> **Постиже його.**

Новиною був і психологичний момент внутрішнього розвитку, якого зародки теж постерегаємо на драмі Прокоповича. Володимир-князь не просто ухвалив у нову перейти віру: в душі у його теж одбувається велика боротьба, що наочне показує наростання й розвиток дії. І тут автор стає що-до психології свого героя на новий шлях, даючи замісць шаблонових алегорій та абстрактних формул правдиве внутрішнє життя Володимирове, виявлене монологом. Нарешті останній акт трагедокомедії — отой хор з апостола Андрія та янголів, з пророкуванням про майбутню долю Київа — зв'язує староруські часи з сучасністю, аж до останнього моменту: „зді зиждеться дім ученій“ (академія). „Трагедокомедія Теофана Прокоповича, — каже Тихонравов, — одійшла з багатьох поглядів од того типу шкільної драми, що виробився був і панував по ієзуітських школах у Західній Європі; смак, вихований на читанні класиків, та уважне студіювання Аристотелевої піітики одвели Теофана од схоластичних форм ієзуїтської шкільної драми“ Ті ж таки обставини, та ще добре обзнайомлення з сучасною європейською літературою, привели його до нового джерела літературної твор-

digitized by ukrbiblioteka.org

чости: На Прокоповичу можна постерегти й безпосередні впливи од тогочасної європейської драми, що саме під пером Корнеля та Расина досягала вже вершків свого розвитку: їх автор „Владиміра“ безперечно знав, і це одбилось не тільки на загальній конструкції трагедокомедії, а й деякими деталями. Цікаво напр., що постати Жеривола й инших жерців у Прокоповича нагадують ваалових жерців, Матала й Навала, з Расинової трагедії „Аталія“ (инакше „Гоѳолія“). Написана р. 1691-го, ця трагедія мабуть не лишилась по-за увагою такої літературно освіченої людини, як Прокопович, і могла подіяти на утворення його літературних образів не кажучи вже про цілу композицію його драми. Взагалі що-до композиції „Владиміра“, то наша стара література драматична не знає нічого, щоб порівнялося з твором Прокоповича, і не диво, що найновіший дослідник, розглянувши „Владиміра“ усіма сторонами, доходить до висновку, що ця перша у нас і назвою трагедокомедія „творить епоху в розвитку української драми“ (Я. Гординський).

Впливи класичного письменства, якого зразки з творів Аристотеля, Сенеки, Плавта, Теренція, Лукіяна Самосатського й ин. вихваляє Прокопович у своїй піїтиці, ще дужче одбилися на двох пізнішого часу, коло 1716 р. написаних, діялогах Прокоповича: „Разглагольствіє тектона, си єсть древодѣла съ купцемъ“ та „Разговоръ гражданина съ селяниномъ да съ пѣвцемъ или съ дьячкомъ церковнымъ“ Крамарь та городянин обороняють науку й освіту, тектон і селянин обстоюють за старовину („Отці наші не вміли письма, но хліб довольний їли, і хліб тогда лучче родил Бог, нежели нині, когда писменнії і латинники умножилися“); дяк церковний спершу вагається, але згодом пристає до городянина. Цими діялогами Прокопович заплатив ще більшу данину просвітним змаганням часу і входить ними також в історію російського письменства, як безпосередній предотеча національно-просвітнього напрямку перших сатириків, на зразок Кантемира. В нашому ж письменстві драматичні твори Прокоповича являють собою в повному розцвіті щепи псевдокласицизму на український ґрунт пересаженого.

Ще далі в розвитку драматичної дії й техніки поступилася драма „Милость Божія, Украіну ѳтъ неудобь носимыхъ обидъ лядскихъ черезъ Богдана Зѣновія Хмельницкого свободившая“, виставлена в Київі р. 1728-го. Один з найяскравіших, коли

digitized by ukrbiblioteka.org

не найкращий серед творів старого нашого письменства, стоїть ця драма дуже близько до тих джерел, од яких воно взагалі могло обновитись, свіжих здобувши фарб і прилучившись до життьових інтересів. Про автора цієї драми певних відомостей не маємо: Максимович приділяв її самому Прокоповичеві, але можна пристати на думку проф. М. Петрова, що належить вона перу Теофана Трофимовича, професора на той час піїтики в київській академії. „Милость Божія“ бере темою ще ближчу, ніж трагедокомедія Прокоповича, подію, а саме — повстання Хмельницького; це вже одно надавало їй глибокого сучасного інтересу. Далі — цю тему вона розробляє, з одного боку, чисто реальним способом, з другого — в широко-демократичному напрямі. В багатьох пунктах її можна зблизити з козацькими думами та сучасними політичними віршами, що вийшли з тих самих кругів козацьких. Ось як напр. малює становище України Хмельницького промова перед запорожцями:

. . Коль тяжко угнітили
Бідную Україну тими очковими,
Поемщизнами тими, також роговими;
Повимишляли к тому уже і ставщизни,
А при иних поборах і сухомельщизни.
Власнее наше добро в очах перед нами
Арендують і в своїм невольні ми сами.
І уже по времени ані дітей рідних,
Ні жен власних наших не будет свобідних.
Что ж говорить о иних бідах наших більших?
Что о безчестіях і укоризнах гірших?
Козака і за жида не важать: миліший
Їм жид, нежелі русин, і весьма честніший:
З жидом вони їдять, п'ють, бенькети справляють,
А козака бідного за ні за що мають.

Становище України змальовано тут так само, як подають і инші з того часу джерела, починаючи од літописів і на думах та віршах скінчивши.*) Герой драми — Хмельницький. І його теж

*) Порівн. з думи уривок про жидів-рандарів:
Іще ж то жиди-рандарі у тому не перестали:
На славній Україні всі козацькі торги заорендували.
Да брали мито-промито:
Од возового
По пів-золотого,
Од пішого пішаниці по три денежки мита брали,
Од небораки старця
Брали кури да яйця.

digitized by ukrbiblioteka.org

виведено з усіма реальними рисами. Він розуміє причини занепаду рідного краю, отой „слави нашої упадок послідній", але і те знає, що „не умерла козацькая матка", і що єдиний спосіб на лихо — це збройною стати рукою на гнобителя. І закликаючи до повстання, Хмельницький каже, що від самих козаків залежить, чи мають „при козацьких вольностях" стародавніх жити, а чи „вічними рабами" бути. Всю драму прошивае червоною ниткою козаколюбний настрій та український патріотизм, що тоді й виявлявся саме в симпатіях до козацького ладу. З цього погляду цікаво зазначити жах персоніфікованої України перед самим ім'ям Петра І-го (згадується Шевченкове: „Це той Первий, що розпинав нашу Україну"), а також надії на поновлену в особі Данила Апостола гетьманщину. Та й инші обставини тодішнього життя виразно одбилися в драмі, аж до ідеології того наївного обрусительства, що коріннями своїми сидить глибоко в минувшині. Вороги твої, — обертається до України „Смотрѣніє Божіє" —

Оружжям не можа острим воювати,
Язиком много начнуть на тебе щекати,
Аки грубу в народі тебе поносяще,
Аки наук чуждую тебе обносяще.

Не проминув автор і соціальних стосунків свого часу, вклавши в уста Хмельницькому надто влучну відповідь на привітання, хоч вона характеризує більш становище вже у XVIII-м а не в XVII-м віці. Згоду і „другодюбіє" славний гетьман становить за найпершу умову добра рідному краєві

Не обидіте нічим братії своєї:
Кто лісок добрий или хуторець порядний,
Кто став, кто луку, кто сад іміеть ізрядний —
Боліть или завидіть тому не хотіте,
Як би його привлащать к собі не іщете.
Ібо когда козаки уже обнищають,
То не довго остатки ваші потривають.

Це було, може, перше в нашому письменстві memento mori козацькій старшині, що за всіма своїми автономістичними й дер-

---

„Над поспільством, — читаємо про початок повстання Хмельницького у Самовидця, — . . . чого не звикла била Україна терпіти, вимисли великії били (були) од старостів і од намісників і жидів Леда шевлюга, леда жид багатить ся, по кілька цугів коней справляет, вимишляючи чинші великії, поволовщини, дуди, осип, мірочки сухії, з жорнів плату і инное, отнимання фольварків." „Лѣтопись Самовидца", Київ, 1878, стор. 5.

digitized by ukrbiblioteka.org

жавницькими симпатіями саме тоді на перебій кинулась була „привлащати" хуторці, луки й ланки своїх бідніших сусідів та загортати поспільство в кріпацтво. На жаль, чи не було воно для того періоду й останнім, бо вже дальші письменники майже не торкаються в драматичній формі сучасних пекучих справ, — звісно, коли не лічити панегіричних творів „на высокоторжественные случаи" Обставини часу, повільна, ступінь по ступеню, ліквідація українських вольностей і цензурні заходи центрального уряду увагу наших письменників на що инше збивають.

Так, вже знаменитий архиєпископ білоруський Юрій (Георгій) Кониський (1718—1795) у трагедокомедії „Воскресеніє мертвыхъ" (1746 р.) звертається знов до теми абстрактно-богословської, хоча закрашує її побутовими малюнками з української дійсности. Ідею своєї драми Кониський ще замолоду виложив був у вірші про воскресення мертвих, рівняючи його до весни, до оновлення усього життя по зимовому сні. Хлібороб з драми Кониського цю саму проказує думку, споглядаючи на вкрите зеленими врунами поле.

Слава Богу, не дармо весну працювали, —
І долини, і горби пашні порівняли:
Не умерло, знать, в землі зерно ані мало,
Ба умерло все, да все ж і поживало.

І думка селянина далі сукає аналогії нитку між зерном у ріллі та людським тілом, що „по смерти, як зерно, на страшний суд встане" По такому вступі драма показує життя багатиря Діоктика та його заходами зрабованого Гіпомена. Не знайшов цей на суді правди, бо багатирь сміливий на все, знаючи, що судитимуть його все свої ж люде, все приятелі, і що кінець кінцем

Нехай тільки кто схощет правду защищати,
А сей мій Юда малий *(капшуком трусить)* может доказати:
Осліплю очі дарми, руці пліню мздою, —
Хотя би він і святий, потягне за мною.

З своєї користуючись безсудности, Діоктит ще й помстився на своєму супротивникові, набившись його до схочу, і покаліченому Гіпоменові Одрада може обіцяти нагороду аж на тім хиба світі Бог там

За лісок воздасть прекрасний рай цілий,
За млинок — превиспренії круги со світили,
За пляцик узький, за дімок убогий
Одведеть в небеснії жилища чертоги.

digitized by ukrbiblioteka.org

І от прийшов час — помірає бідолашний Гіпомен. Помірає в муках несказанних і дука Діоктит. А за гробом і приходить розплата, як у тій євангельській притчі про багатиря та вбогого Лазаря. Під покривалом моралістичної філософії Кониський влучно торкнувся тієї самої страшної болячки в українському житті XVIII в., з якою ми вже стрілися були в драмі „Милость Божія“ в формі перестороги. Саме тоді бо, як знаємо, старшина козацька і загалом заможніші люде доводили вже до краю процес грабування поспільства і загорнули до себе всі оті ліски, млинки, ланки і луки з хуторцями, що за них лив кров свою на-

Юрій Кониський.

род, тепер на кріпаків та „підсусідків“ повернутий. Таким чином, ніби й не торкаючись зверху політичних мотивів, трагедокомедія Кониського входить у саму їх середину й показує справді жахливу картину соціяльно-громадського розкладу на Україні, черпаючи ознаки його з дійсного життя. „Воскресеніє мертвыхъ“ — це літературне свідоцтво про занепад у громадському житті, типовий твір доби упадку, песимистичного повен настрою перед непереможними фактами громадянського здичавіння. З цього погляду сам отой напр. „Юда малий“ символізує собою дуже багато, як і виявляє ті реалістично-сатиричні способи, з яких користується письменник. Ці способи Кониського ще ви-

digitized by ukrbiblioteka.org

разніше виступають у світлі доданих до кожного акту драми інтермедій, що своїм паралелізмом як саму ідею підкреслюють, так і зразкову на той час форму цієї трагедокомедії.

Окривдженим зостається правди дожидати тільки на страшному суді — таку невідрадну міг потіху подати Кониський, спостерегаючи життьові свого часу стосунки. Цю думку поясняє і на природній ґрунт ставить другий письменник Варлаам Лащевський (1774 р.) „Трагедокомедією о тщетѣ міра сего“ (1742). Лащевський теж показує реальну картину гріхів та вад свого часу, але вже в сфері більш особистій, підводючи тільки під неї загальний фундамент, а саме — занепад віри на верхах тогочасного громадянства. Втіхи світа сього перемогли в людині духову істоту, і через те світ буквально в „грісі лежить“. Як зразок такої гріховности виводить у згаданій трагедокомедії Лащевський двох рідних сестер на тім вже світі, Агафію та Фавлю. Агафія чесно жила на цім світі і тепер у раю раює. Фавля ж тільки й знала, що грища водити, співи та музики з танцями по всяких перезвах справляти та ще ті делікатні грішки, про які голосно не говориться, хоча б і всі про них знали.

Вимивахся по всяк час, не ступих без мила,
Благовоннії краски, драгії білила,
Устраївах на тварі, очерня все цвіти,
Приліплях зловоннії мушки на ланити, —

згадує сама Фавля про веселе своє життя за живоття. А тепер от у пеклі доводиться видихати тую світову втіху, підставляючи на муки тіло, що свого часу тільки й шукало роскошів та розваги. Філософську ідею драми висловлює один з юнаків, що чули розмову сестер

Видіть без сліз не мощно, что глаголи жизни
Нинішній вік приведе в кінець укоризни.

Отже нарікання на „нинішній вік“, на його розумовий та моральний занепад — це головний Лащевського драми зміст, сатира на звичаї — його завдання. Не вважаючи на тяжку мову та моралізаторські способи, у його стріваємо цікаві побутові риси, як отой автопортрет веселої панни або блюзнірські, на думку автора, пародії та жарти літературні

Єлико кощунствують кощуни безстудні,
Где канти, компліменти слагаються блудні, —
Матерія з писаній кощуном готова,
В кантах студних начало од Божія слова.

digitized by ukrbiblioteka.org

Коли у Лащевського, та й у декого з його товаришів, моралізатор опановує сатирика, то на пояснення цього не треба забувати, що життя тогочасне, його невиразні переступні форми, несло письменникам саму гризоту. Каламутному часові тому як не можна краще відповідають і переступні, незґрабні форми письменства, що шукало і не завжди знаходило поки що відповідні засоби для освітлення проклятущих питаннів часу.

Перед нами пройшли визначніші драматурги середущого періоду нашого письменства. Певна річ, на них драматична продукція не обмежувалась і можна назвати ще кількох письменників, що докидали й свого матеріялу до тих тенденйій, які силкувалось одбити в собі драматичне письменство. Згадаємо тут — Лаврентія Горку, Филофея Лещинського („славнії і багатії комедії ділал"), Михайла Козачинського, Юрія Щербацького, Мануіла Базилевича й инших. З них звертає на себе увагу Михайло Козачинський, а саме тим, що був одним із піонерів українського впливу в слов'янських землях. Викликаний для ширення освіти до Сербії, Козачинський пише трагедію на сюжет із сербської історії („Трагедія сирѣчь печальная повѣсть о смерти послѣдняго царя Сербскаго Уроша V и о паденіи Сербскаго царства", 1733 р.) і тим прищеплює на сербському ґрунті літературну манеру, в київській академії викохану. Взагалі до академичної науки тим або иншим боком причетні були всі згадані тут письменники і в своїх творах, можна сказати, до краю вичерпали розвиток шкільної драми з усіма її кращими й гіршими рисами. Ця залежність од академії виявлялась насамперед у важких схоластичних формах, у які заковувано драму того часу, та в поцерковленій макаронічній мові, що придбала собі, як знаємо, й назву славено-руської. І те, і друге ставало тогочасній драмі на заваді до того, щоб справжнім зробитись дзеркалом часу та ідейним його керовником. Власне драма у нас не розвивалась, а занепадала, гинула, вироджувалась. Дійшовши найвищого свого розвитку у Прокоповича та Трофимовича, по них вона поволі, але ступнево падає до низу, не маючи мабуть сили впоратися з вимогами, які ставив перед нею час і той широкий форум, що розлягався по-за мурами школи. Треба було де инде шукати шляхів для творчости, і на них щасливіше набігли були инші парости письменства.

digitized by ukrbiblioteka.org

3.

Далеко свіжішим віє духом од української комедії того часу, отих інтермедій та інтерлюдій, що спершу були тільки додатком до драм і трагедокомедій, але в останніх зразках їх показують усе виразнішу тенденцію відокремитися в самостійну форму драматичного письменства. Як відомо, спершу ті „междувброшенныя игралища" вставлялись тільки на те, щоб — кажучи може трохи вульгарно — слухачі не поснули од високих та пишних трагедій. Роля інтермедії тут ще чисто службова, їх приділено до того, що вважалося за головний центр вистави: кажучи влучним російським словом, вони тільки „состоятъ при" трагедії. Як службова та другорядна частина, інтермедії не притягали до себе надто великої уваги учених авторів і це вийшло їм тільки на користь, бо не заковувало в тяжкі форми старомодньої піїтики та схоластичної умовности, давало змогу торкатись справжнього життя. Тоді як трагедія, кажучи словами піїтики Кониського, „поелику содержитъ въ себѣ великіе и высокіе предметы и лица, нуждается въ важномъ и высокомъ слогѣ и должна составляться искуснымъ и способнымъ авторомъ должна быть полна потрясеній, важныхъ мыслей, звучныхъ словъ и почти царственнаго перифраза" — комедія мала инші, але з теперішнього нашого погляду безмірно важніші завдання.

Комѣковъ свойственная должность сицевая:
Єже учить, въ обществѣ нравы представляя —

такі рямці для комедії зачеркує той самий Кониський, а через те „комедія должна писаться словами шуточными, низкими, обыденными, слогомъ простымъ, деревенскимъ, мужицкимъ" „Въ комедіи, — пише инша стара піїтика, — выводятся лица легкія, какъто: господарь, литвинъ, цыганъ, козакъ, єврей, полякъ, скиѳъ (татарин?), турокъ, грекъ, италіянецъ" (Довгалевський), — „во вкусѣ площадномъ, во вкусѣ Плавтовомъ", як додав би ще Лобисевич. Не вважаючи на таке нехтування комедії од учених письменників, сами автори не могли певне не завважити, що властиво центром вистави були як-раз оті нехтувані покидьки, і от потроху интермедії все розростаються, ставляться вже після кожного акту драми, поясняючи високі і — треба думати — нудні для слухача абстракції життьовими прикладами. Для того, щоб оправдати таку профанацію драматичного мистецтва й як уступ-

digitized by ukrbiblioteka.org

ку „подлой черни“, і вигадано оту третю, опріч трагедій і драм, категорію драматичних творів — трагедокомедію. Зазначений паралелізм інтермедії з актами головної драми — з'явище надзвичайної ваги в розвитку у нас драматичної форми письменства: іще один ступінь у розкладі трагедокомедії — і головні акти одпали б і ми мали чисту комедію. Це справді й сталось, але вже пізніше.

Між інтермедіями XVIII в. особливо популярні були побутові сцени Митрофана Довгалевського в його різдвяній та великодній драмах „Комическоє дѣйствіє“ (1736) і „Властотворній образъ человѣколюбія Божія“ (1737). Властиво у Довгалевського інтермедії вже так розрослися, що на задній план одсунули й саму драму; у цього автора драма тільки форма, з якою він ще не зважується зовсім порвати, а центр ваги перенесено вже цілком на інтермедії. Вони не стоять осторонь од драми, а служать за побутову, скажу так, ілюстрацію, за конкретний образ до її абстрактного змісту. Інтермедії Довгалевського — це побутові картинки з життя усякого стану людей; автор, видимо тягне руку за простий народ і особливо за козаків, що в інтермедіях стають раз-у-раз за оборонців покривдженого люду. Постать козака Довгалевський залюбки вимальовує й не раз до неї вертається, виставляючи козацтво героєм свого часу. Ось, напр., пісенька козака, що вернувся з неволі турецької й застав дома „ліси, поля спустошені, луги, сіна покошені“:

Піду знову на Січ-мати, піду долі вниз шукати, —
Козацькая доле!
Ачей буду потугою, а в москаля заслугою, —
Мати ж моя Оле!

Спитаю, чи не буде хоч на Низу добра,
Чи не трапиться де піймати лиса або бобра.
Буду турків воювати, мечем слави добувати,
Буду воювати;
Кармазини з луданами, шати драти з султанами,
Зовсім буду брати, з очей не спускати.
Егей, коли б впять, як була, козацькая слава
Щоб розпустилась всюди як пірами пава
І щоб зацвіла знову, як рожа у літі,
Як Бог поволить побрать турецькії діти,
Або ляхів на той час трапиться піймати
І сим києм козацьким по ребесах дати (3-тя різдвяна інтермедія).

digitized by ukrbiblioteka.org

І кінцеві прикрі для турків та ляхів речі козака цілком добре мотивовані у Довгалевського. Не забуваймо, що його козак допіру вернувся з неволі турецької, застав дома руїну, і тут же на очах у його пан б'є людей, примовляючи:

Цо ж то за диво до мнє і яка причина,
Хлопа забіць, убіць, як скурвего сина?

Ще виразніше поставлено питання про соціяльно-національні утиски в иншій (5-тій великодній) інтермедії Довгалевського. Козак тут бачить чоловіка, що посадив його лях у клітку, і висловлює своє обурення.

Що б то се за причина, і як розважати,
Що ляхи-шилихвости людей продавати
Почали? Да не знаю, що то з того вийде,
Як на ляха година нещаслива прийде
За те, що хрестянську кров жидам орендують, —
Десь то на себе лихо якеє віщують.
Да, ще буде їм лихо, нехай пождуть трохи!
Бо ми вже взнали добре ляховецькі здохи:
Тільки їх помаленьку будемо нуздати,
То вони заречуться хрестян продавати.

В малюванні таких побутових сценок у Довгалевського бачимо справжній хист: деякі з них ще й тепер можна залюбки читати, напр., сцену на торгу в 3-ій великодній інтермедії, або штукарство дяків-пиворізів у 4-ій. Постать пиворіза,

Іже в Претиській школі криласа правитель
Лівого, горілиці і бражки любитель —

справді таки майстерно змальовано. Це промітний чоловічина, що бував у бувальцях і на всі штуки майстер:

Не тільки ж ми умієм кліром управляти,
Но можем іще куншти разнії писати, —

одно слово — дійсний прототип Шкварковського і Мичковського з Карпенкових „Чумаків" Дієві люде у Довгалевського завжде виведені з їх типовими, характерними рисами. Так, напр., його москаль так само ревниво ставиться до питання „о рубежах", як і тепер деякі його нащадки до так званого „сепаратизму", і першим ділом, як і личить верховодові, запитує: „што здѣсь за шумъ, што за крикъ? да нѣтъ ли раздіоровъ?"

digitized by ukrbiblioteka.org

Інтермедії Довгалевського були, як на свій час, зразковими драматичними сценами. Видко, що вони робили велике враження на сучасників, бо маємо цілу низку инших письменників, не минаючи навіть таких, як Кониський, що не тільки манєру, але навіть змісту для своїх інтермедії позичають у Довгалевського. Уламки інтермедій дожили в народі до наших часів у тих різдвяних виставах з козою, царем Максиміляном, то-що, які й тепер ще можна почути по селах. Та вони мали й далеко глибші наслідки, притягаючи увагу своєю талановитістю, принципіяльним демократизмом та досить чистою народньою мовою. Безперечно, з одного боку, такий популярний до недавнього часу на Україні вертеп не мало взяв од інтермедій Довгалевського, як і з другого боку — не може ніякої непевности викликати й близьке родство з ними коли не самого Котляревського, то хоч тих настроїв, що дали в результаті першу народньою мовою поему. На інтермедіях ще раз буквально справдилось прислів'я про камінь, „єгоже не брегоша зиздущії": для авторів величніх трагедокомедій інтермедії були тільки пустенькими жартами, не вартими великої уваги, що вся затрачувалась на холодні й надуті „важныя мысли, звучныя слова и почти царственный перифразъ" А тим часом, коли й має що справжно ціну з старого нашого драматичного письменства, то як-раз оці жартовливі інтермедії, а не величні драми. Звідси бо виходить частиною наше нове письменство з його демократизмом, реалізмом та народньою мовою.

Поруч старої різдвяної драми та інтермедії стоїть так званий вертеп, де замісць акторів грали на сцені ляльки, а розмови за них справляв схований за вертепом чоловік. Вертепом звалась легенька, щоб можна було переносити, ятка на два яруси: верхній — Вифлеєм, тут одбувалась поважна подія Христового нарождення, а в спідньому — комичні сценки з народнього життя, тут же стояв і трон Иродів. Ляльки ходять по дротинках, якими порядкує вертепник. У старовину без вертепа різдвяні святки майже не обходились; вертепну драму виставляли ті самі особи, що й взагалі тоді дбали про вистави, то-б-то — „спудеї", школярі, дяки, мандровані пиворізи і такий инший причетний до школи та церкви люд, що волочився по школах та вмів „куншти разнії писати" В пиворізному „Правилѣ увѣщательному пьяницамъ" 1779 р. між иншим читаємо: „Радуйтеся, пиворізи, і паки реку — радуйтеся! Се радости день приспіваєт, день—глаголю—праздника

digitized by ukrbiblioteka.org

Рождественського зближається. Возстаніте убо от ложей своїх і восприміте всяк по своєму художеству орудія, соділайте вертепи, склейте звізду, составте партеси! Єгда же станете по улицях со звуком бродить, ищуще сивухи, приймуть вас казани (?) во крови своя“ Це вже відгук професіонального погляду як на вертеп, так і взагалі на всякі вистави, що ними заробляли на хліба

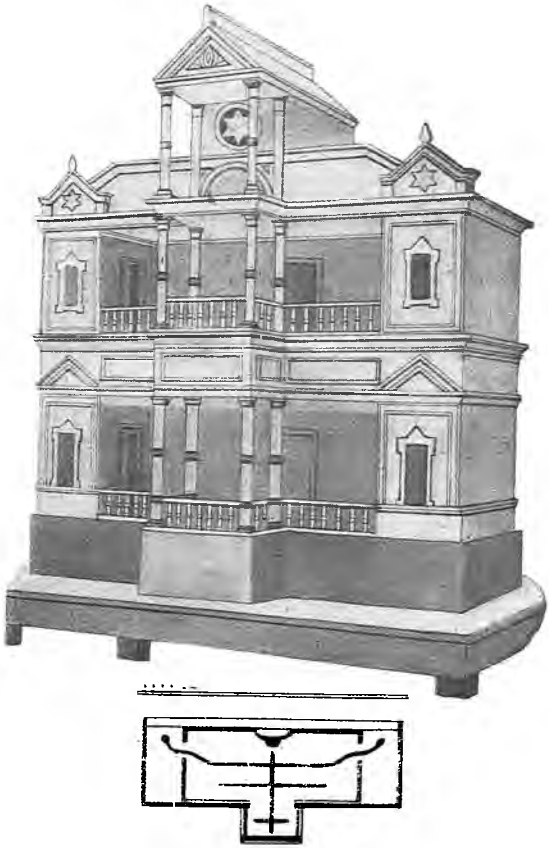

Вертеп.

шматок невдахи духовного стану. Перша частина вертепної драми має змістом нарождення Христа, поклоненіє волхвів та пастухів, лютість Ирода і його крівавий учинок, а кінчається смертю лютого царя. Розмови — як до стану дієвих осіб: то провадяться звисока, книжною мовою, то цілком по-просту, народньою. Ось як розмовляють і вітають нарожденного Христа пастухи.

digitized by ukrbiblioteka.org

Пастух 1-й. Грицьку!

Пастух 2-й. А що, Прицьку?

Пастух 1-й. Вставай хутенько, вибери ягня маленьке, та підем ген-ген на гору, — може ще й ми поспіємо в пору.

Хор за сценою співає: „Слава буди в вишніх Богу“, а тим часом приходять пастухи з ягням.

Пастух 1-й. Оце ж і ми, Паничу, до вашой таки мосці,
Але ж, Грицько з Прицьком приплелися в гості;
Ось і ягня вам принесли із сільського стада, —
Нехай буде да здорова вся наша громада.

Пастух 2-й. Да годі лиш, Грицьку, тобі тут блеяти,
Да нум проздравляти, —
Може кому чи не час і до стада чухрати.

Пастух 1-й. Як так, то бувай же, Паничу, здоров;
Да й нам дай, щоб і ми таки були здорові
Да із сих чижмачків обулись в сап'янові.
Благослови ж сей подарок від нас приняти,
А нам дозволь погуляти.

Скрипка за сценою грає дудочку. Обидва пастухи танцюють і примовляють:

Зуба, зуба на сопілку!

Пастух 2-й. Спасибі ж вам! Ми б довше тут гуляли,
Дак хліба з дому не брали.

До більшої не можна вже довести міри простоту й безпосередність щиро-народнього погляду на Вифлеємську подію. Друга частина вся складається з побутових сценок, де дієвими людьми виступають: дід, баба, салдат, циган, венгерець, поляк, запорожець і т. и. За справжнього героя цієї частини вважати треба запорожця, якого й духу бояться вороги, ховаючись, як тільки голос його пісні зачують

Да не буде лучче, да не буде краще,
Як у нас да на Україні...

Запорожець рекомендує себе за степового гультяя, якому байдуже про славу-ймення і який цурається тільки дрібноти життьової

Хоть дивись на мене, та ба — не вгадаєш!
Відкіль родом і як звуть — нічичирк не знаєш!
Кому траплялось коли у степах бувати,
То той може прізвище моє угадати...
А в мене ім'я не одно, а єсть їх до ката, —
Так зовуть, як набіжиш на якого свата:
Жид, з біди, за рідного батька почитає,

digitized by ukrbiblioteka.org

Милостивим добродієм ляхва називає,
А ти — як хоч назови, на все позволяю,
Аби лиш не назвав крамарем, за те пополаю.

Як бачимо з початкової пісні запорожця та з кінцевих слів його монолога („козак — душа правдивая“ .), вертепна драма просто вже черпає матеріял з тих народніх і півнародніх утворів, які велику мали популярність серед мас, а це показує на особливо тісні її зв'язки з життям. І справді, не вважаючи на всю примитивність і наївність вертепної комедії, цього театру ляльок, якимсь здоровим духом віє од неї, сцени йдуть живо, повні справжнього юмору. Ідею цілої п'єси вложено в уста смерти.

Слава і багатство прейдуть!
Сей коси довольно взмаху
І мертв уж чоловік од страху.
Всього світа я сильній нахожуся;
Ізначала віка нікому не клонюся;
Аз єсмь монархиня, всього світа пані,
Я цариця суща на всякії страни.
Князіє і царіє під властю моєю,
Усіх вас я посічу косою своєю.

Гіркий юмор бренить у цьому ідеалі рівности перед смертю, сміхом крізь сльози оддають юмористичні сценки вертепної комедії, цієї справжньої попередниці нашого сучасного театру.

Вертеп на Україні зародився певне ще в XVII в. й додержався до самого XIX в., а в Галичині й досі; останню звістку про його маємо з р. 1884-го, коли вертеп з'явився був у Купянському повіті на Харьківщині. Характерно — ця звістка кінчається скаргою, що релігійну частину забороняє виставляти місцеве начальство Який популярний колись був у нас вертеп, видко з того факту, що хтось із архиєреїв-українців, якого доля занесла у XVIII в. на катедру аж у Сибір, завіз туди й наш вертеп; у Сибірі досить часто можна було зустріти вертепну драму, поки її й тут не заборонено, аж до половини XIX в., коли на Україні вертеп мало вже не цілком перевівся, лишившись тільки як пам'ятка колишнього (списки Маркевича, Галагана та ін.). Але ще перед тим він справив добру службу, вносячи в свідомість своєї численної публіки принципи рівности й демократизму, — ті принципи, яким почало неподільно служити вже наше нове письменство.

digitized by ukrbiblioteka.org

4.

Тісні зв'язки з драматичним того часу письменством, яке ми оце побіжно розглянули, були у письменства віршового. Вже сами драми писано мало не виключно віршем, а до того ще драма часто переходила в діялог, у розмову, а то й монолог і таким способом просто вже розкладалася на звичайну віршу. Можна сказати, що драма й вірша XVII—XVIII вв. не зовсім ще були розмежувалися між собою і хиба аж в останніх перед Котляревським часах повстала вже виразна між ними диференціяція. Вірші, до того ж здебільшого публічно деклямовані, бували звичайно основою для драми, і багато драматизованих потім сюжетів розроблювано спершу в формі віршовій і вже згодом тільки розгорнулись вони у самостійні драматичні твори, що мали до того ж, як зазначено, і склад віршований. Так, з вірші повстали мало не всі різдвяні та пасійні драми: драматичні сюжети, віршем викладені, так звані орації й монологи, легко переходять у діялог, початкову форму драми. З другого спостерегаємо боку й протилежний процес: коли якийсь драматичний твір не під силу виконавцям, їхні техничні засоби переходить, то його скорочувано або спрощувано, і він розпорошується, скажу так, у декламацію, у віршу, в ту ж таки орацію. Але й по-за цими спеціяльними зв'язками між драмою та віршею поле для останньої все ж лишалось ще дуже широке. Не забуваймо, що середні віки взагалі слабували на свого роду пошесть віршоманії, що про все на світі силкувались тоді писати не инакше, як віршем. У нас це трохи пізніше, ніж на Заході, позначилось, але так само гостро і в таких самих мало не патологичних формах виявилось.

Літературний вірш на Україні розпочався й витворився під впливом вірша польського, той був теж запозичений з латинського, а це одбилось як на першій, так і на другій копії оригіналу. Через те й на Україні до загального входить ужитку силабичне віршування, духові нашої мови цілком невідповідне і тим самим нездатне ні до розвитку художніх форм та образів, ні до оплодотворення думки. В історії перших часів нашого віршового письменства надто одбивається ця невдатна форма, що сковувала вільний порух смаку художнього й думки, путала письменникам творчої фантазії крила й не давала навіть талановитішим з їх розгорнутися на повну свого хисту й уміння міру. Колодою на

digitized by ukrbiblioteka.org

ногах у письменників віршування було аж доти, доки натура не переборола накинутої форми й не вернула письменство до тієї, що здавна викохувалася поруч — у народній поезії. З такою реформою віршу тісно злучено відродження й самого письменства, що позначається в другій половині XVIII віку.

Перші в нашому письменстві вірші маємо з XVI в., надто з другої його половини, хоча й не багато дійшло їх з того часу. Найдавніша — це віршована похвала князеві Острозькому-старшому, що нею кінчається повість про литовсько-московську війну 1515 р. в Супрасльському літопису:

Великославному государю королю Жиґмонту Казимировичу
Буде честь і слава на-віки, —
Побідившему недруга свойого великого князя Василія Московського,
А гетьману його, вдатному князю Константину Івановичу Острозькому,
Дай, Боже, здоров'я і щастя вперед ліпшеє
Как нині побил силу великую московськую,
Аби так побивал сильную рать татарськую,
Проливаючи кров їх бессурменськую.

Далеко рясніше на вірші робиться в нашому письменстві з кінця XVI в. Так, у передмові до Острозької Біблії (1581 р.) маємо аж дві вірші Герасима Смотрицького на герб Острозських, коротенькою віршею кінчається і його „Ключъ царства небесного" (1587 р.), а опріч того він мав ще написати якусь сатиру на реформу календаря. Андрієві Римші належить так звана „Хронологія" (1581 р.), себто тлумачення віршем, чому кожен місяць зветься так, а не инакше; оду його на герб Сапіги спотикаємо в Статуті 1588 р., а також і в инших того часу виданнях віршовані посвяти. Без передмов, посвят та вставок „мовою богів" — віршем не обходилося взагалі мабуть жадне з тогочасних виданнів; навіть такі од красного письменства далекі видання мають їх, як граматики або згаданий допіру „Ключъ царства небесного" чи солідний „Апокрисис" М. Броневського. Ось як напр. говорить про вагу науки граматичної згадана вже на своїм місці „граматіка доброглаголивого еллинословенського языка", р. 1591-го під назвою „Ἀδελφότης" видана

Ґраматика письма всіх научает,
Чотирма частьми латво уразумляет:
Орѳографією і просодією
Синтаксисом і етимологією,

digitized by ukrbiblioteka.org

А предуреченное їй опаство
Подает певное іскуство,
Которії прагнуть бити досконалі
В письмі і словах — аби не партали,
Але ізвістно все познавали
І чого ся учили — аби добре знали,
Ключем бо єсть отворяючи всім ум
К познанію в преправий розум,
По котрий власне як по всході пойдет
Кождий, єсть ли хочет, всіх наук дойдет.

Цікавіші од наведених ті „вѣрши прикладныи", що появилися додатком до відомого „Посланія до латинъ изъ их же книгъ" (1582 р.), — півсилабичні півтоничні, з римою:

З якою пильністю бжола мед збірает,
Же у борті ледве ся затворяет —
З такою ж у тії книжки наношено
З письма римських докторів
Проти фальші одпорів.
Буди ж того вдячен кождій,
А проси Бога о оборону завжди
І писаря тих книжок не забивай,
Аби його долже Бог ховал
І за працю тую йому живот вічний даровал.

Вірш, як бачимо, а надто в першому зразку, досить ще примітивний і важкий — борсається в кайданах чужої форми й штучного натягання на неприродний копил. Це звичайнісенька собі проза, тільки що з співзвучними кінцівками, римами. Те ж саме бачимо і в инших тогочасних віршах, — так напр. в „Апокрисисі" сама ніби книжка докірливо „до минаючих мовить" так само важким і незграбним віршем

Почто нових вещей виділи желаєте,
Нову вещь — мене імія, презираете?

І далі прохання од книги — щоб її люде купували, читали й міркували над змістом цього „отвіта к римляном православних" Вірші служили, таким чином, тій ж таки полемиці, що точилася завзято між ворожими відламами християнської релігії, але з літературного боку не завжди вони грали саму службову ролю, ніби от додатки до творів иншої форми, як теє бачимо з наведених зразків. З того ж таки часу маємо і цілу самостійну — правда, свого часу не видану — збірку віршів, як таких: це полемічні вірші „на аріян" невідомого автора, певне якоїсь духової

digitized by ukrbiblioteka.org

особи. Небезпека вірі православній в формі поширюваного по Україні так званого сociніянства викликала не тільки, сказати б, наукову полеміку, але й почуттям сплоджену, де автор не так доказами од розуму, як од почуття воює проти того, на його погляд, „шаленства" еретиків, з яким

Уста їх високії слова розширяють,
А язики долі, як змії, плазають.

При оказії автор взагалі подає свої думки про всякі релігійні справи, незалежно од еретицького на їх погляду. Так, стрічаємо вже тут віршу на популярний у старовину сюжет про Ирода, прототип пізніших на цю тему віршів, що становлять антитезу між нечестивим царем та людьми, які од його кривду терпіли.

О Ироде безумний! Де нині царствуєш,
Еще ли ся на Христа злосливе готуєш,
З незлобивих діток кров проливая
І немилостиво смерти предавая.
Горіє бо диявола такоє убийство
Зготувало тобі вічноє проклятство.
Царство земноє хотяше хранити,
І сласть гріховную дерзаєш творити,
Главу Предтечеву мечем усікаєш
І кров пророчую з нього проливаєш.
Той же живе в радости в віки у Христа,
А тобі вздана праведная помста.

По-за своїми чисто літературними прикметами, вірша цяя ще й тим цікава, що виходить немов би першим нарисом тих різдвяних віршів та драм, що згодом великої набувають собі популярности й пізніше, через такі збірки, як „Богогласник", переходять у народ, де й досі обертаються у численних колядкових варіяціях.

Далеко буйніше пробивається віршова продукція вже в XVII в. З цього часу маємо цілу низку всяких, але переважно панегіричних віршів і так званих „ляментів" (плачів), цих ніби елегій, що оповідають про всякі жалістні події. Хронологично перший з них відомий „Ламентъ дому Княжатъ Острозскихъ" (1603 р.) над труною кн. Олександра Острозького — пророче вболівання над долею славного князівського роду, який із заступників предківського „благочестія" почав вже був переводитись на його ворогів; далі йдуть вірші ігумена Віталія в книзі „Діоптра альбо Зерцало" (1612 р.). Олександер Ми-

digitized by ukrbiblioteka.org

тура дебютував панегіриком на честь Єлисея Плетенецького „Вѣзерункъ цнотъ“ з додатком коляди на Різдво Христове (1618 р.). Панегірик Митурин досить типовий для численних тоді панегіриків, що виходили й анонімно, і за підписами більш або менш відомих авторів. Різдвяній темі присвячено ще вірша відомого Памви Беринди (1616 р.). Касіян Сакович, ректор на той час братської школи в Київі, видав „Вѣршѣ на жалосный погребъ Зацного Рыцера Петра Конашевича Сагайдач-

„Вѣршѣ на жалосной погребъ“ Саковича.

ного“ (1622 р.), колективну працю свою й своєї школи „спудеїв“, повну цікавих історичних та побутових подробиць, ще й оздоблену ілюстраціями з життя славного гетьмана. Найменням Тараса Земки († 1632 р.) підписані деякі віршовані передмови до київських виданнів 20—30-х років XVII віку. Земка ж таки, до речі сказавши, хоча слов'янську мову вважав за „діялєкт пространний і всякої благодати і сладости преисполненний“, один з перших дав спроби перекладу церковних книг на мову народню (синаксарі в „Тріоді Постній“ 1627 р.). Треба згадати ще пасійні вірші відомого вже нам Іоанникія Волковича, „Ляментъ“ з приводу голосної острозької трагедії

digitized by ukrbiblioteka.org

1636 року, „Ляментъ людей побожныхъ“ (1638 р.), низку панегіриків та привітаннів Петрові Могилі („Εὐφωνία веселобрмячая“ та инші). **Відомий Транквиліон-Ставровецький** надрукував „Перло многоцѣнноє“ (1646 р.), зразки віршів на всякі оказії, змісту переважно духовного. Од **Йосифа Шумлянського** (1643—1707) дійшла до нас записана у Величка частина думи „О войнѣ Вѣденской“ (1683 р.), **Івана Максимовича** († 1715 р.) варто згадати хиба як автора одного літературного страховища, віршованого твору „Богородице дѣво, радуйся“, що складався не більше й не менше, як з 25 000 силабичних віршів і навіть для спантеличених на віршовництві сучасників був посміховиськом, як дивовижної графоманії ознака. Саме до цього твору стосується саркастична рецензія Димитрія Ростовського, що „мало кому потрібні речі на світ приходять“: навіть цю лагідну людину занудило від того питва, що бралися готувати тодішні непомірковані піїти.

Вірші цієї доби в нашому письменстві торкаються або конкретних подій із життя, або ж тих справ, до яких найбільш навертались тоді думки сучасної людини — справ релігійних і з релігією зв'язаних переважно. Ось для прикладу уривок з вірші Саковича, на похороні Сагайдачного проказаної

О Запорозськім війську кто письма читает,
Тот їм менство і славу, хоть не рад, признает,
Бо завше в нім такії рицері бивали (бували),
Што менжне неприятелей ойчистих бивали,
І жадноє рицерство в нас не єсть так славно,
Як Запорозськоє, і неприятелям страшно.

Другої категорії зразком може бути вірша на популярну теж в старовину тему про смерть у „Пѣснѣ вдячной“ Транквиліон-Ставровецького. Роскошникам сього світа і на тім минулі згадуються втіхи та роскоші

Де мої нині замки коштовне муровані̂ї,
І палаци мої світне і слічне мальованії,
А шкатули злотом нафасованії,
Візники під злотом цугованії?
Де мої пресвітлії злототканнії шати,
Рисі, соболі слічнії, кармазини і дорогії шкарлати?

Та за тим усим добром скороминущим доводиться хиба зітхати тільки способом Еклезіяста

digitized by ukrbiblioteka.org

О смерте! все твоїм приходом од мене забрано
І на-віки од очей моїх во тьмі сховано.

Мотив смерти, а особливо рівности перед смертю, взагалі належить до найпопулярніших у нашому давньому письменстві сюжетів.

Спершу такі от віршовані спроби були у нас тільки аматорською даниною занесеній з Заходу потужній моді, отому мовляв; духові віршовницького часу: „не отъ суєсловія піитическа или новосхолястики“ дістають натхнення своє автори першпх віршів. Та згодом прийшла їм на допомогу й теорія. Коли центром літературного життя став Київ, а в Київі Могилянська академія, то вона й зробилась немов офіціяльним розсадником і своїх „піїтів“ До головних в академії наук належала так звана піїтика, власне теорія поезії; викладали її за Аристотелем, — згадаймо неприхильність до його консервативного Івана Вишенського; панували тут неподільно „закони“ установлені ще за класичних часів з тими незначними додатками та варіяціями, до яких дійшла була схоластична думка в Західній Європі протягом середніх віків. До наших піїтик, — а маємо їх з XVIII віку кілька: Т. Прокоповича, Юрія Кониського та инших, — звідти перейшла і теорія віршування, що досить докладно подавала науку про вірш, про всякі категорії та назви віршів, закони версификиції й, нарешті, саму теорію поезії взагалі. Що до віршу спеціяльно, то до класичної теорії прищепилась і незабаром запанувала середнєвікова наука про так званий „забавний“ або „кур'єзний“ вірш, хоча на Заході він саме тоді вже почав був хилитись до занепаду і вживано його справді тільки на жарт і забаву й хоча проти його протестував дехто і з наших авторитетних теоретиків, напр. Прокопович. З цих „кур'єзних“ віршів у нас досить поширені були так звані „раки“, себто вірші, які можна було однаково читати як з лівої, так і з правої руки. Були навіть свого роду знаменитости, що вславились такими химерними віршами, — напр. Лаврентій Величковський († 1673 р.) з такими ось творами

Анна ми мати и та ми манна,
Анна пита мя, я мати панна.
Анна дар и мні сінь мира данна.

Ще більш були популярні в академичних сферах письменницьких „акростихи“ — вірші в формі якої небудь речі: герба, хреста,

digitized by ukrbiblioteka.org

чаші, яйця і т. и. Взагалі що-до напряму, змісту та способів віршування, то наше письменство одбило, з деяким може запізнен-

Грецькі боги на українське перелицьовані.
(З шкільного панегірика 1730-року).]
В хмарах Зевес: під ним праворуч на Парнасі Атена з лірою; ліворуч на Геліконі Аполон з бандурою; внизу дев'ять Муз, що грають на українських інструментах, одягнені по-українському.

ням проти Заходу, зате з величезним проти Сходу поступом, загально-європейські течії й напрями. Дух псевдокласицизму ціл-

digitized by ukrbiblioteka.org

ком запанував у нас ще, можна сказати, з першої половини XVII в., а надто в віршуванні. Вже сама найбільш розповсюджена форма віршованих творів — панегірик, ода — з їх високими сюжетами та напушистим стилем як не можна пасувала до псевдокласичної теорії й практики. Їм відповідали і літературні способи — усі оті поклики до Муз, неодмінні Гелікони, Парнаси, Феби, Аполони та Мінерви й инші такі аксесуари класичної старовини, якими забито виплоди української музи того часу. Навіть коли обертались тодішні поети до життя, то й тоді з-під їхніх струн злітали солоденькі акорди, що так нагадують пізніші пасторалі

Світлий промінь сонечний всіх увеселяє,
Гди на землю бляск ясний з Олимпу спущає:
Тоді стада в широких полях дознавають
Обфитої радости і утіху мають,
А пастушок убогий під листям буковим
Простих пісней складає Ритм в тіню здоровім.
Аркадськії бидлята наставляють уха,
Гди співає, він зась дме, поки стає духа, —

безжурно виспівує собі якийсь Василь Устрицький, один з авторів спільного панегірика Петрові Могилі „Парнас". Умовність і тут бере гору, бо ж властиво форма тоді значила все, зміст на другий одходив план, обертаючись в колі певного шаблону, а безпосередність почуття й зовсім зникала. У форму й пішли всі зусилля, проблески щирішого почування, искри літературного таланту. Піїтами, наперекір давньому прислів'ю, не родились, а робились, і піїтики на все подавали раду й спосіб. Були, як зараз побачимо, піїти з професії, з обов'язку, і нема нічого дивного, що їм зрозумілива була й доступна тільки формальна сторона письменницьких творів і вони один поперед одного забігали, щоб вигадати якусь ефектнішу на невибагливий смак, ексцентричнішу штуку, якийсь віршовий фокус. Віршування було тоді справді забавкою, хоча иноді через його творились і в йому повставали зовсім не забавні речі. Звідси й походить та величезна у тодішніх письменників охота до вигравання формою, до всіх отих „раків", акростихів та инших „кур'єзних" віршів.

Але з „кур'єзних" зовсім поважну в історії нашого вірша вагу мав позичений у Виргилія та Овидія вірш леонинський, у якому кінець кожного рядка добірав рими до середини його: з

digitized by ukrbiblioteka.org

цього бо вірша веде свій початок і розвиток рима, а в дальшій еволюції то й тоничний вірш, особливо по реформі, що перевів над леонинським віршем Юрій Кониський. Кониський розбив на дві частці ще й першу половину леонинського вірша і таким способом на два рядки аж шість стало співзвучних кінцівок. Ось який вигляд має такий вірш у Кониського

Чиста птиця	**голубиця**	**таков нрав імієт:**
Буде місто	**де нечисто,**	**тамо не почієт**
Но де трави	**і дубрави**	**і сінь єсть од зноя,**
То прилично,	**то обично**	**місто її покоя.**

І хоч навіть Прокоповичеві такий вірш видававсь тільки хлоп'ячою виграшкою, але ясно, що звідси вже зовсім і до тоничного віршування недалеко.

Професори піїтики не тільки викладали теорію поезії, але давали, як ми вже знаємо, і зразки її в формі драм та віршів на всякі більш або менш урочисті оказії. Так само і спудеї академії для практики в науці піїтики повинні були писати вірші; вміння скласти при оказії „медоточивий вірш“ вважалося за ознаку доброї освіти й гладенького виховання. З'являються навіть збірки зразкових віршів на всякі потреби, — напр., згадане вже „Перло многоцѣнноє“ К. Транквиліон-Ставровецького: „в школах, — читаємо в передмові, — будучії студенти могуть собі з тої книги святої вибірати вірші на свою потребу і творити з них орації розмаїтії часу потреби своєї, хоч і на комедіях духовних“ Розвивається в академичних сферах потроху справжня віршоманія; цілі фоліянти, як у Барановича, Максимовича та инших, заповнюються важкими, незграбними силабичними віршами. Свою знайомість з музами силкуються промітні піїти використати практично, розміняти на відповідний еквівалент матеріяльний, — звідси пішли всі ті панегіричні писання до сильних світа сього, посвяти книг віршем, описи гербів і т. и., що дійшли були буквально аж по саме нікуди, бо навіть Господу Богові самому приділено відповідного герба й описано його віршем (Галятовський). Не бракує й професіоналів-панегіристів, „жеби до смаку вдячного припадаючи, опера свої розторопне і мудро написано княжатам і монархом офіровали“, як хвалиться якийсь із невідомих на це майстрів. Знайшовся й такий один надто розторопний автор „Малоросійской пѣсни объ измѣнѣ Мазепы“, що береться стати до послуг на цьому полі оптом і „всіх ізмінників овіршо-

digitized by ukrbiblioteka.org

писати по імени на вічную їх од всього народа злую пам'ять і пагубу" Кожний новий гетьман, кожен митрополита і всяка взагалі висока особа підпадали під цілі заливи панегіричних віршів; конфуз, та й не малий, вийшов був тільки з бідолашним Мазепою, якого недавні панегіристи почали враз „овіршописувати", в такому напр. стилі обкладаючи

Ізми мя, Боже — вопієт Росія —
Од ядовита і лукава змія,
Єгоже ждаша адскія заклепи —
Бивша вожда Івашки Мазепи.

Та дарма: в подвійній ролі панегіристів, а потім осудників „бивша" — в цьому й була власне вся сила — гетьмана виступали навіть такі солідні й „лавроносні" особи, як сам Степан Яворський або Теофан Прокопович. Поезії, звичайно, й не доколупатися в таких віршах. Це просто офіціяльне „славословіє", як у відомій вірші „на жалосний погреб Сагайдачного", як у більшости численних панегіриків Могилі, або так само офіціяльна хула, як у всіх отих прокльонах на „мерзского (sic!) Мазепу" Схоластична школа без ліку була наплодила „піїтів", але вони жадного на розвиток рідного письменства впливу не мали і здебільшого пішли усі в непам'ять. Коли ж випадком і донесе до нас історична хвиля ім'я якого небудь з таких віршописцям, то з жахом і здивуванням дивишся на цього зайду з такого далекого й незнаного світу. Такими чудними зайдами „з того світу" тепер показуються нам напр. Климентій Зиновієв, ієромонах часів Мазепи, або Заруцький, і страшне свідоцтво дають вони про ту віршову літературу з учених кругів. Напр. всечестний отець Климентій, виставивши тезу, що „і кат — потреба всюди свого часу", впадає чисто в канібальський раж і спокійним тоном немовляти неповинного отакі подає поради катам

Чвертуйте і паліте і бийте і стинайте,
А если когда кого вішати будете,
То примучіть перш добре — нехай не забудеть!

У своєму людожерному захваті забув автор навіть про те, що важити на пам'ять повішеного — значить, принаймні простої вже розторопности не виявляти. У „піїтів" такого типу все пішло на умовну форму, все витрачено на штучні реторичні фокуси; ні одного живого враження, ні одного свіжого почування а чи думки

digitized by ukrbiblioteka.org

людської. Все, що бачить такий „піїта“ перед себе, те й описує, голою фразою брак щирого почування надолужуючи, — аж тобі дивно робиться: як мало справжньої творчости на таку велику енергію рухів. З другого боку, такі письменники з високости своєї „науки“ дивляться з призирством на народ, бо „в простого мужика простий єсть обичай“, мовляв Климентій, тим часом як у письменного має бути „особний політичний звичай“, хоч їх власні твори дуже невигідно рекомендують оту ніби вищу політичність. Для характеристики тогочасного віршовництва спинимось докладніше на одному з типових його заступників, а саме — на згаданому допіру Климентієві.

Рідко взагалі кому з старих наших письменників так пощастило, як цьому мандрованому ченцеві. Щасливий випадок доховав збірку його віршів аж до того часу, як знайшлося кому учених людей коло неї походити, — і от, починаючи з 50-х років минулого віку постать звичайнісінького собі пиворіза притягає до себе увагу дослідників старого нашого письменства. Спершу Куліш аж двома нападами (в „Русской бесѣдѣ“ та в „Основі“) подав був його характеристику з досить рясними виписками з віршів. Потім В. Доманицький поробив до тих виписок додатки з копії, що стала була замісць оригіналу, про який була навіть думка, що його загублено. Нарешті вийшло в світ і повне видання віршів з одшуканого в бібліотеці київського університету оригінала під редакцією і з широкими коментаріями акад. В. Перетца. Над усяку, як бачимо, міру пощастило чудному отому письменникові Пощастило, насамперед, не по заслузі. Літературна бо спадщина Климентієва показує, що в його особі маємо типового графомана того віку, і коли б невблаганний час не так завзято був нищив пам'ятки старого літературного матеріялу, то ледве чи притягав би так нашу увагу цей Рябошапка XVII віку. Акад. В. Перетц оцінює Климентія, як „типову звичайну людину свого часу“—„середніх здібностей, з великим хистом до спостережень, але без уміння використати свої знання на практиці“ Мабуть з цієї оцінки доведеться дещо скинути, перечитавши збірку Климентієвих віршів, про яку автор сам каже, що „перескоком сію всю книгу писано“ Більш по правді, мабуть, буде сказати, що людина це — нижча за середню, що його письменницька завзятість — сама за себе графоманія без познаки навіть искри літературного хисту, не кажучи вже про справжнє поетич-

digitized by ukrbiblioteka.org

не натхнення. Справді, маємо щось близько чотирьох сотень Климентієвих віршів — і хоч би в одному, хоч випадком промайнуло щире чуття, хоч би десь зрідка блиснуло було гостре дотепне слівце або якась виразніша характеристика. Сіра велерічивість без кінця і краю, монотонне моралізаторство, вбоге міркування — ото і все, на віщо здобувся Климентій на протязі сотень сторінок своїх віршів. Буває, що він починає перекладати у вірш окремі слова, як от у тій „Рахубі древамъ рознымъ" —

> **Дубина. Грабина. Рябина. Вербина.**
> **Соснина. Кленина. Тернина. Вишнина.**
> **Ялина. Малина. Калина. В'язина. Лозина. Бузина. Бзина.**
> **Ольшина. (Грушина). Шепшина. Грушина. Крушина.**

і так далі — аж поки перелічив, „скільки знав і чував" Це тим дивніше, що і тем нашому авторові не бракувало й між ними живі трапляються та цікаві, і арсенал його спостереження та досвіду життьового, як видко, не такий то вже справді вбогий. Але бракує йому справжньої спостережливости: багато бачив, та мало вкметив; про що візьметься він писати — а береться за все, що в око спаде — про все пише однаковими нудними словами, не одводючи голосу, млявим, неживим стилем і неодмінно кінець-кінцем таки з'їде на вбоге моралізаторство, дійсно якесь „чернече харамаркання" Вражає дивне, як на середню навіть людину, вбожество думки й стилю: фарб, опріче безнадійно сірої, не знайдете у Климентія, сама вода наскрізь поняла його численні вірші. А скільки б могла цікавого дати й середня людина, що стільки волочилася по світах, аби тільки вміла щось бачити по-за зверхніми обрисами річей! Напр. у Климентія здибаємо безліч віршів про всяких ремесників; не скінчивши про них одразу „за скудостю папірною", автор ще раз потім вертається до цієї надто йому, як видко, цікавої теми і аж радіє, коли „єще одного видрав ремесника" Скільки хоч побутового матеріялу тут можна було б зібрати, коли вже художнього хисту біг-дав. А тим часом у Климентія всі такі вірші скидаються на голий реєстр усяких реместв із неодмінною при кінці ремаркою, що такий а чи такий ремесник — „потрібен" або навіть „похвали достойний", а надто коли хоч аби чим може церкві або духовним людям прислужитись. Оцей нахил всюди і завжди шукати користи для церкви доводить автора до неймовірних кур'єзів. Ось напр. вірша „О

digitized by ukrbiblioteka.org

гребенниках, що гребінці з рогів (скотських або теж бидлячих) роблять до чесання голів“:

І гребенники людям потрібні бивають,
Же ремеслом з глав людських нечистість зчищають.
І рукодільність їх всяк стан ганить не маеть,
Бо всякий народ в себе гребені приймаеть.
А барзій в духовенстві оних заживають,
Іж онії особи власи запущають.
А так із гребенницьких діл єсть всім вигоди:
І гребенників храни, Боже, од пригоди:
Іменно з православних душ християнських
Заступай і од неволь оних басурманських
І многолітно з нами й їм дай здравствовать
І в Тебе совершенної ласки заслуговать.

Ото й по всьому, чого ми довідались од Климентія про гребенників, — і так само буває здебільшого і з иншими річами, що дістались до обрію Климентієвої уваги. На всьому бо лежить у його тавро безнадійного туподумства й сірої нікчемности, велерічивости й обскурантизму. Навіть побутові деталі живосилом доводиться виловлювати з цього замуленого джерела, хоча пихи письменницької та призирства до нижчих станом („дурні мужики“, то-що) у його хоч одбавляй. І коли б усеньке наше старе письменство віршове скидалося на ції зразки, то певне, що не варт воно було б і слова доброго.

5.

На щастя, на циниках-панегірістах тодішня творчість не обмежувалась. Поруч офіціяльної літератури з нетрів академичних, увесь час пробивалось далеко чистіше джерело справжньої поезії, — тієї, що в досить гарних иноді образах висловляло то наївну віру тодішнього громадянства й стосунки його до тих надприродніх з'явищ, про які вчила, та не давала поживи почуванням релігія; то погляд на сучасні історичні події, то ущіпливу сатиру на громадський нелад, то нарешті чисто ліричні п'єси, ці коштовні документи з сфери почуваннів, першим ділом, звичайно, про таке ню всяк час свіже і невміруще почування людське, яким було і єсть кохання. Авторами цих віршів, на яких і досі видко печать живого життя, були певне люде, ще не зопсовані вкрай схола-

digitized by ukrbiblioteka.org

стичими мудрощами, що зберегли звичайні людські почування, не заморозили їх академичними формами. В сфері віршованої літератури це було навіть лекше, ніж у драмі — вже через одно те, що для віршу не так багато було тих убійчих схоластичних та псевдокласичних вимаганнів, що посіли драму цілком, а з другого боку, вірша дуже близько підходила й до народньої творчости і в ній мала не замулене джерело по вік свіжих форм і змісту, які по всяк час обмивало й оновляло життя. Вплив народньої поезії на віршу видко з першого погляду; з другого боку, часто й сами твори окремих авторів увіходили в сферу народньої творчости, обтирались там, розгублювали разом з найменням автора свої індивидуальні риси й набували тієї типової форми, яка так характеризує колективну творчість. Цей процес обтирання й ународовлення, коли можна так сказати, вірші ми можемо навіть фактично спостерегати, рівняючи перші, з духом ще окремих творців, тексти відомих тепер пісень до тієї редакції, в якій вони записані були вже з уст народу. Вірша, таким чином, була в вигідніших умовах, ніж драма; тут уже всякий, хто не втратив зв'язків з життям і мав не приголомшені схоластикою хист, розум і почуття, міг бути творцем відповідно до сили і снаги своєї. Такими творцями були ті посередні між високовченими головами та простим народом люде з козацтва й міщанства, невдахи-спудеї, що „убояшеся бездны премудрости“, не кінчали шкільної науки й мусіли жити близько до народу, переймаючись його інтересами, його мовою розмовляючи, міняючи шаблю на ремество й навпаки; всі ті „бакаляри“, „дяки пиворізи“, що, навчившись по школах „куншти разнії писати“ та „компліменти блудні“ складати, волочились по Україні, шукаючи притулку дяками, вчителями, священиками і т. и.; знайдемо тут де-кого й з старшини козацької, що не зовсім ще була запаніла і чужим м'ясом обросла; і з тих письменних людей, що займали уряди по козацьких канцеляріях, тощо. Навіть наймення де-кого з тих творців донесла до нас традиція. Так, якась „піснетворка“ Маруся Чураївна ніби склала пісню „Ой не ходи Грицю“; так, гетьманові Мазепі приписують вірші: „Бідна моя голівонько“ та „Всі покою щиро прагнуть“; а сучасникові Мазепи, козакові Семенові Климовському — пісню „Їхав козак за Дунай“, „которую поютъ наши любезныя дамы“, як галантно казав Карамзин, вважаючи Климовського за талановитого „ученика природы, къ сожалѣнію

digitized by ukrbiblioteka.org

не доученнаго искуствомъ", — треба либонь сказати: на щастя не доученого Можна згадати ще Якова Семержинського з його „Пѣснею свѣтовою", Захара Дзюбаревича з його піснями з чужини, Лобисевича з його перекладом „Буколік" Виргілія; сюди належать — і „славный", як характеризували сучасники, Танський, „природный стихотворецъ во вкусѣ площадномъ, во вкусѣ Плавтовомъ", і Антін Головатий, і священик Некрашевич, то-що. З цих кругів, що однією стороною підходили до джерела освіти, а другою до ширших мас народніх, і повиходили всякі духовні вірші і „псальми" та пісні „свѣцкія", ті канти й „компліменти блудні", що так обурювали сучасного моралїста. Багато з цих творів цілком перейшли до народу, й обертаючись серед його, повернулися на народні пісні; инші навіть у записаній од народу редакції ясно зберігають прикмети свого індивидуального похождення.

З духовних віршів XVII—XVIII вв. маємо цілий збірник, що — правда, в дуже поправленій видавцями й підчищеній формі — зберіг нам силу зразків тогочасної вірші і прізвища деяких авторів. То відомий уніятський „Богогласникъ", ця „надзвичайно цінна, мовляв В. Щурат, антологія нашого релігійного стихотворства", надрукована вперше р. 1790 в Почаєві. Видавці „Богогласника" поставили собі завданням боротися зо всякими на їхню думку „худо и неискусно составленними" піснями, переробивши їх на лад побожний. Книжний характер цих віршів та пісень проте не зовсім став багатьом із них на заваді перейти в народ, де й досі вони додержались то як побожні колядки, то як професіональні старцівські й лірницькі пісні. Маючи своїм джерелом давню християнську лірику церковного походження, „Богогласник" разом з тим являється останнім етапом у розвитку на Україні чисто літературної вірші на релігійні сюжети. Стан сей сягає аж до наших часів, підновляючись останніми виданнями своїми вже в XX в. та одбиваючи на собі релігійні тенденції тих кругів, з яких виходив: були бо уніятські і православні видання „Богогласника" Таким чином, цей збірник дає немов би офіціяльну поезію церковних, клерикальних кругів, і цим до певної міри обмежується його вплив та поширення, як і глибша літературна вартість. З деякого погляду, а саме через свій неофіціяльний характер та безпосередність цікавіший той цикл різдвяних і великодних віршів, які безперечно вийшли з духов-

digitized by ukrbiblioteka.org

них кругів, але своєю живістю, реалізмом і цілком світським поглядом на речі потрапили на народній смак і залюбки ширилися в народі. Надзвичайно вражає вільний тон у розмовах про побожні речі, що панує в цих віршах; мову богів тут переведено цілком на людські звичаї, на буденні обставини, реальне життя того часу. Ось як, напр., у різдвяній вірші промовляє Бог до перших людей після гріха їхнього

Пішов же вон, Адаме, з раю!
Об'ївся яблук, аж сопеш!
Це так ти доглядаєш гаю —
Вез попиту, що хоч, і рвеш?
І ти іди, небого, прясти!
Адам тебе щоб наглядав,
А щоб не сміла яблук красти,
Адаму я нагайку дав.

В такому ж тоні описано всі події нарождення й воскресення Христового, радість усіх святих, що гуляють на радощах зовсім по-людському, ликування всього хрещеного миру. І треба сказати, що люде того часу зовсім не жахались такого вільного тону в побожних справах: одна вірша просто обертається до архиєрея: „не дивуй, святий владико", а це показує, звідки вийшли і де переважно оберталися ці жарти, в яких теперішні книжники і фарисеї неодмінно побачили б глум над святими. Тоді простіше дивились на справу й не боялися свіжого дотепу і гострого слова, аби до ладу було та до прикладу. Особливо великої зажили популярности великодні вірші — „Кажуть, будьто молодиці" та „Христос воскрес, рад мир увесь", — з останньою запорожці ніби ходили навіть вітати всесильного Потьомкина. Обидві вірші леонинським складом, досить гарним, малюють визволення людей од пекла та од чортів. До Христа їм

Вула воля: хоть і кроля у рай не пускали;
Хоть би й святих, вони і тих у пекло таскали
На всіх трактах по болотах сторожі стояли,
Серед шляху і туряху до пекла хватали.
Того святці, попи й ченці не минали страху,
Филозопи, крутопопи набірались жаху.

Та от прийшов Христос — „ад розорив, чорта стребив", „пекло одпер і шлях простер до раю свободний" У другій вірші докладно описано, як це саме й сталось:

digitized by ukrbiblioteka.org

Аж Христос був на роботі,
Попалив зовсім чоботи,
Покуль пекло погасив
І Адама воскресив.

Вся манера й деталі цих віршів показують, звідки Котляревський брав фарби для своєї невмірущої поеми: праздникові вірші невідомих авторів — це безпосередні попередники „Енеїди“, попередники навіть з ідейного погляду, бо у великодній вірші знаходимо ті бажання, що певне не одну сушили тоді просту голову на Україні. Визволення не тільки тогосвітнє показують нам ці бажання, але й цілком реальне, земне визволення од усякого тутешнього лиха. Ось як росказує наша вірша про наслідки Христового воскресення

Зараз тая серед рая свобода засіла,
Тут тишина, вся старшина не має к ним діла.
Тут сіпуга, війт-п'янюга нам не докучає,
І в підводу тут ізроду ніхто не хапає.
Всі подубли, що нас скубли, сільськії нахали,
Подеречі, колотнечі всі уже пропали...
Утік кураж, здирства нема ж, пропали всі драчі,
Щезло лихо, живуть тихо, не дають подачі.
Погибла власть, і вся наярсть вилізла голота;
Війт не ворчить і не стучить десятчик в ворота.

Звичайно, заступникові голоти, що своїх доложив думок до цієї вірші, видко було, як далеко стоїть цей „райський“ ідеал од земної дійсности, і через те свою райську утопію кінчає автор баганням до Бога — „щоб більше нас хоть у той час сіпаки не брали“

Од такого погляду на дійсність один тільки ступінь до громадської сатири. І справді, українська вірша широко використовує сатиричну форму та засоби, ніби надолужуючи за ті тріскучі панегірики, що лунали на верхах, в офіціяльній літературі того часу. Це дуже характерний факт — отой одночасний розвиток з одного боку панегірика, з другого — сатири. Він показує той громадський розпад, ту діференціяцію інтересів, що виразно позначилася в українському громадянстві після Хмельниччини й особливо в другій половині XVIII в., коли не тільки старшина козацька і поспільство, а навіть просте козацтво і кріпаки опинилися були в протилежних таборах. Однією з перших на Україні сатир була відома промова ніби каштеляна смоленського

digitized by ukrbiblioteka.org

Івана Мелешка на соймі в Варшаві. Це просто політичний памфлет або сатира на польські порядки XVI в. — на захоплення німецькими модами, на роскішне та розпустне життя панське. Невідомий автор, зв'язавши свою сатиру з найменям якогось Мелешка, тільки надав їй форму промови й зумів справді показати яскраву картину тогочасного життя.

> **Тепер світ великої здради,**
> **Нема тепер на всім світі правди —**

таким пророчистим словом зазначив свій погляд на сучасний світ другий невідомий автор і, певна річ, що „велика здрада" давала для сатири занадто багато добірного матеріялу. Сатира входить в обсяг історичних віршів, що, з одного боку, розвернулися в козацькі думи, а з другого — дали чималу літературу сучасних відгуків на цікаві ширшим масам події. І коли про них мовчать на верхах письменства, в духовних кругах, то тим натуральніше було говорити про події самим участникам їх. Силу історичних віршів сплодили всякі пригоди козацьких повстаннів, особливо Хмельнищина. Сюди належать вірші: „Висипався Хміль із міха", „Глянь обернися" (проти Потоцького), „О Берестечскомъ звыченствѣ 1661 г.", „Плачъ Малой Россіи о ляхолюбцахъ", про Палія і Мазепу, про зруйнування Січі, про панщину на Україні, про осаду запорожського коша на Чорноморії і т. и. Остання вірша або „Пѣсня Черноморскаго войска, по полученіи на землю Высочайшихъ грамотъ сочиненная", належить відомому Антонові Головатому й була першим (р. 1792) чистою народньою мовою друкованим твором:

> **Ей годі нам журитися, пора перестати:**
> **Діждалися од цариці за службу заплати.**

Історичні й сатиричні вірші вносять у письменство мотиви високого громадянського змісту й підіймаються часом до потужного пафосу.

> **Ляхолюбці лихолюбці**
> **Тії мої тії згубці!**
> **Як саранча налетіла,**
> **Доми й церкви посквернила, —**

так скаржиться, напр., Україна в плачі „о ляхолюбцяхъ" нагадуючи вже Шевченкове „гірше ляха свої діти її розпинають". Вірша вже добре орієнтується в сучасних подіях та громадських

digitized by ukrbiblioteka.org

з'явищах, зазначаючи дуже виразно оту соціяльну нерівність, що особливо загострилася була в XVIII в.

Глянеш — на однім сорочки пусто,
На другім свити шовкової густо;
Один і хліба крошки не має,
Другий пироги проч одкидає, —

констатує тодішнє лихоліття одна вірша з початку XVIII в. Але певне найбільше відгуків сплодила в тогочасному віршовому письменстві така голосна подія, якою було покріпачення народних мас. Ось одна така сучасна вірша на початок панщини:

Що настало тепер в світі, трудно спогадати.
Не маш за чим, а відробляй, хоч би умірати.
Наші діди і прадіди того не зазнали,
Чого ж ми ся із батьками тепер дочекали.
Ніхто ж тому так невинен, як пани зробили:
Запродали душі наші, а свій край згубили...
Пан Потоцький і Браницький — тих то рада стала,
Щоби Польска в руках Москви на завше зістала.
Пан Ржевуський і Пулавський ради додавали,
Щоб нас бідних із душами на завше продали.
Катерина тому рада, вірне присягає,
Щоб край взяти без війни од них зажелає /sic!).
Як тут разом беруть край, беруть враги наші ляхи.
Зачиняють як собак нас, як у клітку птахи.
Ми ж все бідні нещасливі на те ся вродили,
Щоб в неволі, як віл в ярмі, щоденне робили.
Ви, прокляті, спогадайте, що ся з вами стане:
Ми в роботі не погинем, а вас всіх не стане.

Разом з сильним протестом проти кріпацтва вірша ця виявляє й багато політичного розуміння та національної свідомости, вболівання за ввесь „свій край" Так само виразно поставлено політично-національне питання і в відомому „Разговорѣ Великороссіи съ Малороссіей" (1762) перекладчика військової канцелярії генеральної Семена Дівовича. Автор, вже мовою російською, обороняє рідний край перед централізаційними заходами й обстоює право його жити своїм життям. Україна нагадує Великоросії:

Не думай, чтобы ты сама была мнѣ властитель,
Но государь твой и мой — общій повелитель, —
А разность наша есть въ приложенныхъ именахъ:
Ты Великая, а я Малая, — живемъ в смежныхъ странахъ.

digitized by ukrbiblioteka.org

Такъ мы съ тобою равны и одно составъ
Одному, а не двумъ государямъ присягаемъ.

Маємо з тих часів навіть спроби цілої історії козацтва віршем: „Героични стихи о славнихъ воєннихъ дѣйствіяхъ войскъ запорожскихъ, вкратцѣ зъ разнихъ гисторій просторѣчно сочиненны" (1784) якогось ченця Івана. Автор усе нещастя нашої минувшини бачить у тому, що Польща почала „людем чинити незносні обиди" й тим і себе й Україну занапастила. Козацький патріотизм автора виявився в оцих віршах: запорожці —

Не в залізні зброї, но в храбрость убрані,
Силою кріпкою свиш препоясані,
З чого всі до бою просто серце міли,
К отмщенію врагів, як пламень, горіли;
Страшні, як льви против звірей боязливих,
Всяк з них смілий гонить ляхів полохливих.

Це писано тоді, коли Запоріжжя вже сконало, але така епітафія може служити дуже виразною характеристикою політично-національних поглядів тодішніх людей. З другого боку, ті погляди вирисовуються і в таких побутових сатирах, як „Суплика або замыслъ на попа", вірша „про отця Негребецького", сатира на слобожан з приводу скасування в Слобожанщині козацького ладу, сатира на посполитих, що шукали дворянства („Доказательства Хама Данилея Куксы потомственны") з відповідним гербом і т. и. Сюди підходять і чисто вже побутові малюнки на зразок отих, що дав священик Некрашевич отим своїм:

Отець Іван, Петро й Степан, з своїми жінками!
Просим до нас хотя на час приїхать святками.

Нарешті віршова література тих часів зберегла нам зразки й чисто ліричної поезії. Треба зазначити, що в розвитку вірші на Україні XVIII вік більше сприяв навіть як-раз ліричній поезії. Де далі — примовкають усе більше громадські мотиви під тиском обставин, і натомісць голосніше бренять тони особистої лірики, особливо з циклу віршів про кохання. Останніми часами надруковано чимало старих співаників, а в них між иншим знаходимо багато й „пѣсень" або „псальм свѣцких", — того, що Лащевський звав „компліменти блудні" або „канти студні" — сороміцькі пісні. Звичайно, не всі вони справді такі сороміцькі, як здавалось сором'язливому ченцеві, хоча — треба правду сказати

digitized by ukrbiblioteka.org

— межі дозволеного з цього боку колись були ген-ген ширші і справді деякі з тих „комплиментів блудних“ тепер не зовсім зручно цитувати (напр., пісенька про дякове женихання). Такі пісеньки і романси, здебільшого без прізвища авторів, переходять у ширші кола і популярністю взагалі української пісні розносяться навіть по-за Україною, по Московщині та Польщі, і входять у перші друковані пісенники; багато з них обертається серед народу й досі і записані вже з народніх уст, як народні пісні. Взагалі стара наша, здебільшого анонімна, література віршова, ні одного не давши визначного творця-поета, все ж таки справляла добру службу тим, що задовольняла хоч невисокі потреби в художньому слові й прочищала шлях-дорогу новому українському письменству. Та й воно опісля не однією темою, не одним образом од цієї анонімної літератури покористувалось.

digitized by ukrbiblioteka.org

Література

Петровъ Н. И. — Очерки изъ исторіи укр. литературы XVII и XVIII вв. Київ, 1911.

Пачовський М. — Виїмки з укр.-руського письменства XI—XVIII ст. Львів, 1911.

Житецкій П. — Энеида Котляревскаго... въ связи съ обзоромъ малорусской литературы XVIII в. Київ, 1900; український переклад — Київ, 1919.

Франко Ів. — Карпато-руське письменство XVII—XVIII вв. „Записки Н. Т. ім. Шевченка", т. 37 і 38.

Веселовскій Алексѣй. — Старинный театръ въ Европѣ. Москва, 1870.

Морозовъ П. О. — Очерки изъ исторіи русской драмы XVII—XVIII ст. СПБ. 1888.

Морозовъ П. О. — Исторія русскаго театра, т. I. СПБ. 1889.

Стешенко Ів. — Історія української драми. Київ, 1907.

Рѣзановъ В. И. — Изъ исторіи русской драмы. Школьныя дѣйства XVII—XVIII вв. и театръ іезуитовъ, Москва, 1910.

Рѣзановъ В. И. — Къ исторіи русской драмы. Экскурсъ въ область театра іезуитовъ. Ніжин, 1910.

Рѣзановъ В. И. — Памятники русской драматической литературы. Школьныя дѣйства XУII—XУIII вв. Ніжин, 1907.

Яворскій Ю. — Пропавшая западно-русская книга „Діалогъ о смерти", 1629 г. „Извѣстія Отд. русск. языка и словесности", 1911, кн. IУ, 1912, кн. I.

Перетцъ В. Н. — Къ исторіи польськаго и русскаго народнаго театра I—X. СПБ. 1905. XI—XII, СПБ. 1911.

Розов В. — Українська шкільна драма „Успеніе Богородицы". „Записки Укр. Н. Т. у Київі", т. У.

Франко Ів. — Слово про збурення пекла... „Записки Н. Т. ім. Шевченка", т. 81.

Нейманъ В. — Судъ Божій надъ душей грѣшника (южно-русская религіозная драма конца XУII ст.) „Кіевская Старина", 1884, кн. УI.

Миронъ (Франко). — Южно-русская пасхальная драма. „Кіевская Старина" 1896, УI—УIII.

Миронъ. — Мистерія страстей Христовыхъ. „Кіевская Старина", 1891, IУ

Миронъ. — „Банкетъ духовный". „Кіевская Старина", 1892, IУ.

Возняк М. — Початки української комедії. „Україна", 1914, I—II.

Драгоманов М. — Дві українські інтермедії початку XУII ст. Розвідки, т. I. Львів, 1899.

Драгоманов М. — Найстарші руські драматичні сцени. Ib.

digitized by ukrbiblioteka.org

Франко Ів. — Вірші про отця Негребецького. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 65.

„Вопль Мазепы“. „Кіевская Старина“, 1885, XII.

Петровъ Н. — Правило увѣщательное пьяницамъ. „Україна“ 1907, III.

Кулишъ П. — Взглядъ южно-русскаго человѣка XУI в. на нѣмецко-польскую цивилизацію. „Основа“, 1862, У1.

Сумцовъ Н. — Рѣчь Ив. Мелешка, какъ литературный памятникъ. Київ, 1894.

Науменко В. — Новелла Бокаччіо въ южно-русскомъ стихотворномъ пересказѣ XУII—XУIII ст. „Кіевская Старина“, 1885, УI.

„Пекельний Марко“. Ib., УIII.

Щурат В. — Із студій над Почаївським „Богогласникомъ“. Львів, 1908.

Щеглова С. А. — Богогласникъ. Историко-литературное изслѣдованіе. Кїив, 1918.

Франко Ів. — Духовна й церковна поезія на Сході й на Заході. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 113.

Гнатюк В. — Угоруські духовні вірші. Ib., т. 46, 47, 49.

Грушевський М. Співаник з початку XУIII в. Ib. т. 15, 17.

Возняк М. — Два співаники пол. і третьої четвертини XУIII в. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 133.

Перетцъ В. — Малорусскія вирши и пѣсни въ запискахъ XУI—XУIII вв. СПБ. 1899.

Перетцъ В. — Историко-литературныя изслѣдованія и матеріалы. Т. I. СПБ. 1900; т. III. СПБ. 1902.

Перетцъ В. — Замѣтки и матеріалы для исторіи пѣсни въ Россіи. СПБ. 1901.

Перетцъ В. — Новыя данныя для исторіи старинной украинской лирики. „Извѣстія Отд. русск. яз. и словесности“, 1907, I.

Корш Ф. — До історії українського восьмискладового вірша. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 96.

Перетцъ В. — Новые труды по источниковѣдѣнію древне-русской литературы. Критико-библіографическій обзоръ. Вып. 1 и 2. Київ, 1905.

digitized by ukrbiblioteka.org

Розділ IV.

Історичні праці. Предотечі національного відродження.

Праці історичні. — Самовидець. — Величко. — „Исторія Русовъ". — Проблиски свідомости. — Сковорода. — Письменство змісту практичного. — Централізаційна політика. — Заходи проти письменства й освіти. — Реакція на Україні. — Література.

1.

XVI-е й особливо XVII-е століття на Україні були часом великих народніх рухів, що відбилися на внутрішньому житті не самого тільки українського народу, але рознеслись потужною хвилею далеко навкруги, перемалювавши наново політичну карту всієї східньої Европи. Живі сили громадські, поназбірані в попередніх століттях, вилились тепер невмірущими в нашій історії подіями. Натурально, що таке життя кипуче повинно було сплодити й багате письменство на тему тих соціяльно-політичних перемін — з одного боку одбиваючись у художніх творах, а з другого — даючи серію історичних праць, що поруч фактичного оповідання про історичні події виявляли б і спроби тієї чи иншої оцінки тих подій. Тут мала себе показати ота, мовляв, ідеологія, що зводила до гурту порізнені події часу й давала їм відповідне пояснення на підставі певного світогляду. Про твори книжної поезії у нас допіру була мова, а про найкращі і найхарактерніші народньої поезії зразки — безіменні думи козацькі — скажемо далі. Тепер на черзі стоять як-раз ці ідеологичні праці, а між ними в першій линії історичні твори — власне з тієї доби нашого письменства, що вже потроху наближається до моменту національного відродження. Саме-от проблеском національної свідомости вони й одріжняються од історичних творів першої половини цього періоду, що мали на увазі переважно фактичну сторону нашої історії. Боротьба з Польщею за волю України, потім змагання з московським централізмом за „старожитні вольности козацькі" — усе

digitized by ukrbiblioteka.org

Павлик М. — Якуб Гаватович, автор перших руських інтермедій з XУII в. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 35—36.

Марковскій М. — Южно-русская интермедія изъ польской драмы „Communa duchowna“... „Кіевская Старина“, 1894, УII.

Франко Ів. — Інтермедія еврея з русином. Збірник „Пошана“, Харьків, 1909.

Ящуржинскій Х. — Рождественская интерлюдія (коза). „Кіевская Старина“, 1898, Х.

В. Г. — Картинки старины (кіевскій спектакль XУIII в.). „Кіевская Старина“, 1887, IУ.

Шляпкинъ И. — Св. Димитрій Ростовскій и его время. СПБ. 1891.

Поповъ М. С. — Св. Димитрій Ростовскій и его труды. СПБ. 1910.

Титовъ А. — Проповѣди св. Димитрія Ростовскаго на украинскомъ нарѣчіи. Москва, 1909.

Чистовичъ И. — Ѳеофанъ Прокоповичъ и его время. СПБ. 1868.

Морозовъ П. — Ѳеофанъ Прокоповичъ, какъ писатель. СПБ. 1880.

Тихонравовъ Н. С. — Трагедокомедія Ѳ. Прокоповича „Владиміръ“ Сочиненія, т. УI, Москва, 1898.

Гординський Я. — „Владиміръ“ Теофана Прокоповича. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 130—132.

Житецкій П. — Памяти Георгія Конисскаго. „Кіевская Старина“, 1895, II.

Маркевичъ Н. — Обычаи, повѣрья, кухня и напитки малороссіянъ. Київ, 1860. (Текст вертепної драми).

Галаганъ Г. — Малорусскій вертепъ. „Кіевская Старина“, 1882, Х.

Петровъ Н. — Старинный южно-русскій театръ, въ частности вертепъ. „Кіевская Старина“, 1882, XII.

Драгоманов М. — До справи про вертепну комедію на Україні. Розвідки, т. I.

Франко Ів. — До історії українського вертепа. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 71—73.

Франко Ів. — Нові матеріяли до історії українського вертепа. Ib., т. 82.

Перетцъ В. — До історії вертепної драми. Ib., т. 85.

Возняк М. -- Стара українська драма і новіші досліди над нею. Ib., т. 112.

Житецкій П. — Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ. Київ, 1893. Український переклад — Київ, 1919.

Петровъ Н. И. — О словесныхъ наукахъ и литературныхъ занятіяхъ въ Кіевской академіи... „Труды Кіев. Дух. Академіи“, 1866—1868.

Щеглова С. — Вирши праздничные и обличительные на аріанъ XУI—XУII в. СПБ, 1913.

Сычевская А. И. — Памва Берында и его Вирши на Рождество Христово и другіе дни. „Чтенія въ Ист. О-вѣ Нестора Лѣтописца“, кн. XXIII і окремо — Київ, 1912.

Щурат В. — Хрістос пасхон. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 117—118.

Возняк М. — Діяльог Йоаникія Волковича з 1631 р. Ib., т. 129.

Возняк М. — З культурного життя України XУII—XУIII вв. Ib., т. 108—109.

digitized by ukrbiblioteka.org

Житецький П. — Острожська трагедія. Ib., т. 51.
Перетц В. — Панегірик „Вѣзерункъ цнотъ“... „Записки У. Н. Т. в Київі“, т. УІ.
Студинський К. — Панегірик „Εὐφωνία веселобрмячая“. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 8.
Студинський К. — Три панегірики XУII. в. Ib., т. 12.
Франко Ів. — Забутий український віршописець XУII. в. Ib., т. 22.
Куліш П. — Обзоръ украинской словесности. 1. Климентій. „Основа“, 1861, I.
Доманицький В. — Невідомі вірші єромонаха Климентія. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 81.
Перетц В. — Вірші єром. Климентія (передмова й текст). Львів, 1912.
Левицкій О. — Аѳанасій Заруцкій, малорусскій панегиристъ конца XУII и нач. XУIII в. „Кіевская Старина“, 1896, III.
Перетцъ В. — Очерки старинной малорусской поэзіи. СПБ. 1903.
Срезневскій В. — Климовскій—Климовъ, „казакъ-стихотворецъ“, и два его сочиненія. Харьків, 1905.
Петровъ Н. — Одинъ изъ предшественниковъ Котляревскаго въ украинской литературѣ XУIII в., А. К. Лобысевичъ. СПБ. 1904.
Лотоцький О. — Кілька віршів Ів. Некрашевича. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 20.
Драгоманов М. — Із історії вірші на Украї Розвідки, т. III. Львів, 1906.
Франко Ів. — До історії вірші на Украї „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 34.
Драгоманов М. — Матеріяли до історії укр. віршів. „Житє і Слово“, т. I і II.
Пасхальная вірша по старой записи. „Кіевская Старина“, 1900, X.
Науменко В. — Къ литературѣ рождественскихъ и пасхальныхъ виршъ. „Кіевская Старина“, 1888, I—III.
Михайлогорскій. — Нелишнее слово о виршахъ. „Кіевская Старина“, 1888, IУ.
Возняк М. — Різдвяні й великодні вірші-орації. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 96.
Гаєвський С. — Великодні та різдвяні вірші. „Записки У Н. Т. у Київі“, т. XI.
Петров М. — Пасхальна вірша... р. 1795. Ib., т. X.
Франко Ів. — Хмельнищина 1648-49 р. у сучасних віршах. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 23 і 24.
Максимовичъ М. — О двухъ стихотвореніяхъ: „Плачъ Малой Россіи“ и „Милость Божія“. Собраніе сочиненній, т. III. Київ, 1880.
„Плачъ Россійскій“, з передмовою Куліша. „Основа“, 1861, УI.
„Разговоръ Малороссіи съ Великороссіей“... „Кіевская Старина“, 1882, II, УII.
Ефименко П. — Образцы об льной литературы въ Малороссіи. Ib., III.
„Суплика або Замыслъ на попа“. Ib., 1885, III.

digitized by ukrbiblioteka.org

титься, по кілко цугів коней справляє, вимишляючи чинші великії, поволовщини, дуди, осип, мірочки сухії, з жорнів плату і инноє, отнимання фолварків, — що натрафили на чоловіка одного, у которого отняли пасіку, которая всій землі Польській начинила біди, а тим способом... (далі йде відоме оповідання про кривду, Хмельницькому заподіяну).

Отаким спокійним тоном і оповідає Самовидець про всі події на Україні до р. 1702. Спершу оповідання його має характер прагматичний, а в останніх роках переходить на звичайні по літописах щорічні записи.

Слабший з літературного погляду літопис Григорія Гребінки, чи як він з-польська себе звав — Грабянки († р. 1737), що був полковим суддею Гадяцьким і товаришував Полуботкові у петербурзській тюрмі. Грабянчині „Дѣйствія презѣльной и отъ начала Поляковъ трвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана запорожского, съ Поляки" (1710) — цікаві тільки як історичне джерело, що зберегло дещо з старих затрачених літописів. Літературній стороні цієї праці дуже пошкодила тенденція писати високим стилем, тим-то мова у Грабянки далі одійшла од народньої, ніж у Самовидця та у пізнішого літописця козацьких часів Самійла Величка (1690—1728), „канцеляристи негдись війска Запорожского", як він звичайно підписувався. Цей Величко, певно, найцікавіший з усіх козацьких літописців, як літературна постать. Його „Сказаніє о войнѣ козацкой зъ поляками черезъ Зѣновія Богдана Хмелницкого" (доведене до 1700 року, а написане р. 1720) ставить собі метою не тільки дати фактичні відомости, а й зібрати документальний матеріял; опріч того, воно кидає промінь світла й на ту ідеологію, що нею захоплювались козацькі сфери XVII—XVIII вв. Перечитуючи історичні праці про инші народи, Величко рівняє їх до сучасної історіографії на Україні і завважає тут багато огріхів: „наших же Сарматокозацьких продків подобнії иностранним в воїнських случаях давніх времен і віків бившії рицерскії отваги і богатирськії діянія, без описанія і об'ясненія чрез їх власних писарів оставленії і всегдашного забвенія нікчемним ліности їх плащем увидіх покритії" І от малоосвічений, але цікавий зроду Величко пробує сам зняти отой „плащ ліности" з подій рідної старовини. Опріч такого патріотичного намислу, були у його й инші причини, про які пише він у надзвичайно з літературного боку цікавій і зворушливій „Передмові до чительника":

digitized by ukrbiblioteka.org

...Проходя тогобочную іже от Корсуна і Білої Церкви Малоросійськую Україну, потім на Волинь в княженіє Руское ж до Львова, Замостя, Бродів і далі странствуя, видіх многії гради і замки безлюднії і пустії, вали негдись (колись) трудами людськими аки гори і холми висипанії і тілко звірем дивіїм прибіжищем і водвореніем сущії. Мури зась, яко то в Чолганськім, в Константінові, в Бердичеві, в Збаражі, в Соколю, що тілко на шляху нам в поході військовім лучилися, видіх єдні малолюднії, другії весьма пустії, розваленії к землі прилпнувшії, зплісняліі, непотребним билієм зарослії і тілко гніздящихся в собі зміїв і розних гадів і червей содержащії. Поглянувши паки, видіх пространії тогобочнії Україно-малоросійськії поля і розлеглії долини, ліси і обширнії садове і краснії дуброви, ріки, стави, єзера запустілії, мхом, тростієм і непотребною лядиною зарослії. І не всує Поляки, жаліючи утрати України оної тогобочної, раєм світа Полського в своїх універсалах єя наречаху і провозглашаху; понеже оная пред війною Хмельницького бисть аки вторая земля обітованная, медом і млеком кипящая. Видіх же к тому на розних там місцях много костей чоловічеських, сухих і нагих, тілко небо покров собі имущих, і рекох во умі — кто с у т ь с і я? Тих всіх, єже ріх, пустих і мертвих насмотрівшеся, поболіх серцем і душею, яко красная і всякими благами изобиловавшая земля отчизна наша Україно-малоросійськая во область пустині Богом оставлена, і населниці єя, славнії продки наші, безвістні явишася.

Коли Величко розпитував про причини такого страшного спустошення рідної землі, то не в одно йому одказувано й от він удався до писаних джерел *) і тільки тоді зрозумів долю „отчизни нашої", хоча й писані джерела так само не в одно поясняли цікаві йому питання. На підставі прочитаного і „понудихся для вигоди твоєй, любопитствующій чительнику Малоросійський, в и в е с т и п р о с т и м с т и л е м і н а р і ч і є м К о з а ц ь к и м, а частьми і розділами росположити гісторію о війні з Поляки

*) Їх зазначено і в заголовку: „од авторів Німецького — Самуїла Пуфендорфія, Козацького — Самуїла Зорки и Полського — Самуїла Твардовського, війну тую в книзї своїй, В о й н а д о м о в а названій, вірщом Польським описавшого. Нині же вкратці стилем гісторичним і нарічієм Малоросійським справленое і написанное тщанієм Самійла Величка, Канцеляристи негдись війська Запорожського". Опріч того, Величко дає в своїй праці багато офіціяльних документів та листів, до яких мав доступ як канцеляриста, уривки або й цілі твори літературні українською й польською мовою, як от вірші на смерть. Искри, Брюховецького, Нелюбовича-Тукальського, і т. п., або й цілі поеми, як от про Чигиринську війну 1678 р. Бучинського-Ясколда, чи богословські трактати, як „Розмова Бѣлоцерковская" І. Галятовського.

digitized by ukrbiblioteka.org

те, що найвиразніше виявилося в козаччині, найдужче й захоплює цих ідеологів нового ладу на Україні. Козаччина підчас найбільшого свого розцвіту застує їм попередні події рідної бувальщини, і через те більшість із їх Хмельнищину — оту кульмінаційну точку національних досяганнів — бере за вихідний пункт і початок для своїх історичних домислів. Це накладає на всіх їх спільного настрою печатку й дуже ріжнить од попередньої історіографії, завершаючись найпопулярнішою з усіх „Исторією Русовъ“, що на довгий час полишила була свої сліди в нашому письменстві, бо свій вплив донесла аж до половини XIX в.

Серед тих, що мають чималу й літературну вартість, історичних творів, хронологично першим стоїть літопис якогось Самовидця, — невідомого автора, якого новіший дослідник зве „таинственнымъ анонимомъ“ (видання київської „Временной комиссіи для разбора древнихъ актовъ“, Київ, 1878). Це мабуть був український шляхтич, що служив при військовій канцелярії й свої записи почав десь коло 70-х років XVII століття. Оповідає автор про події, як самовидець, особливо в другій половині своєї праці, доведеної до 1702 р., але разом він дуже добре вмів додержати й надзвичайно об'єктивного, просто епічного тону, скупого на деталі особистого характеру, зате на цікаві громадські відомости багатого. Ця об'єктивність робить з літопису Самовидця дуже цінне джерело історичне. Автор був, як на свій час, людиною досить освіченою, хоч, видко, й не дійшов був верхів тодішньої схоластичної освіти. Останнє, правда, вийшло навіть на користь літописові, бо тільки через це, треба думати, визначається він простим стилем та складом і мовою близькою до народньої. Громадськими поглядами своїми Самовидець схилявся до шляхетських сфер, — звідси його роялізм, спершу польський, потім московський, неприхильність до демократичного Запоріжжя й досить виразна байдужість до народнього елементу в подіях великого руху на Україні. Чисто народнє повстання — Хмельнищину Самовидець поясняє напр. тим, „же (що) прошлого року збагатилися шарпаниною добр шляхетських і жидівських і иних людей, биваючих на преложенстві, же навіть де в городах були і права Магдебурськії — і присяглії бурмистрове, і райці свої уряди покидали, і бороди голили, до того війська йшли: бо тії собі зневагу державли, который би бородою неголеною у війську бил. Так диявол учинил собі сміх з людей статечних!“ — не забуває

digitized by ukrbiblioteka.org

моралі додати коректний автор. Але його специфічно-класова тенденція урівноважується, як згадано вже, надзвичайною об'єктивністю. На зразок мови й стилю, а також і для характеристики громадського світогляду Самовидця візьмемо початок його літопису — „О началѣ войни Хмельницкого"

Початок і причина війни Хмельницького есть єдино от ляхів на православіє гоненіє і козакам отягощеніє; тогда бо оним не хотячи, чого не звикли били (були) панщини робити, на службу замковую обернено, которих з листами і в городі до хандоження коней старостове держали, в дворах грубу то есть печі палити, псів хандожити, дворі змітати і до инших незносних діл приставляли. Знову зась (же) котрії зоставали козаками реєстровими, а над ними полковникове шляхта панове от гетьмана коронного насиланнії били, которії б о їх вольностях бинаймнії не дбаючи, але, яко могучи, оних смиряли, легце поважаючи; плату, которая постановлена била на козаки от короля его милости і Речі посполітої по золотих тридцять на рік, тоє на себе одбірали, з сотниками ділячися; бо сотників не козаки обірали і настановляли, але полковники кого хотіли з своєї руки, жеби (щоб) оним зичливими били. Так же полковникове козаків до всякої домової незвичайної роботи пристановляли; в поля зась пійшовши, любо (хоча) якиії козак достане у татар коня доброго, того отоймуть; з Запорожжа през поля дикії з рарогом, яструбом, орлом, албо з хортом козака бідного шле в городи, кому подарок шлючи, якому панові, не жалуючи козака, хоча й би згинул, як не трудно от татар. Знову зась, хоча й би якого язика татарського піймали козаки, то з язиком татарським, на кого ласкав полковник, якого жолніра своего висилає до гетьмана коронного, а козацькую отвагу потлумляють. В городах зась от жидів тая била кривда, же не вольно козакові в дому своїм жадного напитку на потребу свою держати, не тілко меду, горілки, пива, але й браги. Которії зась на рибу хожували козаки за Пороги, то на Кодаку на комисара рибу десятую одбірали, а полковникам особливо треба дати і сотникам, і асаулові і цисареві, — аж до великого убозтва козацтво прийшло. А більше шести тисячей не повинно козаків бити (бути); хочай і син козацький, тую ж панщину мусіл робити і плату давати. Тоє над козаками било. Над посполітством зась, любо во всім жили обфито — в збожах, в бидлах, в пасіках, але однак, чого не звикла била Україна терпіти, вимисли великії били (були) от старостів і от намістників і жидів; бо сами державці на Україні не мешкали, тілко уряд держали, і так о кривдах людей посполітних мало знали, албо любо і знали, тілько засліплені будучи подарками от старост і жидів-арандарей же того не могли узнати, же їх салом по їх же шкурі і мажуть: з їх підданних видравши, оним дарують, що і самому пану вольно би взяти у своего підданного, і не так би жаловал підданний его. А то леда шевлюга, леда жид бога-

digitized by ukrbiblioteka.org

Хмельницького і запустінії тогобочнім Україно-малоросійськім“ Як бачимо, свідома любов до рідної землі водила пером цього „истинного Малія Росії сина і слуги“, як він підписує себе під передмовами *). Україна для його — „матка наша“, „милая отчизна“, „отчизна наша Українськая“; скрізь він журиться незлагодою серед українців, скрізь виступає ідеологом і прихильником „народа нашого Козако-Руского“, то-б-то переважно козацтва, як громадської категорії: бачить бо в йому оборонця і борця „за древнії волности свої“ З цього погляду Величкова історія козацьких війн стоїть на инших зовсім підвалинах, як літопис Самовидця, і може бути переходом до таких витворів цілком свідомої вже думки, яким була знаменита „Исторія Русовъ“. До неї ми й перейдемо, поминувши менш цікаві з літературного погляду історичні праці: Степана Лукомського („Собраніє историческоє“, 1770), Миколи Ханенка („Діаріуш“ 1722—1753), Якова Марковича („Дневныя записки“), Петра Симоновського („Краткоє описаніє о козацкомъ малоросійскомъ народѣ“, 1765), Василя Рубана („Краткая лѣтопись Малыя Россіи“, 1776), Григорія Винського („Записки“) та Олександра Ригельмана („Лѣтописное повѣствованіе о Малой Россіи и ея народѣ и козакахъ вообще“, 1778) і т. и.

2.

„Исторія Русовъ или Малой Россіи“ з популярним колись найменням Юрія (Георгія) Кониського, як автора, потьмила собою всі попередні праці, ставши на довгий час ніби програмовим виразом тих вільнолюбних традицій, що жили серед українського панства ще довго по тому, як Україна втратила всяку самостійність. Хоч вона, як і всі инші тодішні твори історичні (це дуже характерно!), друком появилася вже як пам'ятка колишнього (р. 1846), але про вплив її свідчить те, що вона розходилась по Україні в сотнях рукописів, що слідом за нею йдуть перші історики України, Бантиш-Каменський та Мар-

*) Наївно, але зворушливо — чисто наче у якого-небудь Данила-Паломника — бренять оце закінчення однієї з передмов: „Єсли ж що з сього труда моєго прийде тобі і до вподобання, за тоє вмісто благодарствія ізвол мя в своїх до Господа Бога не забувати молитвах“

digitized by ukrbiblioteka.org

кевич, що до самої половини XIX в. з неї тільки й знали історію України, що з неї ж беруть теми фалшовані козацькі думи ще в 30-х роках XIX в., опубліковані в „Запорожской Старинѣ“ Срезневського, що вона, нарешті, вельми позначилася на світогляді найбільшого поета нашого Шевченка. Драгоманов і Кониський в один голос свідчать, що за їхньої ще пам'яти часто можна було зустріти на Україні серед людей ріжного стану й соціяльного становища рукописні примірники „Исторії“ *). І хоча пізніші історики з деяким уже навіть роздратованням згадують про „вымыслы“, що пустила була в світ „Исторія Русовъ“, то це все ж таки не зменшує її чисто літературної вартости й громадської ваги, як дуже помітного етапу в розвитку політичної думки на Україні. Признаючи повну рацію за історичною критикою, що згадані вигадки викрила й осудила, ми повинні глянути на цей надзвичайний твір, як на визначну літературну пам'ятку свого часу

Хто був її автором — напевно не знаємо. Одно певно, що не Кониський, бо мало того, що в „Исторії Русовъ“ зовсім не бачимо натурального для православного архиєрея церковного духу, але можемо спостерегти щось зовсім супротилежне — поруч релігійної толерантности виразні зародки антицерковщини. Так, оповідаючи про здирства духовенства ще за часів Наливайка, автор додає: „отъ сего то вышла извѣстная пословица народная: „жениться не страшно, а страшно єднать попа“ Сей мерзостный обычай, съ тѣхъ поръ вкравшійся, продолжается по несчастію и

*) Тоді ще (до р. 1845), — пише Ол. Кониський, — не було друкованої історії Кониського, але ледві чи багацько було таких освічених українців, тим паче патріотів, що б не мали у себе переписаної „Исторіи Русовъ“. Я пам'ятаю, як був ще малою дитиною, як батько було виймає в скрині бережно загорнений в сувій полотна суверток синього паперу, — то й була „Исторія Русовъ“. Пізніш знов, р. 1847—49 такий само суверток з переписаною історією Кониського я бачив у Чернігові, у діда свого Феоктиста Ротмистрова; р. 1853 те ж саме бачив і вперше сам вже прочитав ту писану історію в Золотоношському повіті у Искри; ще пізніше, р. 1856, піп у Переволочні, прилуцького повіту, нарешті р. 1859 столяр Гавриленко Грицько в Полтаві — показували мені такі самі попереписувані історії Кониського“ (Ол. Кониський — „Т. Шевченко-Грушівський“, т. I. Львів, 1898 стор. 97; порівн. Кониського ж — „Молодий вік Максима Одинця“, Львів, 1902, стор. 76—77). „В 1830—40 роки її („Исторії Русовъ“) зачитувались пани на Україні, переписували її своїми руками, — і не одну чоловічу думку закинула вона в їх голови“, — каже Драгоманов („Громада“, II. стор. 520).

digitized by ukrbiblioteka.org

до днесь, и попы сверхъ установленныхъ имъ доходовъ дѣлаютъ свои безстыдныя вымогательства и мытничества по прежнему и полагаютъ даже за требы Христіанскія, какъ то: Сорокоусты, Суботники и другія, по своєму произволенію, и никто о томъ не проречетъ и не возопіетъ“ Таким тоном могла говорити людина зачеплена вже „волтерьянством“ XVIII в., але ніколи православний владика. Автором „Историї“ міг бути хтось із освіченого на французській літературі кінця XVIII в. українського панства, — найпевніше той самий „извѣстний ученостью и знатностью Депутатъ Шляхества Малоросійскаго, господинъ Полетыка“, ім'я якого згадує передмова, що ніби-то він дістав був у Кониського текст „Историї“ Часом написання міг бути кінець 60-х років XVIII в., хоч з'явилася вона й серед ширшої публіки великої слави зажила далеко пізніше, коло 1820 р. Вказівки на той час маємо в самій „Историї“: двічі в ній цитується книжка „господина Вольтера“ про Карла XII (вийшла р. 1731), згадується вже Андріївська церква в Київі (збудована р. 1749), але найголовніше свідчать про той час останні слова „Историї“: „въ началѣ 1769 года послѣдовалъ войскамъ всеобщій походъ и открылась дѣйствительная съ Турками война, которая чѣмъ кончится Богъ вѣсть“ Як би автор писав уже по 1769 р., то безперечно знав би він, чим тая війна скінчилася й не мав би жадної потреби на божу волю здаватись. Таким чином в „Историї Русовъ“ маємо працю написану під час найцікавішого громадсько-політичного процесу на Україні, — процесу останнього розпаду в її політичному житті, на передодні або й під час реформ, що поставили Україну на рівні з усіма російськими губерніями. Цікаво через те придивитись, як ті події одбились на свідомости автора.

Та хто б не був він — це насамперед непохитний український патріот, що історію України вважає за „единственную Исторію Россійскую“, починаючи її з часів, коли слов'яне осадили свої оселі по-над Дніпром. Український (руский по термінології автора) народ — народ „вольний“ *), одрубний і од поляків, і од великоросів („царства Московскаго“), до яких він з власної волі прилучався „яко равнные къ равнымъ и вольные къ воль-

*) Порівн., напр. слова ніби-то Хмельницького в „Историї Русовъ“: „народъ имъ предводимый, есть народъ вольный и готовый всегда умереть за свою вольность до послѣдняго человѣка и характеръ сей въ немъ врожденный и неудобенъ къ насилованію“.

digitized by ukrbiblioteka.org

нымъ“ З цього погляду, погляду автономности й суверенитета українського народу, й освітлює автор усю історію України, особливо широко спиняючись на часах Хмельницького і далі, скрізь висовуючи наперед ідею боротьби „за древнія свои права и привилегіи“ Натурально, що процес руйнування тих прав занадто тяжкий для автора і його історія, надто після Шведчини, доходить міри драматизму. Скрізь він підкреслює знущання з українців *), зазначає боротьбу їх за волю, підіймаючись до величнього пафо-

Григорій Полетика.

су надзвичайно з літературного боку гарною промовою Полуботка, або таким, напр., питанням: „ежели по словамъ самого Спасителя, в Євангеліи описаннымъ, которыя суть непреложны и не мимо идутъ, ежели „всякая кровь, проливаемая на земли, взыщется отъ рода сего“, то какое взысканіе предлежитъ за кровь народа Рускаго, пролитую отъ крове гетмана Наливайка до сего дне и пролитую великими потоками за то единственно, что искалъ онъ свободы или лучшей жизни въ

*) Стрільці московські „имѣли о себѣ непонятное высокомѣріе или какой-то гнусный обычай давать всѣмъ народамъ презрительныя названія, какъто: Полячишки, Нѣмчурки, Татаришки и такъ далѣе. По сему странному обычаю называли они Козаковъ чубами и хохлами, а иногда и безмозглыми хохлами“. Це ще найбільш, можна сказати, необразливий приклад знущання і здирств, на які посилається „Исторія Русовъ“.

digitized by ukrbiblioteka.org

собственной землѣ своей и имѣлъ о томъ замыслы, всему человѣчеству свойственные?“ Розповідаючи на иншому місці про вчинки так званої „Тайної канцелярії“ автор додає, що „ежели бы перстомъ руки Божіей изрыть частицу земли на мѣстѣ ономъ, то ударила бъ изъ него фонтаномъ кровь человѣческая, пролитая Министерскою рукою“ Гарячий прихильник волі взагалі й незалежности України „на древнихъ правахъ“ на цілий зріст стає перед нами. З другого боку, не обмежується він самою політичною волею: в „Історії“ позначаються досить виразно й основи справжнього демократизму та ганьбування вищих класів за те, що своєю користливістю та зрадництвом, з XVI в. почавши, вони доводили до занепаду рідний край і були причиною „всѣмъ замѣшательствамъ, нестроеніямъ і побоищамъ въ Малороссіи, послѣ Хмельницкаго происходившимъ“, і „льстя себя надеждою содѣлаться на счетъ націи хорошими владѣльцами, оставили сію націю ожидать обѣтованія Отча свыше“ Не забуває автор і чисто національних інтересів України. „Владычествующіе надъ нами чиновники Московскіе, — говориться в промові, в уста Полуботкові вложеній, — не знающіе правъ и обычаевъ нашихъ и почти безграмотные, знають только то, что они властны дѣлать намъ все, не касаясь однихъ душъ нашихъ“ „Все у нихъ, — читаємо про чиновників на иншому місці, — до послѣдней булавки значило интересъ Государевъ, и за него взысканія и придирки были безконечны“ Що то були за „придирки“, автор фактично поясняє прикладом величезної трати в людях українських полків під час пруської війни 1755 р.: „считая ихъ (українців) на ряду Лопарей и Камчадаловъ, (начальники) вгоняли ихъ въ чахотки или ипохондріи за одно свое нарѣчіе и что они не скоро понимали выговаривать тогдашнія преизящныя реченія: намнясь и намѣдни, и придомковъ ихъ — ушь и кабышь“ На останніх сторінках своєї праці авторові доводиться констатувати все більший занепад рідного краю без жадних на кращі часи надій.

Такий був отой перший ясний промінь політичної думки на Україні, що яскраво виблиснув в „Исторії Русовъ“ і мав величезний вплив на формування державно-автономистичної ідеї серед тодішньої інтелігенції української. Звичайно, „Исторія Русовъ“ не стояла цілком нарізно ні од письменства українського, в якому ми вже зазначили паралельні течії, ні од життя, коли можливий був такий учинок, як відома од гуртка однодумців виcилка

digitized by ukrbiblioteka.org

Капниста до Прусії, щоб шукати у чужоземців собі оборони. Можна тільки сказати, що „Исторія Русовъ“ зібрала й сформулювала ті думки, які панували серед тодішньої інтелігенції на Україні, що автор її став ідеологом національної окремішности українського народу та його права на самостійне життя державне й культурно-національне. Хоч би яка мала була історична вартість цього надзвичайно талановитого памфлета політичного, але як документ з громадського життя, „Исторія“ має вагу величезну: вона дає цікавий образ настрою на Україні, де була не тільки в момент свого написання, а й довго ще потім, однією з найвільнодумніших книг. В історії розвитку української громадської думки їй можна таке саме місце приділити, яке, в історії російського громадянства займає голосне „Путешествіе изъ Петербурга въ Москву“ Радищева. Любов до рідного краю, автономизм, демократизм, зненависть до всякого поневолення — такі мав позитивні риси цей блискучий, палко і з захватом написаний памфлет. Серед українського громадянства будив він приспану думку про волю рідного краю; він перший виразно поставив ідею державности України, він зберіг автономистичний принцип і через голови недолугих зрадників та перекинчиків переніс його в пізніші часи, коли його можна було вже до нового дерева прищепити й на нових підвалинах заснувати. „Исторія Русовъ“ була немов пророкуванням про близьке національне відродження України й оправданням її нового письменства, з якого те відродження почалося. Тим то, поминаючи її майже російську мову *), ми повинні призначити цій пам'ятці визначне місце в історії нашого письменства.

3.

Другим на присмерку вістником того, що „скоро світ буде“, став Григорій Сковорода (1722—1794). Ім'я це й тепер широко відоме, але тільки ім'я, як самородного українського фи-

*) Може бути, що така мова в „Исторії Русовъ“ залежала од того, що ця праця потрібна була Полетиці ради практичної мети — для Петербурзької „комиссіи о составленіи проекта новаго уложенія.“ В літературі, правда, трапляються згадки і про українські списки „Исторії“, які певне й мовою одріжняються од того, що видав у Москві р. 1846 Бодянський.

digitized by ukrbiblioteka.org

лософа, — а тим часом, колись цей философ у сірій свиті мав величезний реальний вплив на українське громадянство своєю етичною наукою і може ще більший — своїм життям, своєю оригінальною особою. Щоб цей вплив оцінити, досить буде сказати, що сучасники бачили в йому ;,мандровану академію“ і його самого вважали вартим за цілий університет; досить згадати, що коли треба було тоді знайти на Україні ідейну, чесну та чисту людину — шукали її між „сковородинцями“, то-б-то учениками цього чудного чоловіка та прихильниками його науки. І навіть перший на території України університет Харківський не дурно повстав на Слобідській Україні, де найбільше жив і навчав Сковорода. Въ цьому — безпосередній результат його діяльности, що розбуркувала людей, привчала їх думати, науки й знання прагнути. Жертви на новий університет після заклику і „драматичних жестів“ Каразина (р. 1802) посипались головним чином од учнів Сковороди, знайомих та приятелів його, і тих жертв зразу ж набралось на велику, як на той час, суму — 400 000 карб. Впливу од Сковороди безперечно зазнав і батько нового українського письменства Котляревський, і батько української повісти Квітка. І це не здаватиметься дивним, коли зазначити, що ця надзвичайно впливова тоді людина, яка власними ногами сходила не тільки всю Україну, а й у західній Європі не мало виміряла просторів і виробила в собі „сердце гражданина всемірнаго“ — що ця людина не цуралась проте свого рідного ґрунту, а навпаки власне на йому сіяла свої зерна добра, правди і справжньої моралі.

За життя Сковороди ні один його твір не був надрукований, та й далеко пізніше (р. 1836) його твори забороняла цензура за „мысли противныя св. писанію и оскорбительныя для монашества“: чого кращого — навіть у близькі до нас часи другий том його творів з самого 1894 року не міг діждатись видання через цензурні умови! Проте Сковороді не треба було самому шукати читачів — вони його шукали: в старовину у його знаходились такі гарячі прихильники і пропагатори, що навіть через газети оповіщали, закликаючи до себе охочих читати твори українського философа; мало того — твори ці заходили навіть під сільську стріху. Згадаймо Шевченкову згадку з дитячих літ:

Зроблю
Маленьку книжечку, хрестами
І визерунками з квітками

digitized by ukrbiblioteka.org

Кругом листочки обведу
Та й спису́ю „Сковороду“
Або „Три царіє со дари“.

Як бачимо, Сковорода стоїть тут поруч дуже популярних творів півнародньої музи, і справді багато псальм його й тепер ще співають сліпці та лірники, не знаючи й не відаючи нічого про автора. Для сучасників ще більше, ніж своїми творами, досить важкою мовою написаними й через те не легкими для читання, він робив живим словом. „У простій свитці з відлогою й торбою за плечима, з сопілкою за поясом і патерицею в руках ходив Сковорода по селах, учив народ старовинним українським стилем“, — пише один із істориків философії в Росії. Вчив Сковорода скрізь — по ярмарках, під церквами, в селянських хатах — усюди, де знаходив собі слухачів, і таке безпосереднє життя серед народу, на лоні природи, найбільш припадало йому до душі. „Мій жребій з голяками“, — пише він у свїх віршах, часто вихваляючи перевагу простого життя, самотности, полів, дуброви зеленої:

Не пойду в город багатий. Я буду на полях жить.
Буду вік мій коротати, де тихо время біжить.
О дубава! о зелена! о мати моя рідна!
В тобі жизнь увеселенна, в тобі покій, тишина („Садъ божественныхъ пѣсней“, пісня 12)

Всі міркування суєтливої буденщинин та життьових рахунків і славолюбства — далекі од философа:

На что же мні замишляти,
Что в селі родила мати?
Нехай мозок у тих рветься,
Кто високо вгору дметься,
А я буду собі тихо
Коротати милий вік.
Так мине мене все лихо,
Щаслив буду чоловік (Пісня 18).

Оце шукання щастя, внутрішнього задоволення в правді і добрі, цей своєрідний і незмінний гедонизм — то, на мою думку, найхарактерніша риса Сковороди, як философа. Для його нема нічого лекшого в світі, як бути „благим“, і він ніколи не перестає дякувати „блаженному Богу о томъ, что нужное сдѣлалъ не труднымъ, а трудное не нужнымъ“ „Философ без системи“ — бо його науку можна зближати з Сократом і з Епікуром, з пантеїзмом і з дуалізмом, з утилітаризмом і з ідеалізмом, з сучасними

digitized by ukrbiblioteka.org

йому масонами і з пізнішим Толстим — Сковорода був сильний як-раз отим ясним оптимизмом та моральною основою, що залягла на дні всієї його етичної науки. „Познай себе“ — це була підвалина його світогляду, з якої Сковорода виводив і домагання допитливого розуму, і правила праведного життя, обертаючи це самопізнання в любов до правди й огиду до зла. „Нѣтъ важнѣе, сирѣчь полезнѣе и величественнѣе, какъ узнать самого себе и слышать въ нашемъ пеплѣ погребенную искру блаженства“, — писав він. — „Всѣхъ наукъ сѣмена внутрь человѣка сокрываются“ „Царствіє Божіє внутрь насъ“. „Нужнѣйшее тебѣ найдешь то самъ въ себѣ“ З цього коріня і міри всіх річей для Сковороди — самопізнання, виростають і етичні його вимагання, і погляд на натуру людську, як на втілення двох елементів, внутрішнього і позверхового. Звідси його містицизм, нехтування всього, що служить тільки позверховій людині й не дає задоволення внутрішній. Підтягаючи під философські термини, науку Сковороди можна б назвати е т и ч н и м г е д о н и з м о м, бо все кінець-кінцем зведено у його до морального задоволення в сфері етичних стосунків. Всі його твори, як „Наркисъ или Разглаголъ о томъ: Узнай себе“, „Книга Асхань, о познаніи самого себе“, „Разговоръ дружескій о душевномъ мирѣ“, „Алфавитъ или букварь мира“, „Израильскій змій“, „Жена Лотова“, „Брань архангела Михаила зъ сатаною“, „Діалогъ или разглаголъ о древнемъ мірѣ“, його нарешті лекції в Харьківському колеґіумі і т. и. — всі вони розгортають згадані основні тези його світогляду. До них він раз-у-раз вертається і в своїх літературних творах — байках, притчах та піснях, як от „Басни Харьковскія“, „Убогій жайворонок“ та „Садъ божественныхъ пѣсней“

В практичному житті найвище ставив Сковорода гармонію між особистим життям та громадськими завданнями. „Щасливъ, — каже він у байці „Кукушка и косикъ“, — кто сопрягъ сродную себѣ частную должность съ общею. Сія есть истинная жизнь“ У такому поєднанні знаходить людина, на думку Сковороди, те щастя й задоволення, які може їй дати тільки глибоке пересвідчення, що живеш по правді, які роблять її незалежною од обмеженої натури людської, — мотив, що ми вже зустрічали в нашій вертепній драмі.

Смерте страшна, замашная косо!
Ти не щадиш і царських волосов!

digitized by ukrbiblioteka.org

Ти не глядиш, де мужик, а де царь —
Все жереш так, як солому пожар.
Кто ж на ея плюет острую сталь? —
Тот, чия совість — как чистий хрусталь
(Пісня 10.)

Через те Сковорода свою философію зумів зв'язати з життям і у його знаходимо цікаві думки про такі питання, які й досі мають пекучий для нас інтерес. Так, цікаво зазначити його погляд на власність: „всякая секта, — переказує думки Сковородині його учень Ковалінський, — пахнетъ собственностью, а гдѣ собственно-мудріе, тутъ нѣтъ главной мудрости", — і в своєму особистому житті Сковорода порвав ланцюги власности. З політичного погляду він безперечно був великим прихильником волі, кажучи, що йому „вольность одна єсть нравна":

Что то за вольность? Добро въ ней какое?
Ины говорятъ, будто золотое.
Ахъ не златое: если сравнить злато —
Противъ вольности еще оно блато.
О, когда бы же мнѣ въ дурни не пошитись,
Дабы вольности не могъ какъ лишитись.
Будь славенъ во вѣкъ, о муже избранне,
Вольности отче, герою Богдане!

Згадка про Хмельницького, та й самий заголовок цієї п'єски „De libertate" не лишає непевности, яку саме „вольность" розуміє тут Сковорода. На особистій моралі він, очевидно, не спинявся, а зв'язував її з громадським ладом, „сопрягаючи, як він казав, сродную себѣ частную должность съ общею" Ця риса кидає цікаве світло на всю особу нашого мандрованого философа.

Проте не своєю философією й не своїми літературними, до того ж досить з художнього погляду й не високої вартости, творами цікавий нам тепер найбільш Сковорода. В історії української самосвідомости й національної думки, а через те й літературного розвитку, найбільш важить те, як Сковорода ставився до рідного краю й народу. І з цього погляду нам любо зазначити високий ступінь його свідомости. Він любов свій край та народ, того ж словом і життям навчав і своїх учеників. „Мати моя Малоросія і тітка моя Україна", — говорив не раз і писав Сковорода, щоб означити свої стосунки до рідного краю. І, не вважаючи на деяку невиразність, це не була фраза в устах цього ворога пишної фрази та пози, цієї людини, що ніколи своїми

digitized by ukrbiblioteka.org

переконаннями не поступалась і над усе ненавиділа нещирість, хвальш, компромиси. Рідний край для Сковороди був тією стихією, без якої він жити не міг: на, чужині пропадав з туги за ним і вмерти бажав тільки там, де жив та добра навчав. Не абстрактну Україну любив цей самосійний философ, а ту, яку так

Григорій Сковорода.

знав чудово — з її природою, мовою, звичаями, піснями, з її народом, якого він не цурався, зближаючись до його всім життям своїм. Принявши на себе навіть зверхній образ простої людини, не одрізняючись од народу ні одежею, ні життям, ні матеріяльними потребами, перебуваючи по всяк час у близьких з ним зносинах, Сковорода і словом і ділом доводив, який дорогий йому той народ. І доводив саме тоді, коли вищі класи мали народ за робочу худобу, за спосіб наживи, коли на Україні в са-

digitized by ukrbiblioteka.org

мому розпалі був процес покріпачення селянства. „Барская умность, — писав своєю оригінальною, з академичних мурів винесеною мовою Сковорода, — будто простой народъ есть черный, видится мнѣ смѣшная, какъ и умность тѣхъ названныхъ философовъ, что земля есть мертвая. Какъ мертвой матери рождать живыхъ дѣтей? И какъ изъ утробы чернаго народа вылонились бѣлые господа? — запитує він не без іронії. — Мудрствуютъ: простой народъ спитъ — пускай спитъ, и сномъ крѣпкимъ, богатырскимъ; но всякій сонъ есть пробудный, и кто спитъ, тотъ не мертвечина и не трупище околѣвшее. А когда выспится, такъ проснется; когда намечтается, такъ очутится и забодрствуетъ", — пророкує Сковорода. „Надо мною, — завважає він, — позоруются (глузують) — пускай позоруются; о мнѣ баютъ, что я ношу свѣчу предъ слѣпцами, а безъ очей не узрѣть свѣточа — пускай баютъ; на меня острятъ, что я звонарь для глухихъ, а глухому не до гулу — пускай острятъ: они знаютъ свое, а я знаю мое и дѣлаю мое, какъ я знаю, и моя тяга мнѣ успокоеніе" Ось де шукав задоволення той, хто вимагав вищої гармонії в людині, єднаючи „частную должность съ общею" Певна річ, що коли так Сковорода ставився до народу теоретично, то повинен був він робити й дальші практичні висновки. І він їх зробив — прикладом життя свого і насамперед що-до найголовнішої основи, як він думав, добробуту людського, то-б-то що-до науки. „Знаніе, — писав Сковорода, — не должно узить своего изліянія на однихъ жрецовъ науки, которые жрутъ и пресыщаются, но должно переходить на весь народъ, войти въ народъ и водвориться въ сердцѣ человѣка и душѣ всѣхъ тѣхъ, кто имѣетъ право сказать и я человѣкъ, и мнѣ, что человѣческое, то не чуждо."

Таким величнім у щиро-людській простоті своїй акордом закінчилося наше старе письменство. „И я человѣкъ, и мнѣ, что человѣческое, то не чуждо" — в цих чудових словах не тільки криється увесь зміст практичної науки Сковороди та його особиста заслуга перед рідним краєм, але й синтез спільної роботи багатьох попередніх поколіннів, що неясно прочували цей принцип, тягнулись до його в своїй діяльності, хоч і не завжде могли його виразним словом сформулувати. Тут і вихідний пункт того

digitized by ukrbiblioteka.org

глибокого демократизму, що став лозунгом нашому новітньому письменству та всьому українському рухові в боротьбі за право людини бути людиною всіма сторонами й чесно носити, мовляв поет російський, оте „священное изъ званій" — ім'я людини. Дарма, що сам Сковорода, як вихованець схоластичної школи, не писав ще народньою мовою, хоч і думав, що „малоросійського діялекту", вживає — за ним прийдуть нові люде, які вже й цю його помилку справлять і понесуть світло письменства тим, „кто имѣетъ право сказать: и я человѣкъ, и мнѣ, что человѣческое, то не чуждо" На українському ґрунті, де лишились були знов сами за себе кріпаки та прості люде, думка ця була надто велика і творча: вона спонукала освічених людей спуститися з людською міркою до народу, відшукати людину під грубою свиткою кріпака й заходитись коло того, щоб ту людину витягти з обставин її нелюдського животіння. На цій думці збудовано власне все відродження українського народу і велика заслуга того, хто перший її промовив так виразно. „Міръ ловилъ меня, но не поймалъ", — такий звелів зробити напис Сковорода на своєму надгробкові. Цьому правда, та не зовсім. Не зовсім цьому правда що-до одного власне пункту. Зерно правди, добра і любови до рідного краю та народу, яке засівав Сковорода по Україні прикладом свого життя й творами, не пішло марне, а знайшло добрий родючий ґрунт у серцях багатьох людей, а через них зійшло і дало вже рясний урожай в образі українського письменства з його гуманністю та демократизмом. І рідний край, прищепивши в своєму письменстві великі принципи Сковороди, може сказати, що таки „впіймав" свого незабутнього, по заслугам і досі ще не оціненого мандрованого философа.

Такий ото був більш-менш образ письменства на Україні в надто критичний час її історії, коли доля кинула на терези її майбутність і поставила руба питання — бути, чи не бути. Ми ще не знаємо до ладу всіх проявів духового життя того часу, сила цікавого матеріялу з кожним роком виринає з усяких архивів; можна думати, що ще більш його до часу спочиває там, і тільки тоді, коли добре і всіма сторонами буде цей темний поки що час досліджено, можна буде дати повний образ тих інтересів, якими жило українське громадянство XVIII в. Але вже навіть на підставі того, що нам відомо, напевне можемо сказати, що інтерес до свого письменства на Україні ніколи не пропадав,

digitized by ukrbiblioteka.org

що літературна традиція, борсаючись у скрутних обставинах, все ж таки животіла, безупинно шукаючи нових форм для себе. Досі ми це спостерегали на красному письменстві, в сфері драми та вірші переважно; але те ж саме треба сказати й про инші парости духових інтересів і практичного життя. Насамперед варто зазначити досить уже пізнього часу спробу поперекладати закони на українську мову. „Сим нашим об'являєм універсалом, — пише 16 травня 1721 р. гетьман Скоропадський, — іж (що) зайшол нас премощнійший царського священнійшого величества, государя нашого всемилостивішого, указ таковой, дабисмо повеліли правнії книги, з которих зде в Малоросії всякії справи судимі бивають, а іменно: Саксона, Статут великого князства литовського и Порядок — з польського діалекту на наше рускоє виложити нарічіє" Зроблено було навіть практичні заходи, визначено людей, що згадані „правнії книги" мали „перекладати на здешнеє нарічіє", і хоча справа на тому й скінчилася, але вона показує нагальні потреби того часу в сфері юридичній. До того ж таки кругу практичних інтересів належить і спроба митр. Варлама Вонатовича (першої половини XVIII в.) скласти збірку всіх прав та привилеїв української церкви; на жаль, і ці заходи нічим реальним не позначились і навіть сама збірка — десь певно новішими часами, — з бібліотеки св. Софії у Київі пропала. Та вже по-за цими юридично-правними спробами таки рясненько було популярно-богословської літератури, особливо на Правобережжі, щоб привернути людей до унії: „Собраніє припадковъ краткоє и духовнымъ особамъ потребноє" (1722 р.), „Богословіє нравоучительноє" (1751), „Сѣмя слова Божія" (1781), всякі „Бесѣды парохіальные" та „Науки парохіальные", „Народовѣшаніє", казання Добриловського і т. и. З'являються також деякі медичні, господарські і т. и. книжки, як от „Книжица для господарства, указующая, як ратовати въ хоробахъ всякую скотину", для „поспільства" призначена й писана зовсім таки чистою народньою мовою. Трапляються навіть такі химерні видання, як тодішній „хорошій тонъ" під заголовком „Полѣтика свѣцкая со Иностранныхъ Авторовъ вкратце собранная", надрукована в Почаєві 1770 р., а потім додатком до одного букваря львівського видання 1790 р. Вже не згадуватиму про шкільні книги, особливо букварі, про численні рукописні збірники, в яких трапляються твори всякого змісту, раховані на дуже

digitized by ukrbiblioteka.org

ріжноманітні круги читачів. Між їми були, очевидно, і люде, що вживали народньої мови без жадної тенденції, бо иншої не вміли. Деякі брали народню мову свідомо з причин практичних — „для латвішого простих людей і неуків вирозумленія і спасенного оних пожитку“ *) Але вже позначаються і ті „любители малороссійскаго слова“, яким присвятив „Енеїду“ перший видавець її, сам певне з тієї категорії свідомих і пів-свідомих патріотів, що хоч інстинктом чули про свої обов'язки перед рідним краєм. Так, — видко, не малий їх гурт був, не вважаючи на всі заходи офиціяльного „обрусенія“, що під кінець XVIII в. досягло вже свого зениту. Все це показує, що саме в той час, коли зверху почались утиски на живе народнє слово, коли частина інтелігенції знов зрадила свою національність — там, у-низу, невпинно йде творчий процес, що силкувався власними силами задовольняти всі духові потреби ще не зовсім спантеличених і забитих утисками людей. І цей процес сам собою, стихійно вів до відродження національного, яке безперечно і раніше, й дужче могло б виявитись, — краще сказати: і не припинятись — коли б не такі важкі були на Украіні часи постали.

4.

А часи були невимовно тяжкі. Починаючи з другої половини XVII і через увесь XVIII в. тягнеться процес укорочування „старожитних прав і вольностей“ та денаціоналізація верхів українського громадянства. В громадському житті сталося дуже багато перемін, що цілком перевернули соціяльну структуру, політичні стосунки і громадський лад на Україні. Од майже незалежної держави-республіки, якою була Україна за Хмельницького, і до звичайної провинції централізованого абсолютистичного царства, якою зробилась Україна під кінець XVIII в. —

*) Цікаво зазначити, що дехто з таких практиків уміє вже виріжнити навіть ріжні діялекти „єдиної простої... і посполитої бесіди“. Так автор „Наукъ парохіальныхъ“ згадує, що инакше у нас говорять люде на Волині, а инакше на Поділлю чи на Поліссі, „но ти, — навчає він, — всечесний і благоговійний читателю, поневаж всегда з людьми твоїй пастві врученими живеши і з ними всегда бесідуєши і добре спосіб їх бесіди і слів вираженія знаєши, для того латво можеши, сії краткії науки читаючи, так їм слова виражати, як вони между собою бесідовати обикоша і як їм приятніше“.

digitized by ukrbiblioteka.org

дистанція така величезна, що навіть думкою важко її здумати. І цілком натурально, що пройти таку путь довжелезну без напруження всіх сил народнього организму було неможливо. І на цю путь таки й справді багато сил витрачалося: вищі класи, старшина козацька й духовенство, спершу боролися за політичну автономію, потім за особисті вигоди: народ, ні зразків кращого життя не бачивши, ні добрих проводирів не мавши, сам пробував змагатись проти нової тучі, що невпинно на його насувалася — проти того соціяльно-економичного поневолення. Блискучі для Росії, як держави, царювання Петра І і Катерини II з погляду інтересів народніх були для України найтяжими. Відтягаючи українські культурні сили на загально-державні потреби, виснажуючи Україну економично й повертаючи в кріпацтво народню масу, на переміну вони несли одно —непохитне й систематичне вкорочування отих „старожитних прав і вольностей“, од прав політичних почавши (обмеження і скасування гетьманщини, зруйнування Січі, реформа місцевого урядування і т. и.) і через економичні обмеження на культурних утисках скінчивши. Нам тепер як-раз останні цікаві і через те на них ми й спинимось, щоб уявити становище України на той момент, коли починається її культурно-національне відродження, насамперед у письменстві.

Централізаційні заходи, „обрусеніе“ і — утиски проти місцевих форм українського життя почались давно й корінилися спершу в московський нетерпимости до всього чужого, потім у системі державного й економичного централізму. Коли Україна з'єдналася з Московським царством, там панували ще в повній і неторканій красі обскурантні погляди на все несхоже з московськими завичками, як на єретицтво й зраду православія, та чисто московська пиха, що чужоземців і за людей не мала, тільки за якихось істот нечистих, з якими в піст і розмовляти не годиться, щоб не поскоромитись. Відомо, що сам „тишайшій“ Олексій Михайлович вимагав од українців у своєму маніфесті — „прежде нашого пришествія раздѣленіе съ поляками сотворите какъ вѣрою, такъ и чиномъ: хохлы, которые у васъ на головахъ, постригите“ І перші спіткання українців з москвитянами повні отаких зовсім не комичних — бо за ними були цілком серйозні претензії — причепок, дріб'язкових вимаганнів, тієї „волокиты московской“, на яку в один голос нарікають усі, кому з Москвою

digitized by ukrbiblioteka.org

Титульна сторінка з рукописного „Катихисиса“ Лаврентія Зизанія. (Вгорі — диспут Л. Зизанія з московськими справщиками.)

digitized by ukrbiblioteka.org

доводилось яке-небудь діло провадити. Косим оком поглядали на Москві й на українське письменство, що навіть у своїй схоластичній одежі занадто було свіжим перед московською запліснявілістю, одрізняючись до того ж і мовою. Я вже згадував про пригоди перших українців-письменників на московському ґрунті: про ауто-да-фе „на пожарѣхъ" творів Транквиліона-Ставровецького, про виловлювання книг „литовскія печати" і т. и, і тут можу тільки одним прикладом обмежитись. Лаврентій Зизаній-Тустановський, переклавши свій катехизис на церковну мову, поїхав р. 1626 до Москви, щоб там свою працю видати. Але попереду довелось йому цікавих річей наслухатись од московських справщиків. „Написано у тебя, — казали вони Зизанію, — о кругахъ небесныхъ и о планетахъ, и о зодіакѣ, и о затмѣніи солнца, о громѣ и молніи, о Перунѣ, о кометахъ и о прочихъ звѣздахъ Тѣ статьи изъ книги Астрологіи; а книга Астрологія взята отъ волхвовъ еллинскихъ и отъ идолослужителей и съ правовѣріемъ нашимъ не сходна" Коли книжка вийшла з друку („Катихисисъ по литовски Оглашеніе, русскимъ же языкомъ нарицается Бесѣдословіе", 1627), то автор побачив, що вся його „астрологія" зникла без сліду. На Москві не тільки не розуміли добре „литовської" мови, але й не хотіли розуміти, чеплялись до всяких дрібниць (напр., до виразу „пригвоздили до креста", замісць „ко кресту") і були певні, що скрізь одна мусить бути мова, инакше бо, „когда будетъ много языковъ, то пойдетъ смута въ землѣ" Найтяжче цей погляд одбився на українському письменстві.

Після Переясловської унії українські письменники з академичних сфер сподівались, що їхні книги підуть і на Московщину, й почали через те свою мову ще більш ламати на церковне, виробляючи той „словено-русскій языкъ", що був справді „общеславянскимъ", тобто однаково чужим усім живим етнографичним паростям слов'янства. Знов одригнулась була стара болгарщина, вже й самим болгарам не дуже-то зрозуміла. Але на Москві й це мало помагало. Патріярх Йоаким, видавши указ проти „польскіе и литовскіе печати книгъ", заборонив р. 1690 мало не все тодішнє церковне письменство українське, не спиняючись навіть перед таким стовпом православія, яким був св. Димитрій Ростовський: перший том його „Четій-Миней" спалено, а дальші видання поправлено „по великороссійской граматикѣ" так, що

digitized by ukrbiblioteka.org

й не пізнати автора-українця. За Петра І московське духовенство почало було агітацію, щоб „на Москвѣ не было игумена и архимандрита отъ козацкаго рода“, і це ще можна зрозуміти; але агітація з наріканнями на „ляшенків“ та „черкасишекъ“ („черкасишки — ни къ чему негодницы“) на цьому не стала, перекинувшись у вимагання, щоб „Московитяне были и въ козацькой землѣ“ на всяких церковних урядах, з якими зв'язана була тоді всяка культурна робота. Правда, без „черкасишекъ“ обійтись поки що було ніяк: все ж таки вони були елементом далеко поступовішим і більш тямущим у просвітно-культурних справах, як рівняти до зацвілих в упертому неуцтві московських книжників, — тимто й бачимо кругом Петра цілу громадку людей з України, вихованців Київської академії.

Спершу стосунки між українськими ученими та московським урядом виявлялись запобіганням ласки, з одного боку, і дріб'язковим недовіррям та чадним меценатством, з другого. Власне оце останнє було безмірно шкодливіше навіть од утисків, бо вносило розпусту в літературні звичаї, плодило без ліку облесних панегіристів, сіяло нещирість, підлизництво. Письменники навперейми забігають у Москву з голосними посвятами своїх творів та тріскучими панегіриками; Москва платить за це готовими грішми та соболями оддаровує. Так, митр. Сильвестр Косів одібрав 40 соболів; Гізель і Старушевич, опріч соболів, діставали ще й грошима дещо; Баранович, крім тих же соболів, мав з Москви 200 четвертей жита, 100 пудів соли і 50 пудів меду; Галятовський одібрав 50 рублів та инші дарунки. Це грубе меценатство доводило до одвертого жебрацтва. „Ти нарікаєш, — писав якось Баранович до Галятовського, — що грошей нема ані шеляга. Але бувши під царською державою, треба инакше й говорити і копійок шукати, а не шелягів“ Галятовський охоче на таку пораду пристав і писав до царя Федора: „желаю отъ вашего царского величества, яко Ѳеодора, Дара Божія — даровъ на друкованіє моєй книги“ За цими першими гастролерами протоптаною на московське меценатство стежкою потяглось з вищого українського духовенства багато до панської ласки охочих людей, без сліду пропадаючи для рідного краю.

Але притягаючи їх дарунками до себе на службу й використовуючи їх для держави, уряд московський не покинув без уваги своєї й того, що діялось між людьми, які лишалися на Україні.

digitized by ukrbiblioteka.org

Книги з українських друкарень завжде викликали на Москві велику непевність і, передруковуючи їх, тут систематично виправляють мову та стиль. У передмові до московського видання „Бесѣдъ Іоанна Златоустаго“ р. 1709 видавці зазначють, що вони додержували „орѳографію, сирѣчь правописаніе и правовѣріе великороссійское, правильное по ученію грамматистовъ и любомудрецовъ, въ училищахъ издревле (!) и до нынѣ обдержимому“, — додаючи до цього: „а малороссійская примрачная рѣченія изъяснихомъ обыкновенными“ Такий переклад „примрачних реченій“, цілком натуральний і законний, поки справа йшла про книги для Великоросії призначені, незабаром набірає зовсім иншого значіння, коли робиться обов'язковим для всіх книг, що виходили навіть на Україні та для українців і призначались. Офиціяльні підручники для українців „о произношеніи россійскихъ буквъ и о исправномъ тѣхъ же употребленіи“ були б ще досить невинним засобом обрусенія, як би користування з їх полишено на волю охочих учитись російської мови, але можна й не згадувати, що їх силоміць запроваджувано по українських школах. Мало й того: р. 1720 видано наказ, щоб „вновь книгъ никакихъ, кромѣ церковныхъ прежнихъ изданій, не печатать а и оныя церковныя старыя книги, — додає цей надзвичайний, але для нас ані трохи не дивний наказ, — съ такими же церковными книгами справливать, прежде печати, съ тѣми великороссійскими печатьми, дабы никакой розни и особаго нарѣчія въ нихъ не было“ Точку над і поставлено Зараз же ту точку ще й розвезено. 21 липня р. 1721 звелено всі книги з українських друкарень присилати в синодальну контору „исправленія ради и согласія съ великороссійскими“ Для догляду за друкарнями настановлено од синода особливого „протектора типографій“ (нашого ж таки землячка, звичайно, — Гаврила Бужинського), щоб він випускав тільки ті видання, які нічим не різнять од великоросійських, і з цього часу на українських виданнях завелась нова оздоба: „сія книга въ конторѣ типографской изслѣдованна, и по изслѣдованіи обрѣтеся во всемъ съ великороссійскимъ сходна“ Одно слово — „дозволено цензурою“

Як бачимо, для українських виданнів цензуру заведено раніше, ніж повстало в Росії само „цензурное вѣдомство“ Знаючи це, ми тепер і дивуватись не будемо, що кращі твори тодіш-

digitized by ukrbiblioteka.org

нього письменства й не пробували попасти під друкарський станок і дійшли до нас тільки як історичний матеріял, певна річ, вельми розгублюючись по дорозі. „Книгъ никакихъ не печатать“ — ця фраза, наче з пізнішого акту 1876 р. взята, пояснить нам, чому занепадають і переводяться у нас друкарні, чому з того часу не маємо нічого друкованого, опріч панегіриків та церковних книг, чому Самовидець, Величко, автори всяких побутових віршів і т. и. писали свої твори для „Кіевской Старины“, „Записок Наукового Товариства“ та всяких „Чтеній“, чому взагалі українські письменники тогочасні так уперто „не хочуть“ своїх творів друкувати, воліючи бути співробітниками майбутніх виданнів Щодо розповсюджування творів письменства, то XVIII в. рішуче повернув назад, у часи до лихоліття татарського, коли „списаніє книжноє“ було таким спасенним і Богу милим ділом. Але все ж таки це був XVIII в., коли друкарська вмілість, хвала Богові, вже була відома на Україні, і конкурувати „списателям“ величезної, скажемо, історії Величка з друкарським станком було трохи ніби важкенько. Не було й звички тієї, та й люде вже ті перевелись, що за-для душі спасення цілі роки могли пересижувати над одним рукописом. А тим часом починається російська література, виходять прилюдно Кантемир, Ломоносов, Херасков, Державин, Сумароков, що значною мірою спіраються на українських зразках, але приоздоблюючи їх у столичні шати придворного „плетенія словесъ“ Що ж дивного, що за ними на цю спокусу потяглися всі оті Рубани, Богдановичі, Капнисти і т. и., що цілком навіть забувають про свої рідні літературні традиції? Я не хочу, певна річ, цим сказати, що виключно для українських виданнів заведена цензура була на всій вині, — зараз ми побачимо багато ще инших причин з громадського життя, але серед них не треба легковажити і ту коротеньку фразу: „книгъ никакихъ не печатать“ Вона чимало дечого поясняє в тому занепаді й зверхньому розриві з стародавньою літературною традицією, що повстали були в XVIII в. на Україні

Наказ 1720 р. не був порожньою фразою, цензура справді таки наложила важку свою руку на всі ознаки українського життя в письменстві. Кілька фактів з тогочасних літературних позвів дадуть над незгіршу ілюстрацію до історії „обрусенія“ України. Року 1724 наложено 1000 карбованців штрафу на архимандрита Печерської лаври за те, що з лаврської друкарні випущено Тріодь

digitized by ukrbiblioteka.org

не „во всемъ съ великороссійскимъ сходную“, а чернігівську друкарню, опріч такого ж самого штрафу, звелено перевезти в Москву, бо чернігівці уперто не хотіли посилати книг на цензуру. Року 1726 дозвіл на видання акафиста св. Варварі, що написав Йоасаф Кроковський, дано тільки з умовою, щоб видання те зроблено „на великороссійскомъ нарѣчіи“ За митр. Рафаїла Заборовського звелено було поодбірати з усіх церков на Україні церковні книги старого друку й замісць їх позаводити московські видання; понищити українські видання звелено й митр. Тимофієві Щербацькому. Цензура, таким чином, не тільки за новими виданнями наглядала, а й старі нищила, і певне через це так мало й дійшло до нас зразків старого друку. Разом ставлено перешкоди й новим друкарням; так, при Софійському соборі в Київі дозволено завести друкарню, але тільки з умовою, щоб „противно печатаемыхъ въ московской типографіи книгъ несогласія отнюдь не было“ Такі накази з синоду сиплються, як з мішка, один по одному, і коли р. 1769 лаврська друкарня прохала з Київа дозволу хоч на букварі не-московські, бо тих ніхто тут купувати не хоче, то й на це призволу не дано. В кінці XVIII в., за митрополитів Самуїла Миславського та Єрофея Малицького звелено „присвоить немедленно академіи Кіевской образъ ученія, для всѣхъ училищъ въ Имперіи Всероссійской узаконенный“, і насамперед, звичайно, завести російську мову. За Київом те ж саме пішло й по всіх инших школах на Україні, до того ж заборонено й мандрованим дякам учити по школах, а по церквах звелено читати „голосомъ свойственнымъ россійскому нарѣчію“, то-б-то вимовляти не по-українському, а по-московському. Синод втручався навіть до таких дрібних справ, як друкування так званих „конклюзій“, то-б-то програм на учені диспути в Київській академії: їх звелено теж присилати на цензуру до синоду, „дабы въ такихъ конклюзіяхъ благочестію нашему не было издано что противное“ Одно слово, регламентація — найшкодливіша, бо в справах духу — зробилась підвалиною всієї політики в тій сфері, що найдужче потрібує волі та самодіяльности й громадської ініціятиви. Друкарська справа й освіта, певна річ, не могли встояти під таким безупинним піклуванням начальницького ока. Друкарні, які перше всякий, хто хотів, мав право безборонно ставити, переводяться на Україні; школи зникають, особливо після того, як р. 1782 заборонено дякам-учите-

digitized by ukrbiblioteka.org

лям мандрувати, „чтобы не воспослѣдовало ни въ учителяхъ, ни въ книгахъ какого разврата ко вреду общей пользы“, і тим позбавлено готового кадра вчителів ті народні школи, що позаводив був і власним коштом удержував сам народ. Казенна одномастність запанувала цілком, — певна річ, тільки по официяльних паперах та звідомленнях, що, мовляв, „науки въ школахъ преподаются въ означенномъ краю Россіи въ одно и тоже время и на томъ единообразномъ основаніи, на какомъ преподаются оныя и въ самой столицѣ“ На ділі вже ніяких наук і духу не було, бо разом з фантастичним „развратомъ“ вигнано з України й освіту. Кілька безсторонніх цифр покажуть нам справу в справжньому світлі. Року 1740—48 на лівобічній Україні було 866 шкіл; минуло 60 років і вже на початку XIX в. чернігівський архиєрей доводить до генерал-губернатора Малоросійського, кн. Куракина, що „не находилъ при проѣздѣ моемъ нынѣ по губерніи заведенныхъ училищъ“ Так само не було зовсім шкіл і по Полтавщині, як видко з рапорта тому ж кн. Куракинові од полтавського губернатора. Р. 1732 Слобожанщина рясно процвіла була школями, і тільки останніми часами просвітня діяльність Харківського земства наблизила народню освіту до тієї міри, на якій вона стояла мало не два століття тому Наслідком начальницького піклування, як бачимо, було те, що просвіта з України зникла цілком і народ, мало не поспіль письменний за Хмельнищини, робиться зразком безграмотности й темноти. Протягом XVIII в., — того самого віку, що для Росії вважається за вік освіти, коли прорубано було, кажучи стилем панегірістів, офиціяльно-бюрократичне вікно в Європу — на Україні зачинено й забито навіть ту невеличку, але справді таки дуже просвіті й культурі помічну кватирочку, що здавна завів був наш народ зносинами своїми з Заходом. Вже на порозі XIX в., р. 1800, начальницьке око спинилось навіть на українських церквах з трьома банями й царь Павло I заборонив ставити церкви в українському стилі. „Єдинообразіе“ що раз по всій лінії святкувало свою перемогу

Таким чином, на протязі XVIII в. бачимо систематичні заходи, щоб „Малую Россію къ рукамъ прибрать“, як казав ще один з прибічників Петрових, і викорінити з українців, як додавала до цього цариця Катерина, „развратное мнѣніе, по коему поставляютъ себя народомъ отъ здѣшняго (великоросійського то-б-то)

digitized by ukrbiblioteka.org

совсѣмъ отличнымъ“ По всій лінії на Україні розпочинається боротьба з українським „коварствомъ и своеволіемъ“, з „фальшивыми и имъ несвойственными (!?) республиканскими мыслями“ Почавши од письменства, централізаційні заходи, як ми бачили, не минули, навіть українського архитектурного стилю, не кажучи вже про друкарні та школи. Цілу програму „обрусенія“, од якої дуже єзуїтською думкою душить, сформулувала вже цариця Катерина. „Малая Россія, Лифляндія и Финляндія, — писала цариця до кн. Вяземського, — суть провинціи, которыя правятся конфирмованными имъ привилегіями; нарушить оныя отрѣщеніемъ всѣхъ вдругъ весьма непристойно бъ было, однако жъ и называть ихъ чужестранными и обходиться съ ними на таковомъ же основаніи есть большее, нежели ошибка, а можно назвать съ достовѣрностію глупостію. Сіи провинціи, — додає цариця, — также Смоленскую, надлежитъ легчайшими способами привести къ тому, чтобъ они обрусѣли и перестали глядѣть, какъ волки въ лѣсу“ Зазначена в цих словах політика панувала в Росії аж до перших днів місяця березня 1917 року, з одним хиба винятком, що не завжде в ній і тієї навіть пристойности додержувано, яка навіть цариці Катерині обов'язковою здавалась

Як же на Україні реагували на ці невпинні й систематичні заходи централізаційно-обрусительної політики? Звичайно, знаючи українське життя тогочасне, вже a priori можна сказати, що вони викликали тут незадоволення. Але незадоволення це ні глибоким не було, ні широко не розходилось поміж українським громадянством, не захоплювало самого ґрунту національного життя. Народ український, як відомо, напружував тоді всі сили свої, щоб вибитися з-під соціяльно-економичної залежности, аж поки опинивсь таки в кріпацьких лабетах. Обрусительна політика його найпекучіших інтересів безпосередно не зачіпала — от він нічим майже й не озивався на неї, опріче пасивного опору своєю безмежною терпеливістю. Старшині козацькій, потім „благородному дворянству малороссійскому“ теж не до протестів було з приводу якогось там „нарічія“ або книг: вони спершу тішили й голубили автономистичні змагання, аж поки цілою масою пішли показаною вже перевертнями XVI в. стежкою туди, де була сила й воля роздавати „панство велике та лакомство нещасне“ „Желаніе къ чинамъ, а особливо къ жалованію“, як і сподівалась цариця Катерина, перемогло автономистичні мрії.

digitized by ukrbiblioteka.org

Лишається міщанство й духовенство — ті стани, що колись, в XVI й XVII вв., виступили в першій лаві оборонців батьківщини та рідної національности. Але тепер міщанство втратило вже всяку вагу й само занепало серед нових громадських обставин, а духовенство не мало найпершого і найдужчого стимулу до боротьби — ворожих замахів на „давнє благочестіє", то-б-то віру православну. Віра тепер, хоч із деякими непорозуміннями, вважалась за однакову, свідомости національної бракувало, викована в Київській академії літературна мова хоч і була з деякими познаками мови народньої, але все ж досить далеко од неї стояла, маючи корінням ту саму церковщину, що й у Московщині. Не диво, що за таких обставин окремі, досить мляві протести, напр., декого з професорів Київської академії проти великоруської вимови, потонули в морі загальної байдужости, полохливости й прислужництва. В масі українське духовенство було безперечно проти централізаційних отих заходів, як і залежности української церкви од московського патріярха та синода або секуляризації манастирських маєтків. Але, коли не лічити все-таки хоч енергійної постати Арсенія Мацієвича, духовенство XVIII в. зважувалось на протести тільки по своїх келіях та хиба ще на обережливі зітхання за старими, і то більш особистими, вольностями в приватних листах: „сіє по прочетѣ, — як писав колись новоявлений святий Йоасаф Горленко, — прошу сожечъ, а я, разсуждая теперь пребѣдное отечества состояніє, плачу и воздыхаю: Господи, помилуй!" Хто ж моторніший був, то ті навіть не плакали й не воздихали, а просто робили карієру, вгадуючи централістичні домагання уряду та підказуючи навіть нові для рідного краю обмеження. Таким був, напр., митрополит київський Самуїл Миславський, що в своєму обрусительному завзятті йшов попереду навіть домаганнів із центра. Нікому було стояти за інтереси культури й освіти рідного народу, зате занадто було багато таких, що „льстя себя, як писав автор „Исторії Русовъ", надеждою содѣлаться на счетъ націй хорошими владѣльцами, оставили сію націю ожидать обѣтованія Отча свыше" Здатись на цю останню інстанцію — значило вже на-віки програти всю справу.

І здавалось, що Україна її безповоротно програла. Соціяльно-політичні реформи, що залили Україну, надто в другій половині XVIII в., як скасування останків автономичного ладу, панщизня-

digitized by ukrbiblioteka.org

ні порядки і т. и. — повинні були докінчити справу. Освіта занепадає й переводиться цілком; безпросвітня темнота починає панувати в тому краєві, що перше через себе перепускав світло науки й культури і на Московщину. Тепер, коли з Петербурга було вже ніби прорубане вікно просто до Європи, минула, здавалось, потреба в тій кватирці, за яку досі служила Україна, а щоб не доходили крізь неї „развратныя мысли“, то кватирку просто забито. Україна повільно спадає на становище пустині з культурного погляду; національне життя, що бреніло досі, завмірає і вже, здавалося, навіть надії не тліло, що воскресне воно в нових формах колись.

І от саме під час найбільшого занепаду й безнадійности залунав нечуваний доти свіжий голос. То був голос нового українського письменства, що перенявши кращі традиції своїх відомих і невідомих попередників — оту любов до рідної землі, виправило й помилки їхні, виразніше, на повний зріст, поставилю ідею народности що-до змісту и що-до форми літературних творів. Воно одкинуло непотрібні лахмани старої схоластики й, обернувшись просто лицем до народу, заговорилю до його — його ж таки живою мовою і про насущні його справи. Нові животворчі сили вливаються до намученого національного организму.

Починається нова доба українського, вже щиро-народнього письменства.

digitized by ukrbiblioteka.org

Література:

Огоновський О. — Історія литературы рускои, ч I., Львів, 1887.
Иконниковъ В. С. — Опытъ русской исторіографіи, т. II, кн. 2. Київ 1908.
Карповъ Г. — Критическій обзоръ разработки главныхъ русскихъ источниковъ, до исторіи Малороссіи относящихся Москва, 1870.
Левицкій О. — Опытъ изслѣдованія о лѣтописи Самовидца. Київ, 1878.
Василенко Н. — Къ исторіи малорусской исторіографіи... „Кіевская Старина“, 1894, XI і XII.
Горленко В. — Изъ исторіи южно-русскаго общества начала XIX в. „Южно-русскіе очерки и портреты“ Київ, 1898.
Майковъ Л. — Къ вопросу объ „Исторіи Русовъ“. СПБ. 1893.
Майковъ Л. — Малорусскій Титъ Ливій. „Историко-литературные очерки“. СПБ. 1895.
Лазаревскій А. — Частная переписка Г. А. Полетики. „Кіевская Старина“, 1893 — II, 1895.
Лазаревскій А. — Отрывки изъ фамильного архива Полетикъ. „Кіевская Старина“, 1881, IУ.
Грушевскій А. — Къ судьбѣ „Исторіи Руссовъ“. „Чтенія въ Ист. Общ. Нестора-Лѣтописца“, кн. XIX, в. 2
Грушевскій А. — Къ характеристикѣ взглядовъ „Исторіи Руссовъ“. СПБ. 1908.
Дорошенко Д. — „Історія Русовъ“ як пам'ятка української політичної думки другої половини XVIII ст. „Хліборобська Україна“, кн. III, збірник V і VI. Відень 1921.
Сковорода Г. С. — Сочиненія. Юбилейне видання під редакцією і з вступною статтею проф. Д. Багалія. Харьків, 1894.
Собраніе сочиненій Г. С. Сковороды Т. I. Съ замѣтками и примѣчаніями В. Бонч-Бруевича. СПБ. 1912.
Багалѣй Д. И. — Изданія сочиненій Г. С. Сковороды. „Извѣстія Отд. русск. языка и словесности“, 1914. III
Сумцовъ Н. — Житіе Сковороды, описанное М И Ковалѣнскимъ. Київ, 1886 (з „Кievской Старины“).
Данилевскій Г. — Г. С. Сковорода. „Украинская Старина“, Харьків, 1866.
Петровъ Н. — Первый (малорусскій) періодъ жизни и научно-философскаго развитія Г. С. Сковороды. „Труды К. Д. Академіи“. 1902. XII.
Пісочинець Д. — Григорій Сковорода, його життя і діяльність. „Зоря“, 1894.

digitized by ukrbiblioteka.org

Лаврецький С. — Український философ Г. С. Сковорода. „Правда“, 1894.
Багалѣй Д. — Украинскій философъ Г. С. Сковорода. „Кіевская Старина“, 1895, II, III, VI.
Зеленогорскій О. — Философія Г. С. Сковороды. „Вопросы философіи и психологіи“, 1894, III і IV.
Ефименко А. Я. — Философъ изъ народа. „Южная Русь“, т. II. СПБ. 1905.
Ефрименко А. Я. — Личность Г. С. Сковороды, какъ мыслителя. Ib.
Кудринскій Ф. — Философъ безъ системы. „Кіевская Старина“, 1898, I—III.
Эрнъ В. — Г. С. Сковорода. Жизнь и ученіе. Москва, 1912.
Товкачевський А. — Г. С. Сковорода. Київ, 1913.
Могилянський М. М. — Гр. Сковорода в українській літературі. „Книгарь“, 1920, I—III.
Петров В. П. — Література про Сковороду. Ibid.
Юбилейное чествованіе памяти Сковороды въ Харьковѣ. „К. Стар.“ 1894, XII.
Л. Ч. — Григорій Сковорода. Проба бібліографії. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 30.
Кистяковскій А. Ф. — Права, по которымъ судится малороссійскій, народъ... Київ, 1879.
Нейманъ Ц. — Любопытная книжка XVIII ст. „Кіевская Старина“, 1894, VII.
Галицко русскій savoir vivre. „Кіевская Старина“, 1894, II.
Возняк М. — Український savoir vivre з 1770 р., „Україна“, 1914, III.
Возняк М. — Український господарський порадник з 1788 р. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 122.
Левицький І. — Галицько-руська бібліографія за р. 1772—1800. „Записки Н. Т. ім. Шевченка, т. 52.
Лазаревскій А. — Свѣдѣнія объ украинскихъ школахъ и госпиталяхъ XVIII в. „Основа“, 1862, V.
Сухомлиновъ М. И. — Училища и народное образованіе въ Черниговской губерніи. „Журналъ мин. нар. просв.“ 1864, I.
Данилевскій Г. П. — Харьковскія народныя школы. „Украинская Старина“, Харьків, 1866.
Пругавинъ А. С. — Запросы народа и обязанности интеллигенціи... СПБ., 1895.
Шульгинъ Я. — Нѣсколько данныхъ о школахъ въ правобережной Украинѣ въ пол. XVIII в. „Кіевская Старина“, 1891, VII.
Павловскій И. Ф. — Приходскія школы въ старой Малороссіи. „Кіевская Старина“, 1904, I.
Рождественскій С. В. — Изъ исторіи учебныхъ реформъ имп. Екатерины II. „Журн. мин. нар. просв.“ 1909, III і VI.
Ефименко П. — Шпитали въ Малороссіи. „Кіев. Стар.“, 1883, IV.
Житецкій П. — Къ исторіи литературной русской рѣчи въ XVIII в. СПБ. 1903.
Грушевський М. — „Самоотверженіе Малороссіянъ“. „З біжучої хвилі“, Київ. 1907.

digitized by ukrbiblioteka.org

Грушевський М. — 250 літ. „Л.-Н. Вістник“, 1904, I.

Шликевичъ А. — Лучше ли жилось въ Малороссіи за сто лѣтъ назадъ? „Земскій Сборникъ Черн. губ.“, вып. 8.

Джиджора Ів. — Економична політика російського правительства супроти України. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 98, 101, 103, 105.

Рубинштейнъ С. Ф. — Хронологическій указатель указовъ и правительственныхъ распоряженій по губерніямъ Западной Россіи, Бѣлоруссіи и Малороссіи за 240 лѣтъ, съ 1652 по 1892 г. Вильна, 1894.

digitized by ukrbiblioteka.org

Розділ V.

Народня поезія.

Боротьба книжників із народньою поезією. — Наслідки боротьби. — Місце народньої поезії в історії письменства. — Перші етнографичні записи. — Ходаковський. — Спроби української етнографії. — Максимович. — Срезневський і Бодянський. — Костомаров. — Куліш і „Основа". — 60-ті роки і Чубинський. — Київські учені 70-х років. — Драгоманов. — Потебня. — Етнографичі праці останніх часів. — Процес народньої творчости. — Пісні народні. — Казки, приказки, загадки. — Про занепад народньої поезії. — Причини занепаду. — Творчість народня колись і тепер. — Синтез колективної й индивидуальної творчости. — Література.

1.

В курсах історії письменства народня поезія звичайно становиться на початку, як вихідний пункт усієї еволюції, що переживає письменство за довгий час од свого народження й до останніх часів. Роблять так через те, що народню поезію вважають, і цілком справедливо, не тільки хронологично старшою од штучного книжного письменства, але й ідейно вищою од тих книжних творів, які звичайно повстають на світанні людської думки. Од народньої поезії справді дуже багато запозичається книжне письменство, великого зазнаючи впливу од того ґрунту, на якому проростає народня поезія й на якому сам народ свою виявляє творчість. За нормальних обставин найбільш натуральний для розвитку письменства шлях був би такий, що письменство цілком виходило б із народньої поезії. Почавшись першими зародками творчости колективної, в якій справжній автор невідомий, а співробітником його буває кожен, у кого в устах живе данний твір, письменство далі і поруч провадилося б серед гурту книжників, письменних людей на основах тієї народньої творчости, відповідно до її духу й форм, до всіх отих традицій, що виробилися в народі ще перед початками справжнього письменства. Так воно подекуди й бувало, — напр., грецьке антич-

digitized by ukrbiblioteka.org

ної доби письменство цілком виросло з народньої поезії, розвиваючи її форми, глибшим та ширшим її зміст роблючи, доповняючи й розробляючи особистою, індивидуальною творчістю те, що дала до того часу творчість колективна. Письменники античні тільки далі сукали ту нитку художньої творчости, що зачалася й зародилась серед мас, у недовідомих народнього духу глибинях.

Та не так було у нас.

Як ми вже знаємо, старе наше письменство книжне почало як-раз навпаки — з розриву та ростічі з народньою поетичною традицією, з запеклого ворогування проти народньої творчости. Одібравши з Византії разом з християнством і зразки письменства, обмеженого вузьким кругом переважно церковно-релігійних та моралістичних інтересів, наші письменні люде, до того ж духовні здебільшого особи, зразу ж побачили у вільній народній поезії грішне і стидке діло, ознаку „діавольскаго наущенія“ на спокусу людям, і через те одразу ж таки стали на ворожу що-до неї стопу. Старі письменники навіть слів досить не знаходять, щоб вилити своє обурення проти народніх звичаїв і заплямувати оте „играніе, плясаніе и гудѣніе“, а то і просто „бѣсовское пѣніе“ своєї неслухняної пастви. Бувши заступниками нової віри, вони бачили тут недобитків того поганського світогляду, віри та культу, з якими боротьбу вважали за святу повинність усього свого життя. „Се бо не погански ли живемъ?“ — запитує книжник XI в. і зараз же подає цілу низку тих прикмет поганського життя, які бачив навкруги себе. Тут знайдемо і деякі забобони, як віру в пристріт або чхання, і захоплення „трубами и скоморохы, гусльми и русальи“, і збірання на „игрища утолочена“, — і за всі такі диявольські втіхи автор накликає суд божий та кару на винуватих („Слово о казнехъ божіихъ“). Правда, викоріняючи народню поезію, книжники дуже часто по-за формальну християнську фразеологію й сами не виходять, стоючи не вище од того поганського світогляду, який так гостро картають. Ми вже згадували про „двоєвірря“, що на його грішні були не сами прості люде, а й письменні — „вѣжи, попы и книжники“, як гостро нарікає „нѣкій христолюбець“ XII в., — і це зовсім натуральна річ, коли стріваються два світогляди й народня думка силкується їх в одне звести ціле. Проте нарікання на поганські звичаї та боротьба з народньою поезією безупинно йдуть через усю нашу історію аж до останніх часів. У Вишенського, напр., маємо

digitized by ukrbiblioteka.org

громові промови проти народніх звичаїв, знов же таки з вузько-клерикального погляду християнського аскета. Ось яку дає він картину народніх „гріхів", аргументуючи й свою проти них зневагу.

> **Коляди з міст і сіл ученієм виженіте: не хощеть бо Христос, да при Його рождестві диявольськії коляди місце мають, але нехай собі їх в пропасть свою занесеть.**
>
> **Щедрий вечір із міст, із сіл в болота зажените, — нехай з дияволом сидить, а не з християн ся ругає.**
>
> **Волочельное по Воскресенії, з міст і з сіл виволокши, утопіте. Не хоче бо Христос при своїм славнім Воскресенії того сміху і ругання диявольского іміти.**
>
> **На Георгія-мученика праздник диявольський на поле ісшедших сатані офіру танцями і скоками чинити разоріте: гніває бо ся на землю вашу Георгій-мученик, що нема християнина православного, который ругання тоє диявольськоє очистити і ізгнати міг.**
>
> **Пироги і яйця надгробнії в Острозі і де би ся знаходило — упраздніте, да ся в християнстві той квас поганський не знаходить.**
>
> **Купала на Крестителя утопіте і огненноє скаканіє одсічіте: гніває бо ся Креститель на землю вашу, що ся на день пам'яти його попущаєте дияволу ругатися вами з вас же ся самих.**
>
> **Петр і Павел молять вас, єсли хочете од них ласку міти, да потребіте і попаліте колиски і шибениці, на день їх чиненії по Волиню і Подолю, і де би ся тоє знаходити міло: мерзко бо їм на землю з небеси смотріти на тоє диявольскоє позорище, християнським людім збіраючися.**

Не помогло палке слово афонського аскета, бо трохи згодом вже Галятовський так само обурюється проти весільних, купальських та різдвяних, як він каже, „розпустних" пісень. „Духовенство, — пише Галятовський, — силкується викорінити оті забобони своїм словом, та його не слухають; через те треба, щоб забороняли їх ще й світські власти" Галятовський тільки висловив цим потаєнну думку духовенства, що не раз потім оберталось до власти з проханнями заборонити ті або инші народні звичаї. Маємо дуже цікавий, напр., наказ проти вечорниць од Київської консисторії, видании р. 1719 на підставі гетьманського універсалу, „даби везде по городахъ, мѣстечкахъ і селахъ малоросійскихъ поперестали богомерзкихъ молодихъ людей зборища навкулачки, Богу и человѣкомъ ненавистниє гулянія, прозиваемия вечурницы, на которие многиє люде молодиє і невпостягливиє отъ родителей своихъ, мужеска и женска полу, дѣти по ночамъ купами собираючися, неисповѣдимия безчинія и мерзския

digitized by ukrbiblioteka.org

беззаконія творять, справуючи себѣ игри, танци и всякиє пиятихи скверная и воздухъ оскверняючая пѣсней восклицанія и козлогласованія“ Вважаючи вечерниці за причину кари божої неврожаєм, посухою та страшними слабостями на людях і на скотині, гетьман і консисторія „накрѣпко пригрозили вишь спецѣфѣкованимъ богомерзскимъ зборомъ вечорничнимъ отъ сего часу не собиратися“ Відома „Суплика або замыслъ на попа“ теж торкається цього болючого в народньому житті пункту: селяне там жаліються на священика —

що не велів челяді колядувати,
На улицю ходити і на Купайла через огонь скакати:
Об клечінні заказав вінців робити
І тих вночі на воду до річки носити;
Не вольно вже парубкам з дівчатами гуляти,—
По чім же вони молодість свою будуть знати?

Не буде певне помилки, коли сказати, що нікуди мабуть не витратило стільки енергії всяке начальство, як на безупинну боротьбу з народніми звичаями та на їх заборони, на зразок наведеної. Од перших книжників почавшись, війна проти народніх звичаїв тягнеться аж до нашого часу, коли духовенство й поліція так само розганяли „богомерзскія збори“ — колядників на різдво, игрища на Купайла і т. и. Над поезією народа, над його совістю, естетичними смаками та вподобаннями увесь час тяжку роблено нетямущою рукою операцію. На шкоду і народній поезії, й самому письменству між ними витворилась ота ростіч і ворожнеча, що глибоку викопала безодню між народньою творчістю та зразками книжного письменства і одну цікавими пам'ятками збіднила, а друге — живого духу й життьової безпосередности позбавила

Правда, ні викорінити до краю народню поезію оці вічні картання та заборони не здолали, ні навіть забезпечити саме письменство од впливу тієї поезії не могли. Нема більш безнадійної справи, ніж боротьба з побутом, як і нема, може, нічого більш сталого, як ті устояні форми життя, що міняються тільки по-волі і сами собою під впливом нових обставин, але ніколи під впливом самих заборон та наказів. Знов же й одгородитись казаннями од живого життя — річ неможлива, і вже сама неугавність отих чернечих наріканнів як найкраще свідчить, що то була просто таки Сизифова робота, ота безупинна війна з наро-

digitized by ukrbiblioteka.org

дом, і що народ задовольняв таки власними силами свої естетичні потреби, цураючись книжної моралістики, або по своєму її переробляючи. Та й сами книжники, з другого боку, часто дивились на справи очима того ж таки народу й не хотячи, проти власної волі, брали до своїх писаннів дещо з тієї самої народньої творчости, яку так кляли немилосердно з своїх кафедр та книг. Проте, як згадано, принципіяльне ворогування між книжним письменством та устною творчістю дуже нещасливо одбилось на розвитку самого письменства й на долі народньої поезії. Воно позбавило нас найдавніших витворів народніх, бо щирий інтерес до них прокинувся аж геть-то пізно і не встиг захопити багато дечого, що під впливом часу й обставин позникало серед народу. Через те давня народня поезія дійшла до нас не в тих формах і не такому вигляді, як зародилася була серед народу, а в новіших варіянтах, на яких часто знати напластування пізніших подій і взагалі руку „всесокрушающаго времени". Таким чином, навіть одкинувши думку про навіки й безповоротно втрачені зразки народньої поезії, те, що ми тепер маємо в наших записах і що взагалі знаємо про народню поезію, не відповідає тому, що колись було, в ті часи, як почало було витворюватись у нас письменство. От через віщо дуже необачно було б його з тих самих виводити джерел, з яких повстала й народня поезія; тим то й не можна з неї починати історію письменства, бо це йому надає зовсім не того вигляду, який воно дійсне мало. І кращі історики літератури, як от Пипін, покинули вже старий спосіб трактування письменства і приділяють народній поезії місце не в початку історії літератури, а де инде. Де ж саме?

Місце народній поезії належиться там, де вона справді починає зливатися з письменством, викликаючи інтерес до себе у письменних людей, і в вищому синтезі входити дійсне таки складовою, органичною часткою національної творчости. Коли ми таке місце знайдемо, то не тільки хронологично, а й ідейно зв'яжемо те, що в горні народнього духу виковувалось — із тим, що повстало як результат особистої творчости; установимо твердо пункти обопільного впливу і таким чином до письменства хоча б частину привернемо з того, що були одвернули од його людська обмеженість, вузький аскетизм, неуцтво та чернеча виключність. У нашому письменстві оте справедливе місце для народньої поезії може бути тільки на межі старого і нового письменства, і

digitized by ukrbiblioteka.org

огляд народньої творчости повинен стати немов би передмовою до історії нового письменства.

Саме це письменство з'явилось на світ, як результат цікавости до народнього життя, що захоплювала його всіма сторонами і найперше звертала увагу як-раз на устну народню поезію, бо нею народ найкраще і найповніше виявляв себе. Початки нового письменства у нас тісно сплітаються з першими етнографичними спробами, та й далі воно йшло в свою путь поруч з етнографією, що не тільки розгортала перед нами народнє життя, але вже тим самим розсовувала й рямці письменства, давала йому підвалини добрі та матеріял добірний; народознавство й літературні інтереси неподільно зв'язані в літературній діяльності наших письменників нового періоду. Одні й ті самі люде у нас часто працювали разом і на літературному, й на етнографичному полі; літературні погляди й ідеї одбивалась на способах етнографичної роботи, а етнографичними здобутками й письменство багатіло. Батька нового українського письменства справедливо вважають і за першого українського етнографа, — не тільки через те, що в своїх творах він подавав правдиві відомости про народнє життя, а й через те, що таки безпосередно докладав рук до етнографичного надбання. Знайомість із народньою поезією усіма одбилась сторонами на українському письменстві: і впливом народньої мови, і формами поезії і, нарешті, самим змістом, оброблюванням у літературних творах готових тем і сюжетів, з народніх уст узятих. Все це ставить народню поезію в безпосередній зв'язок з літературними творами й визначає їй місце попереду цього нового, справді вже народнього письменства. До огляду народньої поезії ми й обернемось зараз, давши попереду коротенький нарис історії української етнографії.

2.

Як було попереду зазначено, деякі зразки народньої поезії можна зустріти вже в перших пам'ятках нашого письменства — в літопису (перекази й легенди, приказки, уривки з пісень), у духовній літературі, в „Моленії" Данила Заточника (приказки), у Володимира Мономаха і т. и. Найбільш таких окрушин народньої творчости безперечно дає нам невміруще „Слово о полку

digitized by ukrbiblioteka.org

Игоревѣ" та й само воно не що инше, як окрушина цілого циклу дружинної творчости, дуже близької до народньої поезії: ця близкість впала в око вже давнім дослідникам „Слова", що не дурно його були „першою думою" охрестили. Та й самий термин „дума", що зайшов до нас певне з південнослов'янської сторони, значить те саме, що в старовину значило „слово", то-б-то віршовану героїчну поему, — і таким чином думи стали немов безпосереднім протягом староруської творчости, тих „слів", з яких дійшли до нас „Слово о полку Игоревѣ" та „Слово о Лазаревѣ воскресеніи" Виразні звістки про думи і навіть самий оцей термин маємо вже в документах з початку XVI в. Оповідаючи про війну з волохами р. 1506, польський письменник Сарницький додає, що тоді вбито братів Струсів, про яких, каже він, „і досі співають елегій, що у русинів звуться д у м а м и" („de quibus etiam nunc elegiae, quas d u m a s Russi vocant, canuntur"). Співано ції думи на сумний голос, співці ілюстрували спів відповідною жестикуляцією й мимикою, і цю манеру од професіональних співців переймали й селяне, пригравочи собі на сопілках. Опріч наведеної звістки Сарницького, з XVI в. не одно ще маємо посвідчення про думи, і цю форму народньої поезії можна вважати за досить тоді вже росповсюджену, так що „dumy ukrainne" такої навіть дожились були чести, що попали до старих піїтик, як poësis naturalis. З того ж віку маємо й перші записи українських пісень: про Штефана-воєводу („Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш") з чеської граматики Яна Благослава, р. 1571, та про козака Плахту з р. 1625. З того часу по всяких виданних, що торкались України, можна спіткати етнографичні спостереження й записи, — напр. у Боплановому „Описові України" (1650 р.), в записках Лясоти, по деяких польських збірках. У XVIII в. українські пісні вже широке займають місце по численних збірниках, співаниках, то-що, не тільки рукописних, а й друкованих *). Тоді ж таки появляється й перша етнографична праця Гр. Калиновського „Описаніе свадебныхъ украинскихъ простонародныхъ обрядовъ" (СПБ. 1777). Але це тільки порізнені факти,

*) „Собраніе русскихъ простыхъ пѣсенъ съ нотами" В. Трутовського (СПБ., 1776), „Сборникъ пѣсенъ" Новикова (СПБ., 1780). „Молодчикъ съ молодкой на гуляньѣ съ пѣсельниками". (СПБ., 1790). „Русскія народныя пѣсни, собранныя Н. Л. Львовымъ" (СПБ., 1790) і т. и. Иноді знаходимо коло пісень цікаві примітки, — напр., в одному співанику 1818 р. до

digitized by ukrbiblioteka.org

що свідчать про деякий інтерес до народньої творчости. Перші ж систематичні спроби досліджування народньої поезії й справжні етнографичні праці починаються вже з нового, XIX-го віку, особливо з розцвітом романтичного напряму в літературі та в зв'язку з новим курсом у науці, який роспочали брати Грими.

Честь першого серйозного почину в українській етнографії належить полякові з роду Зоріянові Доленга-Ходаковському, за життя відомому під ім'ям Адама Чарноцького (1784—1825). Це був справжній піонер нашої етнографії, відданий справі до самозабуття, до фанатизму; власними ногами Ходаковський сходив мало не всю Україну, зібравши, як на ті часи, величезні скарби народньої пісні, — навіть у неповних записах Ходаковського, що дійшли до нас,маємо їх 1254 номери. Етнографична діяльність Ходаковського була наслідком свідомого цілком заміру зібрати твори народньої словесности, подиктованого любов'ю до народу та панславистичними ідеями. Ходаковський перший у нас став на живий ґрунт народности в етнографії, перший „пішов у народ“ в буквальному розумінні та нахиляв і инших до того. Захоплення народньою творчістю у Ходаковського випливало не з бездушного колекціонерства або сухого антикварства, а з ентузіястичного бажання спізнати саму душу народню, відшукати ту вищу красу і правду, які наш етнограф угадував серед народу. Життям і поглядами Ходаковський нагадує нам незабутнього „старчика“ Сковороду, і хто зна, чи не під впливом цього популярного тоді навчителя життя склався світогляд і першого нашого етнографа та життьовий шлях його позначився. „Єсть іще на землі щастя, — писав Ходаковський у своєму щоденнику, — тинятись поміж народом, жити поетичним життям селянства. Який же я щасливий у своїй свитині, з моєю вбогою стравою, коли мені оповідають люде згадки свої й бажання! Серед народу живе чеснота, серед народу живе поезія. Лихе ж має серце той, хто не кохає народу всією силою братерської любови“ В ті часи такий погляд на народ справді був ще новим словом і не диво, що ентузіяст-етнограф мав вели-

---

пісні „На бережку у ставка“ додано увагу: „пѣсня сія была любимою князя Г. А. Потемкина; а по веселому своему голосу, который начинаеться (почитаеться?) наилучшимъ въ музыкѣ, пѣта бываетъ всякимъ“. Див. Перетца В. Н. — „Малорусскія вирши и пѣсни въ записяхъ XVI—XVIII вв.“ СПБ. 1899, стр. 108.

digitized by ukrbiblioteka.org

кий вплив на дальше покоління українських етнографів, як Максимович, Залєський, то-що. На жаль, сумні обставини особистого життя Ходаковського, якому цілий вік довелося жити нелегальним, та нерозуміння його ідей серед громадянства, для якого він був тільки „грубымъ чудакомъ и невѣждой“, багато гіркого дали йому спити й гальмували його роботу. Найгірше те, що його етнографичні записи так таки не опубліковані цілком і досі, тільки манісенькою часткою увійшовши до видань Максимовича та окрушинами з'являючись по тодішніх журналах. Загадкою промайнув Ходаковський перед сучасниками, і ми можемо тепер тільки жаліти, що його величезна, як на свій час, праця не була за його життя надрукована. Зовсім би инший тоді мала вигляд українська етнографія в своїх початках, бо опріч багацтва матеріялу, Ходаковський одразу надав би їй і тієї свідомости, якої бракувало иноді навіть у пізніших працях.

Р. 1818 вийшла „Грамматика малороссійскаго нарѣчія“ Олексія Павловського (великороса з роду), а на другий рік „Опытъ собранія стариныхъ малороссійскихъ пѣсней“ княза Миколи Цертелева († 1869), — перші з української етнографії друковані праці. Початок це був надто несміливий. Обидва авторі ще непевні, чи має яку ціну їхня праця; обидва прохають навіть пробачення у читача тих манірних часів за те, що зважуються виступати з народнім матеріялом; обидва дивляться на українську мову, як на „исчезающее“ або „устарѣлое нарѣчіе“, хоча разом з тим і доводять, що воно, як каже Цертелев, „не менѣе другихъ языковъ способно къ поэзіи“. Павловський подав навіть кілька зразків тієї поезії, що була навіяна сміливим почином Котляревського; Цертелев у своєму збірнику надрукував 10 дум народніх, які він уважав за останні прояви згаслої творчости українського народу. В усякім разі початок, зроблений хоч несвідомою, але люблячою рукою, не пропав марне, і вже в дальшому поколінні дав таких поважних діячів української етнографії, як Максимович, Срезневський, Бодянський та инші.

Михайло Максимович (1804—1873) після невідомого сучасникам Ходаковського був першим, хто в основу своїх етнографичних та літературних праць положив українські переконання, любов до народу й бажання служити йому своєю науковою роботою. Він пробував сили і в красному письменстві, але

digitized by ukrbiblioteka.org

в історії українства далеко більшу мають вагу його наукові праці, аніж досить благенькі поетичні твори. Етнографичні збірки Максимовича („Малороссійскія пѣсни", 1827 р., „Украинскія народныя пѣсни", та „Голоса украинскихъ пѣсенъ", 1834 р., „Сборникъ украинскихъ пѣсенъ", 1849) цілком перевернули старі погляди на українську народню поезію, показавши піснями історичними та побутовими красу її, багацтво й ріжноманітність. Ці перші збірники мали величезний вплив не тільки в українському письменстві (на Костомарова, Куліша й галицьких письменників),

М. Максимович.

але і в російському: Пушкин і Гоголь багато брали з них, як свідчить сам автор „Полтавы", признавшись перед Максимовичем: „а я обираю ваши пѣсни" Перейшовши з Москви до новозаснованого в Київі університета ректором, Максимович пильну звернув увагу на українську старовину, працюючи в „Комиссіи для разбора древнихъ актовъ", і разом проложив дорогу місцевій періодичній пресі своїми збірками — „Кіевлянинъ" (три томи, 1840, 41, 50) та „Украинецъ" (два томи, 1859—1860). Наукова діяльність Максимовича мала велику вагу для українознавства, особливо в сфері історії та словесности, і цю вагу його для української науки дуже влучно зазначив Драгоманов, назвавши Максимовича „цілим історико-филологичним факультетом" В істо-

digitized by ukrbiblioteka.org

рії українського письменства найбільшою заслугою Максимовича було те, що він перший цілком серйозно поставився до народньої поезії і всюди в своїх працях проводив думку про близькі зв'язки її з старим письменством, особливо з „Словомъ о полку Игоревѣ“, яке він же й переклав на рідну мову, бажаючи Україні її старе добро повернути. Що-до поглядів Максимовича на українське письменство, то вони були досить умірковані; для

І. Срезневський.

його українська мова була все-таки мовою простого люду і самими простонародніми темами, переважно в белетристиці та поезії, й обмежував він сферу українського слова. Розвитку українського письменства в Росії Максимович не сподівався, думаючи, що тут можуть бути тільки поодинокі письменники, які ніколи не спроможуться витворити цілу літературу. Инакше ставивсь він до галицьких українців і їм радив про все писати народньою мовою, щоб захистити себе від полонизації. З цього бачимо, як хиталися по-первах навіть сами діячі українського відродження, не прочуваючи тих наслідків, до яких провадить консеквентно їхня власна праця.

digitized by ukrbiblioteka.org

Коли поминути випадкову книгу Платона Лукашевича „Малороссійскія и Червонорусскія народныя думы и пѣсни“ (СПБ., 1836), то найближчими Максимовичеві товаришами в науковій роботі були Срезневський та Бодянський, перший великорос з роду, другий — типовий українець, обидва з великими слов'янськими симпатіями та інтересами, що обернулись у них на найближчу слов'янську народність — українську. Измаїл Срезневський (1812—1880), одбіраючи науку в Харківському університеті, так захопився був українством, що спершу цілком присвятив йому свою діяльність Р 1833—1838 він видавав у Харькові „Запорожскую Старину“ (шість книг), — збірку складену з творів української народньої поезії, переважно історичних дум, між якими трапляються, правла, й фалшовані на підставі легендарних звісток „Исторії Русовъ“ *). У „Запорожской Старинѣ“ і в инших своїх працях молодого віку Срезневський стояв за українське національне відродження в письменстві, пророкуючи йому блискучу долю на прийдущі часи. „Въ настоящее время, — писав він р. 1834, — нечего доказывать, что языкъ украинскій (или, какъ угодно называть другимъ, малороссійскій) есть языкъ, а не нарѣчіе русскаго или польскаго, какъ доказывали нѣкоторые, и многіе увѣрены, что этотъ языкъ есть одинъ изъ богатѣйшихъ языковъ славянскихъ, что онъ едва ли уступитъ богемскому въ обиліи словъ и выраженій, польському въ живописности, сербскому въ пріятности, что это языкъ, который будучи еще не обработанъ, можетъ уже сравниться съ языками образованными по гибкости и богатству синтаксическому, — языкъ поэтическій, музыкальный, живописный“ („Взглядъ на памятники украинской народной словесности“). На жаль та шкоду українству, перейшовши професором до Петербургу, Срезневський вже не вертався більш до інтересів свого молодого віку, не

*) Фальшування й підроблювання творів народньої словесности — річ звичайна на початку національного відродження, — згадаймо хоча б знаменитий „Краледворський рукопис“ у Чехів. Ентузіясти-народники, не знаходячи у народа того, чого їм хотілося б, сами складають відповідні твори й пускають їх за народні. В українському письменстві, опріч фалшованих дум, надрукованих у Срезневського, були ще й инші. Специялістом підроблювання дум був письменик 40-х і 50-х років XIX в. Шишацький-Ілліч, якого ніби-то записи друкували Метлинський і Куліш. Про фалшовані думи див. у Антоновича і Драгоманова „Историческія пѣсни малорусскаго народа“, т. I, Київ, 1874, стор. XVIII—XXIII.

digitized by ukrbiblioteka.org

озиваючись навіть на запитання про те, звідки взялись оті непевні думи в „Запорожской Старинѣ“ Зовсім инакше провадив свою наукову діяльність Осип Бодянський (1808—1876). Приставши до українства за-молоду, він до смерти вже не кидав працювати для рідного краю, переважно українські теми оброблюючи. Та сама рука, що за підписом „Бода-Варвинець“ містила українські поезії по тодішніх російських журналах, що під псевдонімом „Запорожця Іська Материнки“ видавала „Наські українські казки“ (Москва, 1835) й під псевдонімом „Мастак“ писала огляди українського письменства — та сама рука з любістю працювала над виданням старих наших літописів та етнографичного набутку. В „Чтеніяхъ Московскаго Общества исторіи и древностей Россійскихъ“, яких Бодянський з р. 1846 і до р. 1877 видав аж 100 томів, він надруковав силу українського матеріялу історичного („Исторія Русовъ“, літописи Самовидця, Симоновського, Зарульського, Ригельмана, діяріуш Ханенка і т. и.), з етнографії ж величезний збірник Якова Головацького — „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси“ (1863—65). Сам Бодянський ще за-молоду мав зібраних коло 8000 українських пісень, яких, на жаль, так таки й не появив світові. Бодянський дуже високо ставив українську народню поезію, особливо пісні, над які нічого не знаходив вищого в цілій слов'янській поезії („О народной поэзіи славянскихъ племенъ“, Москва, 1837). Поруч Бодянського з покоління старших етнографів, треба згадати ще Амвросія Метлинського (1814—1870), що видав у Київі р. 1854 „Народныя южнорусскія пѣсни“, гарну збірку нового для того часу матеріялу з своїх власних та й чужих записів. Метлинський до творів народньої поезії заходив як сущий романтих і захоплювавсь бажанням зберегти нащадкам один „изъ первоначальныхъ чистѣйшихъ родниковъ“ великої поезії. Це ж таки було для його підвалиною і до літературної розробки народньої мови.

Разом з оцими першими діячами на ниві української етнографії виступають польські збірачі етнографичного матеріялу, що обернулися до нашої народньої поезії по-части під впливом потужного тоді романтичного руху, по-части й через спеціяльні причини, що викликали в польському письменстві так звану українську школу. З таких збірачів згадаємо тут Вацлава Залеського (Wachław z Oleska—Pieśni polskie i ruskie ludu Galicyjskiego,

digitized by ukrbiblioteka.org

Львів, 1833) і Жеґоту Павлі (Zegota Pauli—Pieśni ludu Ruskiego w Galicy i, два томи, Львів, 1839—40). В зв'язку з цими збірниками та під впливом з України й серед галицьких русинів починається збірання й видавання творів народньої поезії (О. Лозинського „Ruskoje wesile“ 1835, „Русалка Днѣстровая“, 1837 і т. и.).

Попередні праці коло половини XIX в. досить призбірали були фактичного матеріялу з української етнографії, і прийшла вже пора критичної його оцінки та розроблювання теоретичних питаннів, зв'язаних з народознавством; прийшов час перевірити попередні здобутки що-до їхньої вартости й навіть певности. Бо, як згадано вже, в початках нашої етнографичної науки випливло не тільки чисте зерно народньої поезії, а й полова в формі непевних, а то й просто таки свідомо підроблюваних під народню поезію текстів. З легкої руки Срезневського текст фалшованих дум увіходить до пізніших виданнів Максимовича й Метлинського, не встереглись од них збірники Куліша, ба навіть таке критичне видання, як „Историческія пѣсни малорусскаго народа“ Антоновича і Драгоманова, не зовсім ще одвіяло справжні народні твори од неповних та підроблених. Молодші діячі 40-х років, як Костомаров та Куліш, все ж таки внесли в народознавство нові методи, взялися перші до систематизації й обробки зібраного матеріялу і, хоч сами ще не всюди стояли на твердому ґрунті в етнографії, то принаймні протоптали стежку заступникам цілком критичного напряму, які незабаром очистили наше надбання етнографичне од усяких непевних примішок.

Знаменитий історик-художник Микола Костомаров (1817—1885) до української етнографії й українства взагалі обернувся під впливом виданнів Максимовича, перших повістей Гоголя й тієї загальної атмосфери захоплення народністю, що в ті часи панувала. „Мною, — оповідає Костомаров у своїй автобіографії, — овладѣла какая то страсть ко всему малороссійскому, меня выводило изъ себя, что невѣжды, какихъ тогда было очень много, съ презрѣніемъ отзывались о хохлахъ и всякое малороссійское слово возбуждало только смѣхъ. Я вздумалъ писать по-малорусски, но какъ писать? Нужно учиться у народа, сблизиться съ нимъ. И вотъ я сталъ заговаривать съ хохлами, ходилъ на вечерницы, сталъ собирать пѣсни“ Це було р. 1838-го, і з того часу історик повернув свій розум, хист і енергію не тільки на

digitized by ukrbiblioteka.org

студіювання народнього життя в минулому й перевернув сучасну історіографію в Россії, але історичний принцип приклав і до етнографії. „Этнографъ, — на думку Костомарова, — долженъ быть современнымъ историкомъ, какъ историкъ своимъ трудомъ излагаетъ старую этнографію“ Виходячи з того, що етнографія — наука про народ, Костомаров дуже розсовує її рямці, кажучи, що „предметомъ этнографіи должна быть жизнь всѣхъ классовъ народа — и высшихъ, и низшихъ“ В етнографію повинно увійти все, чим живе народ, що торкається його життя: закони й право, адміністративна й юридична практика, вплив науки й виховання, політичні погляди й тенденції, економичний побут, бо „народъ вовсе не есть механическая сила государства, а истинно живая стихія, а государство, наоборотъ, есть только форма, само по себѣ мертвый механизмъ, оживляемый только народными побужденіями“ („Объ отношеніи русской исторіи къ географіи й этнографіи“). На такому широкому фундаменті й побудовано етнографичні праці Костомарова: „Объ историческомъ значеніи русской народной поэзіи“ (1843), „Славянская Миѳологія“ (1847), „Историческое значеніе южно-русскаго пѣсеннаго творчества“, „Семейный бытъ въ произведеніяхъ южно-русскаго народнаго пѣсеннаго творчества“ і т. и. Власні етнографичні записи Костомаров опублікував у „Малорусскомъ литературномъ Сборникѣ“ Мордовцева (Саратов, 1859); опріч того, під його доглядом і редакцією вийшли томи III, IV і V „Трудовъ этнографическо-статистической экспедиціи въ юго-западный край“ Чубинського.

П а н т е л е й м о н К у л і ш (1819—1897) у своїх „Запискахъ о Южной Руси“ (два томи, СПБ., 1856—57) показав зразок нового методу в етнографичній роботі. Він подавав не самі голі записи творів народньої поезії, як до його роблено звичайно, а й уводив читача в обставини записів, розповідав про співців та оповідачів, давав той побутовий фон, на якому працює етнограф. Це робило з його етнографичних студій немов суцільні етнографичні картини. Принявши погляд Костомарова на велику обопільно-помічну ролю історії й етнографії, Куліш пішов далі й попробував зв'язати етнографію і з сучасним художнім письменством. На думку Куліша, з народньої поезії тільки початок тієї національної творчости, що на вищих ступінях розвитку переходить у художнє письменство. В народній словености нема ніяких чужих нам

digitized by ukrbiblioteka.org

елементів; нове художнє письменство виросло з неї безпосередно і, розвиваючись усіма сторонами, нові вбіраючи в себе основи життя, переймає й ту ролю на себе, що перше грала народня поезія, то-б-то одбиває життя народу, його думи, погляди, настрої й інтереси. „Мы, — кінчає Куліш, — слѣдовательно, только многостороннѣе своихъ предшественниковъ, украинскихъ бардовъ, но они не лишили насъ наслѣдства по себѣ ни въ какомъ отношеніи“ („Записки о Южной Руси“). Через те й занепадає, на думку Куліша, творчість народня, що народові тепер немає й потреби само-

П. Куліш.

му творити і він ніби переклав цю функцію на той спеціяльний орган, який маємо за новітних часів у письменстві. Деяка однобічність поглядів, як звичайно у цього оригінального письменника буває, не стала на заваді тому, що етнографичні праці Куліша на свій час були з'явищем надзвичайним. У двох томах його „Записок“ побачило світу багато нового цінного матеріялу — дум, переказів, легенд, казок, то-що, — і як стріли цю працю земляки, видко з ентузіястичних слів Шевченка: „такої книги, як „Записки о Южной Руси“, я ще зроду не читав, та й не було ще такого добра в руській літературі Він (Куліш) мене неначе на крилах переніс в нашу Україну і посадив між старими, сліпими товаришами-кобзарями“

digitized by ukrbiblioteka.org

„Основа", в якій заправляли Куліш і Костомаров, на полі етнографичної праці служила тим принципам, яким дорогу проклали згадані учені: поруч збірання етнографичних фактів, вона давала й окремі спроби систематизації та пояснення зібраного матеріялу, зв'язуючи народню поезію з письменством (праці Номиса, Свидницького, Жемчужникова, Чубинського, Єфименка, то-що). По-за „Основою" в ті часи теж вийшло кілька замітних етнографичних праць, як от Миколи Гатцука — „Вжинок рідного поля" (Москва, 1857), Миколи Маркевича — „Обычаи, повѣрія, кухня и напитки малороссіянъ" (Київ, 1860), Миколи Закревського — „Старосвѣтскій бандуриста" (Москва 1860), Лавренка Д. — „Пісні про кохання" (Київ, 1864) і т. и. Але найбільшої між ними ваги — це видання М. Номиса (Симонов, 1823—1900) „Українські приказки, прислів'я і таке инше" (СПБ., 1864), багата й цілком наукова, хоч і вельми цензурою пошарпана збірка народніх приказок і загадок, в основу якої положено матеріял Опанаса Марковича (1822—1867). Опріч того, як згадано вже, в „Чтеніяхъ" Бодянського (р. 1863—65), а згодом і нарізно, вийшла величезна збірка Головацького „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси" Взагалі ж друга половина 60-х років, коли почалися репресії на українство, не сприяла навіть науковим працям, і новий розвиток української етнографії припадає вже на 70-ті роки, коли в Київі засновано „Юго-Западный отдѣлъ Имп. Русскаго Географическаго Общества" (1873).

Ще перед заснуванням згаданого відділу Павло Чубинський (1839—1884) виконав, кажучи словами Пипіна, „одно изъ замѣчательнѣйшихъ предпріятій, какія только были сдѣланы въ нашей этнографіи" — відому експедицію в західний край, що дала наслідки грандіозні. Здобутки цієї експедиції видано рр. 1872—1878, і склали вони сім величезних томів етнографичного матеріялу великої ціни: том I — вірування й забобони народні, приказки, загадки й чари: т. II — народній дневник: т. III — казки, т. IV — побут, родини, хрестини, весілля й похорон; т. V — пісні, т. VI — юридичні звичаї, т. VII — про народности,що живуть на Україні. „Предъ такой громадной работой, — писав у своїй рецензії акад. Веселовський, — открывшей наукѣ массу новыхъ данныхъ, руки критика должны бы опуститься стыдливо, — потому именно, что его добыча легка и побѣда ничтожна" Коло заходів

digitized by ukrbiblioteka.org

Чубинського й потім коло „Юго-Западнаго отдѣла“ згуртувався цілий ряд визначної сили учених, як Вол. Антонович, М. Драгоманов, Павло Житецький, Олександер Кистяковський, Костянтин Михальчук, Олександер Русов, Іван Рудченко, Федір Вовк (Волков), М. Левченко, А. Лоначевський та ин. Праці згаданих учених містились як у „Трудахъ“ Чубинського, так і в спеціяльному органі відділа — „Запискахъ Юго-Западнаго отдѣла“ (два томи, 1873 й 1874 р.); опріч того окроме вийшли капитальні

П. Чубинський.

праці: Антоновича і Драгоманова „Историческія пѣсни малорусскаго народа“ (Київ, 1874—75), Драгоманова „Малорусскія народныя преданія и разсказы“ (Київ, 1876) і т. и. Методом до названих праць близько підходять і видання І. Рудченка „Народныя южно-русскія сказки“ (два томи, Київ, 1869—70) та „Чумацкія народныя пѣсни“ (Київ, 1874) з широкою й докладною монографією про чумацтво. Надзвичайну вагу в українській етнографії має й діяльність славного українського композитора Миколи Лисенка, — його „Збірники пісень“ та взагалі праці над народньою музичною творчістю („Характе-

digitized by ukrbiblioteka.org

ристика музыкальныхъ особенностей малорусскихъ думъ и пѣсенъ“ і т. и.).

Але не довго працював „Ю.-Западный Отдѣлъ“ Хоча переліченими працями (видано далеко не все, що зібрано) та заслугами своїми під час третього археологичного з'їзду й першого однодневного перепису в Київі (р. 1874) відділ та його поодинокі члени виявили надзвичайну наукову продуктивність, проте, а може саме й за те, і його дістала рука всеруйнуючої реакції. Той самий акт 1876 року, що заборонив цілком українське письменство, припинив „временно“ — значить, і по сей день — і діяльність Київського відділа. Головний інспіратор заборонного акту, тайний совітник і явний обмовця Юзефович, доносив у Петербург, що в Київі робиться щось надзвичайне: „въ короткое время Отдѣлъ завелъ свою книжную лавку, организовавъ свою издательскую дѣятельность, основалъ свой (!) органъ „Кіевскій Телеграфъ“ съ собственной (!) типографіей и пустилъ въ ходъ по самымъ низкимъ цѣнамъ свои (!!) тенденціозныя изданія, въ томъ числѣ (!) искаженную передѣлку на малорусское нарѣчіе Гоголевскаго Тараса Бульбы (!!!), гдѣ всѣ слова: Россія, Русская земля, русскій — устранены и замѣнены словами: Украйна, Украинская земля, украинецъ, а въ концѣ концовъ пророчески провозглашенъ даже будущій украинскій Царь“ Ця божевільна нісенітниця, в якій і жадного немає слова правди, занапастила проте надзвичайно користну й заслужену наукову інституцію Працю — чисто наукову, до якої дослухались і додивлялись не тільки в Росії, а й у західній Європі — знищено едино через дику фантазію розлюченого реакціонера. Не раз потім роблено спроби, щоб поновити в Київі „Юго-Западный Отдѣлъ“, але поліційні міркування раз-у-раз брали гору над інтересами науки і аж до самого 1907-го року, коли засновано Наукове Товариство в Київі, українознавство не мало тут певного собі притулку.

Робота київських учених 70-х років на новий зовсім ґрунт поставила українську етнографію, насамперед зібравши таку силу свіжого матеріялу, що й у-ві сні не ввижалось попереднім дослідникам, а друге — прикладаючи до обробки його й нові наукові методи. Що-до останнього з'окрема, то київська школа вперше обернулась до блискучого здобутками історично-порівняного методу і, користуючися з його, дала цілу низку праць, авторитет яких високо стоїть в ученому світі. В такому напрямі вели й да-

digitized by ukrbiblioteka.org

Київська громада року 1874.

Сидять — у першій лаві (з лівої руки): Волянський, Кістенко, невідомо хто, Матвіїв, Комарецький, Ір. Житецький. Ол. Русов, Біленький, Л. Ільницький, Діяконенко (трохи вище), М. Левченко; у другій лаві (з лівої руки): Ор. Левицький, Лоначевський, Ів. Рудченко (Білик), Хв. Вовк, Ів. Левицький-Нечуй, П. Чубинський, М. Старицький, Рубинштейн, М. Лисенко, Павло Житецький, Ол. Тругубов, М. Воблий; стоять (з лівої руки): Фаворський, М. Драгоманов, Мик. Ковалевський, Білоусов, Пащенко, Вербицький, К. Андрієвський, В. Беренштам, Антепович.

digitized by ukrbiblioteka.org

лі свою діяльність етнографи цього покоління, а найдужче між їми визначається Михайло Драгоманов (1841—1895), що не кидав розпочатої в Київі праці, переїхавши після акту 1876 р. за кордон. У Женеві він видав по київському плану „Нові українські пісні про громадські справи" (1881) та „Політичні пісні українського народу" (два випуски, 1883—85) з широкими історичними коментаріями, а по періодичних виданних надрукував багато цінних монографій з фольклорного поля: „Відгук лицарської поезії в руських народніх піснях", „Турецькі анекдоти в українській народній словесності", „Корделія — Замурза", „Фатальна вдова", „Шолудивий Буняка в українських народніх оповіданнях", „Два українські „фабльо" та їх джерела", „Байка Богдана Хмельницького", „Українські пісні про волю селян", „Псування українських народніх пісень", „Слав'янські переробки Едипової історії", „Слав'янські оповідання про пожертвування власної дитини" і т. и. („Розвідки Михайла Драгоманова", чотирі томи, Львів, 1899—1907). З українських учених того ж покоління поруч Драгоманова треба поставити Олександра Потебню (1835—1891). Людина з глибокою философською вдачею та синтетичним розумом, Потебня найбільше спинявся на поясненні українських пісень і групував їх відповідно не до змісту, як звичайно робиться, а до мотивів та складу, маючи на меті „сродство поэтическихъ образовъ" Цей свій метод Потебня вперше заявив у рецензії на „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси" Головацького (1880), розробивши потім докладніше у великій праці — „Объясненіе малорусскихъ и сродныхъ съ ними пѣсенъ" (Варшава, два томи, 1883—1887). Велику вагу мають також праці Потебні з історії мови та про національну справу („Языкъ и народность", „Мысль и языкъ", „Теорія словесности" і т. и.); ці питання він розглядав на підставі данних психології та соціології. Мова для Потебні „не только одна изъ стихій народности, но и наиболѣе совершенное ея подобіе" „Если бы, — формулує свою думку Потебня, — объединеніе человѣчества по языку и вообще по народности было возможно, оно было бы гибельно для общечеловѣческой мысли, какъ замѣна многихъ чувствъ однимъ, хотя бы это одно было не осязаніемъ, а зрѣніемъ. Для существованія человѣка нужны другіе люди; для народности — другія народности. Послѣдовательный націонализмъ есть интернаціонализмъ Дена-

digitized by ukrbiblioteka.org

ціонализація сводится на дурное воспитаніе, на нравственную болѣзнь: на неполное пользованіе наличными средствами воспріятія, усвоенія, воздѣйствія, на ослабленіе энергіи мысли; на мерзость запустѣнія на мѣстѣ вытѣсненныхъ, но ничѣмъ не замѣненныхъ формъ сознанія; на ослабленіе связи подростающихъ поколѣній со взрослыми, замѣняемой лишь слабою связью съ чужими; на дезорганизацію общества, безнравственность, оподлѣніе“ Всі ці наслідки денаціоналізації безмежно, усіма сторо-

Ол. Потебня.

нами шкодять денаціоналізованому народові; але — і це особливо підкреслює скрізь Потебня — ані трохи не помагають денаціоналізаторам: „народность, поглощаемая другою, послѣ безмѣрной траты своихъ силъ, все-таки въ концѣ концовъ приводитъ эту другую къ распаденію“ (рецензія на збірку пісень Головацького). Висновки Потебня робить, як бачимо, убійчі для денаціоналізаторської політики.

Указ 1876 р. на якийсь час припинив був розвиток українознавства, але незабаром, хоча вже приватними заходами, пощастило заснувати інституцію, що на довгий час стала була за єдиний притулок українській науці. З р. 1882 почав у Києві виходити місячник „Кіевская Старина“, що згуртував коло себе

digitized by ukrbiblioteka.org

українських працьовників і за 25 років свого істнування дав неоглядну силу етнографичного, не кажучи вже про історично-літературний, матеріялу та обробок його в працях: В. Василенка, В. Горленка, Дикарева, Драгоманова (псевд. Кузьмичевський та инш.), О. Єфименкової, І. Манжури, П. Мартиновича, В. Милорадовича, В. Науменка, Ц. Неймана, І. Новицького, Т Рильського, М. Сумцова, Д. Яворницького та инш. Свою велику послугу українскій етнографії „Кіевская Старина" достойно завершила капитальним виданням „Словаря української мови" (чотирі томи, 1908—1909) під редакцією Б. Грінченка. Багацтвом матеріялу й пильною обробкою цей словарь переважив усі попередні спроби української лексикографії (въ працях: Чужбинського, Закревського, Шейковського, Пискунова, Левченка, Партицького, Желехівського, Комарова, Тимченка й инш.). Поруч „Кіевской Старины" з половини 90-х років на полі української етнографії починає дуже запопадливо працювати Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові. Опріч етнографичних праць, що містяться в „Записках" Товариства, воно видає ще й спеціяльні органи: „Етнографичний збірник" (з р. 1895 вийшло 32 томи) та „Матеріяли до українсько-руськоі етнології" (з р. 1899 14 томів). У цих виданнях друкувалися матеріяли й фольклорні праці: І. Верхратського, Ф. Вовка, В. Гнатюка („Етнографичні матеріяли з Угорської Русі", — легенди, новели, казки і т. и., „Коломийки"), М. Дикарева, Ф. Колеси (народні пісні з мелодіями), З. Кузелі, О. Роздольського (народні казки), І. Франка (народні приповідки), В. Шухевича („Гуцульщина") і багатьох инших. Деякі з названих праць — це величезні, на кілька томів кожна, збірки, що багато роботи й заходів коштували збірачам та упорядчикам, але дають зате справді невичерпаний запас матеріялу до наукової роботи. Український етнографичний матеріял і взагалі праці з українознавства з'являлися і в деяких чужих виданнях, як „Этнографическое Обозрѣніе" (Москва). „Русскій Филологическій Вѣстникъ" (Варшава), „Филологическія Записки" (Вороніж), „Сборникъ Харьковскаго Историко-Филологическаго Общества", „Lud" (Львів), „Wisła" (Варшава), видання Краківської академії і т. и. З окремих дослідників згадаємо ще: Оскара Кольберга („Pokucie", чотирі томи,

digitized by ukrbiblioteka.org

Краків, 1882—89), Х. Я щ у р ж и н с ь к о г о („Лирическія малорусскія пѣсни", Варшава, 1880), Я н ч у к а („Малорусская свадьба"), Б. Г р і н ч е н к а („Этнографическіе матеріалы", три томи, Чернігів, 1895—99, „Изъ устъ народа", 1900, „Литература украинскаго фольклора", 1901), М. К о м а р о в а („Нова збірка приказок", Одеса, 1890), І. М а н ж у р у („Малорусскія сказки", Харьків, 1892), Я. Н о в и ц ь к о г о („Малорусскія пѣсни", Харьків, 1894)., В. Я с т р е б о в а („Матеріалы по этнографіи Новороссійскаго края", Одеса, 1894), Д. Е в а р н и ц ь к о г о („По слѣдамъ Заророжцевъ", Спб., 1898, і „Малорусскія нар. пѣсни", Катериносл., 1906), А. М а л и н к у („Сборникъ матеріаловъ по малор. фольклору", Черн., 1902), П. М а р т и н о в и ч а („Українські Записи", Київ, 1904), Д е - В о л л а н а і В р а б е л я (пісні з Угорщини), К. К в і т к у („Українські Народні Мелодії", Київ, 1922) і т. и. Величезнізаслуги на полі української етнографії має акад. М. С у м ц о в (1854—1922), що опріч великої сили етнографичних праць, дав огляд сучасної української етнографії („Современная малорусская этнографія", Київ, 1893—97 та „Малюнки з життя українського народного слова", Харьків, 1910), який кожному дослідникові повинен бути необхідним додатком до відомої історії української етнографії Пипіна. Другий етнограф-синтетик, проф. Х в е д і р К. В о в к (Волков, 1847—1918) лишив по собі резюме попередньої етнографичні роботи в капітальній праці „Этнографическія особенности украинскаго народа" (вид. „Украинскій народъ въ его прошломъ и настоящемъ", т. II, СПБ., 1916). Треба думати, що з заснуванням у Київі Української Академії Наук (1918 р.) справа українознавства стане вже на ширший ґрунт систематичної роботи та підбивання необхідних у цій сфері підсумків.

Вже з цього коротенького нарису історії української етнографії видко, яка величезна сила поетичного матеріялу живе в пам'яті народу, яке багацтво мотивів і форм містять скарбниці народньої творчости, — хоч безперечно не все з народніх уст і записано ще і не всі місцевости на Україні однаково дослідженні й вичерпані з етнографичного боку. Та ледві чи й можна коли-небудь вичерпати народню творчість до дна — вже хоча б через одно те, що вона ніколи не завмірає серед мас, а все нові дає й свіжі паростки. Звичайно, не легко прослідити, як зарождаються та як розходяться ті твори, які потім чуємо ми з уст народу і

digitized by ukrbiblioteka.org

вважаємо за продукти колективної творчости *). Все ж таки можна гадати, що кожен такий народній витвір в основі своїй має творчість індивидуальну (легенда про українську, піснетворку" Марусю Чураївну), або позичку з чужих джерел, що прибились до берега народньої свідомости часто невідомими нам шляхами (так звані мандровані або світові сюжети й теми), нарешті вплив письменної літератури (напр. апокрифичної). Але щоб такий індивидуальний твір зробився народнім — багато етапів повинен він перейти, поки здобуде прикмети творчости колективної. Шлях цей більш-менш можна собі так уявити. Коли якийсь твір припаде чим-нибуть масам до смаку, починається мандрування його з уст до уст і в отому процесі переходу затрачуються індивидуальні прикмети, обтираються й одпадають потроху такі, що не відповідають поглядам та вподобанням широких мас, і натомісць додаються инші типові ознаки що-до змісту й форми, які вже роблять данний твір духовою власністю великих гуртів народу. Тільки так і можемо ми собі пояснити надзвичайно цікавий процес народньої творчости. Вона колективна, але не в зароді, а в дальшому процесі, бо з індивидуального акта зачинається, й колективною її робить не саме складання, а той безупинний процес принатурення до вимогів колективу, оте обшліхтовування, якого зазнає індивидуальний твір, з уст до уст переходючи через живе, не зафіксоване на папері слово. Що власне таким шляхом ународдовлюються витвори індивидуальної творчости або одбувається самий процес колективного складання, показує згадана вже легенда про Марусю Чураївну. Дівчина складає пісню про те, як зрадив її милий і як вона за зраду помстилась, — складає, як уміє, як ця подія одбилася в її свідомости, і от з цього й повстав ніби отой популярний „Гриць", про якого напевне знає кожна людина на Україні. Була чи не була на світі тая Чураївна — це не має жадної ваги для нас, бо важить тут єдино оте посвідчення самою легендою індивидуальної основи колективного твору. Те ж саме

*) Сам народ на складання напр. пісні дивиться не як на щось звичайне, якесь щоденне діло „Пісні не народ складує, — каже народнє повірря, — а морськії люде. В суботу грає море; на море випливають морськії люде, що половина чоловіка, а половина риби, випливають і співають усяких пісень: а чумаки стоять на березі да й учаться". — див. Куліша — Записки о Южной Руси, т. II, стор. 36; порівн. Чубинського — Труды... т. I, стор. 211. Давній переказ про сирен оздоблено тут, як бачимо, щиро-українськими побутовими рисами.

digitized by ukrbiblioteka.org

доводить і доля народніх дум, що безперечно повиходили з кругів письменних, до народу близьких — од школярства, дяків-пиворізів, інтелігентного козацтва, — але так поцілили, сказати б, у саму душу народню, що втратили всі свої індивидуальні риси, обшліхтувавшись на найкращі, може, зразки народньої творчости Та й на наших очах одбувається такий процес переробки і принатурювання творів письменства до колективного смаку. Деякі поезії Шевченка, Руданського, Глібова й инших українських письменників записано вже з народніх уст і в одмінній од оригіналу формі, яка показує, що над цими витворами індивидуальної поезії почався вже той процес перероблювання, що кінець-кінцем може зовсім нові дати твори, де вже затерті будуть сліди письменницької індивидуальности. І це буває не тільки з творами високої літературної вартости, а й з аби-якими, коли вони чим-небудь дуже припадуть до вподоби народові. Так було, напр., з піснею про скасування панщини („Ой летіла зозуленька“), записаної од народу мало не на цілому просторі України в численних варіянтах, хоч пішла вона безперечно од тієї „Pisni Radosty“, якої одна переробка надрукована була р. 1848 в „Зорі Галицькій“ Таким чином, вага й краса народньої поезії залежать од того, що саме переймає народ і як він переробляє ті індивидуальні твори, що попали в сферу його притягування. З цього погляду колективна поезія українського народу, надто пісні його, стоять на високій мірі загальнолюдської краси й моралі, і не тільки дослідники-українці з патріотичної, мовляв би то, пихи захоплюються українською піснею, а й чужі люде мало не в один голос виказують, що багацтвом, ріжноманітністю, зверхньою і внутрішньою красою українська пісня не багато має конкурентів у світовій народній творчості. Своєю красою великою та глибоким змістом українська народня поезія дуже промовисто свідчить про ту непропащу силу духа, що таїться серед народніх українських мас і тільки через нещасливі обставини життя їхнього не може вийти уповні на верх, витворивши блискучу своєрідну культуру. Потенціяльно висока це культура, та тільки в зв'язаному стані мусить вона перебувати, дожидаючи слушного часу, щоб усіма сторонами розгорнутись.

digitized by ukrbiblioteka.org

3.

Пісня в нашій народній поезії стоїть на першому місці і багацтвом мотивів, і красою форми, й глибиною змісту, — і це не диво, коли зважити, що таке пісня для українця. В пісні виливає він усе своє життя; всі важніші моменти його, починаючи з колиски і до останнього часу, коли розлучається душа з тілом, проходять під згуки рідного співу. „Пѣсня въ Малороссіи — все: и поэзія, и исторія, и отцовская могила“ — казав ще великий ентузіяст української пісні Гоголь. „В прекрасних піснях, — пише новіший дослідник народньої поезії, — виспівав народ журбу матері над колискою дитини, щиру любовь молодечу, терпіння враженої дівчини, тугу відданиці, жаль батька-матері, що дають свою дитину в чужі руки на непевну долю, горювання жінки, що її чоловік-нелюб зневажає або недобра свекруха поневіряє, бідування удови, що „дрібненькими слізоньками ріллю промочила“, плач сирітки на гробі матері — усе-усе життя людське від колиски до гробової дошки зо всіма турботами й радощами мов у дзеркалі відбилося у наших народніх піснях“ (Ф. Колесса). Та й як ще одбилося — з такою красою і надзвичайною глибиною морального настрою, які чи й можна де инде знайти в народній поезії. „Нема в світі такої країни, — писав Боденштедт, перекладчик наших дум на мову німецьку, — де б дерево народньої поезії такий роскішний дало плід, нігде дух народній так живуче, так добре себе не виявив у своїх піснях, як в українців. Яке глибоке, справді людяне чуття, яка туга, що всю душу захоплює, одбилися в тих піснях! які пестощі, з мужньою силою споровані, пробиваються в піснях кохання! Та разом проступають і такт і соромляжість почуття, що панує в них усюди До того ж українська мова до поезії з-поміж усіх слов'янських найпридатніша“ Річ певна, що в побіжному огляді й неможливо охопити все багацтво української пісні, — на це треба б багато великих томів, і чимало вже їх справді й написано, але все-таки не вичерпали вони всього матеріялу. Я повинен обмежитися тут на самих коротеньких увагах.

Звичайно ділиться ввесь пісенний матеріял на пісні — обрядові, історичні, станові й пісні про кохання та життя родинне.

Обрядові пісні (колядки, щедрівки, веснянки, купальські, обжинкові і т. и.) дають нам образ того, як ставиться народ наш до природи та її з'явищ. Це найдавніші певне зразки народ-

digitized by ukrbiblioteka.org

ньої творчости; багато з їх не що инше, як уламки того колись одноцілого світогляду, що на все навкруги дивився наївними очима первістної людини. Тут знаходимо космогоничні вірування народа, погляди його на початок світу, на богів та инших вищих істот, на з'явища природи, що споконвічною стояли загадкою перед людськістю в дитинному її віці. Багато ці пісні й досі задержали в собі пережитків з давнього, ще поганського, часу і ще й тепер служать за свідка того „двоєвірря“, яке запанувало у нас під впливом християнства на руїнах давнішого світогляду; з другого боку, вони дають деякі вказівки й на побут та матеріяльну культуру старих часів. В цих піснях маємо згадки про початок світа, про бога Громовика, про боротьбу темних сил з добрими або зими з літом (веснянки чи гагілки), відгуки святкування в честь сонця (купальські пісні) і т. и. Тут бачимо ми пережитки старого культу і старих звичаїв, немов чудом якимсь перенесених до зовсім иншого життя з якогось далекого, зачарованого світу з його одмінними космогоничними та мітологичними віруваннями. Для історії первістної культури дають вони багатий матеріял, що дожидає свого дослідника, який би склав з цієї мозаїки цілу картину старосвітського побуту й світогляду, і разом причаровують своєю безпосередньою поетичністю.

Історичні або політичні пісні, що хронологично йдуть зараз за попереднім одділом, малюють переміни в громадсько-державному ладу, що пережив український народ за своє історичне життя. У найстарших піснях, що й тепер ще співаються по глухих закутках, як колядки, задержалися навіть натякання на військові виправи давніх князів з дружиною, на здобування городу, паювання здобичі, але це в таких занадто загальних формах, за якими більш угадувати можна давню старовину, ніж прив'язувати пісню до якоїсь певної події. В українській народній поезії взагалі майже не лишилося зразків такого старого епосу, як великоруські „былины“. Це через те, що багата на драматичні моменти й великі події дальша історія, повна боротьби за свою людську й національну индивидуальність, закрила оту давнішу старовину з-перед очей нащадкам і витиснула її з пам'яти *). Зате тим

*) До речі буде тут торкнутися питання, чому староруський епос безперечно київського роду, як напр. згадані доніру „былины“ зберігся як-раз не тут, на Україні, а в таких далеких закутках Великоросії, як Олонецькі пущі. Можна думати, що саме бурхливі події пізніших часів

digitized by ukrbiblioteka.org

дужче одбилися в народній поезії оті дальші часи — боротьби з мусульманським світом, з Польщею, і всі инші політично-громадські події аж до останнього часу, як от некрутчина, скасування кріпацької неволі, робота по заводах і т. и. Особливе місце в історичній українській поезії займають думи — отой „гармонійний, кажучи словами акад. Перетца, синтез культурно-індивидуальної творчости з народньою, яка повстала на руїнах старовинного епоса“ Зародились думи безперечно на культурному ґрунті. Творцями їх були ті інтелігентні й півінтелігентні люде, що стояли близько подій, але через те, що події зачіпали зглибока інтереси ширших кругів поспільства, думи ставали за їхню ідеологію, прищеплювалися в народі і тратили сліди свого індивідуального походження, набуваючи натомісць рис колективної творчости. Особливий стиль дум, їх рясна образність, багацтво на словесні оздоби, надзвичайно колоритна мова з слідами високої культурности творців — справді гармонійно поєдналися, щоб дати високі зразки єдиного може в своїм роді літературного синтезу. Нерівно-складова форма думи з одним тільки вимаганням що-до рифми, була дуже з руки і творцям дум, і співцям їх — кобзарям та бандуристам, даючи широкий їхній творчості простір. З другого боку, поважний зміст дум, здебільшого на широкі теми громадського життя або моральних обов'язків людини, надають думам ореол поваги й якоїсь побожности („невольницькі плачі“, „псальми“).*) Одрізняючись од пісень формою, думи одрізня-

---

і витиснули з нам'яти українців попереднє минуле й инших нанизали згадок та про иншу, свіжішу, старовину. Зате продукти дружинної творчости, що з Київа розходились були по всіх усюдах, через Новгород зайшли й до найдальших його колоній, як от Олонеччина. Край далекий, на одшибі од інтенсивної боротьби, з боку од великого шляху історії, край бідний на власну історію — вже через це саме більш придатен на те, щоб зберегти уламки давньої, хочаб і чужої, старовини. Адже у його чамого не знайшлось нічого, що міг би він поставити замісць отих захожих творів: бідна на події власна історія не могла постачити матеріялу для творчости, не могла поновляти її і мимоволі мусіла вона чужим і давнім живитися. Взагалі колонії, з їхнім менш інтенсивним життям, часто бувають далеко в своїм побуті консервативніші, ніж метрополії, бо цим доводиться радикальніше й частіше міняти форми життя, а з ними й культурні традиції.

*) До нас дійшли проте хоч і нечисленні, але тим цікавіші зразки й реакції проти змісту й самої форми дум, справжні пародії на думи, — напр. про Михійка маленького або про вареників-невольників. Ці

digitized by ukrbiblioteka.org

ються й способом виконання: їх не просто співають на голос, вони вимагають ще музичного супроводу — на козбі чи бандурі, витворивши тим цілу категорію спеціялістів-виконавців — кобзарів та бандуристів (Ів. Круковський, Остап Вересай, Михайло Кравченко і ин.). Здрібніле життя останніх часів та инші причини найгірше одбились були на думах та на кобзарській справі: нових дум тепер вже не почути, та й справжніх кобзарів-художників усе меншає, — змовкає чарівний голос бандури тихострунної, що була колись вірним подружжям козацьким у всіх пригодах

Остап Вересай.

Пісні історичні та думи дають чудові ілюстрації до писаної історії народу, показуючи, якими очима він сам дивився на ту чи иншу подію. Найдавніші з цього циклу пісні малюють взагалі боротьбу з мусульманським світом, не прив'язуючи ще до певних історичних подій свого змісту. Ось, напр., картина татарського нападу:

пародії, що народились певне пізніше за самі думи, висміюють не тільки козацтво, але й літературні форми козацької переважно поезії, прикладаючи стиль і склад та літературні способи дум до жартовливих мотивів та вульгаризованих сюжетів.

digitized by ukrbiblioteka.org

Зажурилась Україна, що нігде прожити:
Гей витоптала орда кіньми маленькії діти;
Ой маленьких витоптала, великих забрала,
Назад руки постягала, під хана погнала.

Кожної хвилини треба було сподіватись ворожого наскоку. Жнуть женці, — співається в иншій пісні —

Ох і жнуть женці, розжинаютья,
На чорную хмару озираються, —
Ой то ж не хмара, то орда іде.

Багато спиняються пісні над долею полоняників, що загорнула їх ота орда за собою в чужий край і там на тяжкі завдала роботи. Це й не диво, коли згадати, як часто всяке степове хижацтво пустошило Україну, так що мало яка сем'я не тужила за кимсь із своїх рідних, що конали-пропадали в неволі на чужині. Пісні та думи про турецьку й татарську неволю, оці справжні „плачі невольницькі“, надзвичайно пластично малюють ті муки в неволі „на каторзі турецькій“, коли бідним невольникам просвітлої години ніколи не бувало.

У святу неділю не сизі орли заклекотали,
Як то бідні невольники у тяжкій неволі заплакали,
Угору руки підіймали, кайданами забряжчали,
Господа милосердного прохали та благали:
„Подай нам, Господи, з неба дрібен дощик,
А знизу буйний вітер!
Хочай би чи не встала на Чорному морі бистрая хвиля,
Хочай би чи не повиривала якорів з турецької каторги!
Да вже ця нам турецька-бусурменська каторга надоїла:
Кайдани-залізо ноги повривало,
Біле тіло козацьке-молодецьке коло жовтої кости пошмугляло!“

Але й цього не досить, і на цьому ще не край мукам: з наказу баші турецького, що його дума зве „недовірком християнським“

Слуги, труки-яничари, добре дбали,
Із ряду до ряду захожали,
По три пучки тернини і червоної таволги у руки набірали,
По тричі в однім місці бідного невольника затинали,
Тіло біле козацьке-молодецьке коло жовтої кости обривали,
Кров християнську неповинно проливали.

Цей плач невольницький кінчається таким натхненним прокльоном-молитвою, яка добре показує, чим була для наших людей отая неволя і чим найгірше давалось у знаки тодішнє лихоліття.

digitized by ukrbiblioteka.org

Ти земле Турецька, віро бусурменська,
Ти розлуко християнська!
Не одного ти розлучила з отцем, з матіррю,
Або брата з сестрою,
Або мужа з вірною жоною!
Визволь, Господи, всіх бідних невольників
З тяжкої неволі турецької,
З каторги бусурменської`
На тихії води,
На яснії зорі,
У край веселий,
У мир хрещений
В городи християнські.

Инші думи та пісні оповідають про благання бранців до роду, щоб викупив із неволі; ще инші — про визвіл товаришами або щасливі втіки. Малюючи муки неволі, пісні подають і високі зразки терплячости й тієї моральної сили лицарської, що не подається перед муками. Таким напр. лицарем виставляє пісня відомого Байду; або от іще одна пісня оповідає про невідому жінку-матір, що дісталася в неволю татаринові, який ще перше взяв у полон її дочку й оженився з нею. Дочка пізнає матір і просить її:

Мати моя рідненькая!
Скидай з себе свої лати,
Вбірай дорогії шати, —
Будеш з нами панувати.

Але мати одказує:

Ліпші мої вбоги лати,
Ніж дорогі твої шати,
Я волію бідувати,
Як з тобою панувати.

Звичайно, не кожен міг перетерпіти муки неволі й часто траплялось, що люде міняли віру, йшли на зраду товариству аби тільки не зазнати знущання над собою. Думи дають тип і такого перекинчика, що не видержав неволі й

Потурчився, побусурманився
Для панства великого,
Для лакомства нещасного.

Тип „потурнака" чудово змальовано в надзвичайно гарній думі про Самійла Кішку, одній з накращих взагалі дум. Але й цей ренегат, Лях Бутурлак, не втопився цілком у своєму ренегатстві. Бувають і у його хвилини, коли совість прокидається й озиваєть-

digitized by ukrbiblioteka.org

ся якийсь рідний голос — оті „умисли" невпинні-непогамовані — незадоволенням із свого „панства великого" Дума надзвичайно влучно схоплює ці моменти просявання, даючи класичний у своїй простоті психологичний образ:

Став Лях-Бутурлак дорогії напитки пити-підпивати,
Стали умисли козацьку голову клюшника розбивати:
„Господи! єсть у мене що іспити іісходити,
Тільки ні з ким об вірі християнській розговорити".

І „умисли" приводять Бутурлака до колишніх товаришів-невольників і стають причиною визволення їх із неволі. Надзвичайно гарні думи про те, як утікали з неволі козаки — про трьох братів азовських, про Байду, про бурю на Чорному морі, про Марусю Богуславку, пісні про смерть самотнього козака в степу і т. и. Це справжня висока поезія, повна чудових образів і разом того філософського погляду на життя і на смерть, що витворивсь у народньому світогляді, а звідти перейшов і до писаних творів (вертеп, Сковорода та ин.). У пісні про смерть козака звістку про це матері подає кінь, вірний товариш козацький:

А вже ж твій син оженився:
Та взяв собі паняночку —
В чистім полі земляночку;
Та взяв собі за жіночку
Зеленую долиночку.

Другий цикл історичних пісень та дум складається з тих, що оспівують боротьбу України з Польщею, народні повстання й особливо найпам'ятніше з їх — Хмельнищину. Тут дуже яскраво виступають, як причини боротьби, так і всі обставини тих повстаннів, що так багато промовляли до серця й розуму широким масам народу. У „християнській землі добра немає" — так загально характеризує дума становище України під польським пануванням і потім малює вимовними рисами той лад без добра — утиски панські за підмогою євреїв над особою, вірою та майном поспільства: як „на славній Україні" всі шляхи козацькі, всі торги, всі ріки й навіть церкви „жиди-рандарі зарандували", за все „митопромито" беручи. Ось, напр., картинка утисків з однієї думи:

То ще ж то Ляхи, мостивії пани, по козаках і по мужиках
стацією постали,
Од козацьких, од мужицьких комор стали ключі одбірати
Да стали над їх домами господарями:
Хазяїна на конюшню одсилає,
А сам із його жоною на подушках почиває.

digitized by ukrbiblioteka.org

Утиски довели до повстання, якого гаслом було — „козакам козацькі порядки подавати, за віру християнську одностайне стати“ Козацьке життя було тоді взагалі синонімом життя вільного й незалежного, і через те за його боролись не сами козаки, як окремий клас людности, а й увесь народ ще довго потім за свій ідеал уважав оті козацькі порядки. Тим то й Хмельнищина, коли на історичну арену виступили справді широкі народні маси, найдужче врізалася в пам'ять народові, та і з самої Хмельнищини ті події й особи, що ближче стояли до інтересів народнього життя. Такі чисто демократичні ватажки, як Нечай або Перебійніс, ближчі були й більш зрозуміливі масам, ніж навіть сам „батько козацький“ — Хмельницький з його широкими планами та дипломатичними заходами, і про Нечая маємо чи не найбільш пісень з цього циклу. Проти Хмельницького було навіть спеціяльне незадоволення з характерними прокльонами — „бодай того Хмельницького перва куля не минула“: на ватажкові раз-у-раз мусить окошитись, коли повстання не справдить цілком народніх надій. Все ж тоді, під час напруженої боротьби, противенство інтересів ще не виступало на перший план і пісня могла зазначити, що

> **Тим то і стала по всьому світу**
> **Страшенная козацькая сила.**
> **Що у нас, панове-молодці,**
> **Була воля і дума єдина.**

„Воля і дума єдина“ в той час дбала справді про одно: як би вибитися з соціяльного та національного поневолення, щоб не було на Україні пана над особою й добром людськими. Ці надії народні малює коротенько той уривок з пісні, що спав на увагу ще авторові „Исторії Русовъ“:

> **Та не буде лучче, та не буде краще,**
> **Як у нас на Вкраїні:**
> **Нема панів, нема ляхів,**
> **Не буде й ізміни.**

Далі важка історична доля української землі ані трохи тих надій не справдила і не тільки не досягла ідеалу рівности й волі, а навіть одібрала те, що народ здобув собі був за Хмельнищинин. Як відомо, з одного боку потроху касовано політичні права України, а з другого — серед самого громадянства українського все виразніше позначається соціяльний розклад з неминучим своїм сопутником — поневоленням народніх мас. І те, й друге зазна-

digitized by ukrbiblioteka.org

чила народня творчість, малюючи в піснях Шведчину, руйнування Січі, постої москалів, Гайдамаччину, кріпацтво З тих часів соціяльно-громадського розкладу дійшла до нас знов же чудова дума про Ганджу Андибера, що обстоював за право голоти проти своїх таки „дуків-срібляників“:

Ей дуки, ви дуки!
За вами всі луги і луки, —
Нігде нашому брату, козаку-нетязі, стати
І коня попасти.

Сміливим викликом лунає слово типового „нетяги“ до „дуків“, яких дума зве вже просто ляхами за те, що вони, способом польського панства, запаніли народнім добром:

Гей ви ляхове,
Вразькі синове!
Ік порогу посувайтесь,
Мені, козаку-нетязі, на покуті місце попускайте:
Посувайтесь тісно,
Щоб було мені, козаку-нетязі, де на покуті із лаптями сісти.

Не подужав цим разом козак-нетяга, не маючи ні ясної думки про бажаний соціяльно-політичний лад, ні єдиної волі, щоб той лад собі здобути, — й довелось йому свою тяжку долю, нове поневолення, оспівувати в сумних піснях про те, як „вражі пани, руські генерали, єретичні сини край веселий, степ широкий та й занапастили“ В занапащеному краєві міцно засіла неволя, прориваючись тільки такими крівами вибухами, як була Гайдамаччина. „Батькам було, — співає одна пісня, — добре на Вкраїні жити, а синам досталось панщину робити“; „ой горе, біда — не Гетьманщина: надокучила вража панщина“, — додає инша. Що то була за панщина, маємо про це безліч пісень.

Наступила чорна хмара, — настала ще й сива:
Була Польща, була Польща — та й стала Росия.
Син за батька не одбуде, а батько за сина;
Живуть люде, живуть люде, живуть слободою.
Іде мати на лан жати разом із дочкою.
Прийшли вони до ланочку — помагай нам, Боже,
І святая неділонька, велика госпоже!
Сіли ж вони обідати — гіркий наш обіде!
Оглянутъся назад себе, аж оконом їде.
Приїхав він до ланочка, нагай розпускає:
„Ой чом же вас, вражих людей, по троє немає?“

digitized by ukrbiblioteka.org

Ой, зачав же їх оконом лаяти та бити:
„Ой чом же вам, вражим людям, снопів не носити?“
А в нашого оконома червоная шапка,
Як приїде до панщини, скаче як та жабка.
А в нашого оконома шовкові онучі,
Плачуть, плачуть бідні люде, із паншини йдучи.
По'блазили волам шиї, бідним людям руки —
Набралися бідні хлопи за панщини муки.

Пісні зазначають навіть те, що панщанні одбутки, де далі, все тяжчими робились, коли народ потроху втягався в ярмо й звикав до неволі:

Зразу були добрі пани, лехкі на роботу:
Цілий тиждень собі роби, панові в суботу;
Як настали лихі пани, тяжкі на роботу:
Цілий тиждень на панщині, толока в суботу.

Проте навіть звикаючи до кріпацтва, народ не міг із ним помиритись. Історія кріпацтва повна бунту та инших способів протесту, коли навіть міцний терпець мужицький не видержував і тріскав, як гнила нитка. Одна пісня обривається досить виразним на це натяком:

Ой ходімо, пане-брате, та за круті гори:
Нехай тута виводяться круки та ворони!
Ой ходімо, пане-брате, в степ та в гайдамаки, —
Колись, може, своїм панам дамося у знаки.

В XIX в., коли зникла кріпацька неволя, пішли й пісні на инші громадські теми, але такого ж журливого змісту, бо неволя не перевелася, а тільки в инші прибралася форми. „Не дай, Боже, служащого хліба!“ — співається в одній пісні, але як-раз такого хліба й доводиться найбільш куштувати тепер тому класові, якого долею цікавиться народня поезія. Ось кілька зразків того, як одбилося в ній сучасне життя, — в піснях новіших, складених, треба думати, вже по реформі 19 лютого 1861 р. Найми, роботи по панських економіях, по заводах та сахарнях — такий мають зміст оці новотвори народньої поезії.

Ой да бурлак робить,
Робить-заробляє —
Аж піт очі заливає,
А хазяїн п'є-гуляє, —

жаліється сучасний нетяга, додаючи:

Ой хто журби не знає —
Нехай мене спитає.

digitized by ukrbiblioteka.org

Ой виріс я в наймах, в неволі,
Та не знав я долі ніколи,
Все чужії воли пасучи,
Все чужії вози мажучи.

І як перше „вража панщина“ надокучала, так тепер ота вічна безпросвітня праця на чужому. Одна жіноцька пісня чудово малює повну безнадію такого життя:

Ой піду я по-над лугом,
Там мій милий оре плугом.
Ой він оре чуже поле —
Мені за їм жити горе!
Ой він оре чужу працю —
Я не живу, тільки плачу!
Ой він оре чужу ниву —
Я не живу, тільки гину!
Ой він оре, а я сію —
Та й нічого не подію.

Не краще й тим, що порвали з землею й пішли на роботу по заводах. Тільки ворон принесе иноді звістку додому, самітній жінці:

Ой твій милий на роботі
Та у сахарнім заводі;
Там і днює, і ночує.
Дзвони дзвонять — він не чує,
Візьме топор да й майструє.

Взагалі нарікання на занепад життя, на його, сказати б, меркантилізацію, на збочення від етичних вимаганнів старовини — це звичайнісенький мотив тих українських пісень, що виявляють світогляд і своєрідну життьову філософію народу. Міняється життя, старий побут занепадає, одмірають давні форми, несучи щось таке, чого не може приняти народній світогляд і на що він свої скарги складає до скарбниці вистражданої поезії.

Вже тепер не так, як було давно,
Як було давно, за старих людей;
Бо син на вітця поривається,
Дочка з матір'ю суперечиться,
А брат на брата ніж винимає,
Сестра на сестру чарів шукає,
Сусід сусіда до війта вде,
В війта неправдов його обмовляє....

І ці порізнені штрихи сучасного життя пісня зводить нарешті до одного гнітючого висновку:

digitized by ukrbiblioteka.org

Так ся минула стара правдочка,
Стара правдочка та й старих людей.

Умерла стара правда Що ж замісць неї приносить сучасність? Відповідь на це, а разом і резюме філософичного світознання, синтез народніх поглядів на сучасне життя, на світ та стосунки людські дає знаменита пісня про правду, де на загально-людській основі змальовано цілком конкретні форми того соціяльного ладу, що найтяжче одбивається на народніх масах. Вважаючи на це, вже наперед можна сказати, що сумний то має бути синтез. І справді —

Нема в світі правди, правди не зиськати,
Бо тепер неправда стала панувати.
Уже тепер правда стоїть у порога,
А тая неправда сидить кінець стола;
Уже тепер правду ногами топтають,
А тую неправду медом наповають;
Уже тепер правда сидить у темниці,
А тая неправда з панами в світлиці;
А вже тая правда сльозами ридає,
А тая неправда все п'є та гуляє.
Десь ти, правдо, вмерла чи ти заключенна,
Що тепер неправда увесь світ зажерла?

Багато лиха треба зазнати, силу гіркого спити, щоб так безнадійно різнути, що „нема в світі правди" й що „неправда увесь світ зажерла" Але разом же це й показує, який потяг до правди великий живе в народніх масах, як їх мучить оця зажерлива неправда й як прагнуть вони тієї правди ясної в людському житті. Це може найсимпатичніша риса народньої поезії, і ми побачимо далі, що й наше письменство цілком засвоїло її, зробивши ту ж таки правду своїм ідеалом, якому служить цілком свідомо й без перестану.

4.

Не маю, на жаль, досить місця, щоб переглянути тут инші народньої музи твори хоча б так коротенько, як пісні про громадські справи, тим то доведеться обмежитись кількома увагами. Сила велика почування, краса вислову, гуманні думки разом з надзвичайною простотою й пластичністю — такі риси всієї української народньої поезії, а особливо того циклу пісень, що малює побутове теперішнє життя і насамперед сферу сердечних переживан-

digitized by ukrbiblioteka.org

нів, пісень родинних і про кохання. Не один великий поет позаздрив би на такий, напр., сміливий зворот з народньої лірики:

> **Горе ж мені, нещасливая доле!**
> **Ізорала бідна вдова мислоньками поле,**
> **Карими очима та й заволочила,**
> **Дрібненькими слізоньками все поле змочила.**

Або ось іще зразок стислої енергії молодечої сили:

> **Нема краю тихому Дунаю,**
> **Нема впину вдовиному сину.**

Родинне життя, як і взагалі рід-родина, найкраще може одбилося в народніх піснях: перші зародки сердечного почуття, палке кохання, муки й радощі його, розлука з своїм родом, життя-бідування за нелюбом чи п'яницею, гірке сирітство і т. и. — все це знайшло собі надзвичайно яскраві форми й образи в народній поезії.

> **Ой чужая сторононька без вітру шумить,**
> **Чужий батько, чужа мати не б'є, та болить, —**

як просто і як психологично правдиво зв'язано тут розуміння того шуму без вітру на чужині з уразами серед чужих людей, що навіть не хотячи завдають великої туги самим вже необережливим дотиком чужої руки. Одцурання од роду свого як порушення найпершої форми громадської солідарности та єднання, народні пісні вважають за початок і причини всякого лиха на світі:

> **Тим на світі хліб не родить,**
> **Що брат к сестрі не говорить;**
> **Тим на світі теряється,**
> **Що брат сестри цурається;**
> **Тим на світі добра нема,**
> **Що брат сестри за рід не ма.**

Але обставини життя дужчі над родинні почування і все одно перед членами одного роду в перспективі стоїть розлука. Просто і надзвичайно гарно висловлено журбу над цим неминучим кінцем родинної спілки:

> **Не журись, наша ненько, нами:**
> **Як поростуть крила — порозлітаємось сами.**
> **Та буде ж нас, ненько, по горах і по долинах,**
> **Та буде ж нас, ненько, й по чужих українах.**

Не можу не зазначити ще того просто таки побожного почуття до матері, що виступає з пісень. „Матінка рідна лучче всього світа", або „тільки в світі й правди, що рідная мати" — мовляли

digitized by ukrbiblioteka.org

пісні і, треба завважити, зовсім не жіноцькі навіть пісні; „отцева й пані-матчина молитва з дна моря виймає“ — додає знов же дума козацька. Нема матері — то хоч

Намалюю матір
На божничку в хаті:
На божничок гляну —
Матір іспом'яну,
Назад обернувся —
Сльозами заллюся.

і тяжчого гріха нема, як непошана до батька-матері. Вже дума про бурю на Чорному морі дає надто з цього погляду яскраву картину, але народня поезія піднялась у таку височінь моральної чистоти, якій трудно добрати паралелі, — хиба знайдемо їх у Шевченка, що свій апотеоз материнства (од „Наймички“ до „Марії“) запозичив таки мабуть з народнього світогляду. В одній колядці Мати божа прохає у Христа райських ключів — одімкнути рай і пекло, випустити грішні душі. Одній тільки душі нема опрощення, — тій,

Що отця з матіррю та налала,
Не налаяла, а подумала.

Така зворушлива чистота почуваннів надає надзвичайно глибокого етичного характеру українській народній поезії, — надто пісням про кохання, таким же в масі своїй чистим і високим навіть тоді, коли торкаються подій з самої природи своєї, на людський погляд, стидких і соромицьких. Багато з пісень про кохання це просто чудові ліричні п'єски, під якими знов же не сором було б поставити своє ім'я найбільшому поетові.

Над моєю хатиною
Чорна хмара стала,
А на мене молодую
Поговір та слава.
А я тую чорну хмару
Рукавом розмаю;
Перебула поговори,
Перебуду й славу.
Ой не піде дрібен дощик
Без чорної хмари:
Ой не вийде дівка заміж
Без людської слави.

digitized by ukrbiblioteka.org

Настучиться, нагрючиться —
Дрібен дощик піде:
Набрешуться воріженьки,
Дівка заміж піде.

Граціозний паралелізм видержано тут до такої міри, що вся п'єска стає перед нами ніби обточена перлина, що грає-міниться в світлі життя всіми барвами веселки. І характерно, що як у своїх громадських справах народ правди шукає що-найперше, так само і в особистому житті ту ж таку правду цінить найвище. Ось вам останній аргумент закоханої дівчини:

Найдеш собі дівчиноньку
З чорними бровами,
Та не знайдеш тії правди,
Що була між нами.

Оцей примат правди, повсякчасний мотив справедливости, невгасиме змагання до громадської й особистої волі разом з протестом проти неволі, як однії з форм світової неправди — це, знов кажу, найхарактерніша риса української народньої поезії, її моральна краса і найвища принадність. Цей щиро-людський і незмінно-людський і незмінно-людяний ідеал справедливого життя по щирій правді, робить пісні наші безцінним для всієї людськости добром культурним.

Вже серед пісень маємо цілий відділ повістевого складу творів, що не на нашому зародились ґрунті, а взяли свою тему з чужих джерел. Це так звані балади, до яких можна добрати паралелі в поезії инших народів, — напр., про те, як брат з сестрою або син з матіррю оженився, як брат продав сестру розбійникам, як сестра брата отруїла, як свекруха нелюбу невістку чарами в тополю обернула і т. и. Це — межинародні перехожі сюжети, основу яких доводиться шукати в старезних східніх та грецьких джерелах. Майже всі к а з к и народні мають у своїй основі такі мандровані сюжети, і це виявляється в казках тим, що вони ніколи не дають певних відомостей про час та місце: казкові події одбуваються „за царя гороха", „за царя хмеля", „десь-недесь, у якійсь то землі", „в тридесятому царстві, в иншому государстві" Власна творчість народня тут виявляється тільки в більш-менш органичній переробці спільного сюжета, в тому, що він пристосовується до обставин та життя данного народу відповідно до його світогляду. Порівнання з такого погляду казок у всяких народів

digitized by ukrbiblioteka.org

дає цікаві риси для характеристики кожного, виявляючи те, на що той або инший народ більшу звертає увагу. Як відомо, казками звуться фантастичні оповідання, в яких побутові риси переплетено з вигадкою, звірі або неживі речі мають людську мову й звичаї. Колись, у старі часи, казки безперечно виявляли дійсні стосунки людини до світових з'явищ; тепер вони здебільшого мають значіння, як ілюстрація, приклад на ту чи иншу етичну тему, або просто цікаве побутовими подробицями оповідання, незалежно від його внутрішнього змісту. Алегоричний і символічний елемент становить головну основу величезної більшости казок. Щодо класифікації їх, то хоч вона не установлена твердо ще й досі через ріжноманітність тем та обробки й невиразність самого терміну казки, але позначено більш-менш оці відділи: казки про звірів, напр., лисичка-сестричка і вовк-панібрат, коза-дереза і т. и.; казки моралістичного змісту — про правду та кривду, про сестру і калинову сопілку; казки з міфологичною закраскою, напр. про песиголовців, або про сотворення чоловіка Богом, про змія, про біду, про оха і т. и.; нарешті побутові казки або билиці з чисто реальними рисами: про перекотиполе, про Кузьмину, то-що. „Казка — брехня", говорить народня приказка, називаючи разом з тим пісню правдою, — і цим дуже влучно характеризує основні риси казки, її фантастичний, чудовний елемент. До казки близько підходять: з одного боку байка — дидактичне оповідання з яким-небудь моральним висновком; з другого — переказ, легенда, в основі якої лежить дійсна подія, але прикрашена вигаданими фантастичними подробицями; такі легенди маємо на історичні теми, як от про Кирила Кожум'яку, про Золоті ворота, про Палія, про гайдамаків, про панщину, Кармалюка і т. и. Своєю роскішною, вигадливою формою казка здавна притягала увагу книжного письменства і через те дуже рано стріваємо спроби літературної обробки казкового матеріялу. В українському письменстві таких обробок маємо чималенько, починаючи од старших письменників, як Квітка („Перекотиполе", „Мертвецький великдень"). Стороженко („Закоханий чорт", „Вчи лінивого не молотом, а голодом"), Марко Вовчок („Чари"), Левицький, Мирний, то-що.

За відгук старого світу з його наївною вірою в чудовну силу деяких річей та слів можна вважати всякі замовлювання (од хвороб, любощів і т. и.). Як у старовину, так і тепер ще вони

digitized by ukrbiblioteka.org

бувають специяльністю окремих людей — чаклунів, чарівниць, знахорок і т. и., і через те розповсюдження їх досить обмежене. Навпаки — приказки, прислів'я, примівки становлять таке ж усенароднє добро, як і казки, з якими вони часто й межують своїм змістом, даючи уривки ширших переказів, власне то, що зветься мораллю оповідання, висновком із його. Напр., приказка: „в умілого і долото рибу ловить" вийшла з оповідання про хитрого чоловіка чи москаля, що підманив чумаків ловити рибу долотом, тим часом як його товариші справді таки позабірали рибу з чумацьких маж. Такі приказки просто одірвалися од своєї фактичної основи й пішли самостійно гуляти по світу, як загальний свого роду життьової, практичної філософії висновок. Инші приказки натякають на які-небудь історичні події або особи, — напр., „висипався хміль із міха та наробив панам лиха" — про повстання Хмельницького, „служив Москві, Іване, а вона його гане" „Іван носе плахту, а Настя булаву" — про гетьмана Скоропадського. Загадками звуться коротенькі речення, в основі яких лежить метафора, перенесення рис із одної речі на другу. В старовину загадки були однією з найлюбіших форм поезії, особливо в східніх оповіданнях; тепер вони служать на забаву, здебільшого дітям. Вага приказок і загадок для характеристики народнього світогляду лежить у тому, що вони виявляють розум народу, так само як пісні — його естетичні потреби, й не дурно звуться народньою мудрістю.

5.

Переглядаючи утвори народньої поезії, не можна обминути одного питання, що зв'язане щільно з тими психичними підвалинами, на яких вона стоїть, і з тими процесами, в яких перетворюються продукти народньої творчости, нарешті з громадськими умовами життя, що так чи инакше на ту психику й на ті процеси впливають. Це питання — про вирождення, псування, перевід народньої поезії. Творчість народня, кажуть, вичерпується останніми часамаи, занепадає, переводиться, або непевними йде манівцями, які зводять її на старшне бездоріжжя. Замісць чудових утворів, зразків високого поетичного натхнення, що постачала народня творчість у старовину, теперішня творчість дає саме недотепне, циничне, часто огидне віршування, що ні мовою, ні скла-

digitized by ukrbiblioteka.org

ковський записав більш тисячі українських пісень; коли Лукашевич ручився, що на селі української пісні не почуєш — Бодянський зібрав їх 8000; після жалів, що українська народня поезія „видимо приближается къ угасанію", зараз же одбувається грандіозна експедиція Чубинського; після того, як оголошено Вересая останнім кобзарем — знайшлося їх ще десятки і взагалі в українській етнографії не перестають з'являтися великі й дуже цінні збірки матеріялу в народніх уст. Наперекір песимистичним пророкуванням, українська мова, а з нею й творчість народня, не тільки не загинула, а надзвичайно розвилася й виробилась на мову культурних класів; де далі, творчість цією мовою зростає, міцнішає й ширші захоплює круги. Не припиняється навіть сама колективна творчість, і кожна визначна подія, аж до останніх, як от війна чи революція — знаходить той або инший у народній поезії відгук.*) Чи не показує цей факт, що не зовсім воно так діється, як усякі сумні пророкування віщують і що надаремно радіють ті, хто вже панихиди править над українським народом, як нацією? Чи не занадто рано сумувати почали прихильники й радіти вороги?

Проте єсть правди трохи і в наріканнях на занепад естетичного почуття серед народу та на псування народньої творчости. Там, серед народніх мас, справді таки спроквола одбувається той процес, у якому Драгоманов справедливо вбачав свого роду péril social, громадську небезпеку, коли серед народу вимірають творчі сили, нічим свіжим не заступаючись. Але, з одного боку, це річ натуральна, а з другого — не така вже й страшна, як з першого погляду здається.

Останніми часами, од емансипації р. 1848-го в Галичині й 1861-го на нашій Україні і до подій, скажемо, 1917-го року, народ пережив дуже багато такого, що цілком перевертає все життя його. Пів століття, пересічний вік людський — мала година в

*) Вже року 1915-го на Черніговщині дівчатами дуже була популярна пісенька:

Бодай тобі, Миколо, Та й не царювати, Як нам через тебе Ввесь вік дівувати.	На що нам здався Львів, На що ті Кирпаті (sic!), Як нам через них Ввесь вік дівувати.

і т. д. „Ніби-то усіх парубків на війну забрано, от вони — сказано, дівчата, — й побиваються, що нікому сватати".

digitized by ukrbiblioteka.org

житті народу, але за сучасних обставин навіть вона дуже багато міняє. Народня творчість, досить консервативна в самій основі своїй що-до форми, певна річ, не могла вспішитися за скороминущими подіями, хоч безперечно пробувала і пробує це робити Додати до цього треба вплив салдаччини, залізниць, заробітків по чужих сторонах і школи, розвиток міського життя, світову війну, величезну революцію і т. и. і т. и. — і тоді скажемо, що навпаки — дивно було б, як би народня творчість при старих своїх формах устоялася. Всі оті умови, кожна з-окрема і всі гуртом, безперечно одбивались на народній поезії, в гірший бік її направляючи, бо руйнують вони вже сформоване старе і вносять нові елементи, які народ повинен приймати не через те, що вони кращі, а через те тільки що нові, що більш відповідають життьовим обставинам. Звідси й повстали оті новітні зразки народньої творчости, всі ті виплоди лакейсько-салдатської музи, що до роспачу доводять народніх прихильників. Це не тільки на Україні таке повелося, а скрізь і всюди було й буде, коли міняються форми народнього життя й руйнуються самі основи старого світогляду. Що не „обрусеніє", або хоч не само воно тут винне, показує той факт, що й великоруські етнографи так само нарікають на занепад старої гарної пісні й на загальне розповсюдження бридкої, часто гидотної „частушки".*) Вага, значить, не в обрусенії, не в національному виміранні народа, а тільки в одміні форм його життя. Ми переживаємо тепер переступний час, коли старі форми одмірають, нові нарождаються в муках, але не встигли ще народитись і запанувати. І своїм хаотичним виглядом сучасна творчість народня тільки виразніше одтіняє ці прикмети нашого часу, — оті, мовляв словами Потебні, „вытѣсненныя, но ничѣмъ не замѣненныя формы сознанія", оте спустошення душі народньої під тиском недогідних обставин життя. Народня творчість проте не перестала творити, не припинилася, — вона тіль-

*) Беру першу, що на очі навинулася, скаргу. В одній з повістей Ол. Ертеля виведено етнографа, Іллю Петровича, що записує пісні й що разу натрапляє саме на витвори новітньої „музи": „Илья Петровичъ долго не могъ успокоиться. Онъ и прежде выслушивалъ подобныя пѣсни въ страшной досадѣ, эта же „пѣсня пѣсней" какъ-то особенно взволновала его. — Вѣдь переняли же эдакую гадость, — восклицалъ онъ, — а старыя пѣсни не перенимаютъ... Такъ и вымираютъ старыя пѣсни и глохнутъ безслѣдно... И онъ погрузился въ прискорбныя размышленія" („Волхонская барышня", Собраніе сочиненій А. И. Эртеля, т. III., ст. 170).

digitized by ukrbiblioteka.org

дом, ані змістом навіть не нагадує про те, що колись той самий народ здатен був на такі надзвичайно гарні зразки чистої, гуманної і з громадського, та і з художнього боку високої поезії. Замісць поважних дум, замісць чистих, прекрасних пісень — ми тепер чуємо по селах витвори розпустної лакейсько-салдатської музи: „строгая украинская муза", як Шевченка за часів його кріпацького життя, обігає тепер народніх співців, тікає з українського села і, кажуть песимисти, не багато часу треба, щоб вона замовкла вже на віки вічні.

Такі жалі та нарікання на занепад народньої мови й поезії не з учорашнього дня почалися. Можна сказати, що вони налічують собі мало не стільки ж літ віку, як і той народницький рух, якого наслідком було українське національне відродження й письменство. Автор першої української граматики, Павловський, мотивує р. 1818 свою працю бажанням хоч нащадкам зберегти останки „исчезающаго нарѣчія" Кн. Цертелев, що виступив р. 1819 з першою збіркою українських народніх пісень, зве українську мову „устарѣлою для самихъ малороссіянъ", а на пісні дивиться як на „умирающій отголосокъ гармоніи, слышанной нѣкогда на берегахъ Днѣпровскихъ", гірше — як на „безобразныя (!) развалины, свидѣтельствующія о красотѣ разрушеннаго зданія" Ще песимистичніший мав погляд на долю української народньої поезії Лукашевич. „Я, — пише він у передмові до „Малороссійскихъ и Червонорусскихъ думъ и пѣсенъ" (1836), — спасъ еще нѣсколько народныхъ пѣсней и продставляю ихъ въ этомъ собраніи. Вѣроятно, это, можетъ быть, последнее ихъ изданіе, заимствованное прямо изъ Малороссіи, — тамъ народныя пѣсни давнымъ давно уже не существуютъ; всѣ онѣ исключительно замѣнены солдатскими или великороссійскими пѣснями. Малороссійскій парубокъ за стыдъ себѣ почитаетъ пѣть другія Проѣзжайте всю Малороссію вдоль и впоперегъ, и я ручаюсь вамъ, что вы не услышите ни одной національной пѣсни Эти пѣсни, которыя я издаю, есть уже мертвыя для Малороссіянъ. Это только малѣйшія остатки той чудной пѣсенности ихъ дѣдовъ, которая была удивленіемъ и самихъ хулителей всего Украинскаго" „Народная украинская поэзія видимо приближается къ угасанію", „видимо дряхлѣетъ и доживаетъ свой послѣдній вѣкъ" — це звичайний приспів мало не всіх, хто писав про народню поезію в часи

digitized by ukrbiblioteka.org

„Основи“, і так думали не дилетанти вже, а люде науки, як Костомаров. В 70-х роках знов же не дилетанти, а знавці народньої творчости говорили про Вересая, що він „по всѣмъ вѣроятіямъ, есть послѣдній представитель кобзарей или бандуристовъ, умѣющихъ играть на кобзѣ и знающихъ старыя пѣсни и думы“ (О. Русов). Те ж саме зустрінемо і в 80-х рр., напр., у Мордовця в його начерках „Подъ небомъ Украины“, не кажучи вже про пізніші ламентації. Взагалі мало який з українських письменників не підходив у зв'язку з так званим „обрусенієм‘ до цього з'явища, так чи инакше не торкавсь його, в тій чи иншій формі свого жалю й осуду не висловлював. Так, ще в „Хмарах“ Нечуй-Левицький змалював дуже реальну постать парубчака Бубки, що вже на Бубкова перевернувся і нехтував та ганив усе рідне, ламав і калічив гидотно свою мову. В першій редакції повість Левицького навіть кінчається дуже з цього погляду характерно: під час гостювання на селі Дашкович почув пісню нової фармації: „пісня була така стидка, така соромицька, така гидка! язик пісні був великорусько-салдатський і такий поламаний, так помішаний з українським, що Дашкович аж здихнув“ — і потім цілу ніч мучили його у-ві сні страшні примари повної руїни всього народнього життя. Те ж саме констатує й герой однієї з новіших повістей Грінченка, так переказуючи свої вражіння на селі:

З одного краю чулося:

Ой ти Ваня, ти разсукін син такой!
Де ти, Ваня, сюю ночку ночувал?
Чи у карти, чи в іграити прогулял?
Чи у Каті на перинах пролежал?

А десь тоненькі дитячі голоси, триндикаючи до танців, приспівували:

Улюбився — урезался!
Бил би ножик — зарезался.
Давай ножик пагастрей,
Зарежуся поскарей!

Я зовсім не того сподівався, — резюмує герой свої спостереження. — Досі я уявляв собі простий народ так, що він заховав у собі наш національний скарб — нашу мову, звичаї, поезію. Але замісць поезії я почув — „Іс трахтира в погребок“, замісць щиро-народньої, мови ламану мішанину... Сумно, сумно! („Соняшний промінь“).

Справді — сумно Але тоді, коли Павловський та Цертелєв рятували „останки исчезающаго нарѣчія“ — сам один Хода-

digitized by ukrbiblioteka.org

ки, сказав би так, притомилась, та й то не зовсім, а в тій хиба частині, що давала безіменні гуртові твори. Зате, з другого боку, вона безперечно виросла й розвилася тією часткою, яку заступає письменство, неподільно тепер зв'язане з народнім життям. З другого боку, ми бачимо самий процес, коли з напругою великою нарождається нова думка в народі, але не знаємо кінцевих його результатів, через це той процес і вражає нас своїми недоробленими формами, своєю каліччю, й ми ладні буваємо заспівати на панахидну ноту, хоча на ділі справа не стоїть ще так сумно й безнадійно.

В старі часи, в епоху, коли повстали, напр., козацькі думи та инший поетичний скарб наш, народня поезія була мало не єдиним заступником духових інтересів народу; книжне письменство хоч до себе приймало, як одну з складових частин, народню стихію, все ж таки щиро-народнім не було, народніх потреб торкалось тільки спорадично і до широких мас мало коли й доходило. Те, що доходило, народ перетворював по своєму, приганяв до свого смаку, обробляв і кінець-кінцем дав оті дивні зразки високої поезії, якими й досі ми тішимося й пишаємось. Це — кінцевий результат довгої й забарної праці, але в процесі перетворювання од незґрабної вірші якого-небудь невідомого „пиворіза" до обточеної думи повинна бути ціла скала форм, окремі градації якої напевне здалися б нам дуже негарними, може б навіть огидними, як би це на очах наших діялось. У процесі шліхтування все це одпало; народ перетравив і приняв тільки те, що відповідало його здоровим вимаганням. Той самий процес відбувається тепер на наших очах, і не диво, що так багато ми бачимо покаліченого й поламаного, чому тільки довгий час обтирання й шліхтування може инших надати форм. З другого боку, не самий же огидний матеріял лакейсько-салдатської мови доходить до народу, — як коректив до цього, дається йому й поживна, здорова страва в творах сучасних українських поетів, і це повинно допомогти народові в його творчій роботі за нових обставин життя, надзвичайно поплутаного й ріжноманітного. В старовину, напр., до Хмельнищини, ввесь народ, од старшини козацької й до останнього посполитого, був однією масою з національно-політичного погляду, та й соціальні ріжниці за тих бурхливих часів були невеликі. У всіх була „воля і дума єдина", бо один ворог усім допікав; національно-політичний гніт, хоч може не однаково розкладався

digitized by ukrbiblioteka.org

на всіх, проте душив таки всіх і всі його повинні були відчувати. Сотник Чигиринський так само безборонний був перед нападом якого-небудь Чаплинського і так само не міг добитись справедливости од державних установ, так само за шаблю мусів хапатись, як і останній козак чи посполитий, що його пан, як співано в думі, „на конюшню одсилає"; безупинні татарські наїзди знов же не милували ні гетьмана, ні старця, усіх рівняючи перед тією, мовляв, „неволею турецькою, каторгою бусурменського" Через те поезія, що оспівуввла політично-національний гніт, однаковий знаходила відгук у серці й у козацького гетьмана, і в простого козака, і в посполитого, між якими до того ж і не було ще безодні неоднакового культурного розвитку. Нація була суцільніша, одноманітніша, не поколена ще ні противенством громадських інтересів, ні ріжницями культурного стану. За такої одностайности громадських інтересів та культурного стану цілком натуральна була річ, що дума про братів азовських або Самійла Кішку, про повстання Хмельницького та боротьбу з олігархичною Польщею — однаково могла зворушити серця усім українцям, що їм „кістки не обросли лядським м'ясом", як говорили тоді про перевертнів. Головне ядро нації, поспільство, накладало на ці твори свої ознаки — то-б-то, перевагу мужицьких інтересів, рівности, стихійного демократизму, задержуючи в своїй колективній пам'яті переважно ті події, що були цікаві з погляду та інтересів більшости. Не те пішло далі. Процес громадської діференціяції все більше розколював зарисовані вже й тоді класи, витворюючи окремі для кожного інтереси, ворожі інтересам инших класів. Сучасна класова цивилізація довела ці розколини до останнього ступіня, до того, що вони безоднями поробились; уся нація поколена тими безоднями на паралельні верстви, у яких далеко менше спільних інтересів, зате далеко більш причин стало до ворогування. Нігде нема такої суперечности між класовими інтересам, як у найбільш цивилізованих націй, та нігде так і не занепала народня колективна творчість, як у них же. За величезної культурної ріжниці між окремими класами не може бути й однієї мови для них, однієї поезії: пісня того наймита бурлаки, що „робить-заробляє, аж піт очі заливає" ніяк не підійде до смаку тому хазяїнові, що тільки „п'є-гуляє", і навпаки. Національна творчість повинна була розбитись на творчість вищих класів і творчість простого народу, у якого все мен-

digitized by ukrbiblioteka.org

має через те творчої сили, бо все частіше більш талановиті паростки його одриваються од коріння і стають на службу „командующимъ классамъ“ На Україні це ще побільшується тим, що вищі класи й буквально таки засвоїли чужу народові мову, одрізнившись од його і з національного погляду та тільки для себе використовуючи ті духові сили, які має вся нація. Таким чином, позбавлений інтелектуальної сили своєї народ не може вже піднятись у ту височінь поетичної творчости, яку виявляв попереду, не може такою мірою постачати вже гарних зразків поезії, як за тих часів, коли „була воля і дума єдина“ у народа з його ватажками.

Проте не тільки розколини в соціяльній структурі громадянства несе з собою цивилізація: разом з отрутою цією вона виробляє й деяку протиотруту, бере слово і потужно озивається діялектика історії. Цивилізація глибшим та потужнішим робить і те щиролюдське шукання життьової, для всіх рівної правди, що так характеризує колективну творчість; вона, далі, демократизує освіту й науку і взагалі інтелектуальні змагання й потреби; вона — і це найголовніше — знов плодить однакові для більшости інтереси, збіраючи їх у свідомо-демократичних змаганнях, витворюючи потужний інтелектуально гурт поза-класової інтелігенції, що переймається інтересами трудящих класів, тієї підвалини нації, й служить їм „не токмо за страхъ, но и за совѣсть“ На сторожі народа стає с л о в о, на підмогу йому йде л і т е р а т у р а, цей найкращий витвір поза-класової інтелігенції. На цьому ступіні розвитку колективна творчість, — у тому розумінні, про яке говорено вище, вона ще довго не може завмерти, — дістає собі могучого спільника в близькому до народа та його інтересами перенятому письменстві.

До такого ступіня дійшов уже й український народ. Переглядаючи історію нового українського письменства в зв'язку з народньою творчістю, ми раз-у-раз на цікаве натрапляємо з'явище: твори того або иншого поета невідомими шляхами — з книжок, через письменних людей, то-що, — переходять у народ і там обертаються нарівні з споконвічними витворами народньої музи. Як народні пісні, часто можна вже почути поезії Сковороди, Котляревського, Шевченка, Щоголева, Руданського, Глібова, Забіли, навіть Білиловського Це величезної ваги факт, бо він свідчить, що народні маси вже починають приймати, всмоктувати

digitized by ukrbiblioteka.org

матеріял художнього письменства, засвоювати його собі, як своє добре, як свою непорушну власність. Це перша ознака того обопільного впливу, або, кажучи російським терміном, „взаимодѣйствія", що відбувається між колективною та індивидуальною творчістю, між народньою поезією та книжним письменством Зародившись під впливом між иншим і народньої поезії, нове наше письменство починає тепер віддавати свою позику народові і з свого боку впливати на народню творчість. Письменство, література, переймає на себе те заступництво народнх інтересів, що перше лежало на самій народній поезії. І цей новий елемент інтелектуального, морального й естетичного життя нації потужним фактором виступає в народній творчості, регулюючи й направляючи її. Народ, не перестаючи й сам творити, як зазначено вже, висилає з-межи себе діячів письменства й їхніми устами говорить за себе, свої потреби й інтереси висвітлює, своє лихо й радощі оспівує. Дуже з цього погляду близько до правди був Куліш, кажучи, що народня поезія і книжне письменство, на основах її витворене — одно і що сучасне письменство наше тільки початок нового, вищого, періоду в розвитку народньої творчости. Українське письменство, що стало цілком на ґрунт народній, засвоївши собі мову народа та широко-гуманитарний дух його власної поезії, зробилося тією формою, в якій народ тепер виявляє свою творчість. Взявши колись од народу форму і дух його поезії, воно тепер сплачує свою повинність перед народом, дає йому духову поживу і впливає на характер і напрям народньої творчости. Цей вплив, певна річ, дужчатиме разом із тим, як ширитиметься справжня освіта й національна самосвідомість серед народу, як здійматиметься він на вищі щаблі загально-людського розвитку, як більше й більше кожна одиниця з-поміж його почуватиме себе справжньою людиною. Одбившись од народньої поезії на початку історичного життя, в перших спробах книжного письменства, несміливо наближаючись до неї в дальших — наша література знов оце вертається до народу, синтезує свої завдання з народніми, прищеплює високі людські ідеали на нашому національному ґрунті і творить справжнє національне письменство, доля якого й будуччина — в руках у самого народу.

Одна з наших дум кінчається надто проречистою картиною прощання перед смертю козака з своєю „дружиною вірною, бан-

digitized by ukrbiblioteka.org

дурою мальованою". „Де ж мені тебе діти?" — питається „порубаний-постріляний" нетяга:

А чи у чистому степу спалити
І попілець по вітру пустити?
А чи на могилі положити:
Нехай буйний вітер по степах пролітає,
Струни твої зачіпає,
Смутнесенько-жалібнесенько грає-виграває...

Цей образ чудовий можна приняти як свого роду символ долі й нашого письменства. Розбитий і поневолений народ („порубаний-постріляний") своїх творчих сил проте не позбувся, не спалив, мовляти б, своєї бандури мальованої. Тоді вже, коли з усіх боків вороги, а часом і друзі висипали над українським народом, як нацією, високу могилу, неминучу смерть національну йому пророкуючи — над ним лежала невидимо, пам'ятником нерукотворним, отая бандура мальованая, і буйний вітер степовий — вітер життя — торкався віщих струн і „смутнесенько-жалібнесенько" вигравали вони І сталось так, як мріяв козак-бандуриста перед смертю:

То може подорожні козаки біґтимуть близенько,
Почують, що ти граєш жалібненько,
Привернуть до могили, —

щоб до свіжих узяти рук предківське знаряддя. Віра в непропащу творчости силу себе виправдала. Народня творчість здобуває потужний собі посилок у письменстві, зливаючись у йому і з ним в одне неподільне ціле.

Ми й переходимо тепер до перших зародків того руху, що зливає до-купи колективну й індивидуальну творчість і синтезує народню поезію й книжну літературу в одному спільному **письменстві**. Потужною течією починається це з Котляревського.

digitized by ukrbiblioteka.org

Література.

Пыпинъ А. Н. — Исторія русской литературы, т. III. Спб. 1907.

Владиміровъ П. В. — Введеніе въ исторію русской словесности. Київ, 1896.

Пыпинъ А. Н. — Исторія русской этнографіи, т. III. Спб. 1891.

Огоновський О. — Історія литературы рускои, ч. IV. Львів, 1894.

Сумцовъ Н. Ѳ. — Современная малорусская этнографія, вып. 1 и 2. Київ, 1893—97.

Сумцовъ Н. — Малюнки з життя українського народного слова. Харків. 1910*).

Колесса Ф. — Про вагу наукових дослідів над устною словесністю. „Л. Н. Вістник“, 1922, кн. VII і VIII.

Гнатюк В. — Українська народня словесність. В справі записів... Відень 1916, (1917).

Білецький Л. і Дорошкевич О. — Хрестоматія по історії української літератури. т. II, в. 1. Кам'янець 1920.

Сумцов М. — Народня словесність. Хрестоматія. Харьків, 1919.

Гринченко Б. — Литература украинскаго фольклора. Чернігів, 1901.

Гринченко Б. — Указатель книгамъ и період. изданіямъ, въ которыхъ напечатаны м.-русскія народныя пѣсни. „Этногр. матеріалы“, т. III. Черн. 1899.

Томашівський С. — Замітки до пісні про Штефана воєводу. „Записки Н. Т. ім. Шевчевка“, т. 80.

Потебня А. — Малорусская народная пѣсня по списку XVI в. Вороніж, 1876.

Франко Ів. — Козак Плахта, укр. народна пісня, друк. в 1628 р. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 48.

Перетцъ В. Н. — Малорусскія вирши и пѣсни въ записяхъ XVI—XVIII вв. Спб. 1899.

Сперанскій М. — Малорусская пѣсня въ старинныхъ русскихъ печатныхъ пѣсенникахъ. „Этнограф. Обозрѣніе“, 1909, кн. 81—82. Окр. Москва, 1909.

Даниловъ В. — Малорусскія народныя пѣсни въ старыхъ и новыхъ лубочныхъ изданіяхъ. „Р. Филолог. Вѣстникъ“, 1910, III—IV. Окр. Варшава, 1910.

---

*) Тут дано між иншим чималий бібліографичний покажчик праць по українському фольклору.

digitized by ukrbiblioteka.org

Грушевскій А. — Исъ исторіи укр. этнографіи. Этнографич. темы въ укр. литературѣ. Спб. 1910.

Доманицький В. — Піонерѣ української етнографії. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 65.

Мочульський М. — Кн. М. А. Цертелев. „Україна“, 1917, кн. III—IV.

Драгоманов М. — М. А. Максимович. Промова про Максимовича. Розвідки, т. I. Львів, 1899.

Максимович М. — Автобіографія. „Кіевская Старина“, 1904, IX.

Стешенко Из. — М. А. Максимович. „Кіевская Старина“, 1904, IX.

Грушевскій А. — М. А. Максимовичъ. Спб. 1906.

Даниловъ В. — „Кіевлянинъ“ М. А. Максимовича. „Извѣстія Отд. р языка и словесности“, 1909, III.

Срезневскій В. — Изъ первыхъ лѣтъ науч.-литер. дѣятельности И. И. Срезневскаго. „Журналъ мин. нар. просвѣщ.“, 1898, I.

Памяти И. И. Срезневскаго, кн. I. Петроград, 1916.

Котляревскій А. А. — О. М. Бодянскій. Истор.-библіографич. по минка. Соч. т. II. Спб. 1889.

Василенко Н. — I. М. Бодянскій и его заслуги для изученія Малороссіи. Київ, 1904 (з „Кіевск. Стар.“ 1903 р.).

Франко Ів. — О. Бодянський. Національний колорит у казках Б—го. „Наські укр. казки“. Львів, 1903.

Сумцов Н. Ѳ. — Пятидесятилѣтіе сборника Метлинскаго. „Извѣстія Отд. р. языка и словесности“, 1904, IX, 3.

Грушевський О. — З укр. культурного і наукового життя в серед. XIX в. (про Максимовича. Бодянського та Костомарова). „Записки Н. Т. ім. Ш-ка“, т. 74.

Науменко В. — Костомаровъ, какъ этнографъ. „Кіевск. Старина“. 1885, V

Грушевскій А. — Изъ харьковскихъ лѣтъ Н. И. Костомарова. Спб. 1908.

Грушевскій А. — Раннія этнографическія работы Н. И. Костомарова „Извѣстія Отд. рус. языка и словесности“, 1911, I.

Антоновичъ В. — Костомаровъ, какъ историкъ. „Кіев. Ст.“ 1885, V

Грушевський М. — Українська історіографія і Костомаров. „Л.-Н. Вістник“, 1910, V.

Николайчикъ Ѳ. — Библіографическій указатель сочиненій Костомарова. „Кіев. Стар.“ 1885, V.

Єфремов С. — Жертви нашого лихоліття (Номис і Ніс). „Л.-Н. Вістник“, 1901, IV.

Возняк М. — До історії видання Номисової збірки „Українські приказки“. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 88.

Кистяковскій А. — П. П. Чубинскій. „Кіевская Старина“, 1884, II.

Веселовскій А. Н. — Рецензія на „Труды“... Чубинскаго. „Отчетъ о 22 присужденіи Уваровскихъ премій“. Спб. 1880.

Драгоманов М. — Учена експедиція в західно-руську країну. Розвідки, т. I.

Ефименко П. — Библіографическій указатель трудовъ П. П. Чубинскаго. „Кіевск. Старина“. 1884, V.

digitized by ukrbiblioteka.org

Багенскій Ч. — Указатель къ матеріаламъ, собраннымъ Чубинскимъ въ „Трудахъ". Казань. 1900.

Франко Ів. — М. П. Драгоманов. „Житє і Слово", т. I.

Крымскій А. — М. П. Драгомановъ (некролог з „Этногр. Обозрѣнія", 1895).

Котляревскій А. А. — Историч. пѣсни м.-русскаго народа съ объясненіями Антоновича и Драгоманова. Соч., т. II. Спб. 1889.

Навроцький В. — Историческія пѣсни Антоновича и Драгоманова Твори, т. I. Львів, 1884.

Овсянико-Куликовскій Д. — А. А. Потебня, какъ языковѣдъ-мыслитель. „Кіевск. Стар", 1893, VII—IX.

Халанскій М. — Матеріалы для біографіи А. А. Потебни. Збірник „Пошана", Харьків, 1909.

Сумцо'в М. — Велетень думки і слова (О. П. Потебня). Харьків, 1922.

Айзеншток І. — О. О. Потебня та українська література. „Шляхи мистецтва", 1920, ч. 2.

Айзеншток І. — М. Хв. Сумцов. „Червоний Шлях", 1923. кн. I.

Рѣдинъ Е. — Проф. Н. Ѳ. Сумцовъ. Харьків, 1900, і „Пошана". Х. 1909.

Лебедевъ А. — Первый научный трудъ проф. Н. Ѳ. Сумцова. Ib.

Кониський О. — До життєпису М. О. Дикарева. „Л.-Н. Вістник", 1900, X—XI.

Левицький-Нечуй Ів. — Світогляд українського народа. Львів, 1876.

Сумцовъ Н. — Культурныя переживанія. „Кіевская Старина", 1889—90.

Ѳ. Р(ыльскій). — Къ изученію украинскаго народного міровоззрѣнія. „Кіевск. Старина", 1888, XI; 1890, IX—XI; 1903, IV—V.

Волковъ Ф. К. — Этнографическія особенности украинскаго народа. „Украинскій народъ", т. II, II—град, 1916.

Булашевъ Г. О. — Украинскій народъ въ своихъ легендахъ и религіозныхъ воззрѣніяхъ и вѣрованіяхъ. Київ, 1908.

Сумцовъ Н. Ѳ. — Очерки народнаго быта. „Сборникъ Х. И. Ф Общества", т. XIII.

Милорадовичъ В. — Житье бытье Лубенскаго крестьянина. Київ, 1904.

Шейковскій. — Бытъ подолянъ. Київ, 1860.

Kolberg O. — Pokucie, obraz etnograficzny, т. I—IV. Краків, 1882—89.

Шухевич В. — Гуцульщина, 5 томів. Львів, 1900—1908.

Сумцов М. — Слобожане. Історично-етнографична розбідка. Харьків, 1918.

Максимовичъ М. — Дни и мѣсяцы украинск. селянина. Собр. соч. т. II, Київ, 1877.

Дикарев М. — Народний календарь Валуйського пов. „Матеріяли до укр.-р. етнології, т. VI.

Номис М. — Різдвяні святки. „Основа", 1861, I, V, VI.

Крамаренко М. (Дикарев) — Різдвяні святки в ст. Павлівській на Чорноморії. „Етногр. збірник", т. I.

Свидницкій А. — Великдень у подолянъ. „Основа", 1861, X—XII.

Драгоманов М. — Україна в її словесності. Розвідки, т. I. Львів, 1899.

Колесса Ф. — Огляд укр.-руської народної поезії. Львів, 1905.

Антоновичъ и Драгомановъ. — Историческія пѣсни малорусскаго народа, т. I і II. Київ, 1874—75.

digitized by ukrbiblioteka.org

Драгоманов М. — Політичві пісні укр. народа, в I i II. Женева 1883—85.

Драгоманов М. — Нові укр. пісні про громадські справи. Женева,1881.

Костомаровъ Н. — Историческое значеніе ю.-русскаго народнаго пѣсеннаго творчества. Собр. соч., кн. VIII. Спб. 1905.

Будзиновський В. — Козацькі часи в народній пісні. Львів, 1906.

Потебня А. — Репензія на „Нар. пѣсни Гал. и Угор. Руси“ Головацького. „Отчетъ о 22 присуж Увар. премій“. Спб. 1880.

Потебня А. — Объясненія малорусских и сродных пѣсен. Томъ 1 і 2. Варшава, 1883—1887.

Франко Ів. — Студії над українськими народними піснями. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 75, 76, 78, 83, 94, 95, 98, 101, 103—106, 110—112; Окр. Львів, 1913,

Житецкій П. — Мысли о народныхъ малорусскихъ думахъ. Київ, 1893.

Перетц В. — Українські думи. „Л.-Н. Вістник“, 1907, IV.

Сумцовъ М. — Українські думи. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т117—118.

Арабажинъ К. — Историческія пѣсни и думы. „Ист. Русск. лит.“, під ред. Аничкова, т. II. Москва, 1908.

Ревуцький Д. — Українські думи та пісні історичні. Київ, 1919.

Колесса Ф. — Українські народні думи. Львів, 1920.

Ткаченко-Петренко. — Думы въ изданіяхъ и изслѣдованіяхъ. „Україна“, 1907, VII—VIII.

Єрофеєв Ів. — Українські думи і їх редакції. „Записки У. Н. Т. у Києві“. т. VI—VII.

Колесса Ф. — Українські народні дрми у віднотенню до пісень, віршів і похоронних голосінь. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 130—132.

Дашкевичъ Н. — Нѣсколько слѣдовъ общенія южной Руси съ югославянами. „Изборникъ Кіевскій“. Київ, 1905.

Тимченко Є. — До питання про стосунок укр. дум до південно-славянського епосу. „Записки У. Н. Т. у Києві“, т. II.

Науменко В. — Происхожденіе малорусской думы о Самійлѣ Кишкѣ. „Кіевск. Старина“, 1883, VI.

Андріевскій М. — Козацкая дума о трехъ азовскихъ братьяхъ. Одеса, 1884.

Сумцовъ Н. — Дума объ Алексіѣ Поповичѣ. „Кіевск. Стар.“ 1894, I.

Русовъ А. — Остап Вересай, одинъ изъ послѣднихъ кобзарей м-русскихъ. „Записки Ю.-З. Отдѣла Геогр. Об.“, т. I. Київ, 1874.

К. Ф. У О. — Кобзарь Вересай, его пѣсни и думы. „Кіевская Старина“, 1882, VII.

Лисенко Н. — Характеристика музыкальн. особенностей м.-русск. думъ и пѣсенъ, исполняемыхъ Вересаемъ. „Запискм Ю.-З. Отдѣла“, т. I.

А. К—скій. — О музыкѣ думъ и пѣсенъ Остапа Вересая. „Кіевск. Стар.“, 1882, VII.

Иващенко П. — Павло Братиця и Прокипъ Дубъ, кобзари. „Записки Ю.-З. Отд.“ т. II. Київ 1875.

digitized by ukrbiblioteka.org

Горленко В. — Бандуристъ Ив. Круковскій. „Кіевск. Старина", 1882, XII.
Сластіоновъ А. — Кобзарь М. Кравченко и его думы. Ib., 1902, V.
Горленко В. — Кобзари и лирники. Ib., 1884, I, XII.
Хоткевичъ И. — Нѣсколько словъ объ укр. бандуристахъ и лирникахъ. „Этнограф. Обозрѣніе", 1903, II.
Хоткевич Г. — Дещо про бандуристів та лірників. „Л.-Н. Вістник", 1903, I.
Доманицкій В. — Кобзари и лирники Кіевской губ. Київ, 1903.
Боржковскій В. — Лирники. „Кіевская Старина", 1889, IX.
Студинський К. — Лірники. Львів, 1894.
Демуцький П. — Ліра і її мотиви. Київ, 1903.
Баня. — Народні музичні струменти на Вкраїні. „Зоря", 1894.
Сѣровъ А. — Музыка южнорусскихъ пѣсенъ. „Основа", 1861, III і IV.
Масловъ А. Л. — Украинская народная музыка. „Украинская Жизнь". 1912, XII.
Колесса Ф. — Ритмика укр. нар. пісень. „Записки Н. Т. ім. Шевченка", т. 71—74, 76.
Нейманъ Ц. — Куплетныя формы народной ю.-русской пѣсни. „Кіев. Стар.", 1883, VIII.
Познанскій В. — Двѣ старыя укр. пѣсни. „Кіевская Старина", 1885, X.
Нейманъ Ц. — Малорусская баллада о Бондаривнѣ. Ib. 1902, III.
Доманицкій В. — Баллада о Бондаривнѣ и панѣ Каневскомъ, Ib. 1905, III.
Доманицкій В. — Пѣсня о Нечаѣ. Ib. I.
Томашівський С. — Маруся Богуславка в укр. літературі. „Л.-Н. Вістник", 1901, III—VI.
Грушевський М. — Байда Вишневецький в поезії і в історії. „Записки У. Н. Т. у Київі", т. III.
Грінченко Б. — Пісня про Дорошенка і Сагайдачного. Ib. т. I.
Каманін Ів. — Ще за пісню про Сагайдачного. Ib. т. II.
Сумцов М. — Слобідсько-українські історичні пісні „Укр. Етнографичний Збірзник", т. I. Київ, 1914.
Франко Ів. — Пісня про Правду і Неправду. „Записки Н. Т. ім. Шевченка", т. 70.
Драгоманов М. — Українські пісні про волю селян. „Розвідки", т. II. Львів, 1900.
Сумцовъ Н. — Пьяницкія пѣсни. „Кіевск. Старина", 1886, VI.
Сумцовъ Н. — Коломыйки. Ib. IV
Сумцовъ Н. — Досвитки и посидѣлки. Ib. III.
Сумцовъ Н. — Научное изученіе колядокъ и щедривокъ. Ib. II.
Олена Пчилка. — Украинскія колядки. Ib. 1903, I, IV—VI.
Ящуржинскій X. — Лирическія малорусск. пѣсни, преимущ. свадебн. Варшава, 1880.
Ящуржинскій X. — Свадьба малорусская, какъ рел.-бытовая драма. „Кіевская Старина", 1896, XI.

digitized by ukrbiblioteka.org

Сумцовъ Н. — Религіозно-миөическое значеніе малорусской свадьбы. Ib. 1885, III.

Сумцовъ Н. — О свадебныхъ обрядахъ. Харьків, 1881.

Русинське весілля над Збручем. „Основа", 1862, IV.

Юрковиця С. — Сучасний українець у весільних звичаях та піснях. „Правда", 1892—93.

Демченко Ів. — Українське весілля (з голосами). Одеса, 1905.

Гриша О. — Весілля у Гадяцькому повіті. „Матеріяли до у.-р. етнології", т. I.

Литинова-Бартош П. — Весільні обряди і звичаї в с. Землявці. Ib. т. III.

Навроцький В. — Весілля в Котузові. Твори, т. I. Львів, 1884.

Рудченко Ив. — Чумаки въ народныхъ пѣсняхъ. „Чумацкія н. пѣсни". Київ, 1874.

Васильевъ М. — Рекрутчина въ малоруской пѣснѣ. „Кіев. Ст." 1889, VIII—IX.

Боровиковскій А. — Женская доля по малорусскимъ пѣснямъ. СПБ. 1879.

Франко Ів. — Жіноча неволя в руських піснях народних. Львів, 1883.

Жемчужниковъ Л. — Замѣчанія о народныхъ пѣсняхъ. „Основа", 1862, II.

Драгоманов М. — Псування укр. народних пісень. „Розвідки", т. II.

Хатемкинъ А. — Пѣсни молодежи въ современной деревнѣ. „Кіев. Ст.", 1897, IX.

Кузьминскій К. — О современной народной пѣснѣ. „Этногр. Обозрѣніе", 1902, IV.

Сперанскій М. — Ю.-русская пѣсня и современные ея носители. Київ, 1904.

Даниловъ В. — Ненародныя пѣсни въ укр. фольклорѣ. „Пошана", Харьків, 1909.

Гнатюк В. — Пісенні новотвори в в укр.-руській словесності. „Записки Н. Т. ім. Шевченка", т. 50, 52.

Франко Ів. — Старе й нове в устах народа. „Укр. Етногр. Збірник", т. I. Київ, 1914.

Добровольський Л. — Михайло і Золоті ворота. „Записки У. Н. Т. у Київі", т. XI—XII.

Савченко С. В. — Русская народная сказка. Київ, 1914.

Грінченко Б. — Словарь української мови, т. I—IV. Київ, 1908—1909.

Отчетъ о присужденіи преміи Н. И. Костомарова. „Кіевск. Старина", 1906, V і VI.

Грінченко Б. — Необходимое поясненіе. Ib. VII—VIII.

Кримскій А. — Украинская граматика, 4 вип. Москва, 1907—1908.

Тимченко Є. — Українська граматика. Київ, 1905.

Шахматовъ А. — Краткій очеркъ исторіи малорусскаго (украинского) языка. „Украинскій народъ", т. II, П—град, 1916.

Огієнко І. — Огляд укр. язикознавства. „Записки Н. Т. ім. Шевченка", т. 79 і 80.

digitized by ukrbiblioteka.org

Огієнко І. — Історія укр. граматичної терминології. „Записки У. Н. Т. у Київі", т. І.
Маковей О. — З історії нашої філології. „Записки Н. Т. ім. Шевченка", т. 51, 54.
Возняк М. — Студії над гал.-укр. граматиками XIX в. Ib. т. 89—91, 93—95.
Гатцук М. — О правописаніяхъ, заявленныхъ укр. писателями съ 1834 г. „Основа", 1862, VII.
Голоскевич Г. — Український правописний словничок. П—град, 1916.
Ніковський А. — Український правопис, ч. І. Словничок. Київ, 1918.
Франко Ів. — Етимологія і фонетика. Коломия, 1894, — русскій переводъ въ „Украинской Жизни", 1916, VI.

digitized by ukrbiblioteka.org

Розділ VI.

Котляревський та його школа.

Перед Котляревським. — Виливи на Котляревського і підстави до його діяльности. — Котляревський і попередники. — Ідея оновлення. — Зміст і мотиви творів Котляревського. — Свідомість Котляревського. — Сатиричні заміри. — Стосунки до народу. — Вага Котляревського в історії письменства. — Наслідування Котляревському віршем. — Пузина, Макаровський, Рудиковський і инші наслідувачі. — „Котляревщина". — Наслідування в драматичному письменстві: Гоголь-батько, Тополя й Кухаренко. — Література.

1.

Бувають в історії народів дати, які немов би розривають на двоє їхнє життя і кладуть межу високу посеред рівного шляху історичних подій. Минувшина осталась по той бік межі, майбутність стелиться по сей, і хоча генетичні зв'язки між ними очевидні для кожної людини, проте зразу ж видко, що історія тут круто звертає з свого попереднього шляху й починає якусь нову путь, дає початок новому напряму. Немов у фокусі збіраються тут, на цій поворотці, тенденції довгих віків, потайна виявляється робота багатьох поколіннів. Ті самі тенденції, що не зовсім ясно стояли навіть перед своїми творцями, та сама робота, яка йшла, здавалось, тільки по інерції — враз виступають у зовсім новому світлі від однієї якоїсь події, що за одним разом робить немов підрахунок попередньому й надає глибокої ваги тому, в чому сучасники бачили свою звичайну буденщину. Такі історичні дати вічно стоять живим „указующимъ перстомъ" на дорозі поступу, незломним нагадом про те, що назад до старого нема вороття, що народ мусить іти все вперед од критичної події і в той бік, у який вона показує.

Ми маємо таку історичну дату, — це на-віки пам'ятний в історії України рік 1798-й. Того року прилетіла перша ластівка

digitized by ukrbiblioteka.org

українського національного відродження — невеличка книжка, од якої не тільки початок нового українського письменства рахуємо, а й нову поворотку позначаємо в історії українського народу. Вона, та книжечка, завершила собою попередню еволюцію національного життя на Україні й стала за вихідний пункт для дальшої; закристалізувавши в художній формі минуле, вона разом із тим стала зерном для майбутнього, і з неї в українському письменстві починається той потужний дух свідомого демократизму й людяности, боротьби за право людини й нації, простування до добра і волі, який озивався й перше, але з цього часу зробився вже домінуючою нотою в нашому письменстві. То була „перелицьована" на українську мову „Енеїда" Івана Котляревського (1769—1838), перший нового письменства твір, що знайшов широкий відгук на Україні.

Цілу низку питаннів ставить перед нами цей факт, а насамперед — які матеріяльні, моральні й психичні мотиви привели Котляревського до думки писати народньою мовою, де корінять-ся причини його впливу на сучасне й пізніші покоління, яке його місце в історії українського письменства. Без відповіді на ці-ось питання перед нами не зовсім ясно стануть ні заслуга й вага Котляревського в історії нашого письменства, ні його місце серед діячів українського відродження.

На літературну ниву Котляревський виступає в самому кінці XVIII в., — віку, як ми вже знаємо, може найтяжчого в історії українського народу за все його колишнє життя. Попередні часи страшенного напруження усіх сил народніх у національній боротьбі з Польщею, коштом величезних жертв давали — так здавалося — українському народові надію на добрий розвиток його матеріяльної й духової культури під одною державною стріхою з північним сусідом і родичем. З'єднавшись на основах цілковитої незалежности й автономности що-до своїх хатніх справ, українці неначе б то забезпечували себе Переясловською згодою і з межинароднього погляду й могли вже безборонно дбати про свій розвиток, розробляючи далі зародки того ладу, що позначився був на Україні за Хмельницького. На жаль, сталося инакше. Під однією стріхою було неможливо вжитися двом сусідам з неоднаковою вдачею, хиба один із їх мусів поступитися собою, найісхотнішими свого національного буття потребами. Поступилась Україна. Дальша історія її після Хмельнищини виявила насамперед

digitized by ukrbiblioteka.org

цілковите банкроцтво політичне „командующихъ классовъ", а це було на руку централістичній політиці Москви. Починається вкоротчування „старожитніх прав і вольностей", що довело до таких трагичних подій, як Шведчина, скасування гетьманщини, зруйнування Січі, до розкладу соціяльно-громадських сил на Україні, до нового „исхода" вищих класів громадянства, що знов погналися за ласкою центрального уряду — за чинами, жалуванням, ланками та нивками, кріпацькими душами На українському ґрунті знов самотою лишилось саме простолюддя. Не було вже за ним, як знаємо, навіть тієї дрібно-міщанської верстви, що після зради панства в XVI в. стала була на сторожі національних інтересів: політично-громадські обставини давно вже знищили той клас, як зруйнували вони і козацтво. Не з народом було й духовенство, цей найбільш того часу освічений елемент, бо нові порядки не зачіпали самої його життя основи — православної віри, і погравшись недовго і мляво в опозицію, мало не все вище духовенство й собі начепило централістичні окуляри, крізь їх дивлючись на свою рідну сторону. Покинувши на всяких непоправних ідеалістів турботи про народнє добро, українське панство й духовенство XVIII в. затямили добре одно — що, мовляв, „наше солнце вокругъ насъ ходитъ", і справді, неначе ті соняшники на городі, потяглись вони головами й серцями до того сонця, сподіваючись звідти „великія и богатыя милости", або „панства великого, лакомства нещасного", по спинах свого рідного народу його доходючи.

З письменством на Україні сталося те ж саме. Як у громадському житті народ під рукою петербурзького уряду стрівся з добре организованим поліцейсько-державним механизмом, що цілком віддав його на поталу вищим класам, так і письменство місцеве підпало під державний догляд, який погіршив його становище й звів на-останці ні на що. Польша хотіла сполонизувати Україну, та на це сили не мала, — Росія не тільки хотіла обрусити, але й мала на це, здавалось, досить засобів; Польща проти власної волі все ж таки лишала деякий простір місцевій самодіяльності, принаймні кидала поле для боротьби, — Росія ж і цього не давала, здушивши до краю всяку самодіяльність і все на централістичний млинок перемелюючи. Не дурно ж народ одзначив це в своїй пісні:

digitized by ukrbiblioteka.org

Ой наступила чорна хмара,
Та й стала вже синя:
Була Польща, була Польща,
Та й стала Росия

Я вже подав факти того невблаганного перемелювання, якому підпало „особое нарѣчіе“ українців, їх вимова, письменство, школа, друкарні, навіть стиль архитектурний. Утиски ці з одного

Іван Котляревський.

боку, денаціоналізація освіченого громадянства на Україні, з другого — погнали українську інтелігенцію до російського письменства; серед російських письменників другої половини XVIII в. знаходимо цілу вже метку українців з роду, як Рубан, як Богданович, як Капніст, як Наріжний та инші. З притьмаренням своєї літературної традиції — традицією робиться участь у єдиному

digitized by ukrbiblioteka.org

официяльно письменстві; під кінець XVIII в. це звичайним стає з'явищем, а російська мова — літературною мовою й на Україні. Там, у-низу, серед народу та близьких до його кругів, снуються, як ми знаємо, й далі нитки літературного розвитку, але під тиском державного принципу — українською мовою „книгъ никакихъ не печатать", вони на верх не виходять і тон у письменстві задають ті, що свою воду погнали на чужий млин. Здавалося так, згори дивлючись, ніби українська мова живе тільки в устах народа та ще недовчених і малоосвічених кругів і то тільки через те, що инакше вони не вміють говорити; вона робиться через те синонімом неуцтва, епітет — „мужицька" щільно до неї приростає. Знаючи, як у ті часи на мужика дивились, ми зрозуміємо, на яку страшну спробу виставила була доля українську мову. „Доборолась Україна до самого краю" — можна б про ті часи справді сказати словами Шевченка і, здавалось, прудкою ходою йшла вона до загибелі, до останньої втрати свого національного обличчя. Принишкло й затихло все живе, поховавшись по своїх кутках, і тільки самі „ташкентці" голосно озивалися — ті, що на українських степах робили добрий інтерес для своєї кишені; національній справі не було звідки виглядати порятунку.

Коли раптом — „веселий зневажливий сміх серед мертвої тиші почувся" То сміявсь Іван Котляревський і дошкульним бичем свого сміху гострого вдарив по совісті земляків. Совість заговорила

Котляревський народився р. 1769-го. За п'ять років до того (1764) скасовано тінь гетьманського уряду на Україні й организовано перші на українській території губернії — Слобідську та Новоросійську. Як минуло Котляревському шість років, зруйновано Січ Запорозьку (1775); на тринадцятому році його життя (1782) „губернскими учрежденіями" заступлено на Україні стародавні козацькі порядки; за рік (1783) козацькі полки реорганизовано на загально-імперський зразок; ще за два роки (1785) з'явилась знаменита „жалованная грамота дворянству", з якою благополучно з козацької старшини вилупилась жменя „благороднаго дворянства" й померли милійони вільних людей, з цього часу зовсім у кріпацтво повернутих Поруч цієї заливи реформ безперечно ще жили в пам'яті людській відгуки старих традицій, споминів і таких однодушних рухів, як домагання українського громадянства в наказах депутатам до так званої „Комиссіи о со-

digitized by ukrbiblioteka.org

Хата І. Котляревського в Полтаві коло собору. (Мал. Т. Шевченка).

digitized by ukrbiblioteka.org

ставленіи проекта новаго уложенія“ (1767), коли не тільки старшина, а й просте козацтво, духовенство та міщанство — всі подали голос за те, щоб Україні давні повернути права, на яких „гетманъ Богданъ Хмельницкій со всѣмъ малороссійскимъ народомъ приступилъ подъ державу всероссійскую“ Як бачимо, вдумливому та допитливому розумові матеріялу для міркування було більш, ніж досить. Дитячий та парубочий вік Котляревського минав серед таких подій, що в пам'ятку бувають на ціле життя, а надто в тих громадських, од панства до поспільства переступних сферах (дід поета — дияко́н, батько — маленький канцеляриста в маґістраті), в яких зростав Котляревський. Так само й наука (досить за тих часів звичайна — спершу у дяка, потім у демократичній духом та складом семинарії) не могла його одірвати від інтересів тієї сфери. Одно слово, ті літа, коли з дитини формується людина, коли перші зародки свідомости прокидаються й озивається „первый младенческій крикъ въ человѣкѣ родившейся мысли“ — у Котляревського минали за таких обставин, які руба ставили питання: за кого руку тягти — чи за свіже-випечене на Україні „благородное дворянство“, чи за свіже-поневолений „подлый народъ“?

Котляревський рішуче пристає до останнього. Народ був тією матеріяльною підвалиною, на якій заснував свою діяльність батько нового українського письменства; ґрунтом для неї була попередня література — чи то в формі на прочуд багатої народньої поезії, чи в інтермедіях та інтерлюдіях відомих авторів попереднього періоду, з їх несвідомим демократизмом; чи в віршах отих — імена їх же ти, Господи, віси — „мандрованих дяків“, цих невідомих співців, що юродствуючи, несвідомо робили великої ваги діло, підновляючи традицію власного письменства; чи то, нарешті, в історичних творах, як от літопис Величка й инших, з їхньою любов'ю до рідної землі, та в етичній науці самосійного философа Сковороди з його вже принципіяльним демократизмом та свідомо прихильністю до „чорного народу“ Надто ідейний вплив Сковороди позначився на творах Котляревського, всю літературну діяльність якого можна вважати за практичний приклад теоретичної тези Сковороди, що наука й письменство не повинні свого впливу вмалювати самими верхами нації, а мусять служити цілому народові, усім тим, „кто имѣетъ право сказать: и я человѣкъ, и мнѣ, что человѣческое, то не чуждо“. Народолюбний та

digitized by ukrbiblioteka.org

українолюбний дух українського философа вітає над життям і творами першого письменника нових часів, і без великої труднації можна вишукати чимало паралельних думок з творів Сковороди й Котляревського. Наука философа додала поетові ідейного оправдання й теоретичних підстав до невиразної, чисто стихійної

ЕНЕИДА

на

МАЛОРОССІЙСКІЙ ЯЗЫКЪ

перелиціованная.

И. Котляревскимъ.

Часть I.

СЪ дозволенія

Санктпетербургской Цензуры.

Иждивеніемъ М Парпуры.

ВЪ САНКТПЕТЕРБУРГѢ,

1798 года.

любови до рідного краю, яка жевріє у кожної людини, аж поки великим огнем спалахне під враженнями кривди, батьківщині заподіяної. Философичні абстракції Сковороди вилились у Котляревського в конкретну форму літературної діяльности мовою рідного народу.

digitized by ukrbiblioteka.org

Як бачимо, Котляревський не повстав отак собі несподівано, як Венера з шумовиння морського, а міцним корінням держиться ввесь у минулому, замикаючи собою цілу фалангу попередніх літературних діячів, та разом і нову починаючи течію в нашому письменстві. Твори його попередників, цікаві з літературного боку як пам'ятки тодішньої творчости, тільки такими пам'ятками й зостаються в наших очах, бо автори їх не мали ще сили цілком порвати з традиційною формою й зовсім одверто і свідомо виступити на послуги народнім масам. Котляревський же — по волі чи по неволі, свідомо чи несвідомо, це ми зараз побачимо— знявся на високости, мовляв виразом Куліша, соціяльного реформаторства, ставши за той primus movens, що дає почин цілій течії в громадському житті й надовго позначає її напрям. Коли з'явивсь Котляревський, нива українського письменства була вже упорана й прочищена, та лежала вона поки що облогом, дожидаючи того, хто б прийшов до неї з добрим знаряддям, доклав рук своїх та праці, з'орав цілину й зерном добірним засіяв її на користь рідному краєві. Ця остання робота була вже індивидуальною заслугою Котляревського. Через те твори його не саму тільки літературну ціну мали й мають, а зробились фактором громадської ваги, стали тим зерном, з якого однаково росте і письменство українське, і громадський рух на Україні, як певний комплекс ідей, що кладуть свою познаку на всій національній справі.

2.

Котляревський і сам не відмежовував себе гостро від своїх попередників, навпаки — зв'язував свою літературну діяльність з їхньою, кладучи таким способом нитку непорваного розвитку літературного. Цікаві з цього погляду посвідчення знайдемо в самій ж таки „Енеїді“ Довівши свого героя до пекла, Котляревський ніби спиняється, роздумуючись:

Тепер же думаю, гадаю —
Трохи не годі і писать:
Ізроду пекла я не знаю,
Нездатний, далебі, брехать.
Хиба, читателі, пождіте,
Вгамуйтесь трохи, не галіте,
Піду я до людей старих,
Щоб їх о пеклі розпитати,
І попрошу їх розказати,
Що чули од дідів своїх (III, 41).

Що під „людьми старими“ не Вигрилія тут розуміє автор, бачимо зараз же з дальших слів, що „не так тепер і в пеклі стало, як в

digitized by ukrbiblioteka.org

старину колись бувало і як покійник описав", і через те Котляревському инших доводиться шукати джерел. Проти Виргилія, — каже він, —

> Я може що-небудь прибавлю,
> Переміню і що оставлю, —
> Писну, як од старих чував (Ш, 4).

І читаючи у Котляревського про пекло, бенькет на Олимпі, пригоди Троянців і т. и., мимоволі згадуєш оту літературу різдвяних

Еней.
(Мал. П. Корнієнка).

та великодних вірш, інтермедій та інтерлюдій, відгуки якої безперечно дійшли до його: тон, манера, стиль, лад і спосіб віршування, навіть подробиці де-які — на все це мав автор першої української поеми гарні зразки в творах своїх попередників. Але разом з тим була безперечно у його думка і про нові методи творчости, про новий зміст, — він бо не йшов на-осліп за попередниками. Згадуючи „старих муз", яких до смутка знайдеться „у всякім городі, в повіті", Котляревський додає:

digitized by ukrbiblioteka.org

Я музу кличу не такую:
Веселу, гарну, молодую, —
Старих нехай брика Пегас (V, 118), —

і в словах оцих можна, коли хочете, бачити ту ідею оновлення, з якою брався Котляревський до свого діла. На готову літературну ниву прийшов він з добрим знаряддям, засіяв її новими літературними формами, дав їй свіжий зміст чисту народню мову, прищепив їй виразно народолюбний, глибоко-демократичний на-

Еол.
(Мал. Корнієнка).

прям і справив молодий паросток на ту дорогу, на якій він міг зродити багате й ідейно чисте письменство. Це власне й було тим новим словом, що сказав Котляревський, і воно справді таки скидається на соціяльне реформаторство, бо на самому літературному полі вплив його не обмежився, а зглибока зачепив, як далі побачимо, і сферу громадських стосунків на Україні. Читаючи талановиту пародію Котляревського, сучасники не тільки реготалися з автором із волоцюг-троян, з богів та півбогів, яких сміливою ру-

digitized by ukrbiblioteka.org

кою постягав він з недосяжного Олимпу. Взявши богів тих на посміх, вони побачили заразом, що мова, якою в устах простого народу гордувало вельможне панство та всі ті, що до його пнулися й тяглися, мов до сонця — що та мова в руках у справжнього майстра слова обертається в чарівне знаряддя краси та глибоких думок. Не до сміху, мабуть, було їм і тоді, коли враз після вибухів веселого реготу перегорталися сторінки і бреніли з них тихо, щирим смутком та жалем глибоким оповиті, спомини про вільну старовину, про незабутнє минуле. А їх по всій „Енеїді" чимало порозкидано, отих теплих згадок про твори народньої поезії, про історичні події, про невмірущих осіб — про Сагайдачного, про Січ, про те,

Як в пікінери набірали,
Як мандрував козак всю ніч;
Полтавську славили Шведчину,
І неня як свою дитину
З двора провадила в поход,
Як під Бендер'ю воювали,
Без галушок як помірали,
Колись як був голодний год (Ш, 3),—

про все, одно слово, як „вічной пам'яти бувало у нас в Гетьманщині колись" І оці теплі згадки повинні були соромом пекти душі легкодухим забудькам і навівати симпатії до незахололої ще бувальщини рідного краю.

Та й не саме минуле ставив перед очі сучасному громадянству Котляревський. Пробував він показувати шляхи й у майбутність, даючи підстави для нового світогляду, навчаючи, що

Тоді найбільш нам допікає,
Коли зла доля однімає,
Що нам всього миліше єсть.
За милу все терять готові —
Клейноти, животи, обнови;
Одна дорожче милой — честь (V, 39).

І що найважніше — оту честь поет покладає в любові до рідного краю та в праці на користь загальну. Адже це з „Енеїди" діди наші вичитали, що

Любов к отчизні де героїть,
Там сила вража не устоїть,
Там грудь сильніша од гармат,
Там жизнь — алтин, а смерть — копійка,
Там лицарь — всякий парубійка,
Козак там чортові не брат (V, 94);

або ще —

Де общеє добро в упадку,
Забудь отця, забудь і матку —
Лети повинність ісправлять (V, 97).

І дивною новиною здавались такі речі серед сучасного поетові покоління, що „любов к отчизні" проміняло на „желаніе къ чинамъ, а особливо къ жалованію", що „общеє добро" заступило одвер-

digitized by ukrbiblioteka.org

тим гарбанням того добра у власну кешеню І такі речі тим більше повинні були робити враження на сучасників, що веселий звичайно автор у таких місцях не сміється. О, ні — не сміється він: тугою, докором живим бренять його згадки про старовину та нагади сучасникам про забуту повинність до рідного краю. І думку не одного, певне, з тодішніх „малоросіян“ задержали на собі оці гіркого й тужливого почуття повні слова веселого автора. Цьому помагав ще надвичайний хист Котляревського конкретизувати свої думки, виразно означати свої ідейні заходи. Не тільки в абстрактних формах говорив він про повинність, не тільки абстрактну Людину, модну тоді Людину з великої літери, ставив він

Нептун на ракові.
(Мал. Корнієнка).

перед очі сучасникам — ні, не забував він і конкретної людини, людини з маленької літери, тієї людини, що саме тоді під панськими канчуками йшла панщину робити, — і сміливо кинув у вічі „благородному шляхетству“:

Панів за те там мордували
І жарили зо всіх боків,
Що людям льготи не давали
І ставили їх за скотів (III, 70).

Цілком конкретне лихо, видиму кожному болячку — кріпацтво має тут на думці автор. І характерно, що з панів-кріпостників починає він подорожування свого Енея по пеклу: не мимохіть, видко, й не випадково зірвалась у його ота колюча строфа про панів, а як результат того, що глибоко було на серці. Взагалі,

digitized by ukrbiblioteka.org

опис пекла й раю — це, можна сказати, центральні місця в „Енеїді“, центральні з погляду громадських симпатій та антипатій автора і його світогляду — гуманного й широкого, що не спинявся перед гострим словом, щоб заплямувати огидну, на його погляд, кривду („і всякі тут були к а т и“) і мав теплі нотки в голосі для всіх „униженныхъ и оскорбленныхъ“ На Енеїв запит, хто до раю дістався? —

„Еней був парубок моторний“...
(Мал. П. Мартиновича).

,Не думай, щоб були чиновні, —
Сивилла цей дала одвіт, —
Або що грошей скрині повні,
Або в яких товстий живіт.
Не ті це, що в цвітних жупанах,
В кармазинах, або в сап'янах,
Не ті ж, що з книгами в руках;
Не лицарі, не розбишаки,
Не ті це, що кричать: „і паки“,
Не ті, що в золотих шапках.
Це бідні нищі, навіженні,
Що дурнями счисляли їх;

digitized by ukrbiblioteka.org

Старці, хромі, сліпорожденні,
З яких був людський глум і сміх;
Це — що з порожніми сумками
Жили голодні під тинами,
Собак дражнили по дворах;
Це ті, що „біг-дасть“ получали,
Це ті, яких випровожали
В потилицю і по плечах“ (Ш, 122—123).

Буває, правда, в раю і з старшини дехто та з панів,

Но тільки трохи цього дива,
Не кваплються на це вони, —

додає зараз же Сивилла. Як бачимо, соціяльні симпатії та антипатії Котляревського так гостро окреслені, що не можуть ніякісенької викликати непевности, і коли ще першим деяку трафаретність можна б закинути, то для антипатій знайшов він таку потужну мову й такі фарби блискучі, які надають його образам ціну громадського документа. За ними чутно широкий розмах певних ідеалів, що керували поета у житті й вели його шляхом соціяльно-громадського реформаторства. І цим найбільше, а не самими літературними прикметами, й можна пояснити величезну популярність „несравненной“, на погляд сучасників, „Енеїди“ Її сотні списків ходило по Україні ще до першого друкованого видання, а друковані примірники розбірали люде зараз же по виході в світ; її всюду стрівали „съ восторгомъ: всѣ сословія читали ее отъ грамотнаго крестьянина до богатаго пана“; про неї знають недобитки запорожців за Дунаєм; її Наполеон І вивіз, як варту уваги пам'ятку, із свого нещасливого походу в Росію Така популярність добре показує, що не марно пролунав у повітрі голос Котляревського, а зачепив якісь-то в душах у сучасників струни.

В попередніх рядках по-части вже єсть, мені здається, відповідь і на друге питання що-до Котляревського — про психичні мотиви його діяльности, инакше кажучи, про його свідомість. „Сам Котляревський не знав добре, що він творить“, — писав Куліш у „Хуторній поезії“, вже позбувшись своєї колишньої зневаги до автора „Енеїди“ „Він, — каже далі Куліш, — покорявсь недовідомому велінню народнього духа, був тільки знаряддям української світогляду“ Але ж, — одкажемо, — це ж психологично неможливо: бути несвідомим знаряддям чужої свідомости, що в певному світогляді виявляється. Та й як чиєсь веління може бути недовідомим, скоро воно на новий скеровує шлях, ініціятиву даючи й почин думці та ділу? Справа такої величезної громадської ваги несвідомо не робиться, а тим

digitized by ukrbiblioteka.org

більше, коли людині йти доводиться першій, доводиться шлях проломлювати по запущених нетрях, таку справу розпочинаючи, яка в корені суперечить звичайним і звичним поглядам. Несвідомо можна тільки протоптаною стежкою йти, а не топтати її иншим. З Котляревського був не якийсь волочущий дяк-пиворіз, на зра-

Нептун.
(Мал. П. Мартиновича).

зок отих невідомих творців „компліментів блудних", які просто не могли говорити инакше, як простою мовою, і які все ж на котурни пнулись і силкувались иноді з-письменна закидати, бо у письменного, мовляв, „особний політичний звичай" має бути. Між бідним пиворізом, що заробляв своїми „кунштами", та блискучим офицером дистанція таки чималенька. З другого боку, й освітою своєю, хоч і не дуже великою, Котляревський належав до тих

digitized by ukrbiblioteka.org

перших кадрів української інтелігенції, перед якими стелилась широка дорога — в російське письменство, і тією дорогою таки й пішли його старші і молодші сучасники, як Богданович, Капніст, Наріжний, навіть приятель і мало не товариш шкільний Гнідич. Чому ж Котляревський, замісць цієї добре вже протертої стежки, вибрав собі иншу — таку, на якій ще хто зна що могло його спіткати? Знов кажу — без намислу, без свідомости, і свідомости зовсім не примитивної, до таких справ не беруться люде. Та й поминувши такий психологичноий здогад, маємо й фактичне посвідчення про те, що коло праці своєї заходивсь Котляревський „по долгомъ обдуманномъ приготовленіи" і, значить, ставився до неї серйозно „По окончаніи курса наукъ въ семинаріи, — пише один з найперших біографів поета, — Котляревскій нѣсколько времени занимался въ частныхъ помѣщичьихъ домахъ обученіемъ и воспитаніемъ дѣтей; бывалъ онъ на сходбищахъ и играхъ народныхъ и самъ, переодѣтый, участовалъ въ нихъ, прилежно вслушивался въ народный говоръ, записывалъ пѣсни и слова, изучалъ языкъ, нравы, обычаи, обряды, повѣрья, преданія украинцевъ, какъ бы подготовляя себя къ предстоящему труду" Звичайно, оте „какъ бы" цілком не до речі, як що дійсне Котляревський мав оту широку етнографичну програму, про яку говорить біограф, а що инакше й бути не могло, тому маємо найоб'єктивнішого свідка — сами твори Котляревського, повні таких побутових деталів і такого докладного знання й розуміння народнього життя, яких з ґанку панської оселі або з віконця старомодньої карети не добудеш. Одно слово, у Котляревського бачимо той самий серйозний і живий інтерес до української народности, який його молодшого сучасника Ходаковського послав „ходити в народі" й який опісля дав такі блискучі результати в працях українських етнографів, — а про їх же свідомість ніхто й мови не здіймає; та й самий метод його „хожденія въ народъ" був точнісінько такий, що й у якого-небудь Костомарова на прикінці 30-х років XIX в. Не дурно ж Котляревського часто звуть першим українським етнографом: одно це вже показує, за яке серйозне етнографичне джерело має наука етнографична його твори.

Але щоб дійти певного ладу в питанні про національну свідомість Котляревського, нам не треба й до сторонніх свідків обертатись: він сам про це занадто виразно говорить, щоб можна було

digitized by ukrbiblioteka.org

його слова нехтувати. З творів Котляревського видко, що з його був свідомий український народолюбець, свідомий — одно це тіль-

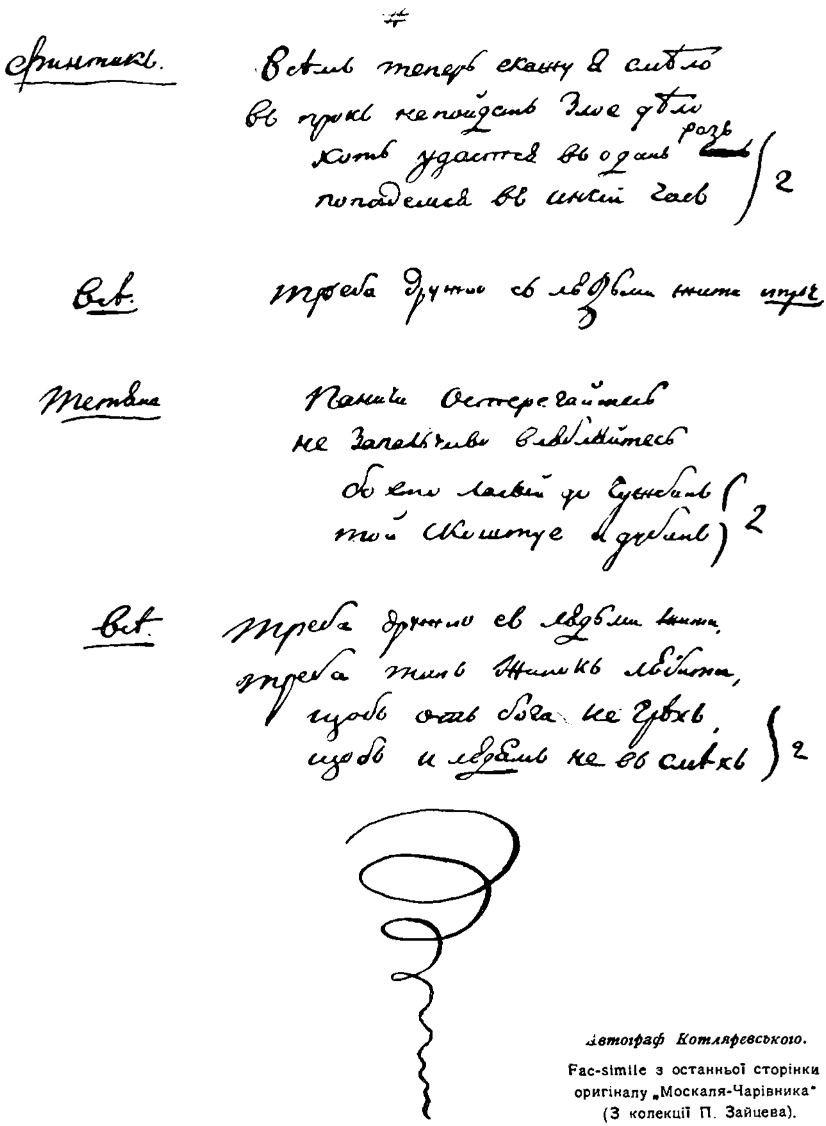

Автограф Котляревського.

Fac-simile з останньої сторінки оригіналу „Москаля-Чарівника" (З колекції П. Зайцева).

ки й треба пам'ятати — не на теперішню мірку, а так, як можна було т о д і бути свідомим. Деякі згадки з „Енеїди" про минуле рідного краю, переняті наскрізь щирим чуттям та сердечною еле-

digitized by ukrbiblioteka.org

гійністю тону, я вже подав вище. Що це не випадком якимось трапилось, а було висновком з усього світогляду Котляревського, показують надто виразно й пізніші його твори, як „Наталка-Полтавка“ та „Москаль-Чарівник“ Вже й те дуже характерно, що обидві п'єси Котляревського — тенденційні, бо написав він їх на те, щоб у художній формі дати апологію українського народу перед недотепною карикатурою й образливими вигадками Шаховського та инших писак, що не цурались, мовляв проф. Дашкевич, „моднаго въ то время осмѣиванія малороссовъ“ Сліди обурення авторового проти такої дивовижної моди знаходимо і в самих п'єсах Котляревського. Кожне пам'ятує мабуть сцену з невмирущої „Наталки-Полтавки“, де Петро росказує про „лицедійство“ яке бачив у Харькові і в якому не важко вгадати ту популярну тоді по столицях нісенітницю, що звалась „Казакъ-стихотворецъ“

Петро. Мені полюбилась наша, малоросійська, кумедія. Там була Маруся, був Климовський, Продиус і Грицько...

Виборний. Роскажи ж мені, що вони робили, що говорили?

Петро. Співали московські пісні на наш голос; Климовський танцював з москалем, а що говорили, то трудно розібрати бо цю штуку насисав москаль по нашому і дуже поперевертав слова.

Виборний. Москаль? Нічого ж і говорити! Мабуть вельми нашкодив і наколотив гороху з капустою

А коли свідомий рідної історії Возний кількома зразками показав, якого справді гороху з капустою наколочено в тій п'єсі, що про неї розповідав Петро, то Виборний ще й свого слова докинув:

Отто тільки нечепурно, що москаль взявся по нашому і про нас писати, не бачивши зроду краю і не знавши звичаїв і повірря нашого. Коли не піп... (Дія II, ява 7).

У „Москалі-Чарівнику“ знайдемо ще виразніші думки автора про українську національність, — знов цікаво, що в формі змагання між українцем та великоросом.

Москаль. Да спой ка ты, хохлачъ, хотя одну русскую пѣсню. Ну, спой! Э, братъ, сталъ!

Михайло. Вашу? А яку? Може соколика або кукушечку? Може лапушку або кумушку? Може рукавичку або подпоясочку?.. Убірайся з своїми піснями! Правду сказати — єсть що й переймати!... Жінко, заспівай лишень ти по своєму ту пісю, що москаль співав.

Після співу Тетяниного цікавий диспут тягнеться далі.

digitized by ukrbiblioteka.org

Москаль. Ну, что и говорить! Вѣдь вы природные пѣвцы. У нас пословица есть: хохлы никуда не годятся, да голосъ у нихъ хорошъ.

Михайло. Нікуди не годяться? Ні, служивий, така ваша пословиця нікуди тепер не годиться. Я тобі коротенько скажу. Искра дотепу розжеврілась. Ось заглянь у столицю. в одну і в другу, та заглянь і в сенат, та кинься по міністрах — та тоді й говори, чи годяться наші куди. чи ні.

Москаль. Спору нѣтъ, что ныньче и вашихъ много есть заслуженныхъ, способныхъ и отличныхъ людей даже (!) и въ арміи, да пословица-то идетъ, вишь ты.

Михайло. Пословиця? Коли на те пішло, так і у нас єсть їх про москалів не трохи. Так, напримір — „з москалем дружи, а камінь за пазухою держи“. Од чого ж вона вийшла, сам розумний чоловік — догадаєшся. (Ява 7).

Троянці.
(Горельєф акад. Позена на пам'ятнику Котляревському).

Наївно на теперішню мірку — правда? Може, але все ж скажу: так говорити могла тільки з глибокою національною свідомістю людина. Звичайно, аргумент од сената й міністрів тепер мимоволі викликає усмішку на уста; та будьмо ж справедливі до краю і зважмо й на те, з яким супротивником довелось Михайлові сперитись, пригадаймо оту дотепну моду глузувати з українців — і може тоді аргументація Котляревського не здасться вже такою, як на свій час, і наївною. В ній виявився, може, перший протест проти національного пригноблення, яке прокляттям лежа-

digitized by ukrbiblioteka.org

ло на українцеві, вперше підіймає тут голову ображена людська натура в поштурханому „хохлачеві“, вперше озвалось і заговорило гнівно свого людського достоїнства почуття . Ну, а це не так то вже й мало важить з кожного погляду, бо тільки той, у кому озвавсь отакий елементарний голос гніву і протесту, може домагатись задоволення й вищих людських прав, може зважитись і на боротьбу за їх стати.

Отже можемо за певний приняти факт, що Котляревський зовсім свідомо ставився до своєї діяльности і свідомо ж таки сподівавсь од неї тих, а чи инших результатів. „Это былъ, — каже П. Житецький, — умъ трезвый наблюдательный, сознательно направлявшій орудіе сатиры противъ соціальнаго зла, тяготѣвшаго надъ его современниками“ Не треба тільки, ще раз кажу це, перецінювати тієї свідомости й міряти її на теперішній аршин, не треба вимагати неможливого і забувати, що Котляревський, як і кожна людина, сином свого часу й тодішніх обставин повинен був бути. І як на свій час, він виявив свідомости досить. Він міг помилятись що-до кінцевих наслідків своєї праці, міг не зовсім добре уявляти перед собою, що вийде з його заходу, міг нарешті спотикатися в тому або иншому окремому випадкові, — але він знав, що робить.

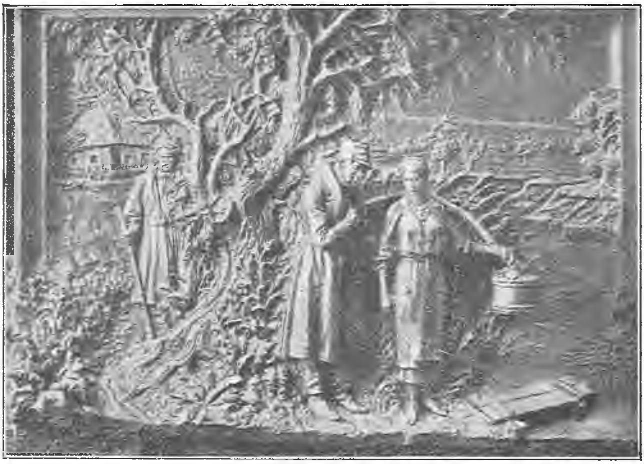

Сцена з „Наталки Полтавки“.
(Горельєф Позена на пам'ятнику Котляревському).

digitized by ukrbiblioteka.org

3.

Ще кілька слів про способи творчости і зміст творів Котляревського.

Перечитуючи „Енеїду“, мимоволі спадають на думку слова Гоголя про „Ревизора“: „Странно, мнѣ жаль, что никто не замѣтилъ честнаго лица, бывшаго въ моей пьесѣ. Да, было одно честное благородное лицо, дѣйствовавшее въ ней во все продолженіе ея. Это честное, благородное лицо былъ — смѣхъ“

Не знаю, чи можна кращу знайти характеристику, що б отак влучно прийшлася й до Котляревського „Енеїди“, як оце — „это

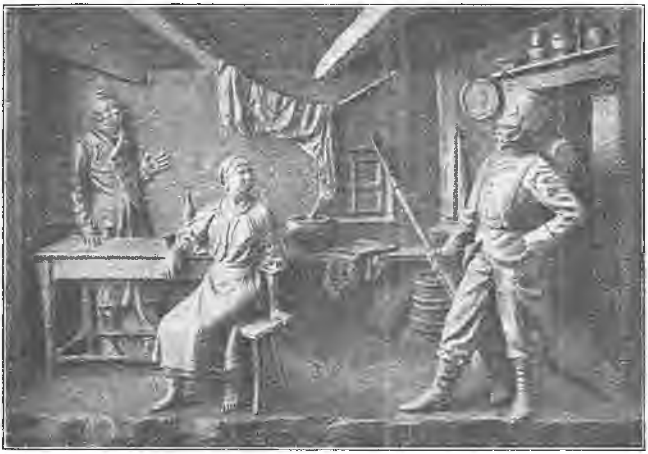

Сцена з „Москаля-Чарівника“.
(Горельєф Позена на пам'ятнику Котляревському).

честное благородное лицо былъ — смѣхъ“ Але цю благородну особу давно вже оцінено в поемі Котляревського. „Въ юморѣ заключается основное настроеніе Котляревскаго, — справедливо завважає Житецький, додаючи до цього, що українська громада „находила въ его произведеніяхъ правдивое изображеніе жизни, приправленное здоровымъ честнымъ смѣхомъ“ З перших же рядків „Енеїди“, з того кожному відомого початку — „Еней був парубок моторний“, і до останніх спотичок Троянських ланців з Рутульськими гульвісами — сміх, чесний, здоровий і благородний сміх, лунає з кожної сторінки, вивершується над усим, оповиває собою

digitized by ukrbiblioteka.org

всі деталі, виводить на глум та публіку загально-людські гріхи, вживлені з таких рідних нам українських фигурах, або хоч і чужих національно, та добре знайомих на Україні з обставин її політичного життя Сміх покриває все собою, нікого не милуючи й ні до якої вади жалю не маючи; гострим жалом коле він всіх і все, не минаючи, як коли, і власної самого автора особи. Але під сміхом тим глибока туга таїться, елегійний смуток, що от-от вирветься розпачливим стогоном того ж таки Гоголя: „скучно на этомъ свѣтѣ, господа!“ Таке значіння має хоч би оця веселенька перспектива, натяк на недавнє поневолення народу:

Попали, як сірко в базарі!
Готовте шиї до ярма:
По нашому хохлацьку строю
Не будеш цапом, ні козою,
А вже запевне, що волом;
І будеш в плузі похожати,
До броваря дрова таскати,
А може підеш бовкуном (IV, 10).

Але цей настрій тільки хмаркою прудкою набіжить — промайне і стогоном не прорветься: не така була вдача у нашого автора, як сам він каже про себе; коли дійшла до сумної сцени черга:

А я ж до жалю не мастак:
Я сліз і охкання боюся
І сам ніколи не журюся (VI, 89), —

і зараз же знову лунає його здоровий, благородний сміх.

З цього погляду часто оцінювано „Енеїду“, але, мені здається, всієї глибини його сміху та влучности його не доцінювано якраз там, де сам Котляревський найбільшої йому ваги повинен був надавати. Говорено багато про висміювання в „Енеїді“ всяких побутових гріхів, як піяцтво, розпуста, пащекування і т. и., і занедбувано громадсько-політичний бік цієї сатири, — той бік, що ним вона й по сей день для нас не перестарілась. А тим часом Котляревському, може, менш усього цікаві були сами по собі дрібні вади й особисті гріхи людські, коли перед очима він мав цілий лад державного життя, цілий соціяльний устрій, вартий уваги такого серйозного, вдумливого сатирика, який був з Котляревського. Особисті вади бере він тільки як наслідок ширших причин, як вимовну ілюстрацію отого соціяльного й політичного ладу, що так йому добре в тямки дався і з вражіннів дитячого віку, і з обставин військового життя, і з служби по бюрократичних установах. Придивіться-но тільки з цього погляду ближче до героїв невмірущої сатири і ледві чи вдержитесе ви, щоб у голос не промовити: „ба, знакомыя все лица!“ Бо соціяльно-політичний лад наш до остан-

digitized by ukrbiblioteka.org

ніх, можна сказати, днів зберіг був нам препарати з тих типів, що були за моделі Котляревському.

Ось перед нами усього світу володарь — Зевес із усим своїм олимпським штатом. Ви бачите царство организоване цілком з відомих кожному бюрократичних зразків петербурзької деспотії. Десь там, далеко внизу, як комашня, ворушаться, мучаться,

Пам'ятник Котляревському в Полтаві.

страждають, шукають утіхи й гинуть, сваряться, б'ються й миряться собі люде. А тут, на олимпських височостях, серед вічного бенькетування, хиба коли-не-коли легенькою все це озивається луною, і то тільки через те, що високим небожителям „при сей вѣрной оказіи" кортить звести між собою власні і не зовсім чисті, треба сказати, рахунки. Егоїстичні по-над усяку міру та себелюбиві — ці боги та півбоги наділені в людських очах тими ж людськими вадами, тільки в більшому масштабі, бо силу мають біль-

digitized by ukrbiblioteka.org

шу, а через те й жадання та апетити надмірні. Вони так само піячать, так само в розпусту вкидаються, так само женихаються й інтригують, сваряться й одно одному дошкуляють, як і ті маленькі люде на далекій грішній землі, — мовляв автор:

Богині в гніві так же баби
І так же на утори слабі.
З досади часом і брехнуть
І як перекупки горланять,
Одна другу безчестять, ганять
І рід ввесь з потрухом кленуть (VI, 17).

І так само, додаймо, й хабарі — теє то як його, винужденні подарочки, як каже Возний — вони луплять і за них готові в своїй небесній канцелярії все переиначити, ніби й перший-ліпший секретарь нижнього земського суду на тій далекій землі, — як мовляла досвідчена в цих справах Сивилла:

Ти знаєш — дурень не бере:
У нас хоть трохи хто тямущий,
Уміє жить по правді сущій,
То той, хоть з батька, то здере (III, 26).

І натурально, що смертні з далекої тії землі ані трохи своїх володарів не поважають, а тільки-но бояться, і як що цей страх переможе, то й станеться те, що з Енеєм, який, без сорома казка, „Олимпських шпетив на всю губу", скоро не по його сталось. Одно слово, ця бюрократична „небесних діл канцелярія", як варто б назвати Олимп Котляревського, ані трохи не краща за всякі земні, сьогосвітські департаменти та „временные комитеты" та комісаріяти, тільки що більшою мірою всмоктала й увібрала в себе гріхів людських. Більшою — бо, кажу ж, і сила тут більша, власть ширша, а бажання та примхи неситі й необмежені. Боги у Котляревського такі занадто земні, що безпомилешно можна вгадати, де бачив автор прототипів їхніх, у якій стороні живуть вони. Чудовою з цього погляду картиною починається VI пісня „Енеїди", де грізний Зевес-самодержець „моргнув як кріль усами", струснув небом і землею та на всю, мовляв, губу вишпетив свій рід богівський за те, що

Поступки ваші всі не божі:
Ви на сутяжників похожі
І раді мордувать людей (VI, 2).

Але така прикра мова тільки в розпалі гніву мовиться, а за звичайних обставин він сам не то потурає, а ще й допомагає своїм підручним. І в боротьбі з такими сферами для звичайних людей сміх буває часто єдиною, але найдужчою зброєю: адже, казав Герцен — „заставить улыбнуться надъ богомъ Aписомъ — зна-

digitized by ukrbiblioteka.org

читъ разстричь его изъ священнаго сана въ простые быки“ І влучно орудуючи цією потужною зброєю — сміхом, Котляревський справді таки порозстригав недосяжних богів з самодержавного Олимпа на хабарників, сутяжників та перекупок

Позначивши сміливою рукою такий широкий малюнок сучасного громадського ладу, давши типовий образ абсолютистичнобюрократичної зверхности, Котляревський по-ряду присвячує увагу свого сміху тим шарам людськости, що найближче до тієї зверхности стоять і часто її вчинки просто копіюють. З тим більшою охотою це він робить, що йому любіші наші земні і звичайних людей справи.

Старий надгробок на могилі Котляревського в Полтаві.

І я прощаюсь з небесами,
Пора спуститься до землі (VI, 20), —

каже він, списавши згадану сцену на Олимпі.

„На землі“, власне кажучи, те ж саме діється. Як там, так і тут вегетативні процеси, животна сторона життя переважає, дрібненькі свари та втіхи, часто під покривалом громадських інтересів, гомеричного набірають вигляду. Частенько дорікала Котляревському критика за те, що він ніби милується в описах як-раз оцієї животної сторони, малюючи здебільшого піяцтво, розпусту та чвари, — дорікання, мені здається, принаймні недоречні, бо й тут справу треба брати в історичній перспективі, а не з теперіш-

digitized by ukrbiblioteka.org

нього погляду та мірки. Всі, кому доводилося спинятись на побутовому житті тогочасної України (та й не самої України: згадаймо-бо — побут у Шекспіра, Мольєра, Рабле) в один голос зазначають, яке величезне місце серед дармоїдної частини людности займали вади списані в „Енеїді“ — оте піяцтво безпросипне, волоцюзство, циничне женихання, сварки. Котляревський сміливо міг би відповісти на ці закиди відомою примовкою про дзеркало, що об'єктивно показує скривлену твар. А що з „Енеїди“ було

Новий надгробок.

справді добре дзеркало сучасного життя, попробую показати це на одному тільки загальному прикладі, минаючи всякі дрібниці побутового характеру.

Як відомо, більшу половину всієї „Енеїди“, останні три частини, присвячено війні Енея з Турном. Ви пам'ятаєте причину їхнього ворогування: два князьки счепились, бажаючи кожен за себе взяти Латинову дочку Лависю; в пам'ятку мабуть вам, що дало й призвід до війни: це була смерть біленького цуцика старої няньки Латинової, якого ненароком звели з світу Троянці. А в результаті оці в повному того слова розумінні масляні вишкварки дали величезне бойовище, що довгі часи тягнеться, руйнує цілі царства й господарства і забірає жертв незліченну силу, що головами наложили „для прихми“, підкреслює Котляревський, своїх князьків. До того ж треба ще мати на увазі, що кожен з привідців того лихого діла людина сама по собі не зла: Еней — так на-

digitized by ukrbiblioteka.org

віть „к добру з натури склонний“, а Турн просто собі гульвіса необачний, тип немудрого гусарина старих часів, — а отже таку колотнечу збили через особисті свої справи. І в pendant до цього пригадаймо всі ті війни за-ради династичних, особистих і инших таких вишкварок, які прошуміли над людськістю хоча б за останнє тільки століття, всією вагою своєю лягаючи не на заінтересовані тими вишкварками голови, а на цілком сторонніх людей. Пригадаймо, що в ті часи, коли писано „Енеїду“, дзюрком бігла людська кров і Наполеон, а згодом „Священний Союз“ самодержців по своєму перекраювали політичну карту Европи І сміхом, гірким уразливим сміхом, окселентує Котляревський громові гармат і всім військовим виправам своїх героїв. Він тямить, що „крови веселѣе течь въ жилахъ, чѣмъ по травѣ и по песку“, бо сам з власного досвіду знає, що то війна:

Війна в крівавих ризах тут;
За нею рани, смерть, увіччя,
Безбожність і безчоловіччя
Хвіст мантії її несуть (IV, 114).

З глибокою огидою автор і сам може проказати слова, що вложив Латинові в уста:

Не звірь я — людську кров пролити,
І не харциз, — людей щоб бити:
Для мене гидкий всякий бій (IV, 90).

Та не має, опріч сміху, наш автор иншої зброї, щоб воювати і з цим, і з подібними гріхами сучасного укладу людського на землі. І з тим більшою безощадністю пускає Котляревський у діло цю єдину свою зброю й не милуючи картає він людську натуру, що до такого страхіття доводить. Інтелігент свого часу, сковородинець і масон, член біблійного товариства й просто гуманний демократ, який знає, що

Мужича правда єсть колюча,
А панська на всі боки гнуча (VI, 97) —

Котляревський обертає оту „мужичу правду“ — колючий сміх свій з погляду народніх інтересів — проти кривд панського ладу. Результатом цього була „Енеїда“ і, по-части, „Ода до князя Куракина“ І мені здається, що зацікавившись в „Енеїді“ „малороссійскимъ жартомъ“, або в кращому разі „умною шалостью“, не зрозуміло дійсної ваги цієї сатири вельможне панство, з самим державним фельдфебелем на чолі. „Умная шалость!“ — кажуть промовив Микола I, до схочу нареготавшись з Олимпу Котлярев-

digitized by ukrbiblioteka.org

ського: він і в думках собі не покладав, що „de te fabula narrat" — про тебе байку тую складено За класичним убранням героїв „Енеїди", за стародавніми прізвищами не розібрало тодішнє панство розмов із сучасним змістом; за греко-римськими аксесуарами не завважило того дзеркального поверху, в якому одбились власні його заступників обличчя; за сміхом не розчуло тієї мужицької правди колючої, що поняла всю поему і — реготалося з себе самого реготалось. Зате, видко добре все це зрозуміли ті, напр., задунайські січовики, що запрохували Котляревського на старшого до себе, дізнавшись, що перед ними автор „Енеїди": їм бо як-раз найбільш люба й дорога була ота-от саме мужича правда в сатирі Котляревського, як вираз їх власних думок та змаганнів.

Показавши в „Енеїді" та в „Оді до князя Куракина" мужичу правду з її, скажу так, колючого боку, обернутого до чужих класів, Котляревський згодом підходить до неї ж таки вдруге, щоб показати її ще й тією стороною, якою вона сама для себе живе. Це зробив він у драматичних творах. І — дивне діло — тут не регочеться вже наш веселий сміхотун. Живими, поважними образами показує він, що доброго єсть та принадного в житті народа, якою правдою керується він у своїй власній хаті й як ту правду можна вишукати й розглянути під сірою свитиною та вбогою сільською стріхою. Юмор Котляревського повернувся тут другим своїм боком і инші вже фарби кладе автор на палітру, збіраючись щиро-народнє життя малювати. Навіть єдиний тут заступник панства — отой курйозний Тетерваковський, з якого теж не трохи сміху було — і він принаймні не всюду смішний, як що тільки смішний. Зійшовшись віч-на-віч з колючою правдою непопсованого життя, панство та бюрократія в особі Возного мусилі капітулювати перед нею, не знайшовши в собі сили встоювати за свою примху проти тієї потужної правди життя. Навпроти панської правди, що виявилась була до Котляревського афоризмом про „особний політичний звичай" письменного люду, автор „Наталки-Полтавки" поставив мужичу правду: „зате нам, простому народові, буде добре, коли старшина буде богобоязлива і справедлива, не допускатиме письменним п'явкам кров із нас смоктати" Иншим способом, але ту ж таки мужичу правду, що й „Енеїда", показують і невміруща, поважна „Наталка-Полтавка", і „шутка

digitized by ukrbiblioteka.org

кстати сдѣланная“ — „Москаль-Чарівник“ П'єси Котляревського демонструють другий бік тієї самої медалі, що ми бачили в „Енеїді“, і служать їй за безпосередній протяг та додаток.

4.

Не багато й написав Котляревський, особливо коли взяти на увагу його досить довгий вік, але те, що написав, злютовано міцно одним настроєм, цілим, не розколеним світоглядом, тверезим поглядом на світ і його події. Вельми для творчости Котляревського характерно, що кожну з чотирьох його відомих річей можна приточити до якогось літературного факту, знайти почин і джерело їй у сучасних літературних змаганнях. Ідея та навіть і виконання саме „Енеїди“ стоять у тісній залежности й зв'язку з російською травестією класичної цієї поеми Осипова і Котельницького; „Наталка Полтавка“ та „Москаль-Чарівник“ являються немов би полемикою й протестом проти невдалих екскурсів у сферу українського побуту російських письменників, з-окрема кн. Шаховського; „Ода до князя Куракина“, вся цілком виросла на тодішньому літературному ґрунті. Все це немов принагідні одгуки на сучасні літературні теми та потреби. Але саме така літературна манера, з одного боку, ще подає свідоцтво про свідомі заміри Котляревського, з якими вступав він до літератури, а з другого — обмальовує цілком виразно його художні засоби та літературні способи. Не був це письменник, що до своїх створіннів доходить шляхом безпосередньої інтуїції — того, що звуть звичайно натхненням. Елемент розсудливости, намислу, прикладання до літературної роботи наслідків своєї гострої спостережливости та методів повільної обробки — ось що насамперед кидається у вічі в творах Котляревського. Він не пориває вас одразу самим бурним імпетом свого натхнення, високим пафосом творчости, як це робить напр. Шевченко, — він поволі захоплює детальною розробкою, майстерним малюнком, умінням викликати у вашій душі відповідні враження силою й свіжістю зібраного спостережливим розумом життєвого матеріялу, зачепити вас влучним, гострим слівцем, несподіваною образів комбінацією. Не випадково сталося, що Котляревський узявсь до травестії й дав у їй гостру сатиру на сучасність: чужий сюжет він умів органично перетопити в здобутках пережитого, а воно ж саме й напрохувалось на сатиру, не маючи

digitized by ukrbiblioteka.org

иншого бича на себе. Од чужої думки виходючи, Котляревський власним іде до своїх висновків шляхом, — мало того, вміє силою таланту свої літературні взірці перевершити, забити в далекий кут і одсунути в затінок літературні свої прототипи. Залежність формальна не заважала йому бути глибоко оригінальним у самій речі. Те ж саме треба сказати і про ідейні його здобутки. Котляревський і тут надає живої реалістичної складки чужим формулам та абстракціям, зодягає їх у ясні й прозорі шати зверхнього одягу: його мораль не глибока звичайно буває, одгонить загальниками, зате образи завжди живі і події сами за себе говорять глибше, ніж потрапив би те сказати автор од себе. Діставши од кращих заступників старшого українського покоління, найбільш од Сковороди, гуманитарно-демократичну спадщину, Котляревський і їй зумів дати живу плоть і кров мовою живого народу, убрав у колоритні образи й ними сіяв насіння добра, правди та гуманности. „Нравственное величіе Котляревськаго, — справедливо зазначив П. Житецький, — въ томъ и состоитъ, что онъ рѣшилъ эти (новыя) задачи, какъ поэтъ-идеалистъ, не потерявшій гуманныхъ чувствъ въ тотъ вѣкъ, когда негуманныя чувства находили поддержку въ крѣпостномъ рабствѣ, которое водворялось въ краѣ, искажая здравыя общественныя понятія и лучшія благожелательныя настроенія“

З Котляревським до літератури нашої увійшов народ і сів у ній на покуті, остаючись там і по сей день бажаним гостем. Народ був матеріяльною підвалиною сміливого почину Котляревського; моральні основи давала йому попередня літературна традиція, нарешті психологичними мотивом була любов до рідного краю, що не пустила його на шлях дезертирства од своєї батьківщини. Через щасливу комбінацію цих обставин Котляревський і зробився першим живим мотором українського письменства й громадського життя, єдиним на свої часи теоретиком і практиком основ демократичного національного руху на Україні, — і в тому його неминуща перед рідним краєм заслуга. Тим-то для нас ніякісенької ваги не має те, що форму своєї сатири Котляревський позичив у такого-от Осипова чи кого иншого: з нас досить факту. А факт такий, що коли того ж таки Осипова навіть не згадують історики російського письменства і вже напевне сами спеціялісти не читають, то Котляревського твори виходять усе новими виданнями й ледві чи знайдеться письменна людина на

digitized by ukrbiblioteka.org

Україні, що б не чула про його; та й самого Осипова ім'я коли й виринає часом із небуття, то тільки через Котляревського і в зв'язку з ним. Бо, як влучно сказала О. Єфименкова — „его „Энеида" относится къ „Энеидѣ" Осипова, какъ живой цвѣтокъ къ жалкому тряпичному издѣлію" Та й не тільки про Осипова можна це сказати, а і взагалі я не знаю, чи знайдеться що-небудь з російського письменства XVIII в., що б так читалось до нашого часу, як твори Котляревського. Не бувши, як скраведливо завважають, генієм, коли міряти світовим масштабом, Котляревський для свого народу зробив величезної ваги, просто таки геніяльне наслідками діло, давши свідомий почин молодому, свіжому письменству й громадському рухові на́-ново відродженого народу. До Котляревського українське письменство не було народнім, бо не приняло ще до себе найпотрібнішого для всякого щиро-народнього письменства елементу — народньої мови, а коли й приймало, то спорадично і не додержувалось її твердо й непорушно. Тільки з Котляревського почавши, народня мова увіходить у письменство, як неодмінна складова його частина, якої вже не можна вилучити з того, що ми розуміємо під письменством. Так само і що-до змісту. У вік „високого штилю", пишних од та манерних пасторалів, за часів, коли сами письменники на поезію дивились як на забавку — „какъ лѣтомъ вкусный лимонадъ", — вийти тоді з реальною, живою сатирою та поважним і глибоким розумінням народнього життя — це значило цілою головою перерости свій вік та сучасників і зробити сміливий ступінь у вічність, до потомних поколіннів промовляючи. Котляревський дав тон нашому письменству, а відомо ж, що le ton fait la musique, принаймні що-до настрою, і цей основний тон народніх інтересів, тон демократизму й гуманизму на національному ґрунті, додержався в нашому письменстві до останнього часу й певне довго ще в йому озиватиметься. Такі заслуги не забуваються, і правду писав Шевченко про славу, що на-віки вкрила першого письменника — батька нового нашого письменства:

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люде;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть.

Правду казав і не дуже-то до Котляревського прихильний Куліш, показавши, що саме з „Енеїди", з цієї, мовляв, „малої й одрубаної собі речі судилось народитись такому, що зрослось із нашою до-

digitized by ukrbiblioteka.org

лею на-віки, чого не мусимо забути, чого не занапастить ні панський егоїзм, ні государня політика: народилось українська література".

Народилась і пішла в свою тяжку, але на здобутки багату путь.

5.

Літературна діяльність Котляревського, а надто величезна популярність його творів, розбуркали інтелектуальні сили, що дрімали до того часу серед українського громадянства. Як ми знаємо вже, такі сили безперечно були. Про їх істнування, коли б навіть і забути за літературну продукцію попередників Котляревського, нагадало перше ж друковане видання „Енеїди" отією красномовною посвятою од видавця М. Парпури: „любителямъ малороссійскаго слова усерднѣйше посвящается". Очевидно, серед тих „любителів", до яких належали і Парпура, і сам Котляревський, жили традиції старої України й українського письменства та любов до рідного краю і всього його національного добра, — істнували може більш як невиразний, неусвідомлений настрій, як побутове з'явище, ніж як певні переконання. Твори Котляревського вдарили по тому настрою, загріли його надіями й викликали ту внутрішню роботу національного усвідомлення, що виявилася на-поверх літературною розробкою рідного слова насамперед. Так появилась ціла низка письменників, що не тільки писати по українському почали під впливом Котляревського та його прикладом заохочені, але й буквально його наслідували, копіюючи не тільки його манеру літературну, а й запозичаючись у його деталями. Всі вони, раяом з Александровим Степаном, могли б проказати й про себе:

Як Котляревський у Полтаві
„Енейду" гарно написав,
Тоді із щиростн к тій славі
І з нас писати дехто став („Вовкулака").

Та тільки талановитіші з їх, як Артемовський-Гулак, Гребінка, Боровиковський ти инші і на свою власну набігли тропу, бо зустрілись незабаром з новою течією, що йшла до нас із Заходу — з впливом романтичного напряму й романтичним рухом у сусідніх літературах — польській та російській та з повсюдним інтересом до народности, що вже коло 20-х років XIX в. почав дуже проби-

digitized by ukrbiblioteka.org

ватися в перших етнографичних працях. В зв'язку з зазначеними течіями ця група письменників витворила в українському письменстві новий напрям, з перевагою романтичних рис, які в зародку були вже й у самого Котляревського, напр., у його „Наталці-Полтавці". Лишаючи на далі огляд цієї групи, як більш самостійної, тут спинюся на самих тільки найближчих наслідувачах Котляревського, на його школі в тіснішому й буквальному розумінні.

Насамперед треба зазначити, що діяльність Котляревського викликала до життя чимало зразків, скажу так, обивательської анонімної літератури на всякі „злоби дня" та біжучі справи. Як перше близькі до народу письменні круги не кидали без уваги тих подій, що так або инакше одбивались на народньому житті, і висловляли свої думки у всяких віршах, сатирах, навіть „пашквілях", так і тепер обиватель брався за перо, скоро що-небудь виводило його з рівноваги. Тільки що тепер, маючи перед очима такий популярний зразок, як „Енеїда", анонімні творці вже більше дбають про зверхню літературну форму своїх спроб і, натурально, позичають фарб у того ж Котляревського. Ця анонімна література початку XIX в., на жаль, не діждалась ще уваги дослідників, навіть як сировий матеріял, і тільки випадком дещо дісталось до друку, хоч ще Павловський у своїй граматиці 1818 року надрукував у-перше один такий твір („Вакула Чмирь"). Тим часом вона безперечно могла б не одну цікаву рису виявити, коли вже не літературною своєю вартістю, то хоч показуючи, як літературні течії, напрями й змагання одбивались там, серед рядового обивателя, як він приймав їх і чим з свого боку озивався. Як зразок досить численної, треба думати, обивательської літератури, згадаю тут анонімну віршу „Вояжъ по Малой Россіи г. генерала отъ инфантеріи Беклешова", написану складом „Енеїди" і з очевидними позичками з неї. Беклешев був генерал-губернатором малоросійським і року 1799-го об'їздив лівобережну Україну, викликавши своєю подорожжю великі надії в поспільстві. Селяне кинулись були до його з своїми скаргами на панські знущання та утиски. Становище покріпаченого селянства вірша малює просто таки безпросвітним; пани

мудрують,
Колотять, мов в кошарі вовк,
Із брата нашого глузують, —
Хиба б його лихий умовк.
Такую роблять злу годину,
Що чолсвіка як окотину,
Або ще гірше за собак
За всяку всячину ґрунзюють,
Мов непотрібного ганьбують, —
Ще не було ніколи так.

digitized by ukrbiblioteka.org

Цей і инші тогочасні твори обивательської музи показують, що література в своїй оновленій формі викликала зразу ж таки великий інтерес до себе серед громадянства й була може останньою інстанцією, куди воно оберталося з своїми жалями й потребами. І це було цілком натурально, вважаючи на ті міцні зв'язки, що протяглися в перших же творах українських письменників між письменством та життям.

До тієї ж власне обивательської літератури належать иноді твори досить значної літературної вартости, але такі, що появились якось випадково: написав чоловік одну-другу річ та й кинув, не зробивши ніяких навіть заходів, щоб поширити їх друком, не кажучи вже про те, щоб до пуття свій хист літературний використати. Таким був земляк Котляревського, Костянтин Пузина (1790—1850), вихованець Петербурзької духовної академії, що після загинув десь марно в ченцях. Діяльність його, дуже коротка й маловідома сучасникам (твори його не були надруковані), дає тим часом цікаве свідоцтво, як ідеї Котляревського прийнято серед громадянства. Пузина — автор кількох вітальних віршів та од, між якими літературну вартість має тільки одна: „Ода — малороссійскій крестьянинъ", і вже вона показує, що насіння реалізму та демократизму батька українського письменства на добру землю падало. Пузина гостро ставить низку питаннів, які на свій час були занадто сміливими. Він не може зрозуміти того, „що всі нас нехтують і за посміття мають", тоді як Бог однаково і пана й мужика шанує; для його не варт нічого те,

Що ми белькочимо так сквапно по-французськи,
Що по-московському ми цвенькаєм, по-руськи, —

то-б-то, що інтелігентне панство вивищується над простим народом позверховою освітою, коли не бачить у йому брата. „За що ж це так, — питає він, — що брат глузує з брата", —

Що той, хто дужчий з нас, у пику б'є цього,
Що той, у кого не мальована хата,
Не має талану і лають всі його;
Що мне, небіжчик він, хліб із остюками яшний,
Із здором коли є, їсть борщ позавчорашній;
Що пан і по виску заїде крестянина,
Як коней він його не вміє поганять,
Або як нехотя налає паненят, —
І певне —звідусіль лиха йому година?

digitized by ukrbiblioteka.org

Питання ці були для автора тільки формою, ніби facon de parler; він і не шукає на них відповіді, — його діло було поставити руба питання од кріпаків: „хиба ж ми нелюди, хиба які звіряки?“ — і вже сами питання ці виявляють протест проти поневолення, бо відповідь могла тільки одна й бути. Вже й те вельми характерно для Пузини, що кріпакові присвячує він оду, ту форму поезії, з якою плазували тоді перед вищими облесні та масні на язик панегіристи, довівши це до тієї міри, що чесному вухові не можна було й чути про оду. Кріпак і ода — це було сміливе поєднання думок. З другого боку, Пузина пише по українському через те, що почуває себе українцем, або, як каже він у передмові до одного з своїх віршів — „истиннымъ малороссомъ“, і хоче показати, що й на чужині українці не цураються свого рідного слова і „не только чувствують, но и пишутъ по малороссійски“. Самий тон віршів Пузини показує, як він поважно ставився до рідної мови, заведеної до літературного вжитку.

Так само поважний матеріял літературний лишивсь од Михайла Макаровського (1783—1846) сучасника й земляка Пузининого, на жаль до письменства причетного тільки за останні вже роки свого життя. Він написав поему „Наталя або дві долі разом“, віршовану повість „Гарасько або талан і в неволі“ (обидві опубліковані в 1848 р. в „Южномъ Русском Зборникѣ“ А. Метлинського) та ще кілька віршів, надрукованих ще пізніше. Таким чином усенька літературна Макаровського спадщина була посмертною і це вже одно показує, що був з його випадковий гість, дилетант у письменстві, й не поспішався зайняти в йому яке-небудь власне місце. Своїм вихованням, поглядами й літературною манерою Макаровський належить цілком поколінню Котляревського, і хоча писав пів-століття по тому, як з'явилася „Енеїда“, і хоча зазнав на собі й инших впливів (сюжет „Гараська“ нагадує „Кавказскаго плѣнника“ Пушкинового), але вся літературна манера його примушує вбачати в йому учня найбільш таки Котляревського. Українська критика завжди ставила Макаровського досить високо: Метлинський напр. бачив й йому можливого „творца замѣчательной народной эпопеи“; Куліш згадує його зараз після Квітки й Шевченка, отже далеко вище ставить за Котляревського навіть, — оцінка безперечно над міру переборщена. З Макаровського не був поет, навіть версификатор з його аби-який; його сила — в знанні народнього побуту, в

digitized by ukrbiblioteka.org

умінні малювати картини простого трудящого життя українського селянства („Наталя"), дати образ ідилічних стосунків серед екзотичних навіть обставин („Гарасько"). З Макаровського міг би виробитись справді путящий повістяр, як би чари Котляревського не захопили були його так міцно й не примусили віршувати з шкодою для власних творів. Це та ще ділетантизм Макаровського не дали розгорнутись тому досить цінному матеріялу на письменника, який у йому був безперечно, але не використаний марно пропав.

Що під вплив автора „Енеїди" попадали люде, сами того не помічаючи й навіть полемизуючи з ним, показує літературна спадщина Остапа Рудиковського (1784—1851), автора кількох віршованих байок та казок, опублікованих теж, як історичний матеріял, за наших вже часів. Його твори так само носять на собі сліди впливу Котляревського, хоча автор ставиться дуже критично до свого вчителя. Ось, напр., думки Рудиковського про „Наталку-Полтавку":

Там нісенітниць тьма, там пісні все та пляски!
Стара, дочка, Петро і Возний — всі ревуть,
Один по одному — як ті джмілі гудуть;
Та пісні ж всякому приточені до шмиги,
Як ніби на вербі порозтикав хто фиги.

Але тим часом навіть полемика проти Котляревського своїм тоном і манерою дуже нагадує — того ж Котляревського. Взагалі всі письменники, що силкувалися наслідувати автора „Енеїди", найбільш переймали його зверхню манеру й не дбали цілком про втунрішню вартість. Ще перші з їх, Пузина та Макаровський, і найкраще засвоїли собі дух і думки свого навчителя; инші ж далі за форму не пішли й, копіюючи її по рабському, скомпромитували були цілком „котляревщину" й довели незабаром українське письменство до такої вульгарности, що серйозно могло б повстати питання про будуччину й навіть можливість його, як би ці письменники сами вже не були очевидним анахронизмом і не одійшли на задній план перед романтичним напрямом 20—30 років.

Не спиняючись детально на письменниках школи Котляревського, зазначу тільки деяких із їх.

Типовий ділетант, Павло Білецький-Носенко (1774—1856), своїми численними творами, як „Горпинида", „Приказки", „Гостинець землякам" і т. и., показав тільки, як зле зро-

digitized by ukrbiblioteka.org

зумів він „Енеїду“, що їй брався наслідувати. Спочатку (року 1804) він заявляв навіть, що ненавидить „духъ малоросіянизма“, та й потім, коли дух часу вже вигоїв його від тієї чудної зненависти, дивився на свої літературні праці тільки як на „забаву од безділля“. Олександер Корсун (1818—1891), видавець збірника „Сніп“ (1841) зá-молоду дав кілька зразків віршованої прози, в яких виявив величезний роялізм та цілковите нерозуміння ні завданнів поезії, ні вимогів часу. Порфир Кореницький з його поемою „Вечерниці“ й приказкою „Панько та верства“, Писаревський Степан (Стецько Шереперя, † 1839 р.), автор популярних і досі пісеньок „За Немань іду“ та „Де ти бродиш, моя доле“, і другий Писаревський, його син Петро, з віршсваними поемами й байками, Степан Александров з незґрабним „Вовкулакою“, Костянтин Думитрашко (Копитько, 1814—1886) з своєю „Жабомишодраківкою“ та иншими віршами — нарешті відомий перекладчих євангелії на українську мову Пилип Морачевський (народ. 1806 р.) з його патріотичною поемою „До чумака або війна Ягло-французсько-турецька“ (1855) — всі ці письменники були занадто скороминущим, випадковим з'явищем у нашому письменстві, щоб варто було говорити про їхню діяльність докладніше. Зв'язки з Котляревським, та й з усим українським письменством, у них тільки формальні; не зрозумівши духу й напряму „Енеїди“, не маючи літературного хисту, а саму лишень сверблячку до писання, вони копіювали саму зверхню сторону поеми Котляревського і вкинулись у надзвичайну утрировку й безглузду карикатурність. Своїми невдатними спробами ці письменники довели були до того, що витворився був на все українське письменство погляд, як на грубе варнякання, просторікувату забавку, пристановище „малоросійських жартів“, і справжні письменники тоді ж таки не жартомà мусіли доводити, що українська мова здатна й до серйозної творчости та поважних творів. Необачні наслідувачі кинули, нарешті, й на самого Котляревського темну пляму, хоч він найменше виноватий був за ту безглузду „котляревщину“, що пустили під його прапором непрохані та нетямущі ученики. Був час гострих нападів на Котляревського, психологично цілком зрозумілих через ту пошесть „котляревщини“, що прикинулась була до нашого письменства, і аж новішим вже часам у певній історичній перспективі — видко стало, що одно Котляревський, а инше

digitized by ukrbiblioteka.org

— „котляревщина“ Вона була тільки хвилевим одбігом на бік, ненормальним збоченням і може подати дуже виразний приклад того, до якого занепаду можна всяку путящу й серйозну справу довести, не зрозумівши її до пуття та не розвиваючи духу її, а в самій формі закисаючи.

Другим боком своєї діяльности Котляревський дав початок драматичному письменству на Україні. І тут доводиться зазначити насамперед де-кілька анонімних творів, напр., віршовану оперету „Любка“, яку вважала публіка навіть за твір самого Котляревського, хоч це тільки досить невдатне наслідування „Наталки-Полтавки“ З драматичних письменників першої половини XIX в. найвиразніше одбилась манера Котляревського на творах В. Гоголя, К. Тополі та Якова Кухаренка. Од Василя Гоголя († 1825 р.), батька геніяльного російського письменника, дійшла до нас цілою одним-одна одноактова комедія „Собака-вівця“. „Простак“ змістом скидається на „Москаля-Чарівника“, хоч можливо, що ця схожість залежала тільки од спільного джерела, а не од наслідування самого сюжета, — не кажу про вплив манери Котляревського, бо ледві чи можна його одкинути. Комедія Гоголя, безпретенсійний малюнок українського життя, показує, що в авторі загинув чималий художник, який міг би бути не тільки батьком геніяльного сина, а і власною особою заняти визначне місце в письменстві. Далеко слабша теж єдина п'єса Кирила Тополі „Чари или нѣсколько сценъ изъ былей и разсказовъ украинскихъ“ (Москва, 1837), хоч українська критика ставила колись її дуже високо за етнографичну правдивість. „Чари“ дають побутові малюнки в суміш з фантастикою, взятою з народнього повірря. Яків Кухаренко († 1862), приятель Шевченка, лишив нам одну п'єсу „Чорноморський побит“ (написана р. 1836) й кілька літературно-етнографичних нарисів, як „Пластуни“ й „Вівці і чабани въ Чорноморії“, та переробку народньої казки „Вороний кінь“. „Чорноморський побит на Кубані між 1794 і 1796 роками“, не вважаючи на деяку наївність композиції, все ж дає ряд живо написаних сцен із життя чорноморського козацтва та кілька цікавих типів з того часу, коли на Кубані жили ще традиції давніх січовиків. Більш ця п'єса відома в переробці Старицького під заголовком „Чорноморці“, бо й досі її виставляють на нашій сцені.

digitized by ukrbiblioteka.org

Більшість згаданих тут письменників зв'язує з Котляревським не так духове родство, як спільність літературної манери, на якій позначились форми, що завів у нашому письменстві Котляревський. Ще драматурги, маючи перед очима поважну „Наталку-Полтавку", зуміли вдержатися в межах літературної пристойности, а вже що віршописці, то зовсім пустились були берега, скарикатуривши по саме нікуди сатиричну сторону „Енеїди" Писали вони здебільшого в 30-х та 40-х роках, коли в українському письменстві зачулися вже нові пісні, коли буйно розрісся романтизм і Квітка вже дав зразки художньої повісти, коли залунали вже навіть перші співи Шевченкової музи. З своїм наївним етнографизмом, узятим до того ж у грубій, карикатурній формі, наслідувачі Котляревського навіть як на свій час були вже анахронизмом, і виявляють тільки живий образ того хитання, яке довелось одбути молодому письменству перше, ніж вийти на биту дорогу невпинного розвитку. Першим ступінем його по Котляревському був романтичний напрям, що на українському ґрунті дає цікаве перехрестя самостійних, з народньої основи взятих мотивів з чужими впливами. З цього перехрестя, перетворюваного на національній основі, й склався в 20—40 роках XIX в. наш літературний набуток перед-Шевченківської доби.

digitized by ukrbiblioteka.org

Література.

Твори Ів. Котляревського, під ред. С. Єфремова. Київ, 1909 і 1918.

Твори Ів. Котляревського, під ред. Ю. Романчука. „Руска письменність", І, Львів, 1904.

Котляревський Ів. — Енеїда під. ред О. Дорошкевича з примітками, та критичними статтями. Київ, 1919.

Житецкій П. — „Энеида" Котляревскаго... въ связи съ обзоромъ малорусской литературы XVIII в. Київ, 1900.

Дашкевичъ Н. — Старѣйшій списокъ „Малороссійской Энеиды" Котляревскаго. „Чтенія въ общ. Нестора-лѣтоп." 1901, XV, в. 1.

Ефименко А. — Котляревскій въ исторической обстановкѣ. „Южная Русь", т. II. Спб., 1905.

Грушевський М. — Укр. руське літературне відродження. „Л.-Н. Вістн.", 1898, XI.

Сергієнко М. — Для ювилею Ів. Котляревського. „Записки Н. Т. ім. Ш—ка", т. 2.

Пыпинъ и Спасовичъ — Исторія славянскихъ литературъ, т. I. Спб., 1879.

Огоновський О. — Історія литературы рускои. ч. II, в. 1. Львів, 1889.

Петровъ Н. — Очерки исторіи укр. литературы XIX ст. Київ, 1884.

Дашкевичъ Н. — Отзывъ о соч. г. Петрова. „Отчетъ"... Спб. 1888.

Стеблинъ-Каменскій С. — Воспоминанія объ И. П. Котляревскомъ. Полтава, 1883.

Науменко В. — Къ 50-лѣтію со дня смерти Котляревскаго. „Кіев. Стар.", 1888, XI.

Кулишъ П. — Обзоръ украинской словесности. Котляревскій. „Основа", 1861, I.

И. П. Котляревскій. „Основа", 1861, I—II.

Кошовий О. — Відчити з історії укр. письменства. „Світ", 1881, I—II.

Н. М. В. — И. П. Котляревскій. Критико біогр. очеркъ. „Новь", 1885. IV і V.

Катрановъ С. — Вмѣсто предисловія до вид. творів Котляревського. Київ, 1890.

Стешенко И. — Поэзія И. И. Котляревскаго, Київ, 1868.

Стешенко И. — И. П. Котляревскій, авторъ укр. „Энеиды". Критическая біографія. Київ, 1902.

Стешенко Ів. — Енеїда Котляревського і Котельницького в порівнанні з иншими текстами. „Записки У. Н. Т. у Київі", т. IX.

Студинський К. — Літературні замітки. Львів, 1901.

digitized by ukrbiblioteka.org

Студинський К. — Котляревський і Артемовський. Львів. 1901.
Коваленко Г. — Століття „Енеїди“ Котляревського. „Л.-Н. Вістник“, 1898, X.
Коваленко Г. — Иванъ Котляревскій. Біогр. очеркъ. Черниговъ, 1898.
Коваленко Гр. — Іван Котляревський, його життє і праця. Полтава, 1919.
W.—И. П. Котляревскій. Опытъ характеристики. „Русск. Мысль“, 1903, X.
Євшан М. — І. Котляревський. Збірник „Пошана“, Харків, 1909.
Павловскій П. Ф. — И. П. Котляревський. Ib. Український переклад — Полтава, 1918.
Смаль-Стоцький С. — Котляревський і його „Енеїда“. Л.-Н. Вістник“, 1898, XI.
Сумцовъ Н. — Бытовая сторона „Энеиды“. „Изъ укр. старины“. Харьків, 1905.
Дашкевичъ Н. — Малорусская и др. бурлескныя (шутливыя) Энеиды. „Кіевская Старина“, 1898, IX.
Грушевський М. — Перші видання „Енеїди“. Л.-Н. Вістник“, 1898, XI.
Русовъ А. — Какая роль Вознаго въ „Наталкѣ-Полтавкѣ“. „Кіевск. Стар.“, 1904, I.
Дашкевичъ Н. — Вопросъ о литературномъ источникѣ „Москаля-Чарівника“. „Кіевская Старина“, 1893, XII.
Кочубей М. З. — Постой, или когда одинъ теряетъ, то другіе пользуются. Къ генетической связи „Москаля-Чарівника“ и „Простака“. Спб. 1902.
Франко Ів. — Галицький „Москаль-Чарівник“. „Записки Н. Т. ім. Шевшенка“, т. 27.
Горленко В. — Изъ бумагъ И. П. Котляревскаго. „Кіевская Старина“, 1883, V.
Срезневскій В. — О нѣсколькихъ автографахъ И. П. Котляревскаго. „Журналъ Мин. Н. Просв.“, 1902, III.
Айзеншток И. — Рукописи Котляревского. „Наука на Украине“, 1922, кн. 4.
Франко Ів. — Писання Котляревського в Галичині. „Записки Н. Т. ім. Ш—ка“, т. 26.
Срезневскій В. — Знакомство И. Срезневскаго съ Котляревскимъ. „Кіевская Старина“, 1899, I.
Єфремов С. — Шевченко й Котляревський. „Збірник памяти Ш—ка“, Київ, 1915.
О. М. — Ювилей відродження українсько-руського письменства. „Л.-Н. Вістник“, 1898, XI.
Дмитрієвъ Н. — Къ исторіи открытія памятника Котляревскому въ Полтавѣ. „Кіевская Стар.“, 1903, X.
Ефремовъ С. — Праздникъ украинской интеллигенціи. Ibid.
Єфремов С. — На святі Котляревського. „Привіт Ів. Франкові“, Львів, 1914.
Комаров М. — Бібліографичний показчик видань Котляревського творів та писань про його. Збірник „На вічну пам'ять Котляревському“. Київ, 1904.

digitized by ukrbiblioteka.org

Єфремов С. — Додаток до „Бібліографичного покажчика". Ibid.
„Вояжъ по Малой Россіи г. генерала Беклешева". „Кіевская Стар.", 1890, IV.
Лотоцький Ол. — Безвістний поет-демократ. „Л.-Н. Вістник", 1909, I.
Горленко В. — М. М. Макаровскій. „Южно-руссх. очерки и портреты", Київ, 1898.
Науменко В. — А. А. Корсунъ. „Кіевская Старина", 1891, XII.
Науменко В. — Ф. О. Морачевскій и его литературная дѣятельность, „Кіевск. Старина", 1902, XI й XII.
Комаров М. — П. Морачевський та його переклад св. Євангелія на українську мову. З портретом П. Морачевського. Одеса, 1913.
„Любка или сватанье въ с. Рихмахъ". „Кіевская Старина", 1900, I.
Кулишъ П. — Нѣсколько предварительныхъ словъ (з приводу „Простака") „Основа", 1862, II.
Кухаренко Я. — Збірник творів. Київ, 1880.
Бариленко. — Плѣнъ и смерть Я. Г. Кухаренка. Ibid.
Кулишъ П. — Нѣсколько предварительныхъ словъ (передмова до „Чорноморського побиту"). „Основа", 1861, XI—XII.
Стешенко Ів. — Новий твір Я. Кухаренка — „Харько, Запорожський кошовий". „Записки У. Н. Т. у Київі", т. XII
Мельниковъ Л. — Я. Кухаренко и Шевченко въ ихъ взаимныхъ отношеніяхъ „Извѣстія Общ. Люб. изуч. Кубанской обл.", VI; окр. — Катеринодар, 1914.
Грушевський О. — Шевченко й Кухаренко. „Збірник памяти Ш—ка". Київ, 1915.

digitized by ukrbiblioteka.org

Розділ VII.

Перехестними стежками.

Романтизм.— Харьківська журналістика —Полтавсько-харьківський гурток письменників — Українська школа в польському письменстві, Залеський Падура. — Українофильство в російс кому письменстві, Гоголь. — Перехрестні виливи на Україні й централістичні тенденції.—З двох боків.— Реакція на централізм. — Література.

1.

Безпосереднім і найпершим стимулом для письменства народньою мовою буває скрізь любов до рідного краю, — часто темна, пів-зоологична любов, не усвідомлена гаразд і не вияснена теоретично, але не менш од того потужна. Ця психична потреба, що заставляє одиницю горнутись до якогось колективу і в йому шукати задоволення своїм інтимним почуванням, чимало заважила й у відродженні українського письменства, зробивши народню мову найпершою ознакою його й найпотрібнішою складовою частиною. Любов до рідного краю була найпоказнішою стороною, головним, можна сказати, змістом духової істоти у всіх отих, тепер невідомих „любителей малороссійскаго слова", яких істнування фактично задокументовано й яких найбільш свідомим може заступником був творець „Енеїди" Ця любов до рідного краю, навіть стихійна прихильність до його, конкретно повинна була обернутися в любов до модної тоді народности — то-б-то, кінець-кінцем, до простого народу, що сам один у ті часи нового поголовного серед вищих кругів „потурчення-побусурманення" заступав рідну стихію. Народ, таким чином, ставав центральним осередком духових інтересів, і звичайно, що й письменство, як найдужчий тих інтересів покажчик, повинно було наблизити себе і принатурити до народу, прийнявши зрозумілу народові форму, то-б-то його мову, близький народові зміст — звідси реальний погляд на

digitized by ukrbiblioteka.org

життя, і перенявшись народніми інтересами, значить — тими демократичними змаганнями, що мають на меті добро широких мас. Зробивши перший ступінь, за наших обставин не можна було занехаяти дальших і це надто виразно одбилось на українському письменстві часів відродження. Природня любов до рідного краю з стихійною силою вела до народнього мовою, реального змістом і демократичного напрямом письменства. Цей могучий стихійний процес на українському ґрунті стрівся до того ж із потужним, усій Європі на початку XIX в. спільним рухом до відродження народніх форм у письменстві, до оживлення націй померших і, здавалось, на-віку похованих історичними умовами. Кінець XVIII-го й початок XIX-го віку — це час, коли загального своєї вартости признання здобула не тільки особа людська, але й нація. Під впливом, з одного боку, ідей великої французької революції, головним чином знаменитої декларації прав людини та громадянина; під впливом, з другого, американської війни за визволення та низки європейських війн початку XIX-го віку, що не саму ворожнечу, а й знайомість між народами сіяли — викристалізовується потроху саме розуміння нації. Перед народами встало питання про власну долю, про свою майбутність не як державних тільки організмів, а іменно як націй, як колектива людського, культурними, а не самими політичними ознаками об'єднаного. Повстають національні організації з визвольними завданнями; народжується сама теорія й уґрунтування національности в філософії Фіхте Старшого; одбувається серед поневолених до того часу націй потужний процес романтичного захоплення ідеєю народности й національного відродження. І заворушились надгробки, захитались хрести на могилах живцем похованих „не історичних", мовляв, націй. Кладовище народів повне стало отих мерців воскреслих, примусом покладених колись на холодне ліжко національної смерти. Один по одному встає той чи инший Лазарь серед народів і навіть з ознаками розкладу і тління — „уже бо смердить", казано про його, — жваво, з поновленими береться силами до роботи національного відродження. Ціла низка націй оживає, власне тільки одживає, на превелике диво сучасникам, що звикли придивлятись тільки до державних організацій, а не до народнього життя; ентузіясти й ініціятори відродження пробують знайти нові форми національної творчости, виходячи з самої основи життя всіх націй — з народніх мас.

digitized by ukrbiblioteka.org

Література й наука допомагають цьому процесові, розносячи й популяризуючи нові ідеї національности й романтизму, що повстали на руїнах черствого класицизму та утопичного космополітизму, цієї спадщини од феодальних звичок та поглядів. У Европі величезний викликають ефект балади Персі, псевдо-Осіянові пісні Макферсона, Гердерові „ідеї", праці братів Гримів; у зв'язку з загально-европейським романтичним інтересом до народности, особливо прокидається національний рух серед слов'янських народів, що всі тоді, опріч великоросів, належали до недержавних націй; та й серед самих великоросів починається реакція проти деспотизму захожого космополітизму в образі французських мод і форм. На Україні нові ідеї романтичного письменства знаходять собі навіть теплішу й гостиннішу зустріч, ніж у Великоросії, бо й місцеві умови тутешнього життя сприяли цьому більше. Особливо припало до місцевого настрою на Україні відродження слов'ян, що торкало найчутливіші струни в серцях у самих же українців, — і може через те визвольні ідеї з Слов'янщини нігде в Росії не викликали такого зацікавлення, симпатій і відгука, як на Україні. Тут це також було живою справою, якої не могли притлумити ні століття національного поневіряння, ні зрадництво вищих класів. З подій слов'янського відродження молода українська інтелігенція черпає приклад і сили для праці на своєму національному ґрунті. Єдиний тоді на території України харківський університет робиться центром слов'янських симпатій і наукового інтересу до Слов'янщини, а Харків через те осередком українського літературного руху. І місцева преса, що теж виникла найперше в Харкові, коло того єдиного університету, живе з одного боку романтичними ідеями, з другого слов'янськими симпатіями та інтересом до місцевого українського життя. Надто одбивала на собі зазначені нові впливи харківська журналістика першої половини XIX в. і через те її не можна в історії українського письменства поминути.

Цензурний устав 1803 року одну мав симпатичну рису, якій могли б і пізніші часи позаздрити: він заводив такий лад, що „цензура всѣхъ печатаемыхъ въ губерніи книгъ имѣетъ принадлежать единственно университетамъ, коль скоро они въ округахъ открыты будутъ" Фактично цензура перейшла до рук професорським колегіям, що як-не-як, а були тоді найінтелігентнішими корпораціями в Росії. Це й дало змогу розпочати в Харкові до-

digitized by ukrbiblioteka.org

сить інтенсивну, як на той час, видавничу діяльність. Повстає спершу кілька журналів, як „Харьковскія Извѣстія“ (з 1816 р.), „Украинскій Вѣстникъ“ (1816—1819) проф. Филомафитського, „Харьковскій Демокритъ“ (1816) В. Масловича, „Украинскій Журналъ“ (1824—1825) і т. и. Всі вони, особливо другий, були органами місцевого життя й українським справам присвячують чимало уваги, друкуючи иноді дещо навіть і мовою українською (твори Артемовського-Гулака та инших). В 30-х роках у Харькові зроблено вже заходи коло спеціяльних українських видавництв, — так повстав був ряд альманахів: „Украинскій альманахъ“ (1831) Срезневського та Росковшенка, „Утренняя звѣзда“ (1833) Петрова, „Запорожская Старина“ (1833—1838) Срезневського, пізніше „Сніп“ (1841) Корсуна й „Молодик“ (1843—44) Бецького. Характерною рисою харьківських альманахів 30-х років було свідоме бажання надати їм цілком українського обличчя що-до змісту. Срезневський, що був осередком і душею тих альманашних заходів, усіх знайомих прохає постачати йому „все, касающееся Малороссіи“, як матеріял для збірників. Один з найпрацьовитіших співробітників Срезневського, Шпигоцький, знов же таки літературну працю ставить немов за національну повинність для України. „Миновалось, — пише він, — ея козакованіе на поляхъ бранныхъ; не полагать уже козаку меча своего на вѣсы судебъ; закозакує же онъ теперь на поляхъ сладкаго пѣснопѣнія“ Українські літературні інтереси захоплюють у Харькові навіть захожих людей, як напр. Вадим Пассек, що надзвичайно зацікавивсь українським життям і зробився був запальним, як про його казали, „українофилом“. У харьківських виданнях і пролунали ото перші несміливі голоси нового напряму в українському письменстві.

Як бачимо, починає українське відродження лівобічна Україна, де старі українські традиції жили глибше, бо не були так приглушені національно-громадським гнітом, як на правобіччі. З'осібна Слобожанщина, де на слободах кріпацтво не прибрало ще занадто тяжких форм і стосунки до народу були ніби кращі, робиться першим центром українського літературного й національного життя; перед веде Харьків з його культурним огнищем — університетом. Мало не всі українські письменники першої половини XIX в. або лівобережці з роду, найбільш із Слобожанщини, або чи инакше зв'язані в своїй діяльності з Харьковом, і це

digitized by ukrbiblioteka.org

дає підставу об'єднати їх в одному Полтавсько-харківському гурті, що має й свої типові ознаки. Лівобережці, опріч Ходаковського, були піонерами й на ниві української етнографії, того безпосереднього зацікавлення народнім життям, що так позначилось у нас і на самій літературі. Разом з тим діячі цієї школи стоять досить близько і до російського літературного життя, беручи і в йому иноді систематичну участь, і таким способом одбивають у своїй діяльності й деякі впливи з російського письменства, що саме тоді почало виринати з нетрів сантименталізму й творами Жуковського, першими поемами Пушкина та инших закріпило романтичний напрям і стояло вже на дорозі до художнього реалізму Гоголя. Що-до правобічної України, з її сполонизованою вкрай інтелігенцією, то хоч вона й не подавала ще тоді ознак українського національного руху, прориваючись поки що самими політичними змаганнями, проте ж і там з'являються провістники неминучого національного відродження в так званій українській школі польського письменства. Це теж надзвичайно характерно, що складалася й вона переважно з вихованців теж єдиної на правобічній Україні вищої школи — Кремінецького ліцея. Ці перехрещені на всі боки впливи разом з місцевою національною основою дають досить цікаву, хоч і поплутану вельми картину літературного руху 20—30 років на Україні, з романтичним в основі своїй напрямом, що викликав інтерес до народности і всього, що її характеризує — народньої мови, старовини, поезії, звичаїв. На романтизмі сходилися всі ріжноманітні впливи, під які підпала тоді була Україна, а романтизм живився тут місцевими соками й допомагав українському національному рухові. От через віщо в огляді українського письменства знов же не годиться обминати й тих спроб літературної продукції, що мовою своєю не були ще цілком українськими: це — українська школа в польському письменстві та гурт російських письменників, що писали на українські сюжети. Межи одними і другими єсть певного роду паралелізм у настроях і літературних засобах, та навіть і причини, що викликали їх до життя, багато мають дечого спільного. І ті, й другі — кожне з свого боку — впливали на чисто українське письменство і з двох боків спихали його, і позитивними й негативними своїми рисами, на єдино можливий і правдивий шлях — більшої й глибшої уваги до рідного народу. Навіть своїми помилками вони викликали реакцію серед українських письменників і

digitized by ukrbiblioteka.org

приневолювали їх глибше й дужче реагувати на події й вимагання життя та краще й повніше виявляти обличчя свого народу, на його насущні інтереси озиваючись. З другого боку, допомагають вони й тому наростанню національної самосвідомости, що почалося в середині самого ж українського громадянства, давши видимим знаком своїм початки українського письменства. Денаціоналізоване освічене громадянство українське тільки в такій чужій одежі могло приймати спочатку саму ідею національного українського відродження, і з цього погляду сам-один Гоголь скільки зробив своїми російськими оповіданнями на українські сюжети. Що ж діяти: ліків часто доводиться заживати не в чистій формі, а в лекших для организму препаратах

2.

Серед польського громадянства і в минулому часто прокидався був інтерес до українського життя і до тих цікавих на погляд сторонньої людини форм, які їй видаються типовими. Так, у давні часи в очах шляхетного панства Січ-Запорозська високо стояла, як оригінальна школа військової науки, і серед братчиків на Запоріжжі стріваємо членів аристократичних фамилій, що вчились там козакувати. Це одбивалось по-части і в польському письменстві, де вже в XVI і XVII вв. знаходились письменники (Шимонович, Кльонович, Зіморовичі й ин.), що бралися до українських сюжетів. Особливо любили тоді виводити тип козака, гульвіси й очайдушника та різуна, що на довгий час зробився був трафареткою для польських авторів. В одній польській вірші р. 1620 так напр., змальовано козака:

Tych ojczyzna — świat wszystek, dom — wszełka kraina,
Niz ojcem jest właściwym, matką Ukraina.

До вірші додано, звичаєм тих часів, і „герба козацького“: з кухлем у руці сидить козак на барилі. Пізніші козацькі повстання розбили, правда, серед польського загалу той ідилічний погляд на козацтво, зате для окремих людей боротьба України з Польщею глибше поставила питання про стосунки межи двома народами і знаходились серед поляків люде, що ті питання розв'язували без націоналістичного засліплення, в злагоді з щиро-людськими поглядами. Таким був, напр., Данило Братковський, цей „хлопоман“

digitized by ukrbiblioteka.org

XVII в., що головою наложив за свою приязнь до українського народу; таким був благородний мрійник XVIII в. князь Яблоновський, — „князь Микола“, як його звали українські селяне, — що марив про відродження давньої слави козацької; були безперечно й инші, не такі може блискучі, серед польського громадянства постаті, яких тягло щось до України та її народу. Цей неясний потяг, що склався був на свого рода традицію, з особливою силою прокидається вже в XIX в., коли романтизм збудив загальний інтерес до народнього життя: виходить на сцену в польській літературі цілий гурт письменників, відомих під назвою у к р а - ї н с ь к о ї ш к о л и.

Зародки української школи позначилися в польському письменстві в 20-х роках XIX в.. це була, мовляв проф. Третяк, „третя унія“ по політичній та церковній, унія поетична, літературна — з такими ж, додамо невеличкими позитивними наслідками, як і тамтих дві. Вплив романтичної поезії з Заходу, заснування культурного центру вищої польської освіти на території України, в Кремінці, ентузіястична діяльність таких людей, як Ходаковський, нарешті проживання на Україні й через те любов до неї, як до родимого краю — такі були ті причини, що витворили серед польського чи тільки спольщеного громадянства українофильський настрій. Романтизм кликав до народности, казав серед народу шукати скарбів поезії. Серед якого ж народу? — повстало питання у поляків на Україні. Польський народ був далеко, до того ж у поляків народня поезія того часу вже ніяких скарбів не мала; особливо вражало ентузіястів народности те, що серед польських мас жадних не було споминів про минуле в формі історичньої поезії, і вже перші романтики, як Бродзинський, поясняли це шляхетським гнітом та сваволею, що придушили в Польщі простий люд і вибили з його пам'яти згадки про славну старовину. Натомісць тут же зараз під боком, серед простого народу на Україні, розгортався невичерпаний запас народньої поезії, величезні скарби історичних пісень, переказів та традицій, величні навіть зразки національного епосу. Правда, той „хлопський“ народ був ніби таки одмітний од польського; правда, й та поезія хлопська багато в собі містила прикрого для Польщі, як держави, і для поляків шляхетського стану, до якого належали наші романтики, — але трохи ретуші, трохи фантазії — і ріжниці можна було затерти. Поляки, що в мріях бачили тоді давню, історичну, блиску-

digitized by ukrbiblioteka.org

чу, „od morza do morza“ Польщу, взагалі звикали дивитись на Україну, як на неподільну частку Речі Посполітої, на політичне відродження якої були тоді певні надії. Українське „хлопство“ здавалось їм тільки варіяцією польського; Подніпрянщину вважали вони за таку ж щиро-польську землю, як і країну над Вислою. і тут і там сиділи ж „поляне“, як писав Залєський. І от польські поети, що народились, виросли й виховались на Україні, поруч свого польського патріотизму, виховують ще й місцевий патріотизм, український; свою любов до України, як частини польської земли, свої українофильські в згаданому розумінні симпатії вводять вони в круг літературних польських інтересів і тем. Вже в романтичному катехизисі згаданого допіру Бродзинського знаходимо надто цікавий припис для поета:

Na jakiej ziemi, z jakim ludom żyjesz razem,
Takiego twoje pienia niech będą obrazem, —

і цей припис стрівав щирий одгомін у сучасних романтиків польських, що виростали на Україні. До того же і багата народня поезія українська могла служити їм за невичерпану криницю мотивів та сюжетів, і в польському письменстві заходить на їх велика мода. З'являються в польській поезії спогади про давню славу занедбаної „отчизни“, згадки про славні вчинки козацькі, — звичайно, з часу перед козацькими повстаннями проти Польщі; снуються мрії над поетичними руїнами, сумування над поважними мовчазними могилами й инші такі аксесуари власне з української природи й поезії. По нещасливому повстанні 1831 року прибув ще один мотив для захоплення Україною, — це просто звичайна людська туга за рідним краєм, що охопила на еміграції багатьох поляків, цілим життям своїм із Україною зв'язаних, а тепер серед чужих людей та обставин чужого життя змушених перебувати. Всі ці умови й витворили отой гурток польських письменників, як Мальчевський („Marya“), Богдан Залєський, Гощинський („Zamek Kaniowski“), Олізаровський, Гроза, Грабовський, Чайковський і багато инших, які виключно або переважно обертають своє поетичне натхнення на українські мотиви й теми, користуючись „ruską nutę, polską mowę“. Один ще ступінь ближче до українських інтересів — і натурально вже було писати й мовою того народу, якого дії ці поети виспівували. І справді ми бачимо, що дехто з поляків на Україні той логичний ступінь таки зробив, —

digitized by ukrbiblioteka.org

так повстали писання Падури, А. Шашкевича, Ценглєвича, пізніше і в иншому напрямі Осташевського, Свєнцицького й ин.

Але з усіма своїми українськими симпатіями польські письменники української школи дивились на Україну таки занадто польськими очима, крізь шляхетські окуляри й призму шляхетсько-державних інтересів. Як Україна була для них тільки польською провинцією, а народ український тільки місцевою одміною народу польського, то вони цілком заплющували очі на справжнє становище українського „хлопа“, на такі його дійсні болячки, як от панщина, на такі його насущні потреби, як потреба волі й освіти та власного розвитку національного. Брудна дійсність їх не цікавила і вони майже виключно обертались до минувшини, вибіраючи з неї моменти й події або такі, що могли служити для слави стародавньої Польші, або принаймні нейтральні. „Якось те все у нас здавалось натуральним, — писав про твори української школи один польський автор, — що ніхто й не завважав на кричущі суперечности, ніхто не прирівняв Сірків, Нечаїв, Тарасів, Некрас, Наливайків, Небаб — до тих Грицьків, Іванів, Кузьм та Микол, що змивали нам тарілки на пекарні, рубали дрова й вивозили гній з обори. Навіть сами вони не знали про свою славу по книжках і кінець-кінцем родимі внуки опоетизованих дідів брали тільки в шкуру“ од тих, хто мальовничим їхніх дідів життям без міри захоплювавсь. Та і з минулого все, що кололо очі супротилежністю інтересів пана і хлопа, поляка й українця так пильно затиралося й заретушовувалось, що ледві чи можна було по тій операції пізнати справжню вдачу українця, дійсну, не вигадану, не споетизовану Україну. Таємничі руїни, могили, степ, спільні походи українців і поляків — ось звичайні теми письменників української школи. Козацтво, але не справжнє козацтво з його завзятою боротьбою з тією ж Польщею за волю політичну, соціяльну й національну, а козацтво з фантазії виколупане й небувалими фарбами розмальоване — на першому стоїть плані в їхніх поезіях. Було то дійсно панське письменство, крізь призму шляхетських поглядів та фантазій перепущене, по панських дворах та палацах вимріяне, в атмосфері історичних, однобічно схоплених традицій і споминів викохане. Це ми бачимо і у співця України шляхетської — Мальчевського, і у співця України козацької — Залєського, і у співця України гайдамацької — Гощинського, не кажучи вже про їхніх дрібніших наслідувачів. Те ко-

digitized by ukrbiblioteka.org

зацтво фантастичне конче перебуває в приязні, власне на службі у шляхетської Польщі, дбає тільки про її політичні вигоди й інтереси і так його автори поприбірали й причепурили, щоб і найделікатніші читачки могли потаєнці зітхати за „славними лицарями“, не добачаючи разом нічого доброго у реальних нащадків їхніх.*) Ось напр., козак з поеми Мальчевського:

Ej ty na szybkim koniu gdzie pędzisz, kozacze?
Czyś zaoczył zająca, co na stepie skacze?
Czy rozigrawszy myśli, chcesz użyc swobody
I z wiatrem ukraińskim puścić się wzawody?

Не таким невинним показується козак у Падури — якимсь диким, кровожерним страшилом, що не знає впину своїм витівкам:

Його сльоза не спиняє,
Він не любить лестних слов;
Що там в небі— те не знає,
А на землі знає—кров
Сам, як дикий син природи,
Де покаже мстиву тварь,
Красять землю, красять води
Крови річки і пожар („Kozak“).

Таке наївне козакофильство для Падури, для Чайковського, тощо, було навіть знаряддям політичної агітації за відновлення шляхетської Польщі. Відомо, напр., що Чайковський під час Кримської війни перевернувся був у „козацького отамана Чайку“, а Падура перед повстанням 1831 р. мало не всю Україну сходив, заохочуючи народ до спілки з повстанцями. Дійсність показала, що ці козакофильські фантазії, такі принадні на папері, не мають ніякого коріння в житті і що хлопові, який важку робив під панськими канчуками панщину, зовсім не до того було, щоб на свою голову чинити повстання за панську Польщу. З другого боку, серед самого польського громадянства починається реакція проти козакофильської моди, що у дрібніших заступників української

*) Проте траплялось иноді, що навіть невиразне народолюбство письменників української школи навертало людей і до українства. Вол. Антонович згадує в своїх мемуарах, що повісти з українського життя Михайла Чайковського (Садик-баші), перечитані ще в дитинстві, „засіли мені глибоко в душу і ніколи не стерлись, положивши першу підвалину українофильства“ („Л.-Н. Вістник“, 1908, VIII, 204). Це той самий, тільки з другого боку, вплив, який мали на розбуркання національної думки й російські на українські сюжети оповідання Гоголя.

digitized by ukrbiblioteka.org

школи виродилася в порожню фразу та шаблонові форми з однаковими навіть виразами, позиченими здебільшого у найталановитішого з „українців“, Богдана Залєського. Сам Міцкевич писав року 1838-го: „українці як посідали на Богдана, то вже так собі й їдуть, погукуючи: „гоп-гоп, цуп-цуп“, аж мені на-останку зовсім обридли. Оттуди к бісу (což u djabla), щоб таки нічого їм і на думку не спало? Варто, щоб хтось та написав що-небудь про „гоп-гоп“, щоб тих писарчуків з українського коня зсадити“

Найвизначніший з поетів української школи, Богдан Залєський (1802—1886), „український боян“ або „поет козацький“, як звали його товариші, за всіма своїми поетичними вольностями та фантазіями, все ж таки почуває у себе в грудях не польське, а „польсько-українське“ серце. В еміграції, на чужій чужині, він тяжко пропадає за „маткою-Україною“, що „молоком дум“ його згодувала, і туга поетова прорývається розпачливим криком:

Pan Bóg zapowiedziat w cudzie,
Że Ukrainiec nie na Ukrainie
I wiek przepłacze swój, i marnie zginie.

Який тут автор схожий з одним із своїх героїв, що поміраючи на чужині, каже на могилі в головах у себе посадити червону калину:

Będą ptaszki dniem i nocą
Dziobać po kalinie;
Może kiedy zaszczebiocą
Wieść o Ukrainie („Wyiazd bez powrotu“).*)

І цього мало: туга за Україною вириває у його жалі навіть і мовою українською:

Нужу, тужу на чужині,
Кобзарь старий, білесенький;
Горе ж, вічне горе мині,
Що не забув рідной неньки.
Гляжу сумно у вокінця
По чужому світі,
Чи не зазрю українця,
Щоб поговорити.

---

*) До речі може буде нагадати, що ці слова живцем узято з народньої української пісні про козака, що загинув на чужині:

Казав собі насипати високу могилу,
Казав собі посадить в головах калину:
Будуть пташки прилітати калиноньку їсти,
Будуть мені приносити од родоньку вісти.

digitized by ukrbiblioteka.org

Богдан Залєський з своїм польсько-українським серцем — найтрагичніша може фигура між польськими письменниками і так дуже нагадує він Гоголя, що сам не знав, яка у його душа, й вічно був мучеником внутрішнього роздвоювання. Так і Залєський. Він мав погодити велику, чисто стихійну любов до України з патріотизмом та з великодержавними забаганками польськими; доля зробила його співцем України на службі у польської державної ідеї — і це була трагедія Залєського, причина до внутрішнього розполовинення його душі. З одного боку, він служить своїй великій батьківщині, Польщі; з другого — щось його тягне й до тієї занедбаної України, щось його неволить ставити себе поруч українського кобзаря Шевченка („Mogiła Tarasa“), спочувати національним заходам галицьких українців, пишучи: „я брат ваш, як що не рідний, то хоч по матері, яку не менш од вас кохаю. Україна — то ж і моя матерщизна“ Може найхарактерніша була відома зустріч на чужині двох таких „українців по матері“ — Залєського та Гоголя: один польський письменник, другий — російський, вони зійшлись проте на однакових почуваннях до однієї матері і розмовляють та й листуються українською мовою. обидва вздріли один в одному „українця, щоб поговорити“ Залєський увесь і цілком жив романтичною ідеалізацією минувшини, — тієї минувшини, що здавалась йому „золотим віком“ у стосунках між Польщею й Україною, коли вони ніби спільно йшли на одного ворога й разом за одну боролись державність. Правда, як згадано вже, золотого віку того, як навсправжки, то й не було ніколи, він існував тільки в фантазії поетовій, — це був „насъ возвышающій обманъ“ Проте особиста вдача Залєського, м'яка й лагідна, та високий його творів ідеалізм зробили з них коштовний для польської поезії набуток, і не дурно такі письменники-гуманисти, як Ожешкова та Конопницька, вважають Залєського за безпосереднього свого попередника. З його був перший у польському письменстві справжній народник і проповідник братерства між народами польським та українським. І може тільки традиційно-історичні забобони не дали тому, кажучи пізнішим термином, „українцеві польської культури“, перенятись цілком і без усякої задньої думки українськими інтересами.

Не перенявсь ними до краю й той письменник української школи, що навіть писав здебільша українською мовою — Тимко Падура (1801—1872). „Душа запорозька“, як любив себе

digitized by ukrbiblioteka.org

він звати, все-таки не заняла у йому першого місця; все-таки не поет вільний, а дворацький співець Ревухи-Золотої Бороди визирає з українських віршів Падури. Вживаючи народньої мови, духом своїм він був чужий народові, хоча поруч віршованого фантазування иноді можна здибати у його й щире почуття; все ж таки він як був, так і лишився шляхтичем в українській одежі, дальшим може од українства, ніж був навіть Залєський. Падура, напр., пишався тим, що „козак з віків не знав пана", але тільки під паном і разом з ним —

> З віка вільні і свавільні
> Не пускали шабель з рук;
> Разом в радах, разом в звадах,
> Що ж урадили для внук (sic!)?

Його очі таки назад дивляться, в ті мифичні часи, коли у поляка й українця були

> Одна мати, одні хати,
> Разом в полі ставав кіш;
> З ляхом билось, з ляхом жилось,
> В однім горшку прів куліш („Zaporożeć").

Такої небувалої ідилії повно по піснях та ніби історичних думках Падури, що за допомогою торбаниста Видорта підкладались під ноти і з двора „емира" Ржевуського розходились по-між шляхтою на Україні. Псевдо-історична фантастика засліпила Падурі очі й не пустила його на шлях щирої послуги тому народові, для якого він ніби працював; та й його талант невеличкий не міг його спровадити на правдиву стежку. Був час, коли поезії Падури ставила критика досить високо, уважаючи їх за демократичний камертон у польському письменстві (В. Поль), а їх автора за „знакомитого поета" (І. Вагилевич), але правдивіше мабуть оцінив його Шевченко, згадавши в своєму щоденику про „рукодѣлье мизернаго Падуры" З своїм аби-яким хистом не міг Падура нічого дати польському письменству, та не зробився він і українським поетом, бо не народні думи одбивав він у своїх піснях, а тільки бажання вузьких дворацьких кругів, навіть ворожих до народу, не вважаючи на їхній позверховий иноді демократизм. Співцем дворацьких кругів він і лишився й популярність його поза межі їх і не виходила, хоч це й не поменшає для нас його інтересу просто вже як особи, своїм життям та змаганнями оригінальної й небуденної.

digitized by ukrbiblioteka.org

Українська школа в польській літературі не перевелась без сліду в українсько-польських стосунках. Не раз і потім спольщені українці або й родимі поляки вдаються до українських сюжетів і навіть мови. Серед цих кругів можна три течії спостерегати. З одного боку стоїть так зване „балагульство“ 40-х і 50-х років, то-б-то просто вулишне грубіянство, що українські форми приймало не з принципіяльних основ, а тільки через те, що ексцентричним шляхтичам здавались вони зручнішими для всяких ультра-грубіянських витівок. Таким був знаменитий „король балагулів“ Антін Шашкевич, що написав кілька пустеньких віршів українською мовою. З другого боку, од української школи пішло й те українофильське народовство в польському письменстві, заступниками якого були Крашевський та Л. Совинський; вони, зостаючись на польському ґрунті, все ж таки почували й деякі симпатії до українства. Нарешті з того ж джерела плине й „хлопоманство“, од якого вийшли ті діячі, що вже зовсім стали на українському ґрунті й працювали на йому, як українці: Антонович, Рильський, О. Юркевич та инші в громадському житті, Осташевський та Павлин Свєнцицький (Павло Свій) у письменстві. До цієї демократичної течії, що безоглядно злилася з українством, приточує свої традиції й молодий рух „українців польської культури“, яких органом був „Przegl d Krajowy“ (1909 р.). І оскільки члени згаданих на останку течій виявляли літературну діяльність, вона належить до історії українського письменства вже безпосередно.

3.

Аналогичним, тільки в другий бік, шляхом ідуть ті письменники російські, що використовували українські сюжети, часом і в такому напрямі, до якого дійсно припадає пізніший термин — українофильство. І тут романтизм дуже був прислужився знов, обернувши увагу російських письменників до України з її драматичною історією та багатою народньою поезією. Вже Ол. С. Пушкин, обіраючи, як сам признававсь, українські пісні та захоплюючись „Исторією Русовъ“ у розпалі свого романтичного мрійництва творить славну поему „Полтава“ В ній, наперекір навіть своїм централістично-державним взагалі поглядам, він зу-

digitized by ukrbiblioteka.org

мів досить об'єктивно поставитись до автономистичних надій українського громадянства.

Украйна глухо волновалась.
Давно въ ней искра разгоралась;
Друзья кровавой старины
Народной чаяли войны
Теперь бы грянуть намъ войною
На ненавистную Москву,—

нетерпеливиться у Пушкина нездержлива молодь, нарікаючи на Мазепу за його обережливу лойяльність.

Когда бы старый Дорошенко.
Иль Самойловичъ молодой,
Иль нашъ Палѣй, иль Гордіенко
Владѣли силой войсковой—
Тогда бъ въ снѣгахъ чужбины дальной
Не погибали козаки
И Малороссіи печальной
Освобождались ужъ полки

Подать специфичному українофильству, заплатив Пушкин і в своєму „Гусарѣ", з правдиво гусарською безцеремонністю змалювавши Україну за такий край, де

Валятся сами въ ротъ галушки,
Виномъ хоть пару поддавай,
А молодицы—молодушки!—
Ей-ей, не жаль отдать души
За взглядъ красотки чернобривой.

Певне, оцей поетичний жарт геніяльного поета дав почин отим підсоложеним до нудоти описам України, на зразок знаменитого — „ты знаешь край, гдѣ все обильемъ дышетъ", в яких нема власне ні однієї реальної риси, зате багато солоденької вигадки, що зробилась банальною в розмовах про Україну. Вище од цього підсоложеного українофильства стоїть у своїх „Думах" декабрист К. Т. Рилєєв, що не спинився на звичайних аксесуарах українського пейзажу, як степ, могили й т. и., а попробував був увійти у внутрішнє життя такого близького і разом такого мало відомого й далекого народу Рилєєв шукає на Україні борців за волю рідного краю, користуючися з історичних переказів та тієї ж таки „Исторії Русовъ", Його Наливайко свідомо йде за рідний край на страту:

Но гдѣ, скажи, когда была
Безъ жертвъ искуплена свобода?
Погибну я за край родной—
Я это чувствую, я знаю,
И радостно, отецъ святой,
Свой жребій я благословляю.

Так само й Войнаровський у Рилєєва, як справжній „Украйны сынъ" и непохитний громадянин, „готовъ всѣ жертвы принести странѣ родной", і на чужині далекій, серед снігів холодного Сибіру — „объ Украйнѣ незабвенной, какъ сынъ Украйны, онъ меч-

digitized by ukrbiblioteka.org

талъ“ Під пару Войнаровському змалював Рилєєв і його дружину, що мовчки, без сліз та жалів, несла важкий хрест заслання:

Ея тоски не зрѣлъ москаль;
Она ни разу и случайно
Врага страны своей родной
Порадовать не захотѣла
Ни тихимъ вздоромъ, ни слезой.
Она могла, она умѣла
Гражданкой и супругой быть.

Слідом за Пушкиним та Рилєєвим іде в „Украинскихъ мелодіяхъ“ українець Микола Маркевич (1804—1860), що до впливу згаданих поетів міг додати ще й безпосередню знайомість з Україною та народньою українською поезією. Але найбільш до спопуляризовання України й українських тем у російському письменстві спричинився безперечно Микола Гоголь (1809—1852).

Геніяльний сатирик, творець так званого тоді натурального напряму або художнього реалізму в російському письменстві, Гоголь цим тільки прищепив на російському ґрунті ті принципи, що здавна, ще до першого виступу Котляревського, пробивалися в українському письменстві, а вже з „Енеїди“ запанували в йому неподільно. Тут виявилась не тільки індивидуальна вдача Гоголя, а й безпосередній вплив на його українського письменства, що видко особливо на перших оповіданнях Гоголя, як „Сорочинская ярмарка“ та инші, де навіть епіграфи подобірав він з творів Котляревського й Артемовського та з комедій свого батька. Любов Гоголя до українських пісень, що доходила до звичайного у його гіперболізму в виразах („жизнь моя — пѣсни!“) усім відома. Живучи в Петербурзі, Гоголь марить про Україну, рветься душею до „древняго прекраснаго Кіева“, де „дѣялись дѣла старины нашей“, хапається за історію рідного краю й збірається працювати в цій сфері. Нічого, як знаємо, з цих заходів не вийшло, але вони характеризують те, як сам Гоголь ставився до українства. Аналізуючи вдачу свою, він сам не може визначити, „какова у меня душа — хохлацкая или русская“, і в усякому разі „никакъ бы не далъ преимущества русскому предъ малороссіяниномъ“ Надзвичайно вражає з психологичного погляду згаданий уже епізод між Гоголем та Залєським. Українець російської й українець польської культури созвучні між собою струни мали тільки в українстві і в розмовах не знаходять більш інтимної мови, як українська. В єдиному своєму українською мовою писанім листі до Залєського Гоголь навіть цілком ординарному змістові зумів

digitized by ukrbiblioteka.org

надати якоїсь огрійливої теплоти внутрішнього чуття, тієї інтимної сердечности, що випливала, очевидно, з якоїсь глибшої потреби, як мова душі. Для Гоголя Залєський не просто знайомий, один з багатьох, з якими скороминущі стрівання не кидають сліду в серці, — ні: це „дуже, дуже близький земляк, а по серцю ще ближчий, чим по землі“ Вершечка свого ці симпатії до „нашей единственной бѣдной Украйны“ досягли у Гоголя в його заклику до Максимовича — покинути „кацапію“ й вернутись у „гетьманщину“ „Дурни мы, право, какъ разсудить хорошенько! — міркує тут Гоголь, — для чего и кому мы жертвуемъ всѣмъ?“ Та не дурно ж Гоголь і сам не знав, яка у його душа: трохи згодом нещасна жертва внутрішнього роздвоювання між своїми двома душами вже негативно ставиться до українського письменства й одвертається од Шевченка, бо демократична поезія геніяльного мужика для аристократичного носа Гоголевого занадто вульгарна: мовляв, „дьогтем тхне“ Все ж треба сказати, що своїми оповіданнями з українського життя, й особливо „Тарасом Бульбою“, Гоголь не тільки сприяв повороту декого з русификованих українців до рідного народу, але й у російське письменство дужу пустив течію українську й витворив ту „моду на все малороссійское“, що прийшла на переміну „модному осмѣиванію малороссовъ“ І не раз потім у російському письменстві зачуваються теплі нотки в писаннях про Україну і у родимих великоросів, як Ол. Толстой, Герцен, Добролюбов, Пипін, і в українців з роду, як Данилевський, Мачтет, Короленко й инші. І характерно, що серед реального вже напряму в творах про Україну часто озиваються якісь романтичні риски: не тільки незнання реальних обставин українського життя було цьому причиною, а й та глибша психична потреба інтимної мови, що несвідомо дає себе почувати навіть найбільш одірваним од рідного коріня людям.

4.

Як бачимо, починаючи з 20-х років XIX в., Україна робиться однočасно ареною аж трьох де в чому паралельних, де в чому різно прокладених літературно-громадських напрямів. На неї та її духове добро, немов на того героя Короленкових споминів, зазіхають одразу аж три національности. Кожен з тих напрямів у зародку голубив елементи місцевої культури, але український мо-

digitized by ukrbiblioteka.org

вою й настроєм сам один тільки з місцевого ґрунту й не сходив, инші ж два стягали українців з рідного ґрунту: один — закликаючи на службу історичній шляхетській Польщі, другий — перетягаючи до централістичної державности російської. Обидві паралельні до української де в чому течії, впливаючи користно на неї, націлені були власне на шкоду українству, як громадсько-культурному рухові, бо силкувались до себе перетягти українські сили й тим безперечно знесилювали національний организм український. Навіть аргументація їх була в обох однакова. Польща на свою провинцію Україну принесла волю та культуру і боротьба проти Польщі — то бунт дикого гайдамацтва проти цивилізації; Україна або спольщиться або згине і полонизація для українців те саме, що й цивилізація, — таке чули ми з одного боку. Україна — частка російської („русской“) землі: обрусеніє її тільки ступінь од варварства до культури; треба забути швидче свої одміни невеличкі й прилучитись до єдиної культурної сем'ї, якій нема діла до дрібних національних перегородок та меж, — такі, на жаль і досі, підшепти чуємо з другого боку. І нікому з культуртрегерів, що з двох боків захожувались коло України „для її ж користи“, і на думку не спадало дуже просте розв'язання заплутаної справи, яке самим фактом свого істнування проказувало українське письменство: спасибі, сусідоньки любі, за впливи, за культуру, цівилізацію й такі инші гарні речі; я їх і візьму по спромозі, але хочу бути нарешті самим собою, а не вічною часткою, чи додатком, чи окрасою а чи й перлиною навіть для того або иншого сусіди. Таку власне відповідь давала та течія, що на українському лишалась ґрунті й виявлялась щиро-українським письменством. І це була єдина за данних обставин натуральна відповідь, і раніше чи пізніш, а вона мусіла пролунати так само неминуче, як неминуче випростується людина, що своє людське достоїнство зрозуміла. Це прикро, це неприємно для дбайливих сусідів, — може, але що ж діяти: Україна й так занадто довго своїм слухнянством давала їм утіхи, щоб нарешті дозволити собі вже хоч на цю маленьку прикрість

Усі три згадані рухи, звичайно, перехрещуються між собою, впливаючи один на одного і в письменстві, і в життьових стосунках. Про вплив української стихії на сусідів з обох боків була вже мова; тут я нагадаю ще декілька фактів громадської ваги, в яких виявлвлось бажання дійти до якогось ширшого порозуміння

digitized by ukrbiblioteka.org

між трьома претендентами на Україну. До нас дійшли перекази, що Падура в своїх агітаційних мандрівках по Україні перейшов був на лівий бік Дніпра й заходив до Котляревського з спеціяльною місією — нахилити цього тоді найвизначнішого з українських письменників до польської орієнтації. Падурі в його заходах не пощастило, але сама вже думка про порозуміння між діячами польського й українського письменства досить характерна. З другого боку, пактуючи у Василькові з росіянами-декабристами, той же Падура звертав увагу їхню на те, що зійшлись вони на українській землі і через те не треба б забувати й національних потреб того самого українського мужика, якого хати стали їм за притулок. Сам Рилєєв з своїми українськими симпатіями безперечно був під деяким впливом польських письменників, — принаймні він умів польської мови і з тим же Падурою знавсь особисто. В ті ж часи під враженням оцих перехресних впливів робиться в Київі перша спроба практичного порозуміння між трьома народностями, яка вилилася в форму „Общества Соединенныхъ Славянъ“ (р. 1823-го). Складене з українців, поляків та росіян, воно мало на меті, як каже історик Вас. Семевський, „установленіе дружественныхъ отношеній между этими тремя составными частями мѣстнаго населенія“ До тієї ж категорії фактів треба долучити й зв'язки тогочасного українства з масонством: до масонської ложі, як відомо, належав Котляревський, а другого українця-масона, Василя Лукашевича, обвинувачувано навіть у тому, що він наче б то заснував якесь „малороссійское общество“ на те, щоб домагатись незалежности України. Так перехрещувались і переплутувались ідейні течії на Україні, впливаючи одна на одну і разом, позитивно чи негативно, ведучи до одного — до національного відродження того народу, на землі якого все це відбувалось. Видимим знаком цього відродження й був той напрям, що цілком консеквентно ставився до місцевих національних потреб, що не цурався народньої мови, приглядався зглибока до народнього життя й виявився в українському письменстві. Зате ж і українці польської школи, і українці типа Гоголя по дві носили душі в грудях і хитаючись між тими двома душами, як Залєський та Гоголь, часто не знали, котрої слухатись, і ніяк не могли напевне вибрати, на яку їм ступити що-до України, її народу та його національного життя. Як українці, вони гинули через оте внутрішнє розполовинення, через оту фатальну дводушність; та ча-

digitized by ukrbiblioteka.org

сто гинули й просто як люде, не впоравшися з натурою, що таки свого домагалась.

Такий ото був той літературно-громадський фон, на якому довелось виступити українським письменникам після Котляревського. Як згадано вже, були вони мало не до одного всі лівобережці, тим то польська справа стояла од їх далеко й більш теоретично вони її знали та про неї міркували. Зате з стосунками в другий бік, до російського письменства й громадянства, їм так чи инак, а треба було покінчити зараз же. І от ми бачимо цілий ряд заяв, звичайно жартовливих формою, на зразок популярної в ті часи передмови „пасішника Рудого Панька", але досить рішучих змістом, в яких українці бажають визначити свою позицію до російського письменства, якось розмежуватися з ним. Крізь езопівську мову й часто несерйозну мову цих заяв просвічує все ж певність у тому, що своє письменство потрібне і що його не можна ніяким чужим, у данному разі російським, заступити. „Воно б то, бач, по-нашому Гарасько, а по-московськи либонь Горацій, — писав р. 1819-го Артемовський-Гулак у передмові до однієї з Горацієвих од. — О, вже вони хоч що, а перековерсають по-своєму, — там-то вже предивенна йому мова!" І навівши прикладів скілька „предивенної" тії мови, Артемовський-Гулак додає: „ще б щось сказав, бо язик дуже свербить, та цур їм! У нас, бач, уся старшина московська; чи то далеко до пені?" („Дещо про того Гараська"). Трохи згодом, і вже сміливіше, на ту ж таки тему обізвався Квітка. „Не второпають, — писав він, як сам каже, — „на догад буряків" — та й ворчать на наші книжки: „Ета нєшто почухонскі. Зачим печатать, кагда ніхто не розуміє?" — Гай, гай! — відповідає на такі закиди Квітка, — хиба ж тільки й світа, що у вікні? Тривайте-бо, панове, не дуже сікайтесь! Є ще на світі православне християнство, що вміють і люблять по-нашому читати. Не усе ж для Москалів, може б треба і для нас що-небудь, щоб і ми знаєте, не усе, а так дещо потроху дечого знали, а то по-вашому так ми так собі де нам за вами?" („Супліка до пана іздателя"). Теж од коша „врагові нетрудженому", що „нас же да нашим же добром почастував", дав р. 1835-го Бодянський (Ісько Материнка), присвятивши свої казки „матері моїй рідненькій, ненці старенькій, коханій, любій Україні" („Наські українські казки"). Не обминув тієї справи про „нас" та про „їх" у „Ластівці" р. 1841-го й Є. Гребінка, мотивуючи свої коло

digitized by ukrbiblioteka.org

українського збірника заходи потребою дати українському читачеві його мовою книжку. Видко вже тоді настигла потреба якось заявити право українців на літературне істнування, вважаючи на ті ворожі проти українства голоси, що починають озиватись серед російського громадянства й навіть у пресі. Питання про українське письменство, про його обсяг, про наслідки літературного відродження України носилися вже в повітрі, настирливо ставали на чергу дня, і хоч як мало українське громадянство підготоване було, щоб дати на них виразну відповідь, а мусіло її давати. І ми цю відповідь — коли не теорією, то фактами — маємо насамперед у літературній діяльности українських письменників.

digitized by ukrbiblioteka.org

Література.

Пыпинъ А. Н.— Панславизмъ въ его прошломъ и настоящемъ. СПБ. 1913.

С. Р. — Харьковская журналистика начала настоящаго столѣтія. „Кіевская Старина“, 1892, УІІІ.

Срезневскій В. — Украинскій альманахъ. Ib. 1895, І.

Срезневскій В. — И. Е. Бецкій, издатель „Молодика“. „Журн. Мин. Нар. Просв.“ 1900, ХІІ.

Пыпинъ и Спасовичъ — Исторія славянскихъ литературъ, т. II. СПБ. 1881.

Lipiński W. — Szlachta na Ukrainie. Краків, 1909.

Ліпінський В. — Данило Братковський. „Л. Н. Вістник“, 1909, II.

(Равита Ф.) — Михаилъ Чайковскій и козакофильство. „Кіевская Старина“, 1886, ІУ.

Франко Ів.— Шевченко героєм польської революційної легенди. Львів, 1901.

Франко Ів. — Король балагулів, А. Шашкевич, і його українські вірші. „Записки Н. Т. ім. Шевченка“, т. 57.

Рыльскій Ѳ. — Нѣсколько словъ о дворянахъ праваго берега Днѣпра „Основа“, 1861, ХІ-ХІІ.

Чорный М. (Рыльскій Ѳ.) — Съ праваго берега Днѣпра. Ibid. 1861, II.

Михальчукъ и Чубинскій П. — Поляки Юго-Западнаго края. „Труды этн.-стат. экспедиціи“ ..., т. УІІ. СПБ. 1874.

Драгомановъ М. П. — Евреи и поляки въ Юго-Западномъ краѣ. „Политич. Сочиненія“, т. І. Москва, 1908.

Пыпинъ А. — Эпизоды изъ литетатурныхъ отношеній малорусско-польскихъ. „Вѣстникъ Европы“ 1886, I-II; „Исторія русской этнографіи“, т. III.

Стебницький П. — Ріг Вернигори. „Л. Н. Вістник“, 1917, ІУ.

Козловскій Л. — Польскіе романтики украинской школы. „Голосъ Минувшаго“, 1913, II, УИІ.

Мочульський М. — „Українська школа“. Україна, 1917, I-II.

Франко Ів. — Іосиф Богдан Залеський. „Зоря“, 1886.

Корчинскій М. — Богданъ Залѣсскій. Къ 100-лѣтней годовщинѣ рожденія. Житоміръ, 1902.

Євшан М. — Залеський і Україна. „Л. Н. Вістник“, 1912, II.

Tretiak Józef. — Bohdan Zaleski do upadku powstania listopadowego. 1802-1831. Краків, 1911.

digitized by ukrbiblioteka.org

Tretiak J. — Bohdan Zaleski na tułactwie, 1831-1838. Краків, 1913.
Konopnicka M. — O Bohdanie Zaleskim. „Bibl. Warszawska". 1902, listopad.
Zdziarski S. — Bohdan Zaleski. Studium biogr.-literackie. Львів, 1902.
Колеса О. — Сліди впливу Жуковського в поезіях Б. Залеського. „Житте і Слово", т. І.
Колесса О. — Українські народні пісні в поезіях Б. Залеського. „Записки Н. Т. ім. Шевченка", т. І.
Лисенко Н. — О торбанѣ и музыкѣ пѣсенъ Видорта. „Кіевская Старина", 1892, III.
Русовъ А. — Торбанисты Грегоръ, Каетанъ и Францъ Видорты. Ibid.
Равита Ф. — Ѳома Падурра. Критическій очеркъ. „Кіевск. Старина", 1888, IX.
Франко Ів. — Нові причинки до історії польської суспільности на Україні в XIX в. „Записки Н. Т. ім. Шевченка", т. 45.
Житецкій И. П. — „Полтава" въ историческомъ и историко-литературномъ отношеніи. „Сочиненія Пушкина", изд. Брокгауза и Ефрона, т. III. СПБ. 1909.
Масловъ В. И. — Литературная дѣятельность К. Ѳ. Рылѣева. Київ, 1912.
Кулишъ П. — Обзоръ украинской словесности. IУ Гоголь. „Основа", 1861, IУ, IX, XI, XII.
Коробка Н. — Кулишъ о малорусскихъ повѣстяхъ Гоголя. „Гоголевскій Сборникъ русск. библ. Общества". СПБ. 1902.
Мандельштамъ І. — О характекѣ Гоголевскаго стиля. Гельсингфорс, 1902.
Ефименко А. Я. — Украинскій элементъ въ творчествѣ Гоголя. „Южная Русь", т. II. СПБ. 1905.
Дашкевичъ Н. П. — Статьи по новой русской литературѣ (про Пушкина й Гоголя). Петроград, 1914.
Каллашъ Вл. — Н. В. Гоголь и его письма. „Русская Мысль", 1902, II, III, УI.
Дашкевичъ Н. — Письма Гоголя въ изданіи Шенрока. СПБ. 1904.
Венгеровъ С. А. — Гоголь совершенно не зналъ роальной русской жизни. „Собраніе Сочиненій", т. II. СПБ. 1913
Овсянико-Куликовскій Д. — Собраніе сочиненій, т. І. Гоголь. СПБ. 1909.
Котляревскій Н. А. — Н. В. Гоголь. СПБ. 1911.
Житецкій И. П. — Гоголь проповѣдникъ и писатель. СПБ. 1909.
Стешенко Ів. — З ювілейної літератури про Гоголя. „Записки Н. Т. ім. Шевченка", т. 57—58.
Петровъ Н. П. — Южнорусскій народный элемент въ раннихъ произведеніяхъ Н. В. Гоголя. „Памяти Гоголя", Київ, 1902.
Каманинъ И. М. — Научныя и литературныя произведенія Н. В. Гоголя по исторіи Малороссіи. Ibid.
Перетцъ В. — Гоголь и малорусская литературная традиція. „Н. В. Гоголь — рѣчи" (въ Академіи Наукъ). СПБ. 1902.

digitized by ukrbiblioteka.org

Мочульскій В. И. — Малороссійскія и петербургскія повѣсти Гоголя. СПБ. 1902.

Грушевський М. — Ювилей М. Гоголя. „Л.-Н. Вістник“, 1909, III.

Єфремов С. — Між двома душами. Київ, 1909.

Грушевський О. — Гоголь і сучасна українська суспільність. „Записки Укр. Н. Т. в Київі“, т. 5.

Шелухинъ С. — Гоголь и малорусское общество. Одесса, 1909.

Яремченко О. — Чи М. Гоголь був наш? „Л.-Н. Вістник“, 1902, кн. VII.

Невірова К. — Мотиви укр. демонології в „Вечерахъ“ та „Миргородѣ“ Гоголя. „Записки Укр. Н. Т. в Київі“, т. 5.

Горбачевскій И. И. — Записки декабриста. Москва, 1916.

Семевскій В. П. — Политическія и общественныя идеи декабристовъ СПБ. 1909.

Коробка Н. И. — Польскія общества 20-х годовъ и декабристы. „О минувшемъ“. СПБ. 1909.

Єфремов С. — Масонство на Україні. „Наше Минуле“, 1918, III.

digitized by ukrbiblioteka.org

Розділ VIII.

Письменство 20—40 років.

Артемовський-Ґулак. — Квітка. — Боровиковський — Гребінка. — Метлинський. — Костомаров. — Другорядні письменники. — Характеристика Полтавсько-харьківської школи. — Література.

1.

Перший нового українського письменства твір з'явивсь, як знаємо, р. 1798-го. Автор його прожив потому ще десятки років, працюючи над обробкою того та й инших творів, і на його очах пройшли перші кроки відродженого письменства. Всі головніші авторі початкової його доби, аж до самого Шевченка, почали писати ще за життя Котляревського, і на них безперечно позначається його вплив сатирично-реального погляду на життя й літературної манери; але, з другого боку, потроху пробиваються й нові течії, як синтез чужих впливів з місцевими традиціями. Сантименталізм та романтизм, що один по одному домінували в літературному житті Західної Європи кінця XVIII й початку XIX віку, й на нашому прищеплюються ґрунті з деякими, правда, одмінами в залежности од місцевих умов та обставин. І вже перші чотирі десятиліття XIX віку чималі дають у нас здобутки на літературному полі й фактично цілком і до останку вирішають питання про можливість і потребу, а разом з тим і про будуччину нашого письменства, як самостійної серед слов'янських літератур парости.

Перший по Котляревському зажив великої слави, як український письменник — Петро Артемовський-Гулак (1790—1865), знаменитою казкою своєю „Пан та собака" почавши в сатиричному напрямі Котляревського, але незабаром прилучивсь до письменників романтичного напряму Ідея першого його твору, оте, —

digitized by ukrbiblioteka.org

Той дурень, хто дурним іде панам служити,
А більший дурень, хто їм дума угодити,

разом із нещасною долею бідолашного Рябка, що за вірну службу панських прийняв канчуків не трохи — одразу ставлять молодого письменника серед кращих сатириків свого часу. Дух здорового протесту проти кріпацтва йде з кожної рисочки Гулакової казки, та автор зараз же й сам ще пояснив, кого і що розумів він у своїй сатирі. „А доки ж буде нас зле панство зневажати?“ — пише він до Квітки, йому свою казку посилаючи та просючись з нею „до хати“ (до „Украинскаго Вѣстника“).

Пусти нас батечку, до хати!
Пусти та й склич сюди тих навісних панів,
Що воду із своїх виварюють Рябків;
Звели на струп Рябка їм підбіль прикладати, —
Адже ж то і над псом повинно жалість мати.

Непевности що-до змісту „Пана та собаки“ не могло бути після такого авторитетного коментарія. Артемовський одразу почав з такої високо-громадської ноти, що можна було в йому сподіватись визначного сатирика на сучасні болячки громадські. Не згірші були й дальші його спроби чи то з закраскою сатиричною, як „Перелицьовані оди Горацієві“, чи цілком романтичні, як „Рибалка“ й особливо популярний також в сусідніх письменствах (Міцкевич, Загоскин) український Фауст — „Твердовський“ Беручи сюжети своїх творів з скарбниці світового письменства (Біблія, Горацій, Гете, Красицький, Міцкевич), Артемовський лишається проте оригінальним поетом, бо всюди потрапляє навіть чужим сюжетам надати щиро-національного колориту та здорової власної індивідуальности. Мова у його сильна, яскрава, граціозна й легка навіть поруч деяких вульгаризмів; рясно розкидано свіжих образів, що надають принадности його поетичному стилю.

На землю злізла ніч. . нігде ані шиширхне,
Хиба то де-не-де крізь сон що-небудь пирхне.
Хоч в око стрель тобі, так темно на дворі:
Уклався місяць спать, нема ані зорі,
І ледве крадькома яка маленька зірка
З-за хмари вигляне, як миш із-за одвірка.
І небо, і земля — усе одпочива,
Все ніч під чорною запаскою хова („Пан та собака“).

Вже першими своїми творами Артемовський-Гулак закроївся був на першорядного поета, що почин Котляревського не тільки міг

digitized by ukrbiblioteka.org

далі посунути, але й підвести під його глибшу підвалину насущних інтересів життя. Але почавши так, на жаль скінчив він на облесно-роялістичних деклараціях та на таких просто страшних своїм зажерливим патріотизмом віршах, як незрівняне своїм цинічним тоном: „Чого ви пранці, розсвербілись?“ — де автор виявив стільки ж високо-державного патріотизму, скільки й наївности та нерозуміння обставин часу Чого ж пропав у Артемовського громадянин та разом і поет?

Насамперед, натура це була надзвичайно скептична, що на всіх і на все, і на самого себе, дивилась крізь окуляри якоїсь епікурейської філософії: „а все бридня“; поки живеш — на всі заставки живи, бо все одно „кирпата свашка“ — смерть прийде та й позбавить світового добра, — то треба ж їм натішитись і зажити до схочу. „І дрантя, і реброн — все хробаки з'їдять“, один усьому кінець — смерть, забуття. Це найлюбіша Артемовському думка, найчастіше він її проказує, і все до неї вертається. „Як не мудруй, а вмерти треба“, — каже ця філософія, то не минай же оказії хоч пожити добре. З надзвичайною силою оцю цвинтарну філософію висловив Артомовський у першій оді „До Пархома“:

> Покинеш все: стіжки й скирти,
> Всі ласощі, паслін, цибулю;
> Загарба инший все, а ти
> З'їси за гірку працю дулю.
> Чи соцьким батько твій в селі,
> Чи сам на панщині працює —
> А смерть зрівняє всіх в землі,
> Ні з ким, скажена, не жартує.

Ну, коли так, то чи ж не все одно, що там робиться на світі й що з Рябками коють, аби мені було добре за життя — такий практичний був висновок з тієї філософії, що всенька вкладається в три коротенькі слові: „а все бридня“ Бридня, коли хочете, навіть отой неминучий усього живущого кінець-смерть.

> Чи будеш жив, чи вмреш, Пархоме, — не журись,
> Журись об тім, чи є горілка!
> А є, так при на стіл! Частуй та й сам кругляй!
> Чи нам, Пархоме, треба скільки?
> То вже ж чи вкорочать свій вік, то вкорочай
> В шинку над бочкою горілки! („До Пархома“, II).

І може чи не найгіршим здається Артемовському отой докір, що ним закінчив він свій „Упадок віка“:

digitized by ukrbiblioteka.org

І марно як жили, так марно і помруть,
Як ті на яблуні червиві скороспілки,
Що рано відцвіли та рано й опадуть,—
Ніхто по їх душі та й не лизне горілки.
І років через сто на цвинтарь прийде внук,
Де грішні кости їх в одну копицю сперли,
Поверне череп їх та в лоб ногою — стук
Та й скаже: „як дурнями жили, так дурнями й померли!“

Думка про те, щоб не померти з практичного погляду отаким дурнем, що не вмів за життя пороскошувати — ось що збавило Артемовського і з поета-громадянина зробило веселого епікурейця за-молоду та похмурого буркотуна на старости-літах. Якусь дивно-циничну мішанину бачимо ми в Артемовському — мішанину високого ідеалізму з такої ж міри низьким практицизмом: то озвуться мрії молодих літ, то гору візьме ота цвинтарна философія: „а все бридня“ Сьогодні, напр., присвячує він тепле слово рідному краєві, кінчаючи щирим покликом:

Чи є ж в світі мати друга,
Як та Україна? („Іванчиній-Писаревій“).

А завтра вже глузує не тільки з тих, хто про ту матір дбає („не слинь, Паньку!“ — урезонює Куліша), а й самої матері не обмине уразливо-циничним жартом: померла мати — кажете?

А що ж робить, що сталось так?!
Царство їй небесне! („Козацька мати“).—

бо все, мовляв, бридня Ця вузько-практична философія одвернула Артемовського од високих пориваннів молодости, зробила з його і на кафедрі, і в письменстві чиновника, що нетерпляче виглядає ордена, шукає в йому натхнення й навіть фотографується не инакше, як з цілим разком хрестів та медалів: що знижує себе нарешті до тріскучих віршів на всякі „высокоторжественные случаи“ Практицизм забив у Артемовському той гарний матеріял на справжнього поета, що безперечно у йому був. Прочитайте-но його нескінчену, добродушно-глузливу „Справжню добрість“, „До Любки“, деякі переклади псалмів, а особливо надзвичайно граціозного „Рибалку“ — і ви побачите, що м і г б и дати за довгий вік свій цей чоловік, якого літературна спадщина вся зміститься на 3—4 аркушах друку, а з неї ж ще більшу половину треба одкинути, як непотрібне сміття! Ось, напр., неначе кований переклад відомого псалма:

digitized by ukrbiblioteka.org

Твій розум до мого—що небо без гряниць,—
Мій—порох перед ним і пада з ляку ниць.
Куди від духа я Твого і де сховаюсь?
Де від лиця Твого втечу я і прита́юсь?
Чи в небо полину, то й Ти ж на небеси,
Чи в пекло зсунуся, то й в пеклі Ти єси.
Позичу крила я у ранньої зірниці,
Край моря полечу, де й не літали птиці —
І там поспієш Ти рукою захопить,
Другою в глибині мене морській спинить („Пзал. CXXXIX“).

Ще краща, може, в своєму лаконизмі така, знов наче з мармуру витесана, характеристика лукавих людей:

Язик їх—патока, а думка не така:
Отрута лютая, лютіш од мишака („Псал. CXL“).

І майже поруч оцього міцного дужого вірша — солоденька водиця якої-небудь оди „На закінчення екзамена“, або — ще гірше — ганебно-беззуба злість на ввесь світ: на „химерних Пранців“ та „Ягли-чванців“, на „ярипудову Ляхву“, на Кошута й Мацціні, висловлена до того ж чисто салдатським складом і з такими дотепами, що в руки взяти соромно й огидно.

Колись Полевой надрукував був уїдливу епіграму на Артемовського:

Пускай въ Зоилѣ сердце ноетъ,
Онъ Артемовскому вреда не принесетъ:
Рябко хвостомъ его прикроетъ
И въ храмъ безсмертья унесетъ.

Кажуть, Артемовський до-віку пам'ятав Полевому цю образу. А тим часом жартома́ автор епіграми сказав щиру правду: „Пан та собака“ і взагалі ті поезії Артемовського, що навіяні були одним з тією казкою настроєм, справді забезпечили авторові довічне місце в історії українського письменства. Але разом і жаль вони на Артемовського будять за те, що не тільки не пішов він од їх у письменстві далі, а навіть поступивсь далеко-далеко назад за ті свої юнацькі твори.

2.

Слідом за першими зародками віршового письменства в оновлених формах починаються і перші спроби української художньої прози. Батьком української повісти був Григорій Квіт-

digitized by ukrbiblioteka.org

ка (1778—1843), що під своїми українськими творами підписувався звичайно псевдонімом — Грицько Основ'яненко.

Молодший сучасник Котляревського, малоосвічений, але з добрими культурними традиціями, з основами „сковородинства" що стало було немов познакою культурної того часу людини на Слобожанщині, — Квітка добрий шмат життьової дороги пройшов, поки на свою стежку письменника натрапив. Писати він починає допіру аж року 1816-го в „Украинскомъ Вѣстникѣ", та й

то спершу російською мовою. Про ті свої російські писання Квітка і сам згодом, під старість, згадує не дуже прихильно. „Съ таковыми познаніями, — признається він у листі до Плетнева, згадавши про вбогу свою науку, — писатели не бываютъ. Молодость, страсти, обстоятельства, служба заставляли писать, но какъ? — я въ то не входилъ. Еже писахъ — писахъ!" Був з Квітки звичайний тоді провинціяльний російський письменник, Фалалей Повинухин — і псевдоніма навіть собі добрав відповідного до тодішньої російської моди, — письменник, яких десятками постачала розбуркана провинція, але на яких згорда поглядала письменька столиця — всі оті столичні „Телеграфы" та „Телескопы", „Библіотеки для чтенія", „Сѣверныя Пчелы" згинув би отак собі Фалалей Повинухин згодом і ніхто б про його

digitized by ukrbiblioteka.org

не згадав, хиба що майбутній історик, переглядаючи пильно пожовклі листки старих альманахів, кинув би кілька поблажливих слів на його літературну могилу. І щоб вийти з болота провинціяльного аматорства на свіже плесо справжнього письменства — треба було переродитись. Треба було на щиро-народній стати — на Україні на український — ґрунт. Треба було зволітки з себе „ветхого чоловіка", отого Фалалея Повинухина, і на-ново вродитися — вже на Грицька Основ'яненка. Це й сталося вже в 30-х роках: „Супліка до пана іздателя" позначена 1833-м роком, „Маруся" написана трохи раніше. І тільки по такій операції, переродившись на Основ'яненка, давній Повинухин міг придбати, і придбав справді, і певне обличчя, і ходу добру, і блиснув таким хистом, якого мури довгого ряду літ од нас заступити не можуть, і нарешті перший у світовому письменстві взяв щиро-народницьку й народню ноту, дістав до рук своїх власну склянку, з якої й сам пив з достоїнством і яку нащадкам лишив не порожню. А всенька причина цього в тому, що Фалалей Повинухин на Грицька Основ'яненка переродився.

Як воно сталося — про це сам Квітка з щирою незґрабністю, простосердо оповідає в листах того ж таки столичного приятеля свого, Плетнева. „По случаю, — пише він тією російською мовою, що вже й тоді була анахронизмом, — былъ у меня споръ съ писателемъ на малороссійскомъ нарѣчіи.*) Я его просиль написать что-либо серьезное, трогательное. Онъ мнѣ доказывалъ, что языкъ неудобенъ и вовсе неспособенъ. Знавъ его удобство, я написалъ „Марусю" и доказалъ, что отъ малороссійскаго языка можна растрогаться. Здѣшніе предлагали мнѣ напечатать и я, предохраняя себя отъ насмѣшекъ русскихъ журналистовъ, написалъ „Салдацький патрет" Так народився Основ'яненко. Що це — випадок був? Ні, не випадок, хоча сам Квітка й поясняє його випадковими причинами. Народився він через те, що сам болюче відчував, як йому тісно в чужому вбранні того Фалалея Повинухина, як убрання це в однім місці муляє, в иншім само тріщить по цілому, а все загалом не одповідає насамперед правді життя та його непоборимим вимогам. „Мнѣ было досадно, — писав Квітка в иншому листі все до того ж Плетнева, — что всѣ летаютъ подъ небесами, изобрѣтаютъ отрасли (?), созидаютъ

*) Мабуть про Артемовського-Гулака мова.

digitized by ukrbiblioteka.org

характеры; почему бы не обратиться направо, налѣво и не писать того, что попадется на глаза?" Літав під небесами, вигадував якісь „отрасли" та „характеры" тобто небувале щось, і сам Фалалей Повинухин, як і цілий сонм инших провинціяльних та столичних Повинухиних. Основ'яненкові ж, який жив під чужим того Повинухина убранням, було цеє прикро, було органично не до душі й не до мислі. То була не література, а літературщина — бліда, анемична, вбога, позбавлена соків і красок життя, чужа йому й безконечно від його далека. Позбавлена свого літературного життя, Україна, по-за спробами власного письменства, жила тоді відгуками столичних змаганнів, переймаючи їх тільки формально, поки її письменні люде „літали під небесами" небувалі „отраслі" та „характеры" строючи. Та оглядаючись навкруги, бачили талановитіші люде, що вся ота літературщина тут ні дочого, що всі оті вигадки, од мови почавши й на високих „характерах" скінчивши, доброго слова не варті, коли рівняти їх до живого життя — до „того, что попадется на глаза" Воно вабило до себе очі своєю искрявою ріжноманітністю. Перед його живою мовою, перед потужною піснею яка бліда була ота позичена літературщина! І наш Фалалей Повинухин не видержав. „Живя въ Украинѣ, пріучася къ нарѣчію жителей, я выучился пониматъ мысли ихъ и заставилъ ихъ своими словами, — підкреслює Квітка, — пересказать ихъ публикѣ" Тільки і всього ніби, але з цим анемичний Повинухин помірає, а натомісць кремезна повстає постать Основ'яненкова.

Переродившись на Основ'яненка, себто виступаючи з українськими оповіданнями народньою мовою, Квітка починає — „Салдацьким патретом", ніби „латинською побрехенькою, по-нашому росказаною", але навсправжки таким реальним і навіть реалістичним малюнком, із самого життя вихопленим, до якого не додуматись було не тільки повітовим Повинухиним, а й столичним їхнім кумирам. І характерно, що Квітка знає, що робить. Почитайте лишень його „Супліку до пана іздателя": там він „на догад буряків", але досить виразно таки виказує, що „не усе ж для москалів: може б треба і для нас що-небудь" І мабуть ще більш переконала перерожденого в Основ'яненка Квітку, що став він на правдиву дорогу, ще одна річ, про яку теж маємо власне авторове посвідчення в цитованих вже листах до Плетнева. „Извѣстность моихъ сказокъ, — пише тут Квітка, — разохотила здѣшнихъ

digitized by ukrbiblioteka.org

переложить ихъ по-русски, и совершенно по-русски, точно какъ вы желаете. Слушаемъ въ чтеніи: и что же? Малороссы, не узнаемъ своихъ земляковъ, а русскіе зѣваютъ и находятъ маскерадомъ; выраженія, несвойственныя обычаямъ, изъясненія — національности, дѣйствія —характерамъ, мыслящимъ по своему, и брошено, хотя правду сказать, переводъ былъ сдѣланъ и вычищенъ отлично" Це одворотна спроба вернутись до Повинухина од Основ'яненка і вона, як argumentum a contrario, самим ділом довела останньому всю анемичність першого. Риса надзвичайно цікава й характерна. Спроби такі робили всі наші тиєї доби письменники, аж до самого Шевченка — і результат завжди один і той самий: нічого путнього не виходить. Та й не могло вийти, бо це ж було вороття назад, до безсилого і безґрунтовного Повинухина, до безнадійного провинціялізму, себто до того щабля, що його український письменник вже був переступив з того моменту, як став українським письменником. Вертатись од того, що бачив і на що озивався кругом себе, од реального малювання живого життя й живим у данних обставинах словом, до того, що Квітка назвав був літанням по-під небеса, — це вже психологично було занадто важко. Піднестись до Основ'яненка Повинухин міг, вирісши, але Основ'яненкові до Повинухина впасти, змаліти — це було б уже надприродньою річчю, справжнім, глибоким і непоправним занепадом. Український письменник міг стати чимсь оригінальним у своєму крузі, російський же в обставинах українського життя засужений був фатально на рабське копіювання централістичних зразків, себто на дійсно-глибокий провинціялізм, з якого не було нікуди ходу. Літературна доля такого-от Гребінки, як побачимо згодом, дає найкращий тому приклад, яким було небезпечним вороття назад до перейденого вже Повинухинського етапу. Це розумів Квітка, коли заявляв, що своїх Марусь та Галочок він не може, не вміє описувати инакше, як по-українському.*)

---

*) З творів Квітки російською мовою найбільш популярні були його романи — „Панъ Халявскій“ та „Жизнь и похожденія Столбикова“ і деякі комедії, як „Дворянскіе выборы“, „Пріѣзжій изъ столицы“, то-що. З останньою зв'язано один історичний епізод, а саме питання про джерела Гоголевого „Ревизора“, якого дехто вважає за наслідування названій комедії Квітки.

digitized by ukrbiblioteka.org

І от коли анемичний Повинухин справді міг здаватись „ужасным провинціаломъ“ для всяких столичних письменників, то з Основ'яненком инша вже була справа. Правда, літературні диктатори того часу пробують і про Основ'яненка тієї ж поблажливо-глузливої пісеньки заспівати. Але тут вони вже сами попеклися й незабаром спали з тону, не доглянувши, як сучасники, того факта, який нам, нащадкам, кидається сам у вічі. Українські повісти Квітки з народнього життя були на всьому світі першими, в яких реально змальовано селянське життя. В світовому письменстві це був перший голос про народ, навіяний щирою до його прихильністю, бажанням знайти, як сам Квітка говорив, „героїв і героїнь у квітках і запасках“, показавши, що і під простим сіряком людське серце б'ється. З цього погляду українське письменство першим промовило своє слово в оборону селянських мас і веде перед що-до народницьких симпатій між усіма письменствами на світі. Французська й німецька літератури, в особах Жорж-Занд та Ауербаха, опізнились проти нашого автора на якийсь десяток літ; російська з Тургеневим іще більше.*) З Основ'яненком у світову літературу вступив мужик — та потріпувана і зганьблена маса простолюддя, що незабаром займе своє місце в письменстві на покуті й зовсім змінить його колись салонове обличчя. А що це був український мужик, то петербурзські мудрагелі попробували були його висміяти: провинціялізм, мовляв, — але ніяке глузування й ніяке трактування згорда не можуть з-перед наших очей закрити факта світової ваги. А факт маємо такий, що цей „провинціалъ ужасный“, цей висміюваний колись письменник, цей Основ'яненко нову розпочав сторінку в історії світового письменства, і саме тому, що лишивсь „провинціялом“: „живя въ Украинѣ, — ще раз нагадаємо цитовані вже слова, — пріучася къ нарѣчію жителей, я выучился понимать мысли ихъ и заставилъ ихъ своими словами пересказать ихъ публикѣ“ І коли од пишних на той час диктаторів літературних і слід пропав, — хто ж бо й справді тепер може читати якогось там Барона Брамбеуса? то

*) „Французські Георгики“ Жорж-Занд („Monny-Robin“, „Melchior“, „Jeanne“, „François le Champi“, „Petite Fadette“ і ин.) почали з'являтися з 1841 р.; Ауербахові „Dorfgeschichten“ — р 1843, „Деревня“ й „Антон Горемыка“ Григоровича — р. 1846—1847, „Записки охотника“ Тургенева — р. 1846.

digitized by ukrbiblioteka.org

скромний Основ'яненко от і зараз ще викликає сльози на очах у багатьох із своїх читачів.

В зазначеному допіру надзвичайному, здавалось би, факті пріоритету нашого письменства власне нічого немає дивного Молоді письменства — а таким було до якоїсь міри й українське після деякого занепаду літературної традиції на Україні, — взагалі менше зв'язані умовними традиціями й формами, ніж ті, що розвиваються без упину, — це з одного боку. З другого — стаючи вже самою мовою своєю на ґрунт щиро-народній, демокракратичний, українське письменство повинно було й сюжети брати щиро-народні, і демократичну, народнолюбну ноту тягти в обробці тих сюжетів. Мова до певної міри й самий зміст визначала. Сам батько української повісти пояснює своє захоплення народніми сюжетами саме оцими причинами і з означеного погляду. Ми вже знаємо, як про це говорив Квітка в приватних листах, але такі ж думки разом з першим своїм українським оповіданням висловив він і прилюдно, друком. Перелічивши відомі тоді українські віршові твори Котляревського, Артемовського та Гребінки, Квітка додає: „та є й другі-прочі, що на стихах — на стихах, а то таки і просто розмовою пишуть“, — отже, виходить, не тільки до жартовливих віршів здатна українська мова, а й до поважного прозового оповідання. „За цюю вигадку, — писав Квітка до видавця „Утренней Звѣзды“, що не цурався в своєму збірнику й українських творів, — аж тричі тобі дякую. Нехай же знають і наших! Бо є такі люде на світі, що з нас кепкують і говорять та й пишуть, буцім то з наших ніхто не втне, щоб було, як вони кажуть, і звичайне і ніжненьке, і розумне і полезне, і що, стало бить, по нашому опріч лайки та глузування над дурнем більш нічого не можна й написати“ („Супліка до пана іздателя“). Ще виразніше, стаючи вже цілком на національну позицію в письменстві, висловивсь Квітка в одному з листів до Максимовича. „Мы должны, — пише він, — пристыдить и заставить умолкнуть людей съ чуднымъ понятіемъ, гласно проповѣдующихъ, что не должно на томъ языкѣ писать, на коемъ 10 милліоновъ говорятъ, который имѣетъ свою силу, свои красоты неудобоизъяснимыя на другомъ, свои обороты, юморъ, иронію и все какъ будто у порядочного языка“ З цього бачимо, що не сами тільки місцеві традиції водили пером Основ'яненка, а й цілком ясно таки позначена національна свідомість, яка вміє цінити свою мову вже за-для неї самої, за-для її

digitized by ukrbiblioteka.org

абсолютної вартости навіть без усяких практичних міркуваннів. Нічого й говорити, що на такому ґрунті цілком натурально було Квітці висловити бажання: „що як говоримо, так і писати треба“, — і цим Квітка ясно сформулував найперше і найголовніше домагання всякого письменства, що на живій мові народу розростається. Та ці Квітчині домагання народньої мови й життьового змісту в письменстві, як згадано, мали ще одну коштовну рису: вони були овіяні прихильністю до простого народу, тими народолюбними ідеями, що служать окрасою всякому письменству. Погляньмо ж тепер, як ці думки прикладав до діла в своїй літературній практиці сам автор.

Ганна Григоровна, жінка Квітчина.

Народолюбний, демократичний, щиро-гуманний напрям прийшовся як-раз до Квітки, що був людиною надзвичайно чулого серця та м'якої вдачі й виховався до того ж у традиціях і під впливом гуманистичної философії Сковороди, та й у житті повсякчасно перебував у товаристві такої високо ідеальної особи, як його дружина Ганна Григоровна. Обставини виховання, релігійного переважно, і потім чотирі роки перебування в манастирі в ролі справді таки трудящого послушника — глибоко прищепили Квітці релігійний світогляд: жива натура, навпаки, тягла його на арену громадської діяльности, кидаючи ним од університета до

digitized by ukrbiblioteka.org

театра і клуба, од театра до просвітних заходів і заснування шкіл, звідси до журналістики, до громадської діяльности. Як шуткома характеризувала його сучасна епіграма, Квітка.

> Былъ монахомъ, былъ актеромъ,
> Былъ поэтомъ, былъ танцоромъ, —

але всюди вносив він запал щирости, шукав усюди живої людини й сам нею не переставав бути ніколи. Живих людей шукав Квітка і в письменстві, і через те й було йому так досадно з тодішньої російської літератури, що літала по-під небесами, „творючи характери", й нехтувала тією невичерпаною скарбницею характерів, що саме життя постачало. Через те і його власні повісти дають цілу галерею таких живих постатів. Нехай би з боку він до них заходив — чи то малюючи вищі прояви людської натури, чи дивлючись на світ крізь призму добродушного юмору — всюди в свої твори вносить Квітка свою людяну симпатичну вдачу. Юмор його — не ущипливий, колючий жарт Ювенала, це лагідна, м'ягка посмішка людини, що теплотою сердечною вміє й гіркеє слово загріти. Він не картає, а добродушно всміхається над людськими вадами; він не просто малює своїх героїв у свитках та героїнь у запасках, а навчає. Навчителем був Квітка не тільки в отих дидактичних, навіть на свій час досить наївних „Листах до любезних земляків", але і в повістях, і цей неодмінний елемент дидактичности, не самими образами, а й авторськими ремарками виявлений ,придає принадно-наївного тону його писанням і тієї манери, що довгий час здавалась сантиментальністю. Та з Квітки не сантиментальний був письменник. Його, тодішнім кажучи термином, „чувствительность" не з вимагаготів літературної моди випливала, а з серця, повного гарячої до людей любови; це не штучна манерність, а притаманна манера, непідроблене чуття, непозичена щирість. Через те й за наших часів не так то вже зрідка стрінути людей, що можуть плакати над Квітчиною „Марусею"

Не раз зазначала вже критика, що саме-от у жіночих образах, які вийшли з-під пера визначних письменників, найкраще можна пізнати національну вдачу, національний дух, саму навіть ідею національну кожного народу. Адже завжди і всюди жінка творила й охороняла домашнє огнище, під її доглядом та піклуванням були оті „хатні пенати", отже й традиції роду, а значить і самої породи певного ґрунту людей. Натурально, що саме в жі-

digitized by ukrbiblioteka.org

ночих постатях своє знаходять уживленя найтиповіші вияви національного духу, найглибші його ознаки та разом і ті ідеальні змагання, які хвилюють почуття, якоїсь глибоко-інтимної і надзвичайно принадної собі набираючи риси. Гретхен Гете, чудові постаті жінок у Диккенса, Пушкина — Тетяна, низка звабливих образів у Тургенева, жінка-патріотка у польських письменників і т. и. — на ввесь світ уславилися, і ми не тільки зазнаємо від них утіхи, читаючи, як од образів краси, але й дістаємо спроможність зазирнути до національної істоти даного народу, краще зрозуміти, чим він живе. У нашому письменстві майстром на такі типово-українські ідеальні образи був Квітка; його жіночі постати варті того, щоб заняти своє місце в галереї світового письменства. Критика наша вже в перших своїх спробах це була завважила і на цьому спинилася виразно. „Написав Квітка свою повість „Маруся“, — так писав ще Куліш на новий вихід Квітчиних повістей, — хто не прочитає її, всяке плакало. Чого ж плакати, читаючи „Марусю“? Хиба її доля дуже нещаслива? Ні, тут не печаль обгортає душу — не з цієї криниці течуть у читателя сльози. Душа тут обновляється, вбачаючи пишну красу дівочу і чисте дівоче серце. Це не Маруся в нас перед очима: це наша юность, це тії дні святі, приснопам'ятні, як і в нас було красно, чисто і свято в серці. Побачили ми себе в тій дівчині, пишній красою і непорочній серцем, мов глянули в воду на свою молоду вроду — і як же то нам жити на світі схотілось!“ Куліш дуже добре підглядів ті ідеальні риси дівочої чистоти й юної свіжости, якими сяє Квітчина Маруся, цей справді високо-принадний образ української дівчини, наділений од автора усіма прикметами національної краси, физичної й духової. До якої міри може занестися в своїй любови українська жінка, показує Квітка в Галочці („Щира любов“), яка дійсно усе своє життя занехаяла за-для милого, себе забула, аби йому було добре, і цей подвиг життя донесла аж до гробової дошки непорушно. Та Квітка не тільки в таких „неземних“, мовляв виразом одного критика, ідеальної вдачі істотах кохався, не тільки малював пасивної натури жінок. Ївга („Козирь-дівка“) теж жертвує собою за-для коханого, але жертвує активно, кохання дає їй і крила орлині, надихає енергією без краю, водить нею по всіх митарствах соціяльно-державного пекла, — проте несплямованим проносить вона крізь них своє почуття, щоб віддати його визволеному її заходами обранцеві. Це вже такої жінки тип, що

digitized by ukrbiblioteka.org

в старовину бралась до зброї, щоб оборонити родинне огнище, була не тільки товаришем і помічницею чоловікові, а частіше навіть перед вела, головувала в родині. Нову цього типу варіяцію бачимо в Оксані („Сердешна Оксана"), в цьому традиційному образі українського письменства, на віки вічні вирізбленому в Шевченковій Катерині. Та ж таки природня енергія й мужність дала Оксані сили витерпіти наругу і не тільки з праведної пути не звихнутись, а й инших на праву стежку напутити. Чотирі жіночі постати Квітчині являють собою ріжні сторони у вдачі української жінки взагалі. Маруся й Галочка з одного боку, Ївга та Оксана з другого — з перевагою у перших ідеальних мотивів і з твердою практичністю цих двох — добре єднають чисту вдачу української жінки, її велику силу любови й саможертви з її ж таки енергією та незломністю — ті риси, що роблять з неї самостійну особу і в індивідуальному, і в громадському житті. Запашними квітками розцвіли ці благоуханні жіночі постати в творах батька української повісти, і маючи велику ціну сами по собі, служать разом і тій загальній ідеї, якою перенято всі до одного Квітчині твори.

Яка ж це ідея?

В одному, на мою думку, з найкращих з художнього боку оповіданнів своїх, у „Перекотиполі", Квітка дає зразок того, як правда перемогла й подужала неправду, виявивши її через такого випадкового й німого свідка, як степове бадилля. Мотив це в світовій літературі досить звичайний, але Квітка надав йому свіжих фарб і цілком самостійної обробки. Мені здається характерним для Квітки вже само те, що він зацікавився таким сюжетом. Оцей потяг до правди, неустанне шукання її й повнісенька віра, що правда переможе навіть там, де, здавалось би, жадних на те виглядів немає—це головний мотив Квітчиних творів і власне всі вони в тій або иншій формі, позитивну чи негативну дають ілюстрацію до питання, як жити по правді, або виставляючи просто ідеал правдивого життя, або показуючи, що робиться з людьми, коли вони одбігають од того найвищого мірила людських учинків. Правду Квітка розуміє широко, перед лицем її на цім світі всі рівні: всі тут, каже Квітка, „такі ж гості, як ти і усякий чоловік — чи царь, чи пан, чи архиєрей, салдат, чи личман" („Маруся"). За наших часів це трюїзм, але не забуваймо, що за Квітки инші думки панували, инший і погляд був на личмана, на кріпака, на трудящого взагалі

digitized by ukrbiblioteka.org

чоловіка. І всіма своїми творами Квітка протестує проти поділу людей на вищих і нижчих, дарма що жадним не обізвався словом проти кріпацтва і не в йому бачив сучасне лихо світове. Лихо для його було найстрашніше в моральному занепаді людини, добро і правда — в моральній висшості людської природи. Звідси й виникає у Квітки нехтування соціяльної сторони людського життя та моралізаторський тон його оповіданнів, їх дидактична тенденція, що скрізь проглядає од першого й до останнього оповідання. Подекуди й шкодить художній цілості оповідання ця тенденція і читач з досадою од неї одмахується; подекуди вона міцно злютована з самим змістом, випливає з образів і читач мимоволі вбірає її в себе разом з художніми образами. Але без науки, без моралізування не можна собі уявити Квітки, як не можна й одібрати од його отого невпинного шукання життьової правди. Правди шукає Наум Дрот („Маруся") і знаходить її в покірливості перед тим, що вважає за вищу волю. З-для правди побивається Тихін Брус („Добре роби, добре й буде"), що принципом життя поставив широку формулу: „брат наш — усяк чоловік, хоч з нашого села, хоч з другого, хоч з города, хоч німець, хоч турок, — усе чоловік, усе боже созданиє", і практично свою діяльність звів до того, що „треба т у т заробляти, щоб т а м від нього (Бога) милость мати" Через те ось і вражає таким дисонансом дивовижний кінець сього оповідання — з тією медалею нещасною, бо він величню і вічну ідею цілого розмінює на дрібняки хвилинної суєти. Задля правди терпить знущання і правди добивається Івга („Козирьдівка"), що не розуміє навіть, як можна спинитися на половині дороги, не дійшовши цілої правди. Ради правди зреклася власного щастя і світ собі зав'язала Галочка („Щира любов"), що мала право сказати „я сполнила самий святіший закон його (Бога): душу мою положила за мого друга, щоб відвернути від нього горе! Себе не змогла, не здужала зберегти Я старалася не змогла я чоловік". Правду знайшов Петро („Сердешна Оксана"), що мав досить сили в собі, щоб простити за зневажене кохання і своє розбите серце віддав таки любій людині. Правдою керуються герої повісти „Божі діти", та й зміст инших оповіданнів, навіть жартовливих анекдотів, можна скрізь звести до примату правди в людському житті. Не кожного разу ви згодитеся з автором щодо вартости його правди. Иноді вона здається вам, а надто тепер, прописною правдою; иноді, як у згаданому медальному епізоді з

digitized by ukrbiblioteka.org

Брусом, вона аж верне од себе, — але-все таки ви не можете з-поза героїв не бачити особи автора, що не з холодним серцем ставиться до насущних, здавалось йому, питаннів. Ставлючи за найпершу повинність натури людської моральну чистоту, особисту правдивість та добрість, Квітка й шукав зразків цього в людях і найлюбіші йому постати були ті, що „душу свою полагають за други своя“ в якомусь чистому, ідеальному пориві. За-для цеїї правди ідеальної він навіть правдою реальною, правдою життя ладен був поступитись, — ось звідки взялись у його ті добрі справники та губернатори, що, немов класичний отой deus ex machina, з'являються на допомогу доброчинним героям, коли драговина життя от-от має їх засмоктати. Квітка дуже добре бачив увесь нелад сучасного життя і сам завдавав йому досить иноді дошкульних ударів, малюючи здирство, кривосуддя, продажність („Конотопська відьма“, „Козирь-дівка“, „Шельменко“, „От тобі і скарб“ і т. и.), але все це знов таки брав вєн як особисті вади, як г р і х и проти тієї правди самоотверження, яку над усе ставив він у житті. Він і в думках собі не покладав, що ці вади мають підвалину в соціяльному ладу, — більше, соціяльні кривди не істнують для нашого письменника, хоч не раз до них він так щільно підходив, що треба було один тільки останній ступінь ізробити, щоб зрозуміти, де корінь і сила усього лиха. І Квітка того ступіня останнього не зробить. Здається, трудно й уявити собі картину соціяльного розпаду страшнішу над ту, що змальовано в повісті „Козирь-дівка“, коли Ївга ходила правди у всякого начальства шукати, і ці сторінки своїм живим реалізмом мабуть чи не найкраще з усього, що написав Квітка. Типи отих „судящих“, од низу до самісенького верху, що „вони на те судящі, щоб підписувати, а на те секретарі, щоб писати, як їм хочеться“, змальовано так реально і з такою правдою художньою, що можуть бути вони найдужчим документом проти того загального ладу, який їх плодить і їм потурає. Що ж Квітка? — Раз тільки не видержав і дав загальний, синтезуючий штрих: „вже начальники позбігалися, як тії мухи до меду, бо вже звісно, що кому припаде біда, кому лучиться лихо, а судящим то відсіля, то відтіля перепадуть хаптурки, попаде дещо і у кишеню: в о н и н а т е с у д я щ і“ Але це випадок, автор усе-таки кінець-кінцем обмежиться безсилим: „лиха година з такими судящими“, або вичитає їм нотацію: „коли ти суддя, так покинь і карти, і жарти, і усякії скоки. Дав Бог день — їйди до свого діла

digitized by ukrbiblioteka.org

та розглядай пильно, щоб усе по правді зробити, а опісля вже й гуляй“ І як найвищу інстанцію, згадає він їм хиба що на тому світі кару: „Нехай лишень ніс поткнуть о т - т у д и! Згадаються їм і бублички, і сахарець, і родзиночки, і усе-усе. Не минеться і те, що не знаючи діла, тільки підписували за секретарем; ніщо не минеться“ Мала це втіха для сьогосвітських Левків та Ївг і лиха знайшли б вони, а не правди за такого ладу. І щоб не дати їм пропасти, щоб таки правда зверху була, не зостається нічого иншого, як доброго губернатора вигадати, нанизуючи випадок на випадок наперекір усякій правді — і реальній, і художній.

І так у Квітки всюди. Без усмішки не можна тепер читати, напр., його „Листів до любезних земляків“ з наївними порадами жити великими сем'ями, не ділячись, тікати од „проклятої горілочки“, працювати („сюди-туди мотнися, сокиркою порубай, ціпом помахай, скотинкою пороби“) та дбати про чорний день, кидаючи всі зайві гроші на схованку в забиту скриньку. В „Листах“ довелося Квітці вперше говорити на цілком соціяльні теми, довелося згадати й кріпацтво — питання, яке він систематично обминає в своїх повістях, — і от яка ідилія вихопилася з-під його пера: „як над казенними справник або становий порядкує, об подушнім і усякім зборі хлопоче, роботи загадує і усякий порядок дає, так над своїм підданним усяк помішик убивається (!), подушне розпреділя, порядок дає і защища їх від усяких обид чи по сусідству, чи від чого б то не було; некрут дає по своїй волі кого і скільки слідує, і усяке таке, як є у своєму господарстві. З а т е (!) вони повинні поміщику своєму робити, слухати його у всякім ділі і як отця і начальника почитувати; а через те облегчениє є начальству: вже їм нема хлопот прямо з мужиками“ і т. и. Що це — кріпостник завзятий пише? Ані трохи, — просто людина, для якої зверхні обставини життя дуже мало що важать, а через те заведений соціяльний лад мусить бути недоторканим; ця добра собі людина навіть не журиться питанням, чи підкреслене у нас „за те“ справді стоїть у якомусь логичному зв'язку з „клопотом“ пановим, бо для неї особиста мораль, а не громадські форми на першому стоять плані. Так само і з державним ладом. Заохочуючи, напр., платити податки прикладом Христа, що своє „кесареве кесареві“ оддав грішми, з риби винятими, автор цілком забуває, що тепер таких чудодійних грошей не буває, і через те вся його наука б'є якось по-за мету, яку він собі націлив. Кінець-кін-

digitized by ukrbiblioteka.org

цем ось на яку вбогу, пісну мораль зводяться у Квітки неначе силоміць видушені міркування, на громадські теми: „поперед усього вчіте їх (дітей) Богу молиться, до церкви божої ходити, начальників і батька й матір слухати, старших себе шанувати і против усякого, хоч против меншого себе, звичайним бути“ („Листи до любезних земляків“). На більше не спромігся наш симпатичний автор, хоча дуже близько стояв був од зовсім иншої науки. І тим ближче, що картини його з панського побуту багато подають антитез до змальованої допіру ідилії в людських стосунках.

Он до яких мизерних результатів довело нехтування громадської сторони в житті людину, що вміла добре спостерегати життя й мистецько його малювати. Оте нехтування викривило цим разом його художнє дзеркало, в якому поруч дійсного життя, що хотів автор показати (згадаймо — „почему бы не обратиться направо, налѣво и не писать того, что попадется на глаза?“) — часто одбивалась нігде в світі небувала й неможлива ідилія добрих начальників, гарного життя під панською рукою, чудових порядків там, де вся держава, мов червою, кривдниками кишіла й була „черна неправдой черной“, мовляв один із Квітчиних сучасників. Те ж саме викривлене особистими поглядами дзеркало одбило в собі й надзвичайний роялізм Квитки, що иноді доходить до блюзнірських, як на релігійну людину, порівнаннів, і цілковите нерозуміння таких політичних подій, як напр. польське повстання. Квітка на все кругом дивиться очима непоправного романтика, що в своїй душі утворив собі якийсь ідеальний лад і міцно за його держиться, хоч би яке каміння прездорове сипалось йому на голову, руйнуючи рису за рисою того ладу й саму правду його розбиваючи на друзки. І скільки для нас може бути симпатичний отой особистий ідеалізм такого романтика з його невпинним шуканням правди та несвідомим демократизмом, стільки ж повинна бути антипатичною його громадська низькоокість, що не може звести в систему правду особисту з правдою громадською й зв'язати їх міцною ниткою синтезу. Симпатична й гарна особисто людина, Квітка був жертвою свого панського походження й становища, однобокого виховання й малої освіти і це все заважало йому шукати не самої правди особистої, а далеко ширшої й міцнішої правди громадської, що вбірає в себе, як частину, і ту любу Квітці особисту правду. Згадуючи нашого письменника добрим словом, як батька української повісти й творця чудових типів, особливо жі-

digitized by ukrbiblioteka.org

ночих, ми все ж повинні одкинути цілком мало не всю його моральну науку — вузеньку й дрібну та навіть і для свого вже часу негодящу.

3.

Кругом Артемовського-Гулака й Квітки, цих двох центральних фигур в українському письменстві 20—30 років, стоїть чимало инших письменників, як Боровиковський. Гребінка, Бодянський, Максимович, Метлинський А., Костомаров, пізніше — Петренко, Забіла, Афанасьєв-Чужбинський, то-що. З них такі, як Максимович та Бодянський більш належать українській науці, нїж письменству в тіснішому розумінні; иншим маємо дати місце тут, як літературним працьовникам, що в гурті творили той фон, який неодмінно повинен бути для більших письменників, і хоч по-части задовольняли потребу в українському художньому слові.

Боровиковський Лев (1811—1889) почав писати по українському, теж бажаючи показати, що „мнѣніе ложно, якобы языкъ малороссійскій способенъ только для выраженія смѣшного и низкаго". Як на ті часи, була це досить характерна у нас літетературна постать. Почавши писати під впливом подій літературного відродження, Боровиковський шукає нових стежок для письменницької роботи в тих течіях, що рясно постачала світова література. У чужих письменників — у Жуковського, Пушкина, у Міцкевича — в формі чи то перекладів чи переробок тільки знаходить він задоволення своїм літературним змаганням. Самостійних поезій у нього не багато („Чорноморець", „Волох"), коли не рахувати байок, теж на інтернаціональні здебільшого сюжети. Видані р. 1852-го „Байки і прибаютки" Боровиковського тепер мало відомі, хоч трапляються серед них досить дотепні варіяції на популярні байкарські сюжети, та й оригінальних чимало, оброблених лаконично, подекуди сильно і вдатно. Боровиковський дуже рано зійшов з літературного поля й замовк, наче й не було його на світі: після згаданих „Байок і прибаюток" його ймення ми вже ні разу не стрінемо в літературі, хоч автор живий був цілі ще десятки років.

Проте з Боровиковським увійшло до нашого письменства дещо таке, з світової скарбниці, що поставило його ім'я в історії письменства досить твердо. Вже в Артемовського-Гулака ми стрі-

digitized by ukrbiblioteka.org

лися були з відгуками на ту потужну течію в письменстві, що під титулом романтизму буяла тоді по всьому літературному світі, старих богів перекидаючи й нові втоптуючи стежки для думки людської, підіймаючи перші прапорі народництва в літературі. Я вже згадував, як припадав цей напрям до нашого письменства, що разом з літературним несло і національне відродження, на гаслах народности засноване, — і симптом романтизму знайдено у всіх наших письменників початової доби. Типово-романти́чним напр.

Лев Боровиковський.

твором був Артемовського-Гулака „Рибалка", на позичений у Ґете мотив, з усіма прикметами й аксесуарами цього літературного напряму: з фантастичним сюжетом, з народніми персонажами, з перевагою почуття, з вільною манерою вислову, що вже була сама протестом проти класичної умовности. Але справжнім батьком романтизму в нашому письменстві був таки Боровиковський: у старших письменників було це тільки епізодично, його ж уся літературна діяльність минає під знаком романтизму. Од його самого ми знаємо, що він мав написаних аж дванадцять балад, заснованих на українських народніх переказах. На жаль, вони свого часу не дістались до друку і мабуть до нас не дійшли. Надрукована тільки одна з них, але саме така, що найтісніше виказує зв'язки нашого письменства з світовим, бо на українському ґрун-

digitized by ukrbiblioteka.org

ті прищепила той сюжет, що обійшов був свого часу всі європейські літератури.

Року 1774-го з'явилась знаменита „Leonore“ німецького романтика Бюргера, що носить на собі виразний вплив англійських пісень Персі та перших творів Гете. Ця балада потягла за собою цілу низку наслідуваннів по всіх європейських літературах, між иншим у слов'ян: по-російському її переробляє Жуковський („Людмила“ 1808 р. та „Свѣтлана“ 1812 р. а потім і од слова до слова перекладає); по-польському Міцкевич („Ucieczka“) і Зан („Neryna“) і т. и. Через слов'янські переробки нарешті, р. 1829-го, цей популярний сюжет про мерця-жениха, не чужий українському фольклору, заблукав і до нашого письменства в формі балади Боровиковського „Маруся“. Рівняючи цю баладу з її сестричками на всяких мовах, бачимо, що найближче вона стоїть до Жуковського „Свѣтланы“ але те ж таки порівнювання доводить, що український автор не йшов безоглядно за своїм зразком, а вільну мав руку, в основу своєї праці поклавши фольклорний матеріял та інтернаціональних пейзанів Жуковського на справді таки реальний поставивши ґрунт. „Його Маруся, — справедливо завважив Франко, — то не костюмована Світлана, то українська сільська дівчина; її суджений — то не сантиментальний коханок у селянськім костюмі, але український парубок, що приїздить до своєї суженої „з щирою любов'ю“, але не говорить нею про ту свою любов, тільки про те, що потрібно їм для того, аби „сповнити закон“, повінчатися відповідно до українських народніх звичаїв:

Вибірайте старостів!
Хай музика грає!
Русу косу розплітай,
Хусточки заготовляй!

Отже „Марусю“ Боровиковського треба поставити в ряду тих творів, що прилучили наше письменство до однієї з загальноєвропейських літературних течій, а самого автора вважати за осадчого на нашому ґрунті романтизму, який згодом яскраво одбився надто в творах Метлинського, у перших поезіях Шевченка, та озивався навіть і в декого з пізніших поетів (Яків Щоголів). Рано замовкнувши, Боровиковський проте тривкий лишив по собі слід у нашому письменстві.

digitized by ukrbiblioteka.org

Більшої з художнього боку ваги була літературна діяльність Євгена Гребінки (1812—1848), якому високовартні „приказки“ забезпечили на довгий час ім'я в історії письменства. Ще на студентській лаві починає Гребінка перекладати на українську мову Пушкинову „Полтаву“ (1831—1835), потім пише згадані вже приказки (вийшли в Петербурзі 1834 р.) та инші свої вірші, які так припали були до вподоби тодішньому громадянству й великої здобули популярности молодому авторові. Ці українські твори понаписував Гребінка, спочиваючи по військовій службі на селі на Полтавщині. Але перебравшись до Петербургу, починає він працювати і в російському письменстві — й потроху рвуться у його ті нитки, що прив'язували його до рідного краю, він усе далі одходить од українського письменства, йдучи слідом за геніяльним земляком своїм Гоголем. Російською мовою понаписував Гребінка чимало повістей та оповіданнів, беручи для них теми переважно з українського життя та історії. На суд нащадків приходить Гребінка як російсько-український письменник, і суд той вже вирік нелукавий свій присуд.

Було в українських творах Гребінки щось справді своє, інтимне, чималого ліричного таланту виблиски, але це все тікало од його, коли-йно він переходив на чужу ниву, де йому й доводилось хиба по-російському копіювати Гоголя, щоб кінець-кінцем зникнути в проміні його слави без сліду для російського письменства, ні слави, ні пам'яти собі не здобувши. Як російський письменник, не здужав Гребінка створити щось таке, що хоч би на короткий пережило час свого автора, і його забуто зараз же по смерти. В історії російського письменства Гребінці немає місця. Справжній талант літературний, свіжість настрою, щирість та безпосередність художнього почуття виявляє Гребінка тільки в „Приказках“ та деяких ліричних поезіях, писаних українською мовою. Легкий блискучий стиль, мистецька форма, цікавий зміст та справжній юмор його приказок з тихим одтінком мрійної сумовитости в ліричних поезіях — сталися причиною того, що ім'я Гребінчене стоятиме раз-у-раз високо в історії українського письменства. Це дійсно для Гребінки „камінь, єгоже не брегоша зиздущії“, сам автор найперше. Справедливе сказав був і правдиве про Гребінчині приказки слово Куліш, що „коли рівняти їх і до сусідньої словесности, то навряд чи є в ній кращі приказки од Гребінчиних, тільки що сусідські дзвони голосніші від наших“. Серед укра-

digitized by ukrbiblioteka.org

їнських байкарів Гребінці на завжди забезпечено одно з найперших місць поруч кращих заступників українського байкарства. Вол. Лесевич, аналізуючи творчість Гребінки, дуже влучно порівняв його українські твори з російськими і довів, що тільки в перших автор був сам собою й давав щось правдиве своє, не вимучене й не вимушене, свіже і настроями, і думками, й формою. І коли що зберігає ймення Гребінчине од забуття, то як-раз ота невеличка книжечка його українських творів, а не великі томи російської писанини.

Євген Гребінка.

М'ягкої лагідної вдачі людина, Гребінка неначе передчував, що життя закрутить його й одіб'є од рідної стихії, і цей настрій гарно вилив у поезії „Човен":

Як човнові море, для мене світ білий
Ізмалку здавався страшним;
Та як заховаться? Не можна ж вік цілий
Пробути з собою одним.
Прощай, мій покою! Пускаюсь у море
І може недоля і лютеє горе
Пограються з човном моїм.

Гребінчині приказки гарний дають приклад того, як художня форма єднається з добірним змістом, і це робить їх свіжими й досі,

digitized by ukrbiblioteka.org

не вважаючи на їх вік поважний. З м'ягким юмором спиняється Гребінка на громадських вадах свого часу — кривосудді, неробстві вищих класів, кріпацькому гніті і т. и., роблячи иноді надзвичайно гарні ліричні вставки, як от відомий початок „Рибалки":

Хто знає Оржицю? а ну-те обзивайтесь!
Усі мовчать. Гай-гай, які шолопаї!
Вона в Сулу тече у нашій стороні, —
Ви, братця, все-таки домівки не цурайтесь .

У Гребінки в приказках багато стріваємо дотепно схоплених побутових деталів, які однією-двома рисочками дуже влучно показують обставини того часу. Напр. повні колоски у його хиляться —

Мов ми, неграмотні, перед великим паном,
Мов перед судовим на стійці козаки („Ячмінь"),

або:

То, сказано, пани — щоб день у день гуляли,
А ми, неграмотні, щоб хліба заробляли („Рожа та хміль").

Кріпацька старовина — з неробством та пихою одних, з хилянням та роботою тяжкою других — встає перед нами мов жива з оцих кількох рядків. Подекуди автор навіть стилю тогочасного додержує, як оцей-ось чудовий присуд судовий, видержаний що-до мови в дусі старих приказних актів:

Понеже віл признався попеластий,
Що він їв сіно, сіль, овес і всякі сласти,
Так за такі гріхи його четвертувать
І м'ясо розідрать суддям на рівні части,
Лисичці ж ратиці оддать („Ведмежий суд").

Це, а надто з отим класичним „понеже" — зовсім таки сценка з старого суду з усим його крутійством та неправдами. Проте автор не зневірився, на отакі кривди дивлючись, все-таки переважає у його щира віра в те, що темній силі не подужати ясної правди, яка повинна на-верх вийти, як те сонце в гарній байці „Сонце та хмари":

Хмарами пів неба замостило,
На сонечко мов ніччю налягло,
А сонце вище підпливло
І хмари ті позолотило.

Знайшов у собі Гребінка громадянської сміливости й на те, щоб дати науку вищим класам про людяні відносини до народу. При-

digitized by ukrbiblioteka.org

казка „Злий кінь“ показує, що на думку автора тільки людяний і справедливий, без кривди народові, лад громадський може забезпечити спокій у державі. Останній рядок цієї приказки: „Пани! чи чули, як Деркач коня піймав?“ бренить пересторогою отим усім „судящим“, що ніколи не дбали про добру славу серед народу, а тільки про власну вигоду. Взагалі треба сказати, що такі приказки, як „Ячмінь“, „Ведмежий суд“, „Сонце та хмара“, „Будяк та коноплиночка“, „Могилині родини“, „Грішник“, „Мірошник“, „Рибалка“, „Вовк і огонь“, то-що, на довго зостануться коштовними нашої поезії перлинами.

Опріч поезій, Гребінка в своїй літературній спадщині, лишив і прозою гарний зразок, один із перших у нашому письменстві, в якому не тільки дав художній малюнок української природи, а й виявив ідейну прихильність до рідного краю, піклування про духові потреби своїх земляків. Ще року 1838-го, порозумівшися з Квіткою та з иншими українськими письменниками, Гребінка захожується коло того, щоб до якогось російського журналу давати під своєю редакцією самостійні додатки українською мовою. Краєвський згодився був видавати такі додатки чотирі рази на рік при своїх „Отечественныхъ Запискахъ“ Ці заходи чомусь не дійшли до діла, і Гребінка заходивсь тоді сам коло українських збірників. „Що ж то роблять земляки оцими довгими темними зимніми вечерами? — загадався Гребінка, списавши зимовий вечір на селі. — Давай зіб'ю їм книжку. Позбірав, що було у мене писано по нашому, і своє і добрих людей, що — спасибі їм — наприсилали, одніс у друкарню — от вам і книжка“ („Так собі до земляків“). То був збірник „Ластівка“, що вийшов р. 1841 у Петербурзі. На жаль, це була остання вже праця Гребінчина для українського письменства, його прощальне слово, хоч увесь збірник і кінчавсь бадьорим та надійним „До зобачення“

4.

Амвросій Метлинський (1814—1870), опріч згаданого у нас на своєму місці етнографичного збірника „Народныя Южнорусскія пѣсни“, видав ще власного компонування „Думки і пісні та ще дещо Амвросія Могили“ (1839) та з своїх і чужих творів „Южный Русскій Зборникъ“ (1848). Метлинський, що до своїх поезій узяв епіграф із народньої пісні — „Ой у полі могила з віт-

digitized by ukrbiblioteka.org

ром говорила" і навіть псевдонім — Могила, мабуть чи не найближче з українських поетів підійшов до західньої романтики і з'осібна до польсько-української школи. Романтична вдача поета тягла його в минуле, розкривала очі на колишні події, яких свідками тепер зостались тільки високі могили по степах українських, і співцем минулого зробився Метлинський. З тих же романтичних джерел випливала й любов його до рідного краю. Згадуючи свою бабусю стареньку, що засіяла перше насіння любови до рідного в душі онука, поет каже:

Вона мене кохала: піснями пеленала
Рідним словом кормила, рідній мові учила („Бабусенька"), —

і пісні бабусині всі були про ту давню старовину. Тугою й сумом овіяні у Метлинського його поетичні згадки. Ось устає в думках поетових свідок колишнього, гетьман, і прислухається до того, що робиться в рідному краї:

На сторожі моє ухо!
А все тихо, а все глухо!
Чи козак і кінь умер?
Чи орел без крил, без пер?
Вже край втихомирився: чую—од моря до моря
Не пахне вже ворога дух,
Немає вже вражого трупу
Як на гробовищах в ніч глупу,
Це смерть все розсипала в пух,
Все, чую, тихо од моря до моря („Гетьман").

А колись не те було.

Колись, мій синку, ми тії могилі
Трупом та трупом начиняли;
Колись, мій синку, ми в тії могили
Злих ворогів було спати клали („Степ").

І гине, забувається та давня старовина, що клекотіла колись живого життя клекотом, як те море невпинним. Кращі твори свої, як от „Козача смерть", присвятив Метлинський отій незабутній старовині і найінтимніші свої почування виливає він у жалях над блискучим, як йому здавалося, минулим і темним сьогочасним життям. Та найдужчий жаль не за тим блиском поривае поета, —

Ні! крик — то ще не крик, який учує ухо
І до якого мир привик.
Отто страшніший крик, як тихо, глухо,
Замовк язик, бо в серці крик („Гулянка").

digitized by ukrbiblioteka.org

Що ж то за крик серця? Звідки він і з чого? Метлинський дає вихід наболілим почуванням у розпачливому крикові „останнього бандуриста“:

> Вже не гремітиме, вже не горітиме, як в хмарі,
> Пісня в народі, бо вже наша мова конає.

Та хоч і покликне так у тузі останній бандуриста, проте живе таки в серці у його надія на відродження рідної поезії:

> Може і пісня з вітром ходитиме,
> Дійде до серця, серце палитиме;
> Може й бандуру ще хто учуе.
> Й серце заниє і затоскує . . .
> І бандуру, і мене
> Козаченько спом'яне („Смерть бандуриста“).

Умер бандуриста, замовкли струни, зітліла й бандура, але „пісня по миру літає“ Рідна пісня, рідне слово — єдине, що лишилося в скарбниці народній, і поетові воно стало чимсь теплим, огрійливим, близьким:

> Було щастя, були чвари,
> Все те геть собі пішло,
> І як сонце із-під хмари
> Рідне слово ізійшло („До гостей“).

От через віщо так держиться Метлинський за рідну мову та звичаї й живе самою прихильністю до рідної землі. До чужих, до гостей — каже він — ми приязні, ми раді їх привітати, тільки ж обертається він і до гостя —

> Тільки не внось свого, гостю, звичаю:
> Батько казав, що як свій оддамо —
> Ми і дітки наші пропадемо („До гостей“).

З питанням про зраду рідному краєві найперше доводилося спіткатись українському письменникові, що загадався над долею рідної мови й звичаїв. Вже в попередніх словах Метлинського є відповідь на те, як дивиться на неї поет: зрада й національна смерть одно для його. Тим-то страшнішого нема гріха на землі од зради й не має милости до зрадника поет.

> Хто тебе, родино, рідний зневажає,
> Хай той на чужині серця не має,
> Та щоб до кого в горі притулитися,
> Та щоб було з ким горем поділитися („Зрадник“).

Мов Каїн проклятий — хай не знайде собі нігде упокою той, хто край свій свідомо покине, хай муки його живим будуть прикла-

digitized by ukrbiblioteka.org

дом: „отак, діти, не робіте“ І ці суворі проклньони, що так не пасують до мрійної вдачі Метлинського, тільки показують, яким страшним хроничним лихом на Україні було оте зрадництво, що й добродушних, толерантних людей могло до зненависти допроваджувати. Метлинський не замикається в якійсь націоналістичній виключності, — навпаки, не цурається він ні чужих впливів, ні чужої науки:

Дальше в світ — шукать науки!
Годі мліть, зложивши руки!
Чужий розум нам підмога, —
В світ дорогу, в світ дорогу! („Дорога“), —

кличе він, тільки разом зазначає й власні шляхи для діячів рідного слова. В ніби програмовій поезії „До вас“ єсть характерна рисочка, що з негативного погляду дуже добре становить ті завдання, які накидає Метлинський українському письменству:

Нам, братця, нам, братця, вже нам не ходити
Та до панів, до панів тих великих у гості, —

каже поет, найдужче протестуючи проти „місця теплого в панського порога“: по високих хатах та по хоромах панських не чувати предківської мови і йде без упину там глум із темного народу. Протест отут діло добре, — але які ж позитивні вимагання поетові, куди шлях він проказує? І от тут доводиться знов констатувати, як і в Артемовського та Квітки, брак певного ясного світогляду, що служив би за провідну зорю усім оцим письменникам. У демократичну концепцію Метлинського вривається раптом отой несподіваний роялізм, нічим власне й не зв'язаний з основним тоном його ідей, та ще який войовничий роялізм!

Нам, братця, нам, братця, під конем трощити
Ворогів наших невірних проклятії (!) кості...
Або в морі
На просторі
Цареві служити,
Славоньки собі шукати,
Ворога губити,
Та щоб наших було знати!
Гей, братця, гей, братця то наша дорога („До вас“).

Що то за дорога і куди вона провадить і на віщо цей вибух чисто зоологичного почуття якоїсь атавистичної зненависти — на це даремно б ви шукали відповіді у Метлинського. Але в результаті ви знайдете програму, безперечно і цілком вже збудовану на осно-

digitized by ukrbiblioteka.org

ві саме тоді оповіщеної официяльної програми Миколаєвських часів з їхньою троїстою панацеєю — „православія, самодержавія и народности“:

Є в нас Віра, Царь і Мова,
І чимало нас Словен:
Все своє в нас, — ну чого вам
Ще шукати в бусурмен? („Самотні співці“).

Одно слово — забуто вже, що „чужий розум нам підмога“ і що нас далі в світ закликувано — „шукать науки“: „все своє в нас“ та й годі! А як ще, до того, й оте „нас“ не вирізнено виразно з державного розуміння, то звідси зовсім недалечко вже й до одописного „Пожару Москви“ з предивенною йому радістю, що

Царство Білого Царя широко розляглося,
Од восходу до заходу сонця простяглося;
Є там чимало місця для сили,
Місця чимало і для могили.

Не завважив тільки необачний співець, що як-раз на найдорожчому для його пункті народности — починається колізія між официяльною народністю та українським патріотизмом і любов'ю до рідного народу, — та колізія, що незабаром і сліпому видна стане, коли Орлови та Дубельти почнуть катувати українське письменство I коли ми ще можемо зрозуміти в устах російського письменника гордовитий виклик:

Такъ высылайте ж намъ, витіи,
Своихъ озлобленныхъ сыновъ:
Есть мѣсто имъ въ поляхъ Россіи
Среди не чуждыхъ имъ гробовъ, —

то оте бліде і безбарвне „місце для могили“ в устах українського письменника різнить занадто фалшивою нотою. Тим більше, що місце для могили „в царстві білого царя“ зготують незабаром Бенкендорфи та Валуєви з Юзефовичами й любій серцю Метлинського Україні

В таку драговину невилазну завели Метлинського й деяких инших його типу українців слов'янолюбні ідеї без ясного розуміння і самих тих ідей, і загальної політичної ситуації. Українські слов'янолюбці стали вже були на тій фатальній межі, за якою починається як-раз оте огуджене „місце тепле“ коло панського порога: розвиток і доля московського слов'янофильства, що за тую межу переступило, надто це виразно показує На щастя для нашого

digitized by ukrbiblioteka.org

письменства, у нас межі тієї все ж не перейдено, і вже діяльністю Костомарова знайдено належне місце слов'янолюбним ідеям на українському ґрунті. Згодом доведеться нам докладніше спинитись на отій ідейній поворотці в громадських настроях на Україні, а зараз розглянемо ще діяльність Миколи Костомарова (1817—1885), як українського письменника, хоч і як історик, він теж найбільше своєї праці присвятив Україні.

Як поет, не займе Костомаров визначного місця в історії нашого письменства. Його поезії та дві драмі й кілька драматичних уривків, опубліковані р. 1838—39 під псевдонімом Ієремії Галки, то гріхи, мовляв, молодости, до яких він згодом більш і не вертався. Попереду згадано вже, що Костомарова спонукало писати українською мовою і як та непереможна „страсть ко всему малороссийскому" потягла його „йти в народ" і зробитись опісля істориком його життя. Спершу прихильність до народу виливається у Костомарова в художніх спробах народньою мовою. Не маючи великої ціни художньої, ці твори нашого історика цікаві проте, як ознака тієї поворотки, що від безкритичного напрямку перших українських романтиків, од гірких їхніх жалів за минулим та повної безпорадности в сучаснім приводить потроху до вогневої музи Шевченка з її наскрізь соціяльною поезією, що все українське письменство на новий справила шлях політичного протесту Костомаров більш од своїх попередників уміє вже зміркувати і зважити старовину й сучасність і знаходить потроху нові мотиви для рідної бандури. Не до самої тільки Еллади певне прикладав він оці, напр., рядки:

Ти не спиняла дітей, вони гризлись з собою як звірі;
Ти все шукала слободи — нікчемная грошей раба!
Ти прославляла війну людоїдну і в Спарті прокляті"
Пан для потіхи пускав злих на Ілота собак.
Ти научала народи втікать до неволі од волі,
Ти зопсувала найкращий неба восточного дар.
Пам'ять посмертна твоя засліпляла маною нам очі, —
Ми, на тебе глядючи, не бачили сами себе („Еллада").

Миколаєвська Росія з її „неправдой черной" виразно виглядає до вас із цих ущипливих слів Але мана́ розпалась і люде таки побачили й пізнали себе; самосвідомость національна свінула вже на Україні, і Костомаров цю самосвідомість хоче використати для рідного краю. Характерні з цього погляду признання зриваються

digitized by ukrbiblioteka.org

у молодого Костомарова. В демократичному образі молодиці сама Україна йому звеліла —

> Співай, казала, для всього роду,
> Співай, казала, для всії родини;

і поет складає присягу:

> Співатиму, співатиму, поки гласу стане,
> Хоч і слухать не захочуть, я не перестану („Пісня моя").

хоч Костомаров як-раз перестав рідною мовою „співати", та й взагалі потім багато на що инакше дивився, ніж за-молоду, проте

Микола Костомаров.

своєї присяги додержав: Україна до останніх днів його життя одмітне мала місце не тільки в думках його, але і в праці. Тим більш за-молоду: тепер ще не додумавсь він, як на схилі віку, до теорії „литературы для домашняго обихода" і силкувавсь на всі потреби часу озиватися рідним словом. У його знайдемо тепер не тільки поезії на сюжети конкретного життя, а й философсько-поетичні міркування на принципіяльні, скажу так, теми, — як „На добраніч", „Зорі" і т. и. Він уміє знайти гостре слово і проти „розвінчаного правдою тирана", й проти того лукавого, „що в гасло неволі обертає хрест всечесний, гасло правди й волі", і проти панства, і проти вчених, „що од простих світло заховали"; він пробачає час, коли

digitized by ukrbiblioteka.org

Прокинуться всі народи,
Завіт вічний приймуть,
Ворогів, тисячолітніх
Вороги обіймуть („На добра-ніч“).

Правда, це більш проповідь, а ніж поезія. Художник у своїй історичній діяльности, Костомаров занадто багато домислу вводить до своїх поетичних творів на велику їм шкоду. Над безпосереднім чуттям у його завжди панує тенденція, що призводить до однобічного погляду на стосунки людські: правда і воля, щастя і доля неподільно для Костомарова єднаються з християнством, і морально-індивидуальна сторона і в його ідеології переважає, хоча вже починають озиватися й соціяльні моменти життя. Слов'янство вперше у його забірає особливу увагу („Слов'янам“), до того ж не тільки в етнографично-романтичному розумінні, але і в політично-соціяльних своїх домаганнях вільне й рівне, як покаже незабаром програма Кирило-Мефодієвського брацтва. Інтереси народу потроху все дужче й голосніше починають бреніти у Костомарова, в якому і тоді вже озивався голосно історик, — та навіть у минулому він наперед становить моменти національного й демократичного характеру. Його Хмельницький вже цілком свідомий з національного погляду діяч і демократ, що за програму собі ставить — вибити „із лядської неволі народ руський“, не зрікаючись простого люду, бо „то права рука наша“ („Українські сцени“). В своїх драмах, як „Сава Чалий“ і „Переяславська ніч“, Костомаров пробує розв'язати питання соціологичної природи, вводючи в колізію особисті справи, як кохання, бажання слави, то-що, з громадськими мотивами, як любов до рідного краю і до народу. Ці контрасти особливо поставлено виразно, подекуди навіть гарно, в трагедії „Переяславська ніч“ Лисенко з його бажанням помститись за особисті й національні кривди та священик Анастасій з його лозунгом „не помста, а слобода“ — це антиподи, що ріжними йдуть шляхами та одне одного не розуміють; так само антиподами, з другого боку, виявили себе Марина з її перевагою громадського елеленту над особистим та Герцик, що ввесь своєю приватною справою захоплений. Автор знаходить розв'язання колізії у християнському братерстві та людяності, бо навіть Лисенко, що горить увесь помстою, згадує в останній час, „що і вояк мусить бути чоловік і християнин“ Характерно, що не прилучається до загального замирення сам один тільки егоїст Герцик, так само як

digitized by ukrbiblioteka.org

тільки подвійний зрадник і провокатор Гнат („Сава Чалий") не має до себе милосердя: хоч би який де-був великий злочинець, але зрадник гірший за всіх, бо, як каже, обертаючись до зрадника, Костомаров —

шкода, що зробив ти
Не зрівняється із їми („Клятьба").

Такі, загально кажучи, були погляди Костомарова тоді, як він виступав ще в українському письменстві. З громадського боку це вже був ступінь уперед і дуже шкода, що Костомаров опісля не бере безпосередньої участи в українському письменстві. З пізніших творів його треба згадати ще повість „Черниговку", хоч у їй тільки розмови дієвих осіб написано українською мовою, принаймні в тій редакції, що була надрукована. Це яскраво оброблена на підставі історичних документів картина обопільних стосунків між українцями та великоросами в перші після з'єднання України з Москвою часи. Повість справляє велике враження своїм цікавим змістом: національну колізію між заступниками „двох руських народностей" у побутових обставинах XVII в. поставлено гостро, і нема мови, якій з їх автор свої симпатії оддає.

Нам треба тут згадати ще кількох письменників з тієї ж початкової доби нового українського письменства.

Одним із найперших у нас романтиків був Василь Маслович, видавець „Харьковського Демократа" (1816), в якому й містив свої, між иншим, і українські вірші. Н. Шрамченко, автор кількох у народньому дусі поезій, написаних в 30-х роках, але виданих аж геть пізніше (1900 р.), наслідував народні пісні досить, як на свій час, добре.

Типовою на той час постаттю був Віктор Забіла (1808—1869), безталанний, „співець власного горя"; теж складом народньої пісні виспівував він свої „пісні крізь сльози" — особисту нещасливу пригоду в коханні. Щирі ліричні тони бренять у тих тужливих піснях, неглибоких, але по своєму зворушливих. Кращі Забілині пісні: „Не щебечи соловейку", „Гуде вітер вельми в полі", „До милої", „Туга серця" Гарним Забілі партнером був симпатичний, але так само неглибокий Михайло Петренко (народ. 1817 р.) з його невиразними пориваннями у якесь далеке, незнане небо („Дивлюся на небо") і з такою ж невиразною тугою та смутком („Весна", „Думи", „Минулися мої ходи"). Елегійним настроєм переняті повно „Думки на могилі" Петра Охоць-

digitized by ukrbiblioteka.org

кого-Огієвського (народ. 1814 р.), автора кількох байок, пісень та етнографичного оповідання „Крути не верти, а треба вмерти“ Такий, як у цих поетів, настрій у глибоких та сильних натур то поезію демонизму зроджує, як у Байрона, то поезію безмежного смутку, як у Леопарді, — у середніх же він дав тільки поезію безсилого зітхання й, замісць світових проблем, самі „пісні крізь сльози“ їм натхнув та поробив їх „співцями власного горя“, не більше.

Олександер Афанасьєв-Чужбинський (1817—1875) був автором кількох популярних романсів („Огнище“, „Скажи мені правду“ й ин.), яких і досі ще виспівують сантиментальні панночки. З банальним таки, нівроку, змістом цей віртуоз форми єднав не аби-яку віршовницьку вмілість, так що деякі його поезії ходили між людьми за Шевченкові (за такі прислано їх напр. до „Основи“), а одна так навіть потрапила була до збірника Шевченкових творів „Гарно твоя кобза грає“ — у Празському виданні „Кобзаря“).

Осташевський Спиридон (1875 р.) видав у Вільні 1850 р. латинкою „Пів копи казок для веселого мира“, а згодом у Київі (1869 р.) „Пів сотні казок для веселих людей“ — з того ніби матеріялу, „що казали старі люде і що цікавого або дивного за моїх літ сталося“ „Ми, українці, — пише в передмові до першої збірки автор, — знаймо, в що наші діди давно вірили, слухаймо казок, які старі люде розказували, учімся пісні Народа — то нас до чогось доведе“ Осташевський віршем не всюди гладеньким переказує всякі народні легенди (про Зміїв вал, про могилу Сороку, про Потоцького-Каньовського і т. и.) і закінчує першу книжку передуком з Артемовського-Гулака балади „Пані Твардовська“ (sic) з юмористичним листом до автора. Ліричні пісні Осташевського подекуди бренять патріотичною польською тенденцією.

До 40-х років належать і перші в нашій літературі виступ письменниць-жінок. Марта Писаревська (1799—1874?), з відомої літературної родини Писаревських (дружина Степана Писаревського, мати Петрова) надрукувала у Корсуна в „Снопі“ (1841) „Петраркину пісню“, талановитий і цікавий одгук італійської поезії на нашому ґрунті, та по тому й замовкла на-віки. Поруч неї можна поставити Олександру Псьол, якої поезію „Свячена вода“ згадував з великою хвалою Шевченко. Здається, цій ж таки авторці належать і ті „Три сльози дівочі“ (да-

digitized by ukrbiblioteka.org

товані 1847-м роком), що їх опублікував аж згодом (у „Хаті“, 1860) Куліш.

Низку поетів того ж типу замикає Олександер Шишацький-Ілліч (1828—1859), хоча хронологично він вступив до письменства вже пізніше. Про його нам довелося вже на своєму місці згадати, як про автора хвалшованих дум — літератури теж характерної саме для романтичних настроїв. Власний Шишацького-Ілліча набуток поетичний, виданий у Чернігові двома збірками — „Українська квітка“ (1856—1857), складається з двох поем („Олеся“ та „Юлиця“) й кількох десятків віршів патріотичного, з неодмінною пожежею Москви (нав'язла їм та пожежа!), та любовного змісту, досить проблематичної вартости.

Треба сказати, що всі згадані отут поети були якимись випадковими гістьми в українському письменстві. Давши більш-менш замітний первоцвіт, що дозволяв сподіватися чогось більшого, на тому вони й спинилися і далі за свої перші спроби не пішли, хоча безперечно кожен з їх мав хист до того. Як справедливо завважив Ів. Франко, всі вони „якось так зав'яли на пні, закинули перо, або коли й писали дещо, то для себе, щоб дати вихід тим неясним поривам, які ворушилися в їх душах, але з тою сумною певністю, що те, що ворушиться в них, не зворушить нікого иншого“ Та й не диво: вже починалась блискуча поетична діяльність Шевченка, вже свінули широкі ідеали Кирило-Мефодієвських братчиків — і вузенького діяпазону цих Шевченкових попередників не вистачало на могучий резонатор Шевченкової поезії; невиразні з громадського боку погляди показались занадто перестарілими перед широкою програмою братства. Піти за віком, ударити в нові струни — не було сили, старі ж справді нікого зворушити вже не могли. Становище всіх поетів перед-Шевченкової доби, тих епігонів чистого романтизму, дуже добре означив Гребінка на закінченні своєї „Ластівки“: „Полюбіте ж, земляки, нашу „Ластівочку“, читайте її швидче, бо незабаром може прилетять солов'ї, — тоді хто стане слухати ластівку?!“ („До зобачення“) Справді — вже розпочинав свою пісню на Україні велетень української поезії й незабаром одсунув у сутінок усіх своїх попередників. До того ж мабуть, прибили ще їх і зоколишні причини — саме ота катастрофа українським письменством 1847 р.: треба було або виявити справж-

digitized by ukrbiblioteka.org

ню мужність громадян, або занишкнути, причаїтись. Поставлене на важкий іспит безсилля, натурально, вибрало оту другу дорогу

5.

Як бачимо, українське відродження, в зв'язку з західноевропейським романтизмом та національним рухом серед слов'янських народів, дало в літературі у нас цілу громадку визначних, як на свій час, письменників, які повинні були справити початкову роботу національного відродження. Це та громадка, яку ми об'єднуємо під спільним ім'ям Полтавсько-харківської школи. Перше завдання, що стояло перед українським поколінням 20—30 років, було — заложити знов підвалини під літературні традиції на Україні і слідом за Котляревським привчити освічену публіку до рідної мови, як самовиразу нації; довести, що мовою кріпаків можна, як і всякою людською мовою, висловити всі почування, всі потреби людські; показати під сірою свитою звичайне людське серце, а під сільською стріхою загально-людські горе та радощі, — одно слово, людину знайти і привселюдно виявити в тій робочій худобі, якою був тоді український плебс, і нагадати вищим класам, що у них, словами Куліша кажучи, „есть родной языкъ не для того только, чтобы выбранить неисправнаго мужика" З цією початковою роботою українське письменство до 40-х років упоралось досить добре. Вже самим фактом своєї появи на історичній арені письменства мужик робив революцію в розуміннях, скидав традиційних кумирів з п'єдесталів, перевертав старі забобони про поділ людей на білу й чорну кістку, демократизував громадянство. Для емансипації людини на Україні оце мужицькою мовою писане письменство зробило свого часу без міри більше, ніж усякі абстрактні теорії та декларації рівноправности, бо воно практично говорило про горе та злидні цілком конкретних людей, — дарма, що не про все горе, не про всі злидні: доповнити і розробити картину глибше — то вже буде справою життя дальших поколінь. Може через те, що наші письменники перед-Шевченківської доби захоплені були цією початковою роботою елементарного визволення особи людської — може через те, кажу, й не звертали вони уваги на громадські питання і з політичного боку, як ми бачили, виблискували своєю пересадною лойяльністю. Факт в усякому разі перед очима, що вони то єднають українство з російським вели-

digitized by ukrbiblioteka.org

кодержавним патріотизмом, як Артемовський та Квітка, то вигадують теорію матері-України і царя-батька, як у Корсуна; то пробують навіть примостити свої українські симпатії до такого явноворожого українству й цілком непевного місця, як офіціяльна народність, що бачимо у Метлинського, а вже що-до московської пожежі 1812 р., то мабуть і в російському письменстві не мала вона стільки бардів, як серед наших романтиків (Метлинський, Корсун, Шишацький-Ілліч).*) Звичайно, тільки натуральний тоді брак політичного виховання, наслідок злющої реакції, що сповила була Росію по 1812 році, а надто по грудневому повстанню 1825 р., міг породити такий хаос ідейний, оці спроби єднати те, що в самій річі своїй ніяк поєднатись не може. До того ж спричинилось мабуть само місце, де працював цей гурт письменників. На лівобічній Україні, а надто на Слобожанщині, де був тоді центр українського руху, національні й соціяльні суперечности не так ще виявляли себе рельєфно і не так дошкульно допікали, як на правому боці Дніпра. Через те противоставлення українця великоросові, як двох ріжних типів національних, хоч і було зроблено, але не доведено до логичного кінця; претензії державного централізму хоча й були вже на прикметі, бо давалися в знаки, але не стрівали ще організованої й принципіяльно умотивованої одсічі, — на це ще не прийшов тоді був час. Ріжнородні перехрестні впливи ще не сформулу-

---

*) Характерно, що в нашому письменстві першої половини XIX в. взагалі панувала якась спеціяльна до французів антипатія, що зробилась була немов би аж традиційною для більшости тогочасних письменників. Вже у Котляревського в „Енеїді“ таку знайдемо не дуже поблажливу характеристику, в якій не важко вгадати натяк на події Французької революції та пореволюційного часу:

Французи ж давнії сіпаки,
Головорізи — різники —
Ці перевернуті в собаки,
Чужі щоб гризли маслаки.
Вони і на владику лають,
За горло всякого хватають,
Гризуться і проміж себе:
У них хто хитрий, то і старший,
І знай всім наминає парші,
Чуприну всякому скубе (Пісня IV, строфа 13).

Пояснити це мабуть треба пореволюційною реакцією, війною 1812—1814 рр. та подіями 1854—1855 рр., що ту давню антипатію, та і власний роялізм, знов були підігріли (виступи Артемовського-Гулака, Морачевського та ин.)

digitized by ukrbiblioteka.org

вались у виразну теорію; вони ще нуртували один насупроти одного, виносючи на-поверх часто випадкових людей випадкові думки. Українство того часу було швидче настроєм, ніж переконанням, випливало більш з серця, аніж з голови. Та вже й тоді бачимо серед українських письменників спроби стати біля одного діла організованою громадою, знайти для спільної роботи якийсь певний осередок. Ми вже знаємо, що в Харькові повстають такі місцеві видання, як „Украинскій Вѣстникъ", розпочинається низка літературних альманахів, що скрізь бувають зародками й предотечами власної преси. Твори українською мовою друкуються й по російських виданнях, як „Вѣстникъ Европы", „Молва", „Маякъ" і т. и., але українські письменники вже почувають невигоду проситись раз-у-раз у прийми й бути випадковими гістьми в російській журналістиці. „Господи мій милостивий! — писав напр. Гребінка до Квітки, — як то народ гарно пише по-нашому, — і чом у тії журнали нічого такого не беруть?" „Троба написати по-нашому, — немов одповідає на те Квітка, — а Москаль, що журнал компонує, закопилить губу та й не схоче друкувати" Почувається потреба власного органу, і ми вже знаємо, що були й практичні заходи, щоб осадити власну оселю в формі періодичних українських додатків до „Отечественныхъ Записокъ" під редакцією Гребінки. Додатки ції з р. 1839-го вже мали виходити, але — не знаємо, чому — справа з ними до скутку не дійшла і знов українцям довелось задовольнятися сурогатами періодичної преси в формі збірників. На̀-ново оживає справа з виданням українського журналу вже р. 1846-го в Київі серед ґуртка, що склав Кирило-Мефодієвське брацтво, і найпалкішим тієї думки прихильником був Шевченко, але ми знаємо, чим скінчилися всі заходи братчиків. Після погрому 1847-го року про українське видання було вже й думати годі

Ми бачимо, як потроху росте на силах українське письменство, одшукує свою стежку, поширює і поглиблює національну свідомість, дає все нових та й нових діячів рідного слова. З перших своїх початків, з творів Котляревського, Артемовського, Квітки й инших, принципіяльно стало воно на правдиву путь, бажаючи служити інтересам народа, розуміючи під цим словом широкі маси українського покріпаченого тоді поспільства. Гуманитарна течія зразу ж пройшла наскрізь нове українське письменство і зробила його здатним до дальшого розвитку. Не було поки ще тільки лю-

digitized by ukrbiblioteka.org

дини, талантом такої дужої, що б оцей широкий гуманитарний зміст і не зовсім ясні національні почування звела до одного коріня, сформулувала виразно, вложила б у принадну форму й вивела тим письменство з стадії „областного провинціялізму" та перед очі всього цивілізованого світу поставила. Такій геніяльній людині, ходом самого письменства, ґрунт підготовлено вже до 40-х років, усю попередню роботу зроблено, — і геній українського слова дійсно з'явився. То був Шевченко.

Література.

Огоновський О. — Исторія литературы рускои, ч. II, в. 1 і 2, ч. III, в. 1. Львів, 1889—1891.

Петровъ Н. И. — Очерки исторіи украинской литературы XIX ст. Київ, 1889.

Дашкевичъ Н. — Отзывъ о сочиненіи г. Петрова. СПБ. 1888.

Пыпинъ и Спасовичъ. — Исторія славянскихъ литературъ, т. I. СПБ. 1879.

Кошовий О. (Кониський). — Відчити з історії русько-українського письменства. „Світ", 1881.

Каллашъ В. — Къ исторіи малорусской литературы 20 и 30-хъ гг. XIX вѣка. „Кіевская Старина", 1900, У, IX, XI.

Науменко В. — Нові матерілли для історії початків української літератури XIX в. Київ, 1923.

Дорошкевич О. — 20—40 роки в українській літературі. I. Київ, 1922.

Артемовського-Гулака. — Твори в „Рускій письменности", т. I. Львів, 1904.

Кулишъ П. — Обзоръ укр. словесности. III. Артемовскій-Гулакъ. „Основа", 1861, III.

Потебня А. — Сочиненія П. П. Гулака-Артемовскаго. „Кіевская Старина", 1888, V.

Памяти П. П. Гулака-Артемовскаго. Ibid. 1895, X.

Клепатський П. — Український письменник П. П. Гулак-Артемовський. Кам'янецъ, 1920.

Романчук Ю. — Недруковані твори Артем.-Гулака. „Зап. Н. Т. ім. Ш-ка", т. 60.

Студинський К. — Літературні замітки. Львів, 1901.

Студинський К. — Котляревський і Артемовський. Львів, 1901.

Квітка Г. Ф. — Сочиненія, шість томів. Видання Харьківського повітового земства під ред. О. Потебні. Харьків, 1887—1894.

Квітка Гр. — Твори, два томи. Під ред. Романчука. „Руська письменість". Львів, 1904—1905.

digitized by ukrbiblioteka.org

Квітка-Основ'яненко Гр. — Твори, т. I і III. Під ред. В. Бойка. Київ, 1918.

Куліш П. — Гр. Квітка (Основяненко) і його повісті. Спб., 1858.

Данилевскій Г. — Г. Ѳ. Квитка-Основьяненко. „Украинск. Старина", Харьків, 1866.

А-ръ. — Г. Ф. Квитка (Основьяненко). Біограф. очеркъ. Київ, 1885.

Марковъ Н. — Г. Ѳ Квитка-Основьяненко. „Кіевская Старина", 1883, УI.

Науменко В. — Г. Ѳ. Квитка-Основьяненко. Біограф. очеркъ. Ibid. 1893, УIII.

Науменко В. — Г. Ѳ. Квитка, какъ малорусскій писатель перед судомъ критики. Ibid.

Багалѣй Д. — Историческія повѣсти и статьи Квитки. Ibid.

Багалѣй Д. И. — Очерки изъ русской исторіи. т. 1. Статьи по исторіи просвѣщенія (про Филомафитського, Артемовського, Квітку й инших.). Харьків, 1911.

Сумцовъ Н. — Квитка, какъ этнографъ. „Кіевская Старина", 1893, УIII; передруковано в збірці „Исъ украинской старины", Харьків, 1905.

Плевако М. — Григорій Квітка-Основяненко. Харьків, 1916; передруковано в „Нашому Минулому", 1918, кн. II.

Бойко В. — Життя та літературна творчість Квітки-Основ'яненка при „Творах", т. I. Київ, 1918.

Міяковський В — Куліш і Квітка. „Наше Минуле", 1918. II.

Єфремов С. — Квітка в Галичині. Ibid.

Айзеншток I. — Замітки про Г. Ф. Квітку. Ibid.

Волковъ Н. В. — Къ исторіи русской комедіи. I. Зависимость „Ревизора", Гоголя отъ комедіи Квитки „Пріѣзжій изъ столицы". СПБ. 1899.

Лященко А. — „Ревизоръ" Гоголя и комедія Квитки „Пріѣзжій изъ столицы". „Памяти М. Н. Майкова". СПБ. 1902.

Баженовъ Н. — Гр. Ф. Квитка, какъ вдохновитель Гоголя. Харьків, 1916.

Айзенштокъ I. — Къ вопросу о литературныхъ вліяніяхъ (Г. Ф. Квитка) и Н. В. Гоголь). „Извѣстія Отд. р. яз. и. словесности", 1919, I.

Баженовъ Н. — Юбилейные годы Квитки-Основяненка. „Пошана". Харьків, 1909.

Баженовъ Н. — Г. Ф. Квитка. Библіографическій указатель. „Извѣстія Отд. р. яз. и словесности", 1910, I. Окремо; СПВ. 1910.

Айзеншток I. — Доповнення до покажчика літератури про Квитку та його твори. „Записки Іст.-Філ. Відділу Укр. Академії Наук", т. I.

Василенко М. — О. М. Бодянський і його поетична творчість. „Україна", 1914, IУ

Боровиковський Л. — Маруся. Видавъ і пояснив Ів. Франко. Львів, 1902.

Боровиковський Л. — Байки. З портретом і біографією. Під ред. Гр. Коваленка. Черкаси, 1918.

Гребінка Є. — Українські твори з передмовою С. Єфремова. Київ, 1906.

Гребінка Є. — Твори. „Руська письменність", т. I. Львів, 1904.

Вільхівський Б. (Грінченко). — Гребінчині байки. „Правда", 1890, I.

Коваленко Гр. — Життя Є. Гребінки. „Л. Н. Вістник", 1899, II.

digitized by ukrbiblioteka.org

Коваленко Гр. — Євгеній Гребінка. Біограф. очеркъ. Чернігів, 1899.
Кучинскій А. — Жизнь и дѣятельность Є. П. Гребенки. Київ, 1900.
Лесевичъ В. В. — Є. П. Гребенка. „Днѣпровская Молва“, 1899.
Лесевичъ В. В. — Є. П. Гребенка. „Пусская Мыслъ“, 1904, I.
Бондаренко Ів. — В ріднім хуторі Є. Гребінки. „Нова Громада“, 1906, УІ.
Метлинський А. — Думки і пісні. Видав К. Студинський, з передмовою. Львів, 1897.
Метлинський А. — Твори. „Руська письменність“, IУ Львів, 1906.
Галка Ієремія (Костомаров). — Збірник творів. Одеса, 1876.
Костомаров М. — Твори. „Руська письменність“, т. IУ Львів, 1906.
Кошовий О. (Кониський). — Критика на „Збірник творів І. Галки“. „Правда“, 1876.
Костомаровъ Н. — Автобіографія. „Литературное наслѣдіе“. СПБ. 1890. Див. також „Русская Мысль“ 1885, У, УІ; „Вѣстник Европы“ 1910, IУ; „Голосъ Минувшаго“, 1917, У—УІ.
Матеріяли до історії Кирило-Методієвського Брацтва. „Збірник пам'яти Т. Шевченка“, Київ, 1915.
Драгоманов М. — М. І. Костомаров. Життєписний очерк. Львів, 1901.
Кулишъ П. — Нѣсколько встрѣчъ съ Н. И. Костомаровымъ. „Кіев. Старина“, 1885, УІ.
Беренштамъ В. — Воспоминанія о послѣднихъ годахъ жизни Костомарова. Ibid.
Д. К. М. — Воспоминанія о Н. И. Костомаровѣ. Ibid. 1891, УІІ.
Костомарова А. — Н. И. Костомаровъ. Исъ воспоминаній. „Вѣстн. Европы“, 1910, УІ—ІХ.
Батуринскій В. — Къ біографіи Н. И. Костомарова. „Былое“, 1907, Х.
Єфремов С. — Фатальний вузол. Київ, 1910.
Житецкій И. — Профессорская дѣятельность Н. И. Костомарова. „Голосъ Минувшаго“, 1917, У—УІ.
Жученко М. — Костомаровъ и его историко-литературная дѣятельность. Украинская Жизнь“, 1915, У—УІ.
Дорошенко Д. — М. І. Костомаров, його громадська і літературно-наукова діяльність. Київ, 1920.
Библіографическій указатель сочиненій Н. И. Костомарова. „Литературное наслѣдіе“. СПБ. 1890.
Мировець В. — Твори В. Забіли. Київ, 1906.
Франко Ів. — До біографії та характеристики В. Забіли. „Л.-Н. Вістник“, 1906, III.
Франко Ів. — Поезії В. Забіли. Ibid.
Зайцев П. — Перші українські поетеси XIX в. I. Марта Писаревська. „Наше Минуле“, 1918, I.
Василько А. — Українська література і кріпацтво. Київ, 1911.

---

digitized by ukrbiblioteka.org

Зміст тому І-го.

digitized by ukrbiblioteka.org

digitized by ukrbiblioteka.org

digitized by ukrbiblioteka.org